

Eesti Rahvastikuarengu Raamat
Population Development in Estonia

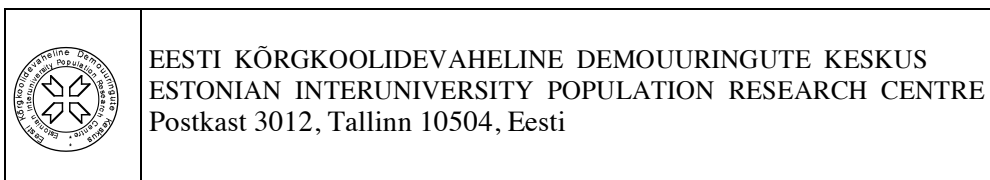
Esimene väljaanne / First Issue

Koostanud / Compiled by
Kalev Katus Allan Puur

RU Sari D Nr 5

© Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus
Estonian Interuniversity Population Research Centre

ISBN 9985-820-74-6

Arnold Rüütel

Eesti Vabariigi President
President of the Republic of Estonia

Austatud lugejad,

Meieni on jõudnud sisutihe “Eesti rahvastikuarengu raamat”. Oleme tänu võlgu kogumiku autoritele, kes on suutnud suure põhjalikkusega analüüsida protsesse, mis on üliolulised kogu ühiskonnale.

Tuleb tõdeda, et meie rahvas on asunud pikka aega eksistentsi piiril. Seetõttu pole kahtlust, et endise Nõukogude Liidu poliitika jätkumine selles valdkonnas oleks viinud eestlaste rahvusliku hukuni.

Otto von Habsburg meenutab ühes oma publikatsioonis Stalini sõnu Ameerika Ühendriikide suursaadikule Moskvas Harrimanile. Stalin olevat väitnud, et temal on olemas rahvaste hävitamiseks teaduslikult väljatöötatud plaan. Selleks tulevat hävitada ainult viis protsenti perekondadest ja rahvas ei toibuks sellest enam kunagi. Just seda püüdis Stalin ka Balti riikides teha nii repressioonide, massiküüditamise kui muul teel. Ent meie elujõud osutus tugevamaks. Me säilitasime end rahvana ja taastasime ka oma iseseisvuse.

Nüüd hinnatakse eesti ja meie sarnaste rahvaste sündimusarengut jätkusuutmatuks. Seetõttu on meie käsutuses ajateljel ehk kaks-kolm põlvkonda, kuni jõuame küsimuseni – kuidas rahvusena edasi püsida. Väljapääs on üks: tuleb otsustavalt loobuda “võlgu elamisest” meie tänases sündimuskäitumises.

Ma arvan, et käesoleva raamatu näol on meie käes hinnaline alusmaterjal rahvastikutaaste kõige olulisemate sõlmprobleemide formuleerimiseks ja vajalike lahenduste leidmiseks. Selleks soovin kõigile head tahet ja jõudu!

Dear Readers,

It is a great pleasure to introduce to you the first issue of *Population Development in Estonia*. We owe a debt of gratitude to the authors of this comprehensive account offering us a thoughtful analysis of the processes, which are of paramount importance to our society as a whole.

It is no secret that the survival of our nation has been in jeopardy for quite a long time. There is no doubt that the continuation of the policy pursued by the former Soviet Union would have led to the demise of Estonians as a nation.

In one of his writings, Otto von Habsburg recalls a conversation between Stalin and the United States Ambassador to Moscow, Harriman. Stalin reportedly told Harriman of a scientifically credible strategy of wiping out whole nations: destroy five per cent of the families, and the nation would never recover. This is exactly what Stalin attempted to achieve in the Baltic states through political repression, mass deportation and other means. Estonians, however, proved stronger. We survived as a nation, and successfully restored our national independence.

The current fertility trends in Estonia and in countries at similar level of demographic development are perceived as unsustainable. This allows us a time frame of perhaps no more than one or two generations to solve the inevitable problem — how to survive as a nation. There can be only one solution: we must resolutely abandon the current practice of “living in debt” in terms of fertility behaviour.

This book provides a valuable source of essential information that helps us formulate the most crucial problems in population replacement and find adequate solutions to them. I would like to take this opportunity to wish us strength and determination to accomplish that goal!

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Mihkel". The signature is fluid and cursive, with a long horizontal stroke extending to the left from the base of the letters.

EESSÕNA

Käesolev *Eesti Rahvastiku Raamat* alustab sarja, mis on kavandatud pidevana. Sarnaselt demokraatlikule ühiskonnakorraldusele rajatud Euroopa riikidele, kus sedalaadi sari on kujunenud traditsiooniks, millel on seljataga mitu aastakümnet. Põhjuseks teadaolevalt tarvidus võtta kõigi elutähtsate otsuste — valdkonnast sõltumata või õigemini kõigis valdkondades — strateegiliseks alusmõtteks tasakaalustatud rahvastikutaaste kindlustamine. Nõnda moodustavad sarja peamise sihtrühma poliitikud, otsuspädevad ametnikud ja omavalitsusjuhid. Raamatu koostamisel pole siiski tehtud teadusalast ega hetkepoliitilist allahindlust, mistõttu see võib sobida õppe- ja käsiraamatuks laiale ringile asjasthuvitatuile.

Sarja eesmärgiks on analüüsida Eesti rahvastikuarengu uuemaid suundumusi üheaegselt kahes kontekstis — pikaajalise arengu taustal ning riikidevahelises võrdlusperspektiivis, ennekõike Baltoskandia ja Euroopa Liidu ruumis. Selline lähenemisviis võimaldab hetkeolukorra konstateerimise ja selgitamise kõrval hoomata põhjuseid, teha tulevikuprognose ning kavandada rahvastikumõjuse poliitika meetmeid. Käesolev esimene raamat püüab anda ülevaate XX sajandi Eesti rahvastikutaaste põhitrendidest, olles sellisena teatud mõttes aluseks kogu järgnevale sarjale. Raamatu aluseks on Eesti rahvastikustatistika ühtlusarvutuste programmi senised tulemused.

Raamat sai põhijoontes valmis mõni aasta tagasi, siis aga lõpetas Statistikaamet Andmekaitse Inspeksiooni nõudel rahvastikualase sündmusstatistika teostuse. Mis kurvem, viimase rahvaloenduse 2000 andmestik on jäänud korrastamata ning parandamata alaloenduse suurest veast. Kuigi töö sündmusstatistika vallas hiljuti taastus, ei võimalda loendusveast tulenev rahvaarvu ja koostise ebamäärasus leida ühtegi rahvastikustatistilist näitarvu nii, et see moodustaks varasemaga ühilduva rea. Rahvusvaheliste institutsioonide hinnangul ei ole Eesti statistika rahvastikuprotsesside käsitlemiseks enam usaldusväärne. Nõnda polnud ka raamatu koostajatel võimalik uue aastatuhande teavet kogumikku lülitada ja põhirõhk jäi XX sajandi arengutrendidele.

Raamat tugineb Eesti rahvastikustatistika ühtlusarvutuste programmile, mille sihiks on korrastada rahvastikuteave viisil, et moodustuks ühtne ajalisruumiliselt võrreldav andmetervik riigi loomisest 1918. Kümmeaastat tagasi kitsendas Isikuandmenõukogu Statistikaameti ülesande, oskusjõudu arvestades, uue informatsiooni kogumise ja olemasolevale lisamisega. Ühtlusarvutuste programm asetus rahvastikuteadlaste õlule. Statistikaamet tegi järelduse, et pikaajalise võrreldavuse tagamine pole ülepea statistika ülesanne ning alanud aastal kasvas ükskõiksus koos kaadrivahetusega üle vastutegevuseks. Programm koos teiste Euroopa võrdlustöödega peatus, ameti algatusel ja järjepideval survele. Sarja järgmine raamat ilmub, kui Statistikaametil aidatakse mõista iseseisvale riigile kohase statistikategevuse sisu ja ulatust.

Jättes hetkeolukorra kõrvale, põhineb sari Eesti rahvastikuteadusliku oskusjõu koostööl ning mõistagi tihedas koordineerimises Euroopa asjaomaste

institutsioonidega, ennekõike Euroopa Rahvastikukomitee, Euroopa Rahvastikuobservatooriumi ja ÜRO Euroopa Majanduskomisjoniga. Sarja ettevalmistamiseks kutsuti ellu erinevaid teadus- ja riigiasutusi ühendav tööühm koosseisus Andri Ahven, Anne Herm, Kärt Jänes-Kapp, Kalev Katus, Kalmer Kollom, Hill Kulu, Andrus Lipand, Ann Marksoo, Tiina Metsalu, Heldur Palli, Ene Palo, Allan Puur, Asta Põldma, Mati Rahu, Luule Sakkeus, Alvi Tellmann, Lembit Tepp, Airi Värnik.

Käesoleva raamatu kirjutamisest võtsid koostajate kõrval autorina osa Andri Ahven (VIII peatükk), Asta Põldma (IX peatükk) ja Lembit Tepp (II peatükk), samuti andsid panuse Alvi Tellmann abiregistri käsitlesega V peatükki ning Anne Herm rahvastikupaiknemise temaga III peatükki.

Kogumiku valmimisele on kaasa aidanud sihtteema *Eesti rahvastikuareng: sajandilõpu pööre ja ühiskonna taastevõime* (nr.0132703s05) ja ETF grandi nr.5982 raames teostatud analüütilised tööd, Eesti rahvastikustatistika ühtlusarvutuste programmi mitmete osaprojektide, Eesti rahvastiku andmepanga ja sünniandmepanga teave. Kogumik poleks saanud teostuda ilma Isikuandmenõukogu poolt algatatud rahalise toeta.

Koostajad

— — —

The present volume of Population Development in Estonia is the first issue in the series, expected to become continuous in the future and follow the European nations with a long-established tradition of similar publications. The underlying need for such series stems indeed from the necessity to integrate population development in decision-making in virtually all major societal domains, particularly where strategic planning and long-term goals are concerned. The primary readership of the publication consists of policy-makers and officials, who make executive decisions on various levels and branches of central and local governments. But at the same time, the scholarly discussion of modern population development may well invoke the interest of a broader audience.

The aim of the series is to analyse the recent and ongoing developments of Estonian population in two parallel contexts — against the background of long-term trends in the country, and in the comparative perspective of other nations. The adopted approach allows us to place Estonia into a broader European framework and provide a fuller understanding of the causes, consequences and the future course of population development. The thematic focus of the first issue lies with the major trends of population reproduction throughout the 20th century which, in a sense, sets the scene for future issues.

The main part of the volume was completed already a couple of years ago but then the Statistical Office, on the request of the Data Protection Inspectorate, discontinued the compilation of vital statistics. Perhaps even more

regrettably, the data of the population census 2000 have not yet been subjected to thorough evaluation to correct the extensive undercount. Although the production of vital statistics was recently resumed, the uncertainty related to population stock and structure prevents us from obtaining any population-based measure that would make up a consistent series with the earlier data. Judging upon the opinion of international organisations, the reliability of recent population statistics in Estonia is inadequate for analytical purpose. Therefore, the population developments of the early 21st century are not covered in the volume.

The book builds on the Programme for Estonian Population Data Comparability, which aims to harmonise the existing population statistics and develop consistent series, covering the time frame since the birth of the nation in 1918. About a decade ago, the Governmental Commission of Population and Social Statistics straitened the responsibility of the Statistical Office primarily to the collection of new data. The harmonisation of earlier statistics was designated to the research community. Given this institutional divide, imposed by circumstances, the Statistical Office gradually took the position that data harmonisation altogether does not belong to the functions of national statistics. Recently, disinterest evolved into resistance and the activity of the Programme came to a halt.

Leaving aside the current situation, the series brought together the national expertise and implied a close coordination with international organisations, including the European Population Committee, European Demographic Observatory and United Nations Economic Commission for Europe. To prepare the volume, a working group uniting academics and professionals from different research institutes and government offices was established, including Andri Ahven, Anne Herm, Kärt Jänes, Kalev Katus, Kalmer Kollom, Hill Kulu, Andrus Lipand, Ann Marksoo, Tiina Metsalu, Heldur Palli, Ene Palo, Allan Puur, Asta Põldma, Mati Rahu, Luule Sakkeus, Alvi Tellmann, Lembit Tepp and Airi Värnik.

Hereby Andri Ahven (Chapter VIII), Asta Põldma (Chapter IX) and Lembit Tepp (Chapter II) are gratefully acknowledged for their authorship of the chapters. Also, the input of Alvi Tellmann to the analysis of the abortion register (Chapter V) and Anne Herm to the theme of population distribution (Chapter III) is acknowledged.

The volume has benefitted from the results under research theme 0132703s05, ESF grant no.5982, the information from Estonian Population Databank and Estonian Birth Register, two sub-projects under the national data harmonisation programme. The preparation of this volume has relied on funding initiated by the Governmental Commission for Population and Social Statistics.

Editors

SISUKORD

Eessõna	III
Sisukord	VIII
Jooniste nimekiri	XIV
1. Rahvastikustatistika allikad ja riigiandmekorralduse areng	1
1.1. Kaasaegse andmekorralduse kujunemine	2
1.2. Andmekorralduse katkelisus läbi peamiste andmeallikate	7
1.2.1. Sündmusstatistika	8
1.2.1.1. Rändestatistika	11
1.2.2. Loendusstatistika	13
1.2.3. Küsitlusstatistika	15
1.3. Andmevõrreldavus ja -kvaliteet	16
1.3.1. Võrreldavus rahvusvahelise metodoloogiaga	16
1.3.2. Ajaline võrreldavus	22
1.3.3. Ruumiline võrreldavus	30
1.4. Rahvastikustatistika ühtlusarvutused	32
1.4.1. Rahvastiku vanuskoostise ühtlusarvutus	33
1.4.2. Loendus- ja sündmusstatistika ühtlusarvutus	34
1.4.3. Lõimitud küsitlusstatistika	38
2. Eesti statistikakorralduse kujunemine	42
2.1. Statistikakorraldus Tsaari Venemaal	42
2.2. Riigi Statistika Keskbüroo	42
2.3. Statistikakorraldus vene ja saksa okupatsiooni ajal 1940-1944	48
2.4. Statistikakorraldus teisel vene okupatsioonialajal	50
2.5. Eesti Vabariigi statistikakorraldus	62
3. Rahvaarv ja rahvastiku paiknemine	64
3.1. Rahvaarvu kujunemise tagamaad	64
3.2. Eesti rahvaarvu dünaamika	66
3.2.1. Üleminekueelne ajajärk	66
3.2.2. Üleminek ja kaasaeg	67
3.3. Rahvastiku vanuskoostis	71
3.4. Rahvastiku paiknemine ja asustus	73
3.4.1. Maa- ja linnarahvastik	73
3.4.2. Maakondade rahvastik ja asustustihedus	79
3.4.3. Omavalitsuste rahvastik	86
4. Rahvastiku vanuskoostise teisenemine ja rahvastikuvananemine	92
4.1. Vanuskoostise teisenemise tagamaa	92
4.1.1. Teisenemise põhjus ja tegurid	93
4.1.2. Vanuskoostise teisenemise eripära Eestis	95
4.2. Eesti rahvastiku vanuskoostise teisenemine	97
4.2.1. Rahvastikuvananemise üldtrend	98
4.2.1.1. Vanuskoostise põhiproportsioon	98

4.2.1.2. Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus	100
4.2.1.3. Lasletti vananemisindeksid	101
4.2.1.4. Vanurrahvastiku kasv	102
4.2.2. Vanavanurrahvastiku eeliskasv	104
4.2.3. Sooerisuse tähtsustumine	106
4.2.4. Liigvananemise künnisel	108
4.2.5. Välispäritolu rahvastiku omapära	111
5. Põlvkondade vaheldumine ja rahvastikutaaste	117
5.1. Üleminek traditsiooniliselt modernsele sündimusele	118
5.2. Sündimusülemineku ajastus Eestis	122
5.3. Eesti rahvastiku XX sajandi sündimusareng	125
5.3.1. Sündimustase	126
5.3.2. Sünnijärjestus, lapsesus ja lastetus	130
5.3.3. Sünniajastus	134
5.3.4. Abielu- ja vallassündimus	138
5.4. Abortiivsus	141
6. Rahvastiku elulemus	147
6.1. Murrang rahvastiku elulemuses	147
6.2. Eesti rahvastiku elulemusareng	149
6.2.1. Teave varasemast ajajärgust	149
6.2.2. Rahvastiku elulemus elutabelite põhjal	153
6.2.2.1. Varem koostatud elutabelid	153
6.2.2.2. Uus elutabeli sari ja võrdlus varasematega	156
6.2.2.3. Elulemuse tõus ja seisak	159
6.2.2.4. Suremusarengu vanuslõige	161
6.2.2.5. Suremusseisaku elulemusvõnked	165
6.3. Elulemus ühiskonnavaates	167
7. Koosellumus ja selle vormid	168
7.1. Euroopa abiellumustüübi tõus ja langus	169
7.2. Eesti rahvastiku koosellumusareng	170
7.2.1. Koosellumustase	170
7.2.2. Kooselujärjestus ja vallalisus	173
7.2.3. Abielu ja vabaabielu	175
7.2.4. Rahvastiku kooseluseis	178
7.2.5. Koosellumusajastus	181
7.2.6. Lahutumus ja lehestumus	185
7.2.7. Korduskoosellumus	190
8. Rahvastiku kuritegevus	192
8.1. Registreeritud kuritegevuse üldtrend	193
8.1.1. Sõdadevaheline ajajärk	194
8.1.2. Sõjajärgne periood ja kaasaeg	196
8.2. Kuritegija iseloomustus	201
8.3. Kuriteoohvriks langemine	206
8.3.1. Ohvrikslangemise ulatus	207
8.3.2. Kuriteoohvrite iseloomustus	210

8.4. Kuritegudest teatamine ja turvatunne	215
9. Rahvastikumõjune poliitika	217
9.1. Abielu ja perekond	218
9.1.1. Abielu institutsioon	218
9.1.2. Perekond sotsiaalsetes murrangutes	220
9.1.3. Perekondade mitmekesistumine	221
9.1.4. Perekorraldus üheksakümne aastal	222
9.2. Sündimus ja lapsed	223
9.2.1. Laste heaolupoliitika	224
9.2.2. Sündimuspoliitika algus	225
9.2.3. Sündimuspoliitika kadu	226
9.2.4. Uus pööre sündimuspoliitikas	227
9.2.5. Rõhuasetuse muutus perekonnalt isikule	229
9.3. Rahvastikuvananemine ja eakas elanikkond	230
9.3.1. Pensionisüsteemi loomine	230
9.3.2. Vasturääkivused pensionisüsteemi arengus	231
9.3.3. Kriisijuhtimine ja struktuurireform	233
9.4. Tervishoid	236
9.4.1. Rahvusliku tervishoiu loomine	236
9.4.2. Ühiskonnaarengu katkelisus ja tervisekriis	237
9.4.3. Suund tsentraliseeritud korraldusele	238
9.4.4. Hiljutine tervishoiureform	239
9.5. Rahvastikumõjuse poliitika sõlmküsimused	241
Viidatud kirjandus	243

CONTENTS

Preface	IV
Contents	XI
List of figures	XVI
 1. Population data sources and development of national statistical system	 1
1.1. Emergence of modern statistical system	2
1.2. Discontinuity of statistical system and major data sources	7
1.2.1. Vital statistics	8
1.2.1.1. Migration statistics	11
1.2.2. Census statistics	13
1.2.3. Survey statistics	15
1.3. Comparability and quality of population data	16
1.3.1. Comparability with international concepts, definitions and classifications	16
1.3.2. Comparability of population data over time	22
1.3.3. Comparability of regional population data	30
1.4. Harmonisation of population statistics	32
1.4.1. Harmonisation of age structures	33
1.4.2. Harmonisation of vital and census statistics	34
1.4.3. Integrated survey statistics	38
2. Development of national statistical system in Estonia	42
2.1. Statistics in Russian Empire	42
2.2. Central Bureau of Statistics	42
2.3. Statistics during the first Soviet and Nazi occupation	48
2.4. Statistics during the second Soviet occupation	50
2.5. Statistics after the restoration of independence	62
3. Population number and distribution	64
3.1. Demographic context of population growth	64
3.2. Dynamics of population number	66
3.2.1. Pre-transitional period	66
3.2.2. Demographic transition and post-transitional period	67
3.3. Age structure	71
3.4. Spatial distribution and settlement	73
3.4.1. Urban and rural population	73
3.4.2. County population	79
3.4.3. Population of municipalities	86
4. Transformation of age structure and population ageing	92
4.1. Determinants of population ageing	92
4.1.1. Cause and factors of population ageing	93
4.1.2. Characteristic features of population ageing in Estonia	95
4.2. Population ageing in Estonia	97
4.2.1. General trend of population ageing	98
4.2.1.1. Major population age groups	98

4.2.1.2. Proportion of elderly and median age	100
4.2.1.3. Laslett indices of ageing	101
4.2.1.4. Growth of older population	102
4.2.2. Ageing of older population	104
4.2.3. Gender difference in population ageing	106
4.2.4. Stage of rapid population ageing	108
4.2.5. Diversity of native and foreign origin population	111
5. Replacement of generations and population reproduction	117
5.1. From traditional to modern and postmodern fertility	118
5.2. Timing of fertility transition in Estonia	122
5.3. Fertility development in Estonia	125
5.3.1. Fertility level	126
5.3.2. Parity, number of children and childlessness	130
5.3.3. Timing of fertility	134
5.3.4. Marital and non-marital fertility	138
5.4. Induced abortion	141
6. Population mortality	147
6.1. Mortality transition	147
6.2. Population mortality in Estonia	149
6.2.1. Mortality development in earlier periods	149
6.2.2. Mortality development in life table era	153
6.2.2.1. Earlier life tables	153
6.2.2.2. New series of life tables	156
6.2.2.3. Two main periods in mortality development	159
6.2.2.4. Age-specific insight into mortality development	161
6.2.2.5. Mortality fluctuations during stagnation period	165
6.3. Societal implications of population mortality	167
7. Family formation and dissolution	168
7.1. European marriage pattern	169
7.2. Family formation and dissolution in Estonia	170
7.2.1. Nuptiality level	170
7.2.2. Number of partnerships	173
7.2.3. Registered marriage and consensual unions	175
7.2.4. Partnership status	178
7.2.5. Timing of partnership formation	181
7.2.6. Dissolution of partnerships	185
7.2.7. Re-partnering	190
8. Population criminality	192
8.1. Trends in registered crime	193
8.1.1. Interwar period	194
8.1.2. Postwar period and present	196
8.2. Characteristics of criminals	201
8.3. Crime victimisation	206
8.3.1. Victimisation level	207
8.3.2. Characteristics of crime victims	210

8.4. Reporting about crimes and sense of security	215
9. Population-related policies	217
9.1. Marriage and family	218
9.1.1. Institution of civil marriage	218
9.1.2. Family implications of societal discontinuity	220
9.1.3. Responses to growing diversity of family forms	221
9.1.4. Family regulations during the 1990s	222
9.2. Fertility and children	223
9.2.1. Integrated welfare policies for children	224
9.2.2. The onset of fertility related policies	225
9.2.3. Abolition of fertility related policies	226
9.2.4. New turn of fertility related policies	227
9.2.5. Shift of orientation from family to individual	229
9.3. Population ageing and elderly	230
9.3.1. Institution of pension system	230
9.3.2. Contradictory developments in pension system	231
9.3.3. Crisis management and structural reform	233
9.4. Public health	236
9.4.1. Establishment of national health service	236
9.4.2. Health crisis related to societal discontinuity	237
9.4.3. Shift towards centralised and cure oriented system	238
9.4.4. Recent health care reforms	239
9.5. Central issues of population related policies	241
References	243

JOONISED

- Joonis 3.1. Demograafilise ülemineku skeem
- Joonis 3.2. Rahvaarv 1881-2000
- Joonis 3.3. Välisrändevood 1946-2000
- Joonis 3.4. Rahvastiku vanuspuu. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 3.5. Linna- ja maarahvastiku arv. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 3.6. Linnarahvastiku osakaal. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 3.7. Maarahvastiku osakaalu maakonnaerisus. Loendusaastad 1881-1989
- Joonis 3.8. Vanuriosakaalu maakonnaerisus. Loendusaastad 1881-1989
- Joonis 3.9. Rahvastiku asustustihedus. Vallad 2000
- Joonis 3.10. Laste (0-14) osakaal. Linnad ja vallad 2000
- Joonis 3.11. Vanurrahvastiku (65+) osakaal. Linnad ja vallad 2000
- Joonis 3.12. Riigisündinud rahvastiku osakaal. Linnad ja vallad 2000
- Joonis 4.1. Rahvastiku suurvanusrühmade proportsioon 1834-2000
- Joonis 4.2. Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.3. Lasletti rahvastikuvananemise indeksid. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.4. Kogu- ja vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasvutempo. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.5. Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasv. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.6. Vanavanurrahvastiku osakaal. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.7. Vanurrahvastiku juurdekasvutempo. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.8. Vanuriosakaalu ja rahvastiku mediaanvanuse sooerisus. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.9. Vanavanurrahvastiku osakaalu sooerisus. Loendusaastad 1881-2000
- Joonis 4.10. Vanurrahvastiku sookoostis 2000
- Joonis 4.11. Vanuriosakaal. Prognoos 2030
- Joonis 4.12. Rahvastiku mediaanvanus. Prognoos 2030
- Joonis 4.13. Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasv. Prognoos 2030
- Joonis 4.14. Vanavanurrahvastiku osakaal. Prognoos 2030
- Joonis 4.15. Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus. Põlis- ja välispäritolu rahvastik. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.16. Lasletti rahvastikuvananemise indeksid. Põlis- ja välispäritolu rahvastik. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.17. Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasv. Põlis- ja välispäritolu rahvastik. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.18. Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasvutempo. Põlis- ja välispäritolu rahvastik. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.19. Vanuriosakaalu ja rahvastiku mediaanvanuse põlisuserisus. Loendusaastad 1959-2000
- Joonis 4.20. Vanavanurrahvastiku osakaal. Põlis- ja välispäritolu rahvastik. Loendusaastad 1959-2000

-
- Joonis 5.1. Princetoni sündimusedeksid. Euroopa 1880 aastatel
Joonis 5.2. Summaarne sündimuskordaja 1925-2000
Joonis 5.3. Summaarne sündimuskordaja. Euroopa sünnipõlvkonnad 1900-1963
Joonis 5.4. Summaarne sündimuskordaja. Sünnipõlvkonnad 1900-1963
Joonis 5.5. Sünnijärjestus 1925-2000
Joonis 5.6. Sünnijärjestuskordaja. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 5.7. Rahvastiku lapsesuskoostis. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 5.8. Lastetusmäär. Sünnipõlvkonnad 1900-1950
Joonis 5.9. Esmassünni ajastus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 5.10. Esmassünni vanus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 5.11. Teisessünnivahemiku kestus. Sünnipõlvkonnad 1924-1963
Joonis 5.12. Summaarne abielu- ja vallassündimuskordaja 1945-2000
Joonis 5.13. Ema perekonnaseis esmassünnil. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 5.14. Abortide arv ja abortiivsuse erikordaja 1970-2000
Joonis 5.15. Abordimäär 1970-2000
Joonis 5.16. Summaarne raseduskatkekordaja. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 6.1. Suremuse üldkordaja. Põhja-Eesti ja Viljandi kihelkond 1780-1930
Joonis 6.2. Suremuse üldkordaja. Eesti- ja Liivimaa kubermangud 1861-1913
Joonis 6.3. Keskmise eluea vahe. Elutabelisarja võrdlus 1959-1989
Joonis 6.4. Keskmise sünnieluea vahe. Elutabelisarjade võrdlus 1959-1993
Joonis 6.5. Keskmise sünnieluiga 1897-2000
Joonis 6.6. Imikusuremuskordaja 1922-2000
Joonis 6.7. Vanusvahemikes elatud aastate arv 1897-2000
Joonis 6.8. Sünnieluea muutuse vanuskomponendid 1923-1950
Joonis 6.9. Keskmise eeldatava eluea soorisus 1960-2000
Joonis 6.10. Meesrahvastiku suremistõenäosus (qx) 1960-2000
Joonis 7.1. Summaarne esmaabiellumuskordaja 1960-2000
Joonis 7.2. Summaarne koosellumuskordaja. Sünnipõlvkonnad 1924-1963
Joonis 7.3. Kooselujärjestus. Sünnipõlvkonnad 1924-1963
Joonis 7.4. Vallalisusmäär. Sünnipõlvkonnad 1900-1940
Joonis 7.5. Esmaskooselu tüüp. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 7.6. Kooselutüübi põlisuserisus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 7.7. Rahvastiku kooseluseis. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 7.8. Esmaabiellumisvanus 1925-2000
Joonis 7.9. Esmaskooselu ajastus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 7.10. Summaarne lahutumuskordaja 1960-2000
Joonis 7.11. Kooselulagunemuse ajastus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 7.12. Teiseskooselu ajastus. Sünnipõlvkonnad 1924-1973
Joonis 8.1. Registreeritud süütegude arv 1919-1938
Joonis 8.2. Registreeritud kuritegude arv 1945-2000
Joonis 8.3. Tapmiste üldkordaja 1947-2001
Joonis 8.4. Süüdimõistetute sugu ja vanus 1937 ja 1998
Joonis 8.5. Ohvrikslangemisekordaja 2000
Joonis 8.6. Ohvrikslangemise vanuskordaja 2000
Joonis 8.7. Ohvrikslangemise vanuskordaja rahvastikurühmiti 2000

FIGURES

- Figure 3.1. Scheme of demographic transition
- Figure 3.2. Population number 1881-2000
- Figure 3.3. International migration flows 1946-2000
- Figure 3.4. Age pyramids. Census years 1881-2000
- Figure 3.5. Number of rural and urban population. Census years 1881-2000
- Figure 3.6. Proportion of urban population. Census years 1881-2000
- Figure 3.7. Proportion of rural population. Census years 1881-1989
- Figure 3.8. Proportion of older population. Census years 1881-1989
- Figure 3.9. Population density. Rural municipalities 2000
- Figure 3.10. Proportion of children (0-14). Municipalities 2000
- Figure 3.11. Proportion of older population (65+). Municipalities 2000
- Figure 3.12. Proportion of native-born population. Municipalities 2000
- Figure 4.1. Aggregate age groups 1834-2000
- Figure 4.2. Proportion of elderly and median age of population. Census years 1881-2000
- Figure 4.3. Laslett indices of population ageing. Census years 1881-2000
- Figure 4.4. Average annual growth rate of total and older population. Census years 1881-2000
- Figure 4.5. Average annual increase of older population. Census years 1881-2000
- Figure 4.6. Proportion of oldest old population. Census years 1881-2000
- Figure 4.7. Growth rate of older population. Census years 1959-2000
- Figure 4.8. Gender difference in the proportion of elderly and median age of population. Census years 1881-2000
- Figure 4.9. Gender difference in the proportion of oldest old population. Census years 1881-2000
- Figure 4.10. Gender composition of older population 2000
- Figure 4.11. Proportion of older population. Projection 2030
- Figure 4.12. Median age of population. Projection 2030
- Figure 4.13. Average annual increase of older population. Projection 2030
- Figure 4.14. Proportion of oldest old population. Projection 2030
- Figure 4.15. Proportion of elderly and median age. Native and foreign origin population. Census years 1959-2000
- Figure 4.16. Laslett indices of population ageing. Native and foreign origin population. Census years 1959-2000
- Figure 4.17. Average annual increase of older population. Native and foreign origin population 1959-2000
- Figure 4.18. Average annual growth rate of older population. Native and foreign origin population 1959-2000
- Figure 4.19. Native-foreign difference in the proportion of elderly and median age of population 1959-2000
- Figure 4.20. Proportion of oldest old population. Native and foreign origin

- population 1959-2000
- Figure 5.1. Princeton fertility indices. Europe 1880s
- Figure 5.2. Total fertility rate 1925-2000
- Figure 5.3. Total fertility rate. Europe, birth cohorts 1900-1963
- Figure 5.4. Total fertility rate, birth cohorts 1900-1963
- Figure 5.5. Parity 1925-2000
- Figure 5.6. Parity progression ratio. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 5.7. Number of children. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 5.8. Proportion of childless. Birth cohorts 1900-1950
- Figure 5.9. Timing of first birth. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 5.10. Age at first birth. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 5.11. Duration of second birth interval. Birth cohorts 1924-1963
- Figure 5.12. Total marital and non-marital fertility rate. 1945-2000
- Figure 5.13. Partnership status of mother at first birth. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 5.14. Number of abortions and general abortion rate 1970-2000
- Figure 5.15. Abortion ratio 1970-2000
- Figure 5.16. Total abortion, miscarriage and stillbirth rate. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 6.1. Crude mortality rate. North-Estonia and Viljandi parish 1780-1930
- Figure 6.2. Crude mortality rate. Estonia and Livonia. 1861-1913
- Figure 6.3. Difference in life expectancy. Comparison of old and harmonised life tables. Census years 1959-1989
- Figure 6.4. Difference in life expectancy at birth. Comparison of old and harmonised life tables. Census years 1959-1993
- Figure 6.5. Life expectancy at birth 1897-2000
- Figure 6.6. Infant mortality rate 1922-2000
- Figure 6.7. Number of person-years in age intervals 1897-2000
- Figure 6.8. Age components of change in life expectancy 1923-1950
- Figure 6.9. Gender difference in life expectancy 1960-2000
- Figure 6.10. Probability of death (qx) 1960-2000
- Figure 7.1. Total first marriage rate 1960-2000
- Figure 7.2. Total nuptiality rate. Birth cohorts 1924-1963
- Figure 7.3. Number of unions. Birth cohorts 1924-1963
- Figure 7.4. Proportion of never-marrying. Birth cohorts 1900-1940
- Figure 7.5. Type of first partnership. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 7.6. Native-foreign difference in the proportion of first partnership. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 7.7. Partnership status. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 7.8. Age at first marriage 1925-2000
- Figure 7.9. Timing of first partnership. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 7.10. Total divorce rate 1960-2000
- Figure 7.11. Timing of partnership dissolution. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 7.12. Timing of second partnership. Birth cohorts 1924-1973
- Figure 8.1. Number of registered crimes 1919-1938
- Figure 8.2. Number of registered crimes 1945-2001

- Figure 8.3. Tapmiste üldkordaja 1947-2000
- Figure 8.4. Convicts by age and gender 1937 and 1998
- Figure 8.5. Crude crime victimisation rate 2000
- Figure 8.6. Age-specific crime victimisation rate 2000
- Figure 8.7. Age-specific crime victimisation rate in selected population groups
2000

1. RAHVASTIKUSTATISTIKA ALLIKAD JA RIIGIANDMEKORRALDUSE ARENG

Demokraatia ja inimkesksuse põhimõttele toetuv asjakorraldus, mille poole pürgib usutavasti ka Eesti, on rahvastikuarengul keskne koht. Kõige muu kõrval või pigem küll eelkõige tähendab see soliidset asjaomast andmepagasit. Laiemas plaanis on taolise korraldatud teabealuse ülesandeks inimvajadusi — mõistagi erinevate rahvastikurühmade ja eluvaldkondade, samuti piirkondade lõikes ning nii lühemat kui pikemat ajahorisonti hõlmates — ja võimalusi tasakaalustavate lahenduste leidmine. Riigikorralduse kõrval on andmekasutuse teine, sama kiiresti arenev valdkond ülikoolides ja teadusasutustes tehtav sotsiaalteaduslik uurimistöö eesmärgiga avada ühiskonnaprotsesside põhjuslikud seosed ja hinnata tehtavate otsuste tagajärgi. Põhjuslike seoste tundmisele toetub omakorda riigi pikaajalise tulevikustrateegia väljakujundamine, mille asjalikkusest oleneb Eesti naasmine arenenud rahvaste hulka või langemine arengumaadele iseloomuliku sõltuvusahelasse.

Tarviliku informatsiooni peab tagama loomupäraselt riigi andmekorraldussüsteem. Lähteallika seisukohalt võib kogutava teabe ja vastava andmekorralduse jagada tinglikult kahte suurde ossa. Esimese osa moodustab teave institutsioonide tegevuse kohta, mille hulgas on nii mahu kui tähtsuse poolest esmane majandusinformatsioon. Teise, kuid ühiskonnaväärtuse vaatenurgast pigem esimese rühma moodustab (üksik)isikukohane teave. Seda osa on samuti nimetatud isikustatistikaks ja see hõlmab inimese (ühiskonna tasandil rahvastiku) kõikvõimalikke tunnusoone kajastava andmestiku. Demokraatlikus riigis on see oluliste otsuste tegemisel tingimata arvesseminev ning sageli määrava tähtsusega informatsioon. Mida korraldatum ja mitmekülgsem on riigi isikuandmestik, seda paremini suudab rahvas end muude võrdsete tingimuste juures korraldada.

Isikustatistilise teabe kogumisel, analüüsil ja rakendusel on Euroopa kultuurmaades sajanditepikkune ajalugu, samavõrra saab ka Eestis sedalaadi arengust rääkida juba alates XVII sajandi lõpust. Omariikluse saavutamisel loodi küllalt kiiresti üks tolleaaja täiuslikum rahvastikualane infosüsteem, mis leidis kasvava rakenduse mitmesuguste eluvaldkondade korraldamisel ja andis muuhulgas tõuke rahvastikuteaduslikele uurimistööle. Tõusujoones kulgenud arengu katkestas teadagi Teine maailmasõda ja muutus Eesti geopoliitilises asendis: riigi andmekorraldus nivelleeriti lihtsakoelisele sovetimudelile, ja varjams suvalisust ühiskonna juhtimisel, salastati. Ajutiste võngetega, vastavalt rezhiimi liberaliseerumisele ja jäigastumisele, kestis taoline olukord põhijoontes Eesti taasiseseisvumise eelõhtuni.

Täna on andmepiirangute äralangemisest möödunud ligikaudu viisteist aastat, ometi pole Eesti andmekorralduse katkeline koos kõikvõimalike

järel- ja koosmõjudega ületatud. Igatahes on ühe iseseisva rahva loomupärase andmekorraldusliku miinimumnõudeni — katta kogu riigi eksisteerimisaeg ajalis-ruumiliselt võrreldavate andmetrendidega — käia veel päris pikk tee. Mitmeski valdkonnas pole jõutud isegi asjaomase vajaduse teadvustamise ning eesmärgipüstituseni. Rahvastikuarengu vallas on asjaomased tööd teadlaskonna eestvedamisel ja teostusel küll käivitunud, kuid ühtlusarvutused pole veel jõudnud katta kogu iseseisvuse sünnile järgnenud ajavahemikku ega rahvastikuarengu peamisi tahke hõlmavat tervikut. Muuhulgas kajastuvad need lüngad ka käesoleva raamatu protsessikesksetes peatükkides.

Andmelünkade ja -piirangute selgitamiseks, olulisemana aga jätkuva harmoniseerimistöö suundade tähistamiseks, esitab käesolev peatükk lühikese ülevaate rahvastikualase andmekorralduse arengust kolme peamise üksteist täiendava andmekogumisviisi — loendus-, sündmus- ja küsitlusstatistika lõikes. Andmesalastatust arvestades on peatüki ajaline rõhuasetus sõjajärgsel poolsajandil. Eesti-keskse käsitluse kõrval viitab peatükk aeg-ajalt ka naabreile, eriti asjaomasele arengule Lätis, keda ühendab Eestiga tugev ja kauakestnud paralleel moodsa andmekorralduse kujunemisel (ajalooliselt on raske rääkida statistikakorralduse arengust Eestis väljaspool Tsaari-Venemaa Balti provintsi laiemat ühiskonteksti), aga sageli ka tänased päevaülesanded. Samuti on peatükis puudutatud Eesti Rahvastikustatistika Ühtlusarvutuste Programmi, mille väljundile tugineb enamik raamatu protsessikäsitlusi.

1.1. Kaasaegse andmekorralduse kujunemine

Rahvastikusündmuste kõikne registreerimine — modernse rahvastikustatistika üks nurgakive — ulatub Eestis mitme sajandi tagusesse aega. Aastal 1686 andis Rootsi kuningas Karl XI välja Kirikuseaduse, millega pandi vaimulikele kohustus üles tähendada kõik matused (surmad), ristimised (sünnid) ja laulatused (abiellumised). Muidugi kandub rahvastikusündmuste registreerimistava hoopis kaugemale minevikku ja mitte üksnes ühiskonna kõrgkihti puutuvalt, ent kuni kõnealuse seaduseni ei olnud püstitatud eesmärki katta registreerimisega sihipäraselt just kõiki asjaomaseid sündmusi, kaasa arvatud neid, mis leidsid aset inimestega väljapoole tollaseid seadusi ja/või moraalinorme. Just kõiksuspõhimõtte rakendamise tõttu tähistab Rootsi Kirikuseadus rahvastikusündmuste modernse registreerimise algust maailmas.

Kirikuseadus jõustus ka Eestimaal ja Liivimaal — nõnda siis tänapäeva Eestis ja Läti lääne- ja põhjaosas —, mis XVII sajandil kuulusid Rootsi ülemvalitsuse alla ning selle teostajaks kinnitati Rootsi eeskujul luteri kirik. Kihelkondades seati rahvastikusündmuste registreerimise eesmärgil sisse spetsiaalsed kirikuraamatud, juhul muidugi, kui neid ei peetud juba varem [Palli 1996; 2004]. Kõnealusest uuendusest jäi kõrvale Balti piirkonna lõunaosa: tollal Poola alla kuulunud Kuramaale ja ülepea Baltimaade katoliiklikesse piirkondadesse Leedus ja Latgales taoline registreerimissüsteem esialgu ei

jõudnud. Neil alade muutus rahvastikusündmuste ülestähendamine üleüldiseks mõnevõrra hiljem.

Eestimaa ja Liivimaa vallutamise järel Vene impeeriumi poolt jätkas luteri kirik senist meetrikaraamatute pidamist, kooskõlas Balti provintside eriõigusega. Mõistagi tuleb seejuures arvestada, et Põhjasõja-aegse ja -järgse laastamistöö ja tõsisemat sorti katkupuhanguga ning seda saatnud rahvastikukriisiga katkes paljudes kihelkondades kirikuraamatute pidamine ja sageli hävisid ka koostatud raamatud. Kõiksuspõhimõttele vastav registreerimine suudeti siiski küllalt kiiresti taastada. Alates Vene riigi kirikureformist 1834 on registreerimislehed kõigi Eesti kihelkondade kohta ka säilinud. Paljudes kihelkondades ulatub kirikuraamatute järjepidevus muidugi kaugemale minevikku ja teistes on kaotsi läinud lühemate vaheperioodide andmestik [Palli 1995].

Linnakogudused, eriti Hansa Liitu kuulunud vabades kaubalinnades, alustasid rahvastikusündmuste ülestähendamist üldiselt varem kui maakogudused [Pullat 1992; 1997]. Ajaloodemograafide poolt rakendatud perekonnaloo taastameetodi ehk lühidalt peretaastameetodi rakendamine on näidanud, et meetrikaraamatuid peeti küllaltki suure hoolega. Kolme kihelkonna, Eestimaa kubermangu Karuse ning Liivimaa kubermangu Otepää ja Rõuge kihelkonna kohta on ilmunud pikka ajaperioodi hõlmavad monograafilised uurimustööd [Palli 1973; 1984; 1988]. Selles seoses väärib erilist tähelepanu ka Hannes Hyreniuse rannarootslaste käsitus [Hyrenius 1942], kus esimest korda rakendati peretaastameetodit, mille hiljem arendas (sõltumatult) tänapäevaseks tehnikaks Louis Henry.

Ajaloodemograafia ja selle üks tähtsamaid võtteid — peretaastameetod — on pärast Hyreniuse, Henry ja Fleury töid edasi arenenud, aga see ei tähenda Eesti arhiivides talletatavas allikmaterjalis (isikukirjetes) sisalduva informatsiooni hõlpsamat kättesaadavust rahvastikuarengu käsitlemise eesmärgil. Arengusuundumuste üldistamine sõltub rahvastiku registreerimistulemusi koondavate statistiliste tabelite sisust ja ülepea olemasolust. Etteruttavalt tuleb tõdeda, et Eesti, aga ka teiste Balti riikide puhul on vasturääkivus varakult käivitunud ja asjaliku rahvastikusündmuste registreerimise ja koondtabelite *resp* rahvastikustatistika kehvuse vahel silmnähtav.

Suhteliselt heal tasemel rahvastikusündmuste registreerimissüsteemi ja kesise rahvastikustatistika vahelise vastuolu kõige olulisem põhjus peitub Eesti geopoliitilises seisundis. Kui Eesti liideti XVIII sajandi algul Vene impeeriumiga, puudus tsaaririigis üldine rahvastikusündmuste registreerimine ning see valdkond jäi XIX sajandi keskpaigani riigivõimu huvisfäärist kõrvale. Esimesed vastavasisulised seadused anti küll välja juba aastal 1722, ent neid ei järgitud kuigi järjekindlalt. Novoselski hinnangul jäi rahvastikusündmuste registreerimine ebakorrapäraseks ülepea kuni tsaarivõimu kokkuvarisemiseni, eriti mitteõigeuskliku rahvastiku osas [Novoselski 1916a]. Balti kubermangud moodustasid selles osas selge erandi.

Kuni XIX sajandi keskpaigani puudusid Venemaal statistikaasutused, mis paljudes teistes Euroopa maades võtsid muude kohustuste kõrval kokku ka rahvastikusündmuste registreerimistulemused riigi ulatuses. Alles 1865 aastal andis Vene keskvalitsus korralduse koostada kubermangudes meetrikaraamatutele tuginevad ja kõiki uskkondi, st kogu rahvastikku haaravad kokkuvõtted. Andmeesituse kohustus pandi kubermanguvalitsuste statistikakomiteedele, mis olid loodud paar aastat varem, 1860 aasta seaduse alusel. Tinglikult võib kõnealust daatumit pidada rahvastiku sündmusstatistika alguseks Vene tsaaririigis, kuigi mõnedes piirkondades alustasid statistikakomiteed tegevust märksa hiljem.

Balti kubermangude, eriti Liivimaa ja Eestimaa statistikakomiteed olid kaasaegsete hinnangul ühed edumeelsemad Vene impeeriumis, seda paljus tänu professionaalsetele ja entusiastlikele juhtidele, kellest tuntumad on Friedrich von Jung-Stilling Liivimaal ja Paul Jordan Eestimaal. Ega ka Kuramaa statistikakomitee põhjapoolsetest naabritest viletsam olnud. Rahvastiku sündmusstatistika alguseks võib pidada aastat 1847 Liivimaal, aastat 1854 Eestimaal ja aastat 1860 Kuramaal. Alates 1860 aastaist publitseeriti rahvastikustatistilist üldandmestikku regulaarselt kubermangu aastaraamatutes, mis samm-sammult omandasid ühtlustatud kuju ning nimetuse “ülevaated” [SCE 1867-1916; SCK 1860-1915; SCL 1863-1915]. Vene impeeriumi koosseisus küll teedrajav, tärkas Eestis rahvastikustatistika teiste võrreldava rahvastikuarenguga maade taustal umbes sadakond või isegi rohkem aastat hiljem.

Lisaks kubermangu statistikakomiteedele loodi samalaadne asutus eraldi veel Riias, Esimese maailmasõja eel rahvaarvult Vene keisririigi kolmandaks-neljandaks tõusnud linnas. Seegi komitee andis erinevate nimetuste all välja aastaraamatuid, mis sisaldavad rahvastikuteavet alates aastast 1866 [SC Riga 1868-1914].

Arhiivimaterjalide põhjal saab öelda, et koostöös Peterburi statistika-komiteega lähtus enamik tollaseid statistikaalaseid algatusi just Balti provintsist. Muu hulgas viidi Balti piirkonnas, niisiis Eestimaal, Liivimaal ja Kuramaal läbi rahvaloendus juba 1881 aastal — poolteist kümnendit varem kui 1897 aastal teostunud esimene üleimpeeriumiline tsensus. Enne üldist loendust korraldati mõistagi rida prooviloendusi ja linnarahvastiku loendused Liivimaal (1867) ja Eestimaal (1871).

Pole vähemtähtis, et statistika kättesaadavaks muutmine kasvatas mitmesuguste rahvastikuarengu üldistuse poole püüdvate käsitluste ja teadustööde hulka, mis osalt või täiesti tuginesid statistikakomiteede kokkuvõtetele. Olgu siis publitseeritud XIX sajandil või hiljem, aga enamikus neis töodes algab Vene impeeriumi rahvastikuarengu süstemaatiline käsitlus just XIX sajandi keskpaigast. Eesti ja laiemalt Balti regiooni Vene impeeriumi ajastusse jääva rahvastikuarengu seisukohalt väärivad suuremat tähelepanu ennekõike neli üldistavat teost [Besser, Ballod 1897; Novoselski 1916b; Ptuha 1960; Rashin 1956].

Balti provintsi piires teostatud rahvastikualaste tööde seas tõusis rahvusvahelisele tasemele Tartu biostatistika koolkond. Kõnealuse perioodil

ainsas ülikoolis Baltimail arenes biostatistika eeskätt Bernhard Körberi eestvedamisel. Aastail 1860-1886 valmis ja leidis kaitsmist hulk rahvastikuprotsesse, peamiselt suremust ja sündimust kvantitatiivselt käsitlevaid arstiteadusliku kallakuga väitekirju. Need tööd hõlmasid muu hulgas Tartu, Tallinna ja Narva, aga ka mitme maakihelkonna rahvastikku, tüüpiliselt alates kirikureformi järgsest 1834 aastast [Haller 1886; Huebner 1861; Kaspar 1883; Kluge 1861; Körber 1883 jt].

Statistikakomiteede saavutused väärivad kahtlemata esiletõstmist, ent nende õigused olid piiratud ja nende käsutuses oli liiga vähe vahendeid andmekogumiseks ja -töötamiseks. Peterburi keskasutused eelistasid mõistetavalt neid ettevõtmisi, mis hõlmasid keisririigi kõiki või siis vähemalt Euroopa-osa kubermange. Pole seetõttu imestada, et rahvastiku sündmusstatistika piirdus ametlikes ülevaadetes tavapäraselt sündmuste absoluutarvu esitamisega, ilma vanusjaotusega. Nõnda jäi Balti provintside suhteliselt usaldusväärne kihelkondlik registreerimisandmestik nii statistilisest kui analüütilisest kasutusest sisuliselt kõrvale. Teisisõnu, mittevastavus rahvastikusündmuste registreerimise kõiksuse ja kvaliteedi ning kehvapoolse statistika vahel oli põhimõtteline ja püsis Vene impeeriumi lõpuni Baltimail. Laiemas perspektiivis rõhutab see asjaolu omariikluse otsustavat tähtsust rahvusliku andmekorraldussüsteemi väljaarendamises, mis Euroopa tava kohaselt oleks olnud suuteline tarvilikul määral arvestama ühiskonna vajadust rahvastikuteabe järele.

Iseseisvusaeg tähistab riigiandmekorralduse kiiret arengut kõigis kolmes Balti riigis. Eestis oli esimene oluline tähis sel teel rahvusliku statistika keskasutuse loomine kohe pärast Vabadussõda 1921. Riigi Statistika Keskbürool õnnestus koondada nii vene kui saksa parimaid statistikateadmisi ning asutus pani suurt rõhku kaasaegse statistika metodoloogiale, klassifikaatoritele ja protseduuride rakendamisele ning statistilise andmestiku rahvusvahelisele võrreldavusele. Teisalt arvestati ühiskonna vajadusi sellise teabe järele, mis oleks kasutatav rahvusriigi ülesehitamise mitmesugustel praktilistel eesmärkidel. Mitte vähem tähtis pole asjaolu, et Keskbüroo koordineeris teiste — nii kesk- kui ka kohalike — ametkondade tegevust, mis oli seotud statistilise informatsiooni kogumisega.

Sedalaadi koordineerimistöö näitena võib nimetada rahvastikusündmuste registreerimisreformi aastal 1926. Reformi tulemusel läks registreerimiskohustus kirikult just selleks otstarbeks vastloodud riigiasutusele — Perekonnaseisumetile. Mitmeplaaniliste ümberkorralduste seas võeti käibele ka uued registreerimislehed ning kehtestati uus registreerimiskord, seda tihedas koostöös Statistika Keskbürooga, tagades niiviisi registreeritavate isikutunnuste täieliku vastavuse rahvusvaheliste soovitustega. Sündmuste kõikse registreerimise kõrval pandi Perekonnaseisumetile täielik vastutus ka rahvastikutunnuste registreerimiskvaliteedi eest [Teder 1939]. Kolmekümnendate aastate lõpuks nägi reformikava ette jõuda rahvastikuregistri loomiseni, mille metodoloogia tugines demograafiliste sündmuste (sünni, abielu,

lahutuse, elukohamuutuse) kumulatiivsele isikujärgsele arvestamisele nagu peale sõda ka Skandinaavia riikides.

Oma tegutsemisaja vältel jõudis Statistika Keskbüroo läbi viia kolm rahvaloendust — 1922, 1934 ja 1941. Viimane neist korraldati juba Teise maailmasõja ajal, Vene ja Saksa tsiviilokupatsiooni vahele jäänud lühikesel ajavahemikul. Ulatusliku loendusstatistilise ettevõtmisena alustas Statistika Keskbüroo varasema rahvastikustatistika korrastamist [RSKB 1924-1927]. Nimetatud ühtlusarvutus, mille tulemusest põhiosa avaldati koos 1922 aasta loendusmaterjaliga, hõlmas kõigi kolme tolleks ajaks asetleidnud rahvaloenduse andmestikke (lisaks eelmainitule 1881 ja 1897), kuigi igauks neist oli läbi viidud erinevalt lähtepositsioonilt. Esimene Balti provintsi loendus rõhutas andmekorralduslikult kohalikku erikorda ja vastandus mõneti Vene impeeriumi keskvoimule. Teine, üle-Venemaaline, vastuoksa, nivelleeris kohaliku eripära ning alles kõnealustest loendustest viimane võttis lähtekohaks rippumatu rahvusriigi ühiskonnakorraldusliku vajaduse. Nii polnud andmestiku ühtlustustöö mõistagi lihtne, kuid oli ju noore riigi üheks esmavajaduseks luua arusaam omaenda elanikkonnast ja tema arengusuundumustest.

Vahendite piiratust arvestades toimus ühtlusarvutus olemasolevatele agregeeritud arvtabelitele tuginedes, sest kuigi on tegu suhteliselt väikese riigiga, oleks meetrikaraamatute isikukannete kõikehaarav läbitöötlus olnud ikka suur ülesanne. Õpetlik on tähele panna, et olukorras, kus varasemat andmestikku ei õnnestunud esitada hilisema struktuuris, nägi ühtlusarvutuste metodoloogia ette vastupidise toimimisviisi: aluseks võeti 1881 aasta loendusandmestik ja halduspiirid ning arvutati hilisemad andmestikud selle järgi. Igatahes suudeti lõpptulemusena tagada kõigi kolme loenduse andmevõrreldavus ja luua niimoodi kvantitatiivne alusmaterjal Eesti rahvastikuarengu eelneva neljakümne aasta kohta.

Järgmise loenduse (1934) materjal koguti ja tabuleeriti juba rutiinselt ajas võrreldavana ning puudus tarvidus omaette ühtlusarvutusülesande, samuti eraldi maakonnakogumike sarja järele [RSKB 1934-1937]. Sisulisest vaatenurgast kehtib öeldu ka 1941 aasta loenduse kohta, kuid andmeavaldamise, õigemini küll avaldamatuse määras siis juba saksa ja järgnenud vene tsensuur [ESK 1942]. Väärib märkimist, et rahvastikustatistika nagu ka muude valdkondade korrastamisjärgselt kättesaadavaks tehtud andmestik oli soliidseks aluseks Eesti sotsiaalteaduste arengule 1920-1930 aastatel. Ühe olulise väljundina leidis andmetervik kasutamist Tartu ülikooli maa- ja rahvusteadlaste poolt toimetatud ning Eesti Kirjanduse Seltsi poolt kirjastatud maakonna ülevaadete sarjas, kus rahvastikuareng leiab loodus-geograafilise keskkonna taustal kooskäsitlemist teiste eluvaldkondadega.

Arusaadavalt oli rahvastikustatistika avalikkusele kättesaadav, eeskätt regulaarsete publikatsioonisarjade kaudu. Lisaks oli võimalik pöörduda Statistika Keskbüroo poole ka üksikasjalikuma ning spetsiifilisema sooviga. Nimetatud otstarbel ületas andmetöötluse maht reeglina avaldamismahu. Eestis ilmus korrapäraselt statistikaalane kuukiri [Eesti Statistika Kuukiri 1921-1940]. Nõnda suutis Eesti 1920-1930 aastail rajada eeskujulikult toimiva rahvusliku

andmekorraldussüsteemi, mille tasemeni pole tänapäeval, hoolimata hoogsast infotehnoloogilisest progressist, kaugeltki veel tagasi jõutud.

1.2. Andmekorralduse katkelisus läbi peamiste andmeallikate

Teise maailmasõjaga kaasnenud geopoliitilise ümberkorraldusega ning Eesti inkorporeerimisega NLiitu hävitati kõige muu kõrval ka rahvuslik andmekorraldus. Statistika Keskbüroo saadeti laiali ning andmekorralduslikku laadi ülesanded pandi riigiplaani osakonnale. Paljude teiste kõrval oli (riigi)statistika üheks neist valdkondadest, kus tegevus piirdus vaid Moskvast saabuvate juhiste ja korralduste elluviimisega ning igasugune kohalik initsiatiiv oli taunitud või koguni keelatud. Metodoloogiline töö oli range tsentraliseerituse tingimustes koondatud peaaegu eranditult Moskvasse, kus Statistika Keskvalitsusega paralleelselt tegutses ka vastav teadusinstituut. Sarnaselt teistele valdkondadele viidi juba esimesel okupatsiooniajal läbi põhimõtteline kaadripuhastus, jättes tööle vaid osa Statistika Keskbüroo madalamatel ametikohtadel töötanud (abi)statistikuid. Läbi aastakümnete juhtisid Eesti NSV statistikaasutust valdavalt parteiametnikud ja professionaalseid oskusi töötajaskonnalt reeglina ei nõutud. Kõnealuste muudatuste tulemusel käis statistikakorraldus alla praktiliselt kõigi kvaliteedinäitajate, ka andmekvantiteedi seisukohast.

Lisaks kandis Eesti okupatsioonide ja sõja vältel veel ka otseseid kaotusi varem kogutud teabe osas. Nimelt evakueeriti aastate 1940-1941 (osaliselt ka 1939) algandmestik Venemaale, kus see teadaolevalt Volga ääres pöördumatult kaduma läks. Märtsipommitamisel 1944 hävisid Tallinnas mitmed korvamatud algmaterjalid, sealhulgas 1922 ja 1934 (ehk ka 1941) aasta rahvaloenduste isikulehed [Kivimäe, Kõiv 1997].

Vene võimule tundus eriti oluline olevat statistikaasutuse ülesande ümbersõnastamine. Informatsiooni kogumise, töötamise ja leviku tagamise asemel tuli asuda andmekasutusele seatud piirangute teostamisel ühiskonnas, kooskõlas tollase režiimi poliitiliste ja ideoloogiliste motiividega. Lähtuti põhimõttest, et informatsiooni avalikustamine ja vaba levik võib tuua kasu üksnes rahva-vaenlasele. Kõige muu kõrval oli niisuguste kaalutluste tulemuseks kahe paralleelse andmestiku väljakujundamine, üks avalikuks ja teine ametkondlikuks kasutamiseks, millel omakorda oli neli salastatusastet. Üldkasutuseks avaldada oli lubatud vaid väga lihtsakoelisi arvnäitajaid — sageli protsentarve teadmata (mitteavaldatud) baasi suhtes —, millel tunnetuslik väärtus praktiliselt puudus.

Salastatud andmestik oli üldjuhul hoopis detailsem ning kajastas sageli “ebasobivaid” tõsiasi veneaegse tegelikkuse kohta. Salastatud teabe kasutamist valvas juba otse statistikainstitutsioonis (üldteada Glavlitile lisaks) eriotstarbeline struktuuriüksus — nn esimene osakond —, mis kontrollis ligipääsu informatsioonile ja otsustas, kellele ja mis eesmärgil antakse luba andmestikke kasutada.

Väärib märkimist, et viidatud andmekasutussüsteemis toimusid vene ajal jooksul mitmed muutused, kuigi põhimõtte püsis. Nii oli esimese sõjajärgse rahvaloenduseni (1959) kogu rahvastikustatistika mitte pelgalt ametkondlikuks kasutamiseks (nõrgim salastusaste), vaid seda peeti lausa kaks kraadi kangemaks riiklikuks saladuseks. Pärast suhteliselt liberaalset ajajärku aastail 1961-1973 salastati enam-vähem kõik rahvastiku vanusnäitajad taas 1970 aastate keskpaigas. Uued piirangud olid tingitud rezhiimi soovist hoida avalikkuse eest varjus 1970 aastate algul asetleidnud suremuse tõus ja eluea lühenemine ning eriti nekruitiikka jõudnud põlvkondade (muutuv) suurus. Kirjeldatud kord kehtis kuni 1980 aastate teise poole reformideni, piirangud kadusid lõplikult aga alles pärast NLiidu lagunemist.

Järgnevides alaosades on sõjajärgse perioodi Eesti rahvastikustatistikat käsitletud kolme peamise andmeallika lõikes. Registreerimiskorralduse omapära tõttu on sündmusstatistika raamis eraldi välja toodud rändestatistika.

1.2.1. Sündmusstatistika

Vene kord võttis Perekonnaseisumetilt ära osa tema andmekorralduslikke riigifunktsioone (sealhulgas rände registreerimine ning rahvastikuregistri pidamine), samuti pisendati tema sotsiaalset kandepinda ning — mis eriti oluline — sisuliselt kaotati andmekvaliteeti tagavate protseduuride ja eeskirjade esmatahtsus. Ometi registreeris vana kaader veel 1950 aastatel rahvastikusündmusi Eestis küllalt eeskujuliku täpsusega. Võib-olla veidi liialt sirgjooneliselt üldistades, tundub Perekonnaseisumeti töö olevat sealtpeale, endiste töötajate pensionilesiirdumise ja ühiskonna üldise sovetiseerumisega käsikäes alla käinud, kuni Vähi-Savisaare valitsuse otsuseni amet kui iseseisev riigiasutus likvideerida. Nõnda on vene aeg just sündmusstatistikat teiste andmeallikatega võrreldes eriti tugevasti räsitud. Eesti pole mitte ainult kõrvale jäänud teiste riikide poole sajandi pikkusest arengust, vaid kaotanud ka palju omaenese varasemast tasemest.

Kõiksel registreeritavaid rahvastikusündmusi oli neli — sünd, surm, abiellumine ja lahutus — ning vastavalt sellele pidas Perekonnaseisumet sünni-, surma-, abiellumis- ja lahutusregistrit.

Sünni registreerimise aluseks oli haigla poolt väljastatud meditsiiniline tõend ja seda tehti vastsündinu vanemate või lähedaste avalduse põhjal. Üldjuhul oli vanema kohustus lapse sünd registreerida kuu aja jooksul. Surma või surnultsünni registreerimise aluseks oli arsti poolt väljastatud surmatunnistus (perinataalsurma korral oli ette nähtud üksikasjalikum vorm, millesse oli lülitatud lisateave nii lapse kui ka ema kohta). Surmajuhtumi fikseerimise eest kandsid reeglina hoolt lahkunu sugulased ning sündmuse registreerimine oli eeltingimuseks matuseloa saamisel. Surma registreerimistähtaeg oli üldjuhul kolm päeva, vägivaldse surma korral 24 tundi. Abielu registreerimise aluseks oli pruudi ja peigmehe ühine avaldus, üldjuhul registreeriti abielu pärast teatavat ooteperioodi. Lahutuse registreerimiseks tuli samuti esitada kirjalik avaldus või

kohtuotsus (juhul kui lahutada soovijatel oli alaealisi lapsi või erimeelsusi vara jagamisel). Piirkondlikult kajastas statistika rahvastikusündmused asjassepuutuvate isikute elukohajärgse haldusüksuse järgi, sõltumata registreerimiskohast.

Koos sündmusega fikseeritav rahvastikutunnuste nimekiri ei teinud sõjajärgse perioodi jooksul läbi eriti suuri muutusi. Alguses nimekiri vähenes, aga hiljem taastati enam-vähem endises mahus. Ka olid registreeritavad isikutunnused üldjoontes kooskõlas asjakohaste rahvusvaheliste soovitustega. Ühe olulise hõlbena väärrib esiletõstmist sünni/päritolumaa süsteemne kõrvaleheitmine rahvastikuteabes. Peegeldades valitsevat ideoloogiat, mis eesmärgistas eri rahvuste peatset sulandumist ühtseks nõukogu rahvaks, peeti informatsiooni sünni/päritolu kohta vähemalt ebaoluliseks (ametlik põhjendus) — pigem küll kahjulikuks ja ohtlikuks — ning seda registreerimisvormidel ei fikseeritud.

Vastavalt kehtivale protseduurile täideti rahvastikusündmuse registreerimisvorm, tolleaegses nimetuses akt, alati kahes eksemplaris. Täidetud aktid koondati igakuiselt rajooni perekonnaseisuosakonda, kust teine eksemplar saadeti läbi statistikaasutuse vabariiklikku keskametisse Tallinnas. Akti esimene eksemplar kuulus säilitamisele rajooni perekonnaseisuarhiivis. Koos varasemast perioodist pärit perekonnaseisuaktidega säilitati täielikku sünni-, surma-, abiellumis- ja lahutuskirjete kogumit Perekonnaseisuameti keskarhiivis. Eestis talletati alates 1963 aastast ka arstlikud surmatunnistused, praegu hoitakse neid materjale Statistikaametis.

Enne arhiveerimist Perekonnaseisuameti keskarhiivis saadeti registreerimisakti teine eksemplar kodeerimiseks ja töötlemiseks Statistika Keskvalitsusse. Andmetöötlus tugines standardiseeritud tabulatsiooni-programmidele, mis olid koostatud Moskvas. Kuni 1980 aastate alguseni kasutati andmetöötlusel mehhaanilist tabuleerimismasinat ja Moskvasse saadeti koondtabelid paberkandjal. Arvutile mindi sündmusstatistika töötlemisel üle 1981 aastal ja see tõi kaasa senisest rangema tsentraliseerimise — liiduvabariigi statistikavalitsuse kohustus piirdus edaspidi üksnes andmesisestusega, kogu tabuleerimine ja näitajaarvutus koondati eranditult Moskvasse. Analüütilisest seisukohast on Eesti rahvastiku sündimuse, suremuse, abiellumuse ja lahutumuse käsitusvõimalused sõjajärgsete aastakümnete lõikes määratud just osundatud tabulatsioonidega.

Mis puutub sündmusstatistika publitseerimisse, siis pea olematu avaliku rahvastikuteabe kõrval ilmus ka ametialaseks kasutamiseks mõeldud raamatusari — Eestis kokku neli köidet: esimene ajavahemiku 1965-1973 kohta (1975), kuigi osaliselt ulatuvad aegread tagasi aastani 1950, teine perioodi 1971-1976 kohta (1978), kolmas 1982 aastal perioodi 1976-1980 kohta ning viimane 1987 aastal ajavahemiku 1981-1985 kohta [TsSU ESSR 1975-1987]. Viidatud kogumikes sisalduv teave on kaugelt põhjalikum tol ajal avalikult kättesaadavast, ometi jäi informatsioon kaugele maha iseseisvale Euroopa riigile kohasest teabest. Käesoleva raamatu koostamisel on kogu viidatud statistika olnud küll kättesaadav, aga sisupeatükid põhinevad eranditult algandmestiku

põhjal teostatud uusarvutustel. Taoline põhimõte aitas tagada aegpideva võrreldavuse, mida viidatud ametialastes kogumikes avaldatu ei eesmärgistanud, ja vältida tollase statistika töötlus- ja arvutusvigu. Muidugi sisaldavad algandmestiku tabulatsioonid ka detailsemat informatsiooni paljude protsesside kohta kui viidatud kogumike näitarvude valik.

Eestis säilitatakse aastatabulatsioonide kogumit Statistikaametis, ülevaade rahvastikustatistika andmesisust aastate 1945-1991 kohta on esitatud peatüki lõpus. Tavaliselt olid rahvastikusündmused iga-aastastes koondtabelites süstematiseeritud soo ja vanuse lõikes, eristades reeglina linna-, maa- ja pealinna rahvastikku. Loomulikult sisaldasid tabulatsioonid ka sündmusspetsiifilisi tunnuseid, näiteks on elussünni osas välja toodud vastsündinu sugu, ema abielulisus ja perekonnaseis, üksik- ja mitmiksünd. Surmajahu korral on esitatud surmapõhjus, imiku- ja lapsesuremus, abiellumise ja lahutamise sündmusspetsiifiliste tunnuste hulgas veel ka kooselu järjekorranumber. Iga sündmuse viidatud isikutunnused on olnud kasutusel enam-vähem pidevana läbi kogu vene aja.

Paraku on mitmed teised rahvastikutunnused esindatud hoopis ebajärjekindlamalt. Näiteks haridus, tavategevus ja sotsiaalkiht esinevad tabulatsioonides vaid mõnel üksikul aastal. Varieerub ka tabulatsioonide vanusskaala — kui varasematel aastatel oli tegemist peamiselt viieaastaste rühmadega, siis hiljem on teave olemas ka üheaastaste gruppide lõikes. Võrreldes aktikirjete tunnuskooslust ja koondtabeleid, ilmneb, et statistika vaesus ei ole tingitud sugugi vastava teabe registreerimatusest, peapõhjus peitub tabulatsiooniprogrammis, mis lihtsalt ei näinud ette piisavalt üksikasjalike näitarvude esitamist.

On märkimisväärne, et kõnealune puudus säilis või koguni süvenes 1980 aastatel, mil käivitus sündmusstatistika arvutitöötlus. Seoses uue tehnoloogia juurutamisega avaldasid mõju teatavad tehnilised hädad, aga eeskätt hakkas tunda andma arvutipersonali rahaorientatsioon. Arvutuskeskus oli loodud statistikavalitsuse juurde kui iseseisev ja isemajandav teenindusüksus ning 1980 aastatel ületas näiteks nende töötajaskond juba statistikavalitsuse ametnikkonda. Etteruttavalt olgu nimetatud, et rahaorientatsiooni mõju tugevnes märgatavalt turumajanduse tingimustes 1990 aastatel ja just siit tuleb otsida ka tänase Eesti riigiandmekorralduse hädade üht peapõhjust.

Lõpuks on oluline märkida, et just statistika ja arvutuskeskuse vahel kujunenud mentaalne ning organisatsiooniline lõhe oli suurel määral see tegur, mis piiras uudsete tehniliste ja tehnoloogiliste võimaluste ärakasutamist [Anderson *et al* 1994]. Ladusa koostöö puudumise tõttu kahe osapoole vahel jäi kannatajaks muidugi statistika kvaliteet. Kuni selleni välja, et pärast tellitud tabulatsioonide väljatrükki saadeti arvutilindid korduvkasutusse, mis sisuliselt tähendas, et kodeeritud ja sisestatud elektrooniline individuaalandmestik lihtsalt hävitati, rääkimata mingist andmekvaliteedi analüüsist.

Eestis algas sündmusstatistika kodeerimise, sisestuse ja töötluse üleviimine personaalarvutitele aastal 1992. Sellest ajast on olemas ka sündmusstatistika iga-aastane individuaalandmestik. Lisaks õnnestus

hävitamisest päästa sündmuskirjed ajavahemiku 1986-1991 kohta, kuid lihtsustatud kodeeringu tõttu on see andmestik hilisema taustal paljus võrreldamatu. Mõistetavalt tähendab elektroonse individuaalkirjekogumi olemasolu põhimõttelist pööret nii teabe kättesaadavuses kui ka kasutatavuses — mis kõige tähtsam — analüüsi ei piira enam etteantud tabulatsioonikogumi jäikus. Selle arenguga on kaasnenud ka uue publikatsioonisarja käivitumine, mille kaudu jõuab sündmusstatistika kasutajani [ESA 1995-].

1.2.1.1. Rändestatistika

Eesti sovetiseerimisel võeti rändesündmuse kajastamise ülesanne Perekonnaseisumametilt ära ja anti miilitsale, ametkondlikus hierarhias niisiis Siseministeeriumile. Selline registreerimissüsteem oli välja arendatud NLiidus juba 1930 aastatel, kus rändejuhu kirjanemise aluseks oli võimude poolt kodanikule välja antud luba elada teatud kindlal aadressil [Matthews 1993]. Tugevasti politiseeritud ja partei-miilitsa-julgeoleku alluvuses töötava süsteemi põhieesmärk oli järelevalve rahvastiku liikumise üle, rändesündmuste statistiline registreerimine oli pigem tüütu kõrvalülesanne. Sissekirjutus oli kohustuslik ja vastav märke (*propiska*) tehti ka isiku passi.

Sõltuvalt kehtivusajast tehti vahet alalise ja ajutise sissekirjutuse vahel. Alaline sissekirjutus tähendas, et isikule oli antud luba elada teatud aadressil kauem kui kuus kuud, ajutine sissekirjutus anti välja nimetatud ajast lühemaks perioodiks, aga ka näiteks seoses õppimise või lepingulise tööga. Sissekirjutamise andmisel kontrolliti rangelt isiku õigust soovitud elukohta asumiseks ja “sobivust” vastavas kohas elamiseks. Teisalt kontrolliti sissekirjutuse olemasolu mitmesugustel muudel puhkudel, mis polnud üldse seotud eluasemega, näiteks tööle või õppima asumisel. Sissekirjutuseta inimene jäi ilma mitte ainult sotsiaalsetest hüvedest, vaid teda võidi ka kriminaalkorras karistada.

Kehtinud protseduuri kohaselt tuli iga rändejuht registreerida kaks korda: esiteks siis, kui isik kirjutab end endisest elukohast välja (vana sissekirjutus tühistati), ja teiseks siis, kui registreeriti tema asumine uude elukohta (anti välja uus sissekirjutus). Mõlemal juhul registreeriti nii lähte- kui sihtkoht, samuti isikutunnused. Tuleb märkida, et koos vanematega liikunud kuni 14-aastaste laste kohta ei täidetud individuaalseid registreerimislehti, vaid kärbitud teave (sugu ja vanus) kanti lapsevanema/täiskasvanu lehele. Lapse iseseisev, vanematest sõltumatu elukohamuutus oli erandlik ja sellisel juhul fikseeriti kogu tavapärane informatsioon. Tunnuste kogum, mis registreeriti sisse- ja väljakirjutuslehtedel, oli mõnevõrra lihtsam perekonnaseisuaktidega võrreldes, tunduvalt kehvem oli aga informatsiooni kvaliteet, peamiselt kehva järelevalve ja registraatorite suure hulga tõttu.

Sarnaselt perekonnaseisuaktidele saadeti ka sisse- ja väljakirjutuslehed Statistika Keskvalitsusse Tallinnas, kus toimus andmestiku kodeerimine ja sisestamine. Vastav protseduur oli samalaadne kui perekonnaseisukirjete puhul

— kuni kaheksakümne aastate alguseni kasutati töötluseks mehhaanilisi tabulatsiooniseadmeid, alates aastast 1981 võeti aga kasutusele suurarvutid. Igal aastal koostati rändejuhtude kohta kindlaksmääratud tabulatsioonikogum, milles sisalduva informatsiooni kohta annavad ülevaate peatüki lõpus olevad tabelid. Esitatu näitab üsna selgelt, kuivõrd pealiskaudne on olnud Eesti sõjajärgne rändestatistika, mis muudab kõige muu kõrval ka rändevoogude analüüsi üsna keerukaks.

Kuigi rände kohta on teatud informatsioon juba alates aastast 1946, hõlmab sõjajärgne andmestik aastani 1956 eranditult linnarahvastikku. Iga-aastastes rändevoogude koondtabulatsioonides on eristatud sisseränne, väljaränne ja koguränne vastavalt lähte- ja sihtkohale. Lähte- ja sihtpaigale toetudes saab eristada NLiidu administratiivseid piirkondi (vabariike, kraisid, oblasti jne). Siserände puhul on aga võimalik eristada üksnes maapiirkondi, linna ja pealinna, rahvusvahelise (üle NLiidu piiride kulgeva) rände kohta on olemas vaid rändejuhtude koguarv, puudub ülevaade üksikute riikide esindatusest. Omaette rubriigina hõlmab rändestatistika nn erirännet, kinnipidamisasutusse ja sõjaväeteenistusse suunduvate ning sealt naasvate isikute liikumist. Kuigi eriränne oli väga intensiivne, leidub selle koha äärmiselt vähe teavet.

Analüütilisest seisukohast on oluline märkida, et sihtpaigajärgne statistika ei sisalda mingisuguseid rahvastiku tunnuslõikeid (välja arvatud sugu alates aastast 1981). Rändevoogude soo- ja vanuskoostis on esitatud enamiku aastate kohta, ent mitte rändesuundade lõikes: isegi liiduvabariikide tasemel piirduvad andmed enamasti vaid sise- ja välisrändevoogude koguarvuga. Ka napp vanusteave pole eri perioodide vahel rakendatud skaala muutlikkuse tõttu võrreldav. Näiteks aastatel 1946-1950 on üheaastased vanusrühmad välja toodud vaid noorte täiskasvanute (18-24-aastaste) puhul. Järgneva kümnendi andmed on tabuleeritud üheaastased vanusrühmad kuni 20-aastaste migrantide osas, kõik ülejäänud on grupeeritud viieaastasteks vanusrühmadeks, 60-aastased ja vanemad on aga liidetud üheks agregeeritud rühmaks. Alates aastast 1961 on üheaastast liigendust laiendatud vanuseni 60 ning vanemaealine rahvastik on grupeeritud viie aasta kaupa.

Kuigi rändejuhtude registreerimisleht sisaldas ka mitmesuguseid muid rahvastikutunnuseid, kasutati neid aastail 1945-1989 vaid erandjuhul. Lisatunnustega — rändepõhjus, tavategevus, sotsiaalkiht, rahvus, perekonnaseis, haridus ja paiksus — tabeleid leidub üksnes rahvaloendusaastate 1970 ja 1979 kohta. Eestis olid migrantide perekonnaseisu, haridust ja paiksust kajastavad tabelid esmakordselt kättesaadavad 1979 aasta ja mõnede järjestikuste aastate kohta perioodist, mil andmetöötlus toimus suurarvutitega. Tabelid, mis kajastavad rändepõhjust, tegevusvaldkonda ja rahvust, koostati esimest korda 1970 ja seejärel 1975 aasta rändevoogude kohta. Üldiselt tundub, et üleminekuga suurarvutite abil korraldatud andmetöötlusele kaasnes mõningane tabulatsiooniprogrammi avardamine rände osas, ent analüütilisest seisukohast polnud asi kuigi hästi läbi mõeldud. Näiteks ei koostatud ka siis ühtki tabelit, mis oleks võimaldanud eristada võõramaiseid ja “kohalikke” sisserändajaid, st

immigrante ja naasujaid. Eesti väga suure rändekäibe tõttu on taoliste sünnikoha/sünnimaa järgsete rändetabulatsioonide puudumine eriti kahetsusväärne.

Rändestatistika tähtis erijoon puudutab individuaalkirjete arhiveerimist. Erinevalt Perekonnaseisuametist ei hoolinud Siseministeerium dokumentide säilitamisest ning pärast kodeerimist ja tabulatsioonide koostamist registreerimislehed lihtsalt hävitati. Selline saatus puudutas mitte ainult statistilisi lehti, vaid ka paralleelseid kirjeid, mis koostati iga elukohavahetuse kohta aadressbüroode tarvis — kui dokumendid kaotasid oma administratiivse kasutusväärtuse, need makuleeriti. Tänapäevaste ühtlusarvutuste seisukohalt on taolisel praktilisel kardinaalne mõju — erinevalt sündimuse, suremuse, abiellumuse ja lahutumuse käsitlusest puudub rände protsesside puhul võimalus pöörduda vajadusel tagasi algandmestiku poole.

Erandi moodustavad üksnes aastate 1980, 1981, 1986 ja 1987 kirjed, mille suhtes Tartu ülikooli geograafia kateeder jõudis professor Ann Marksoo initsiatiivil statistikavalitsusega kokkuleppele need hävitamise asemel ülikoolile üle anda. Õeldu puudutab muidugi ainult registreerimislehti, sest isegi 1980 aastate lõpul oli välistatud akadeemiliste ringkondade ligipääs mistahes statistikavalitsuses toodetud elektroonilistele andmestikele. Tänapäevaks on viidatud rändelehed jõudnud riigiarhiivi. Hilisemad, ajavahemiku 1988-1992 registreerimislehed on süsteemselt säilinud: hävitamisest päästis nende üleandmine Eesti Kõrgkoolidevahelisele Demouuringute Keskusele. Elektroonilised rändekirjed on Eestis kättesaadavad aastast 1986, muidugi kodeeringu piiratust ja ajalist võrreldamatust arvestades.

1.2.2. Loendusstatistika

Pärast Teist maailmasõda on Eestis läbi viidud neli vene metodoloogiale tuginevat rahvaloendust — aastatel 1959, 1970, 1979 ja 1989. Statistikakorralduse üldiste puudujääkide taustal võib rahvaloenduste ettevalmistust Moskvas hinnata küllalt professionaalseks, mille tulemuseks oli üsnagi korralik, kuigi muidugi mitte probleemivaba andmestik [Clem 1986]. Igatahes suudeti rahvusvahelisi nõudeid loendusstatistikas, eriti viimasel loendusel, jälgida hoopis terviklikumalt kui teiste põhiallikate puhul.

Loendusprogrammi iseloomustas küsimusringi järkjärguline laienemine. Nii esitati 1959 aasta loendusel igale isikule 15 küsimust, 1970 aasta loendusprogramm nägi ette 11 küsimust kogu- ja seitse lisaküsimust valimrahvastikule (25 protsenti alalisest rahvastikust). 1979 aastal loendusprogramm ei laienenud ning igale loendatavale esitati 11 küsimust ja viis lisaküsimust. 1989 aasta loendusel esitati kogurahvastikule 13 küsimust ja endiselt 25-protsendilisele valimrahvastikule viis täiendavat küsimust.

Nõnda oli 1989 aasta loendusprogramm varasemate sõjajärgsete loendustega võrreldes hoopis täiuslikum, hõlmates rahvastikuarengu valdkondi, mida vene statistikasüsteem polnud kunagi varem käsitlenud [Goijer, Draaier

1992]. Muu hulgas fikseeriti esimest korda pärast Teist maailmasõda rahvastiku sünnikoht/sünnimaa, mis teeb võimalikuks järjekindlalt ja selgelt eristada Eestisse saabunud välispäritolu (täpsemalt küll välissündinud) rahvastiku. Lisaks isikuandmetele koguti 1989 aasta loendusel informatsiooni ka rahvastiku eluaseme kohta (kokku 7 küsimust), samuti Eestis esimest korda pärast 1934 aasta loendust.

Ühiseid, kõigil neljal loendusel esitatud (osa)küsimusi oli viisteist: suhe perekonnapeasse, sugu, vanus, alaline elukoht, alalisest elukohast ajutiselt eemal viibimise kestus (ajutine eemalviibimine), ajutises elukohas viibimise kestus (ajutine kohalviibimine), perekonnaseis, rahvus, kodakondsus, emakeel, haridus, õppeasutus, töökoht, amet, sotsiaalkiht. 1970, 1979 ja 1989 loendusel esitati kolm viimast küsimust valimprogrammi raames. Neljast rahvaloendusest kolmel küsiti lisaks veel viis ühist (osa)küsimust: alalisest elukohast ajutise äraoleku põhjus, sünniaeg, teine keel, elatusallikas ning elamiskestus. Viimane küsimus kuulus jällegi valikprogrammi.

Mis puutub loendusandmestiku töötlusse, siis selle aluseks oli üleliiduline unifitseeritud tabulatsiooniprogramm. Asjaomane programm 1970 aasta loendusel hõlmas 60 tabelit, 1979 aastal 54 tabelit ning viimasel loendusel 70 tabelit. Kõigi nelja sõjajärgse rahvaloenduse Eesti andmestiku kodeerimine ja sisestamine teostati Tallinnas, andmetöötamise korraldus aga varieerus. 1959 ja 1970 aasta loendusandmestiku töötlus toimus mehaaniliste tabuleerimis-masinatega kohapeal, 1979 ja 1989 aasta loendusandmed koondati ja töödeldi aga tsentraliseeritult Moskvast.

Oluline on teadvustada, et programmikohaseid algtabulatsioone valmistati vaid väga väike arv eksemplare. Aastate 1959 ja 1970 tabulatsioonid asuvad riigiarhiivis, hilisemate rahvaloenduste tabulatsioonikogumit säilitatakse Statistikaametis. Valik tabulatsioonides sisalduvast teabest avaldati ametkondlikuks kasutamiseks ette nähtud kogumikuserjades. Eestis avaldati 1959 aasta rahvaloenduse tulemused kaheksas köites, hilisemate loenduste (v.a 1989) puhul jäadi kolme-nelja köite piiresse. Kohalike väljaannete kõrval leiab Eesti kohta andmeid ka üleliidulistes loenduspublikatsioonides. Väärrib märkimist, et eelmisel kümnendil avaldati valik 1959, 1970, 1979 ja 1989 aasta loendusandmetest uuesti.

Loenduse individuaallehtede alalist säilitamist vene statistikasüsteem ette ei näinud ning pärast andmetöötamise lõpuleviimist lehed hävitati vastavalt Moskvast antud juhistele. Eestis kõnealuseid instruktsioone õnneks ei järgitud ning loendusaastate 1959 ja 1970 isikulehtede täiskogum leidis talletamist riigiarhiivis. 1989 aasta isikulehed on käesoleval ajal Statistikaameti arhiivis ning sõjajärgsetest pole üksnes 1979 aasta loenduse isikumaterjal säilinud. Elektrooniliselt on Eestis kättesaadavad 1979 ja 1989 aasta rahvaloenduse andmekogumid, lisaks on säilinud ka 1985 aastal korraldatud 5-protsendise valikloenduse kirjed.

1.2.3. Küsitlusstatistika

Küsitlusstatistika riigiandmekorralduse osana hakkas NLiidus kujunema 1950-1960 aastatel ning asjakohased ettevõtmised hõlmasid teiste piirkondade kõrval ka Eestit. Dr. Andrei Volkovi koostatud ülevaate kohaselt olid tollaste küsitluste hulgas pea ainsaks järjepidevaks sisetuleku-uuring, mida valmistas ette ja viis läbi Moskva Statistika Keskvalitsuse büdžetistatistika osakond [Volkov 1997]. Esimene ulatuslikuma programmiga küsitlus, mis hõlmas tööliste ja teenistujate perekondi, viidi läbi 1967 ning järgmisel aastal kaasati ka kolhoosnikud. Kõnealused kolm kategooriat esindasid ametlikke sotsiaalkihte. Väärib märkimist, et rahvastikuteadlaste eestvedamisel lülitati asjaomase küsitluse programmi ka teatud hulk perekonna ja rahvastiku sündimusega seotud küsimusi, muu hulgas niisuguste valdkondade nagu abielulisus, lapsesus, sünniajastus ja sünnivahemik kohta.

Alates aastast 1972 sai alguse sihiteadlik rahvastiku abiellumusele ja sündimusele suunatud küsitlusstatistiline töö ning asjaomaste küsitluste läbiviimine. Neid korraldati küllalt regulaarselt iga kolme aasta tagant: 1972, 1975, 1978 ja 1981. Edaspidi, aastail 1984 ja 1989, keskendusid asjaomased küsitlused noorperedele [Volkov 1986; 1992]. On ütlema tagi selge, et osundatud küsitlusstatistika peamine eelis peitub nende ühtses metodoloogias, millega tagati küsitlusandmestiku ajaline võrreldavus.

NLiidu ulatuses tervikuna kõikus asjaomaste küsitluste valim 300 ja 350 tuhande perekonna vahel. Valimi taoline suurusjärk võiks iseenesest olla rohkem kui piisav, et analüüsida mitte ainult tollaste suuremate, vaid ka väiksemate liiduvabariikide rahvastikuarengut. Näiteks aastal 1978 küsitleti Eestis 3313 isikut vanuses 18-59 (neist 2371 abielus). Paraku vajutas tulemuste representatiivsusele oma pitseri rakendatud valimimeetod ning valimi piisavast suurusest pole eriti abi. Nimelt moodustati valim teatud põhitootmisharude ettevõtete baasil, umbes 25 isikut igast ettevõttest. Niisiis oli valimisse sattumise võimalus üksnes neil perekondadel, kus vähemalt üks pereliige töötas mingis spetsiifilises majandusharus. Ühtlasi nivelleerus sedaviisi (osalt võib oletada koguni sedalaadi taotlust) rahvuslik ja piirkondlik eripära.

Kõnealuste küsitluste andmetöötlus oli tsentraliseeritud ning viidi läbi Moskvast. Hoolimata sellest, et koostati suur hulk tabulatsioone, ei ole neid kunagi süstemaatiliselt (standardtabelitena) publitseeritud ning tulemused on jäänud Moskva arhiividesse. Samuti pole kogutud andmestike najal võimalik teostada kordusanalüüsi, sest kõnealuste küsitluste individuaalandmestikud pole Eestis ning ülepea puudub teave nende säilimisest ka Moskvast või kusagil mujal. NLiidu rahvastiku kui terviku kohta saab aga nende küsitlusstatistiliste tulemuste põhjal ettekujutuse küll, Venemaal publitseeritud artiklite ja monograafiate kaudu [Belova *et al* 1983; 1988; Belova, Bondarskaja 1984; Bondarskaja 1977; Sifman 1974 jt].

Alapeatüki lõpetuseks on veel oluline meenutada, et 1960 aastate teisest poolest peale korraldati Eestis üsna palju sotsioloogilisi uuringuid, mis vahetevahel puudutasid ka rahvastikuarengu valdkonda. Reeglina ei olnud need

ettevõtmised representatiivsed ja keskendused valikuliselt teatud rahvastikurühmale — kas abielunaistele, äsjaabiellunutele, mõne üksiku linna rahvastikule, tudengitele vms [Tamre 1966; Tavit 1980; Tartu Ülikool 1972-1990 jt]. Kokkuvõtvalt tuleb tunnistada, et küsitlusstatistika Eesti riigiandmekorralduses kuni iseseisvuse taastamiseni puudus ning tollase elukorralduse analüüsil ei saa ka Moskva keskinstitutsiooni poolt kogutud teabele ka tagantjärele kuidagiviisi panustada.

1.3. Andmevõrreldavus ja -kvaliteet

Rahvastikuteabe salastatuse tõttu oli küllalt laialt levinud illusioon, et riigivõimu käsutuses on enam-vähem täielik ja suhteliselt heatasemeline rahvastikustatistika. Hoolimata sellest, et mõned Lääne teadlased juhtisid tähelepanu NLiidu rahvastikustatistika (nii avaliku kui ametkondliku/salastatud) olulistele ebakõladele, usuti üldiselt, et kogu valdkonna suurim probleem on seotud eelkõige teabe kättesaadavusega [Anderson, Silver 1985a; 1989; Blum, Chesnais 1986; Feshbach, Friendly 1992; Kingkade 1985; 1989].

Sügisel 1991 võõrvõimu keelud kadusid ja selgus, et tegelikult on leidaolev rahvastikuandmestik äärmiselt puudulik kogu vene aja läbilõikes ning olemasolev pisku vajab sihiteadlikku korrastustööd. Läbivaks, arvatavalt peamureks üldse on sõjajärgse rahvastikuteabe ebapiisav võrreldavus ajas ja ruumis, mis aastakümnete jooksul kuhjununa on Eesti andmestiku madala kvaliteedi põhjuseks tänini ning sageli välistab koguni rutiinsete demograafiliste analüüsivõtete kasutamise. Kompleksse küsimusena on andmevõrreldavusel tegelikult mitu olulist, aga suhteliselt iseseisvat mõõdet — esiteks võrreldavus rahvusvahelise metodoloogia, definitsioonide ja klassifikaatoritega, teiseks võrreldavus ajas ning kolmandaks võrreldavus ruumis.

1.3.1. Võrreldavus rahvusvahelise metodoloogiaga

NLiidu andmekorralduse kehtestamine Eestis kajastus kõige muu kõrval ka eemaldumises rahvusvaheliselt kokkulepitud metodoloogiast ja statistika protseduuridest. Kuigi iseäralikke jooni võib leida läbi kogu kasutuses olnud mõistetekompleksi, andis sovetliku statistika spetsiifika endast otse ja ilmselgelt tunda pigem erandina, näiteks rahvastiku ideoloogiapõhise ja kõrvalseisjale naljakavõitu sotsiaalkihistuse või leibkonna/perekonna omalaadse määratluse kaudu. Enamasti jäid definitsiooni- ja koodierisused varjatuks — sageli taotluslikult — ning vähese või hoopis puuduva dokumenteerituse tõttu valmis-tavad need siiamaani andmekasutajatele peavalu. Alljärgnevalt on näite korras viidatud mõnele Eesti veneaegse rahvastikustatistika erijoonele, mida on kasulik teada ja andmekasutusel silmas pidada.

Omapära sisaldub juba kõige üldisemas demograafilises koondnäitajas — rahvaarvus —, mis kõige muu kõrval leiab nimetaja rollis koond- või

tunnusjärgselt detailiseeritud kujul kasutamist pea kõigi rahvastikupõhiste näitarvude leidmisel. Veneaegses terminoloogias tugines rahvaarv mõistele *alaline rahvastik*, mis tundub küll vormiliselt olema lähedane rahvusvahelisele *de jure rahvastiku* mõistele, omas aga sovetlikus rakenduses mitut erijoont [Anderson, Silver 1985b]. Lisaks tugines alalise rahvastiku sündmusstatistiline mõiste (loendusstatistikas suudeti sellest siiski hoiduda) sissekirjutussüsteemile. Nagu eelmises alapeatükis mainitud, oli sissekirjutus võimude poolt väljastatud lubatäht, mis andis kodanikule seadusliku õiguse elada teatud aadressil (majas/korteris), ilma tegelikku ehk tavapärasest elukohta arvestamata. Tuleb tähele panna, et “tavapärase sissekirjutuse” kõrval eksisteeris teatud rahvastikukategooriate, eeskätt sõjaväepersonali jaoks ka erisissekirjutus, mis väiksemate piirkondade puhul võib põhjustada juba märkimisväärsed erinevusi alalise ja *de jure* rahvastiku vahel.

Süsteemahtlaselt lülitati KGB ja selle juhtimise all tegutsevate piirivalvevägede ajateenijad alalise rahvastiku hulka nende teenistuspaigas, samal ajal kui sõjaväeüksuste ajateenijate üle peeti arvestust nende teenistuseelse elukoha järgi [Katus, Puur 1993]. Niisugune ajateenijate registreerimispehmoõtte kahesus mõjutas eriti väikeste piiräärsete haldusüksuste rahvaarvu ja rahvastikustruktuuri, ent sellega tuleb arvestada mistahes rahvastikuandmestiku käsitlemisel. Näiteks iseloomustab üldiselt väikese ulatusega (üle Nõukogude Liidu piiride toimunud) ametliku välisrände taustal tollast Eesti rahvastikku märgatav rändevahetus Mongooliaga. Mõistagi tingis selle omapärase asjaolu kaadrisõjaväelaste ja ehk ka osa ajateenijate liikumise arvamine tsiviilrände ning seevõrra ka rändestatistika hulka [Sakkeus 1994].

Mõnevõrra lahkesid vene statistikakorralduse elussünni ja (imiku)surma definitsioonid Maailma Terviseorganisatsiooni (*WHO*) soovistest. Nimelt ei arvestanud vene statistika ilmaletulnud last elussündinute hulka, kui sünnikaal jäi alla 1000 grammi ning laps ei elanud seitsme päeva vanuseks; *WHO* definitsiooni järgi oli vastav kriteerium 500 grammi ning elutunnus(t)e olemasolu mistahes (lühikese) aja vältel peale emahust väljumist. Elusalt sündinud, aga enne seitsmepäevaseks saamist surnud laps võeti arvele hoopis hilise lootesurmana (nurisünnitusena). Mõnevõrra väiksemad lahknevused puudutasid ka surnultsünni määratlust. Rahvusvaheliselt arvatakse vastsündinu eluslapses, kui ta ilmutab pärast sünnituse lõppu vähemalt üht elutegevuse märki nagu hingamine, südamelöögid, nabaväädi pulseerimine, spontaansed liigutused. Vene ajal rakendatud praktika kohaselt loeti peamiseks elu tunnuseks hingamist, mis tähendas varjatud kujul ülejäänud elutunnuste alaarvestust või koguni arvestamata jätmist.

Veel väärilb märkimist üks mõnevõrra varjatud metodoloogiline lahknevus. *WHO* pidas just sünnikaalu peamiseks kriteeriumiks sünni ja nurisünnituse eristamisel ning raseduskestus ja sünnipikkus olid üksnes lisatunnused, mida rakendati piiripealses olukorras. Vene statistikas ei loetud ühtegi neist tunnustest teistest tähtsamaks, mis võimaldas manipuleerida piiri tõmbamisel sünni ja abordi vahele. See avas suhteliselt lihtsa võimaluse jätta registreerimata vastsündinu, kes kaalus küll üle 1000 grammi, kuid kelle puhul

raseduskestus hinnati näiteks 28 nädalast lühemaks. Huvi sedalaadi manipuleerimiste vastu oli meditsiinasutustel kindlasti olemas, mis paratamatult tugevnes asutuse nõrkuse kasvuga. Taolise manipulatsiooni tulemuseks oli surnultsündinud või haiglas kuue päeva jooksul surnud alakaaluliste ja enneaegsete laste alaregistreerimine. Eestis oli hinnangute kohaselt sedalaadi manipulatsioone NLiidu keskmisega võrreldes siiski oluliselt vähem.

Tuleb rõhutada, et vene tervishoiusüsteemi üldine ülesehitus ja tööpõhimõtte soodustas kaudselt niisuguste ja sarnaste võimaluste ärakasutamist. Teadaolevalt hinnati meditsiinasutuste, sealhulgas sünnitusmajade tegevust mõne üksiku kvantitatiivse näitaja alusel, sedavõrd oli surnultsündide “liiga suur” arv või liiga kõrge imikusuremus sünnitusmajale mõistagi kahjulik. Osundatud tegurite mõju on käsitletud mitmes uurimuses ja jõutud järgmisele tulemusele: kui mõju sündimusstatistikale on olnud küllalt väike, on seda suurem imikusuremuse alahindamine nii NLiidus kui ka Eestis [Anderson, Silver 1986; Dmitrieva, Andreev 1987; Gourbin, Masuy-Stroobant 1993]. Andersoni ja Silveri hinnangul on modifitseeritud definitsioon NLiidus madaldanud imikusuremuskordajat rahvusvahelise taseme suhtes ligikaudu 22-25 protsenti.

Rahvastiku suremusstatistika üks kesksemaid tunnuseid on surmapõhjus. Põhjusrühmad olid vene statistikas agregeeritud määral, mis piiras võrreldavust koguni rahvusvahelise haiguste klassifikaatori (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems* ehk *ICD*) kõige suuremate rühmadeni välja. Muu hulgas aitas rakendatud kodeering varjata selliseid spetsiifilisi surmapõhjusi nagu tapmine, enesetapp, teatud nakkushaigused jne. Et olla täpne, tuleb lisada, et öeldu peegeldab just ametliku statistika lähenemisviisi. Tollase Tervishoiuministeeriumi poolt korraldatud meditsiinistatistikat surmapõhjuste klassifikaatori lihtsustamine ei puudutanud ning need andmestikud on vastavuses *ICD*-ga, õnnetuseks aga puuduvad sealt täielikult rahvastikutunnused, kaasaarvatud sugu ja vanus.

Laiemast vaatenurgast peegeldab mainitud näide nõrka koordineeritust — et mitte öelda koordineerimatust — erinevate ametkondade vahel, mis oli iseloomulik tunnusjoon kogu vene andmekorraldusele. Ka antud juhul lähtusid mõlemad ametkonnad eelkõige parteilisest korraldusest või paremal juhul omaenda vajadusist. Nii oli Tervishoiuministeeriumi andmestik küll vastavuses *ICD*-ga, ent ei sisaldanud statistika tasemel kõige lihtsamaidki rahvastikutunnuseid, mis muutis andmestiku protsessianalüüsi seisukohalt praktiliselt väärtusetuks. Statistikavalitsuse koostatud statistikakokkuvõtte vastas demograafilise analüüsi vajadustele viidatud mõttes paremini, ent oli suremusprotsessi sisu seisukohalt rahvusvaheliselt võrreldamatu. Mõningal määral põhjustas taolist olukorda administratiivne nõue — Eestis siiani aeg-ajalt ennast meenutav — vältida eri ametkondade funktsioonide dubleerimist.

Omaette mure iseloomustab kooselu- ja eriti abiellumusstatistikat. Teatavasti sarnanes Eesti põlisrahvastik uute perekonnavormide nagu näiteks vabaabielu tekke ja leviku poolest pigem Skandinaavia riikidele ning erines suuresti NLiidu olukorrast [UNECE 1996-2000]. Arusaadavalt ei pööranud sellele kohalikule eripärale tähelepanu ei vene loendus- ega sündmusstatistika,

mille metodoloogia lähtus hoopis traditsioonilisest ja slaavi vabariikides tol ajal tõepoolest valitsevast abielu- ja abiellumismudelist. Eesti kohati jaburuseni kasvanud ebakõla abiellumise statistilisel kajastamisel on tagantjärele välja tulnud loendus- ja küsitlusstatistika (Eesti Pere- ja Sündimusuuring) andmевõrdlusel [EKDK 1995a].

Lahutumusstatistika võrreldavuse seisukohalt tuleb märkida, et kohtuliku lahutuse puhul (kohtu otsus oli nõutav, kui abielupaaril oli alaealisi lapsi või varanduslikke vaidlusi) ei tähistanud kohtuotsus lahutuse samaaegset registreerimist. Vastavalt kehtivale korrale lahutus registreeriti, kui üks endistest abikaasadest pöördus perekonnaseisuameti poole. Tavaliselt juhtus see siis, kui ees ootas mõni uus perekonnaseisutoiming, näiteks uue abielu sõlmimine ja/või nimemuutus (ennistus). Niisugune pöördumine ja siis ka lahutuse registreerimine leidis sageli aset abielu tegelikust lagunemisest märgatavalt hiljem, arvestatav hulk lahutusi aga jäidki registreerimata. Eesti Pere- ja Sündimusuuring näitas, et peaaegu pool kõikidest lahutustest registreeriti märkimisväärse (enam kui aastapikkuse) hilinemisega ning eakamate põlvkondade puhul lükkus veerandi lahutuste registreerimine edasi koguni viis või enam aastat [EKDK 1995b]. Sarnased olid perekonnaseisustatistika vastuolud sündmus- ja loendusstatistika vahel.

Leibkonna- ja perekonnateabe puhul vajab rõhutamist, et vene statistika ei rakendanud rahvusvaheliselt võrreldavaid määratlusi. Leibkonna mõiste puudus hoopis, selle "kompensatsiooniks" hõlmas aga perekonna definitsioon mõningaid leibkonna aspekte olles sellisena samuti rahvusvaheliselt võrreldamatu. Näiteks 1959, 1970, 1979 ja 1989 aasta rahvaloendustesse oli lülitatud omaette kategooria — eraldi elav perekonnaliige —, millele rahvusvahelist paralleeli ei leia. Kasutades rahvastiku perekondsusteavet tuleb arvestada veel teisigi veneaegse statistika iseärasusi, millele on erialakirjanduses omajagu palju tähelepanu juhitud [Anderson 1986; Bondarskaja, Darski 1990; Volkov 1986; 1991].

Võrreldes ülalkäsitletud rahvastikuprotsessidega on rändestatistika andmевõrreldavus oluliselt väiksem. Pealegi — erinevalt mitme rahvastiku-protsessi kohasest kvantitatiivsest teabest — pole vene aja migratsioonistatistika üle eriti arutletudki. Nagu eelpool märgitud, oli rändestatistika täielikult sõltuv administratiivsest protseduurist ja peegeldas sisuliselt mitte rändejuhtude, vaid Siseministeeriumi poolt väljastatud asjakohaste lubatähtede arvu. Loendus tugines seevastu rahvastiku tegelikule elukohale, mitte sissekirjutusele, mille tagajärjeks oli märgatav ebakõla sündmus- ja loendusstatistilises rahvastikuarvestuses. Aja jooksul kõnealused lahknevused kasvasid, peegeldades politseiirrigile iseloomuliku sissekirjutusrezhiimi pehmenemist [Katus *et al* 1998].

Teine suur vastuolu oli sissekirjutusprotseduuris endas. Vastavalt kehtinud korrale tuli iga rändejuht registreerida kaks korda: esiteks siis, kui isik lahkus endisest elukohast (vana sissekirjutus tühistati), ning teiseks siis, kui isik registreeris end uues elukohas (anti uus sissekirjutus). Mõlemal juhul registreeriti nii lähte- kui ka sihtkoht, samuti elukohavahetaja isikutunnused.

Ideaalses olukorras oleks niisugune ühe ja sama sündmuse kahekordne kirje pidanud andma täpisealt võrdse arvu sisse- ja väljarändejuhte ehk statistiliselt võrdsed sisse- ja väljarändevood. Tegelikuses ei langenud need vood aga kunagi kokku ning kohati olid lahknevused siserände sisse- ja väljakirjutuste arvus päris suured.

Lahknevuse ulatus oli maksimaalne 1940-1950 aastatel, küündides 15-20 protsendini. Mõistetavalt ei saa nii ulatuslik ebakõla jääda märkamatuks ning Moskvast anti käsk asjaga tegeleda ja viga parandada. Pingutused kandsid tööpoolest vilja ning 1970 aastateks vähenes lahknevus, peamiselt andmekorraldusliku suutlikkuse tõhustamise (aga ehk osalt ka andmemanipulatsiooni) toel 1-2 protsendini elukohavahetajate koguhulgast. Peegeldades registreerimissüsteemi allakäiku käsitletava ajaperioodi lõpupoolel, hakkas lahknevus aga taas suurenema ning aastal 1988 otsustas Statistikaamet lähtuda edaspidi siserände arvestamisel üksnes sissekirjutustest, heites väljakirjutused lihtsalt kõrvale. Nõnda oli kirjeldatud lahknevusmure formaalselt ületatud ja seda lõplikult. Tegelikult näitab kaheksakümnendate aastate rändevooegade võrdlemine, et seesama lahknevus lähenes 1940-1950 aastate tasemele.

Kirjeldatud põhimõttelist laadi vastuolude kõrval eksisteeris hulk teisi, mis on samamoodi kahandanud Eesti rändestatistika rahvusvahelist võrreldavust. Nende hulgas väärib märkimist asjaolu, et rahvusvahelise praktikaga polnud kooskõlas ajaline kriteerium, mille alusel rändesündmus defineeriti. Rakendatud definitsioonile vastavalt loeti migrandiks isik, kellele väljastati sissekirjutus pikemaks perioodiks kui kuus kuud, aga asjaomane rahvusvaheline soovitus on üks aasta. Teisalt jäi osa rändevooegade statistikas aga üldse kajastamata: näiteks ei registreeritud kogu vaadeldava perioodi jooksul maa-maa rändevooegade, kui need toimusid ühe ja sama rajooni (maakonna) piires. Esimese sõjajärgse kümnendi andmestik on veel vaesem — tollal registreeriti rändejuhud üksnes siis, kui isik ületas tulles või minnes linnasula piiri. Niisiis võib üsna kindlalt tõdeda, et migratsioonivooegade tegelik ulatus sõjajärgses Eestis on olnud märkimisväärselt suurem sellest, mida kajastab tollane statistika.

Samuti eksisteerisid mitmed spetsiifilised elukohavahetuse liigid, mida registreerimine ei hõlmanud või hõlmas osaliselt — siia kuulus eeskätt suletud sõjaväeliste territooriumide kui ka kinnipidamisasutustega seotud sisse- ja väljaränne. Erirezhiimiga eksterritoriaalseid piirkondi leidis Eestis hulgaliselt, koguni terved linnad (Sillamäe ja Paldiski) olid kuulutatud suletuks sõjatööstuse või sõjaväebaaside olemasolu tõttu. Nendes piirkondades oli rände registreerimine allutatud NLiidu Kaitseministeeriumi kontrollile ja juurdepääs vastavale informatsioonile oli Eestis juhuslikku laadi. Huvitav on märkida, et eksterritoriaalse rahvastiku teised sündmused nagu sünd, abielu, lahutus ja surm registreeriti kohalikus perekonnaseisuametis, mis põhjustas migratsiooni- ja muu sündmusstatistika omavahelise ebakõla.

Eesti kogurahvastiku tasandil süvendas rändestatistika ebatäpsust veel asjaolu, et kogu NLiidu territooriumi käsitleti ühtse riigitervikuna ning selle piires toimuvat rännet vastavalt siserändeks. Nõnda polnud tegelik siseränne

selgelt eristatav vabariikidevahelisest rändest, mis teeb võimatuks eristada immigratsiooni Eestisse ja põlisrahvastiku ülepiirirännet, samuti käsitleda põlisrahvastiku küüditamist ja ellujäänute hilisemat tagasipöördumist eraldi muust rahvastiku liikumisest.

Eemaldumine rahvusvahelistest soovitustest laienes ka rahvastikusündmustega koos ülestähendatud isikutunnustele. Nagu eespool märgitud, heideti kõrvale päritolu/sünnikoht, muuseas süsteemselt nii loendus- kui sündmusstatistikas (välja arvatud 1989 aasta loendus). Asjaolu teatavaks peitmiseks, samuti keskse planeerimisvajaduse rahuldamiseks hakati alates 1970 aasta loendusest koguma informatsiooni rahvastiku paiksuse kohta. Ometi on just päritolutunnuse puudumine peamine takistus põlis- ja immigrantrahvastiku rahvusvaheliselt võrreldaval käsitlusel, tehes selle sisuliselt võimatuks tollaegse statistika põhjal [Haug, Courbage, Compton 2002]. Mõistagi on taoline olukord vastuolus Eestis asuva välispäritolu rahvastiku arvukuse ning kaasuvate muredega.

Põhimõtteliselt kehtib eelpool öeldu ka nende tunnuste kohta, mida rakendati vähemusrahvuste määratlemisel ning nende eristamisel ühelt poolt enamusrahvusest ja teiselt poolt immigrantrahvastikust. Euroopa Rahvastikukomitee poolt soovitatud viietunnuselise kogumist — isiku enesemääratlus, keel, usukuuluvus, sünnimaa ja kodakondsus — on Eesti sõjajärgses rahvastikustatistikas järjepidevalt kasutatud üksnes enesemääratlust. Veel enam — enesemääratluslikule rahvusele anti juriidilis-administratiivne tähendus, kandes vastava märke passi. Sündmusstatistikas kasutati just nimelt seda juriidiliselt kinnistatud rahvustunnust, millega loendusstatistiline rahvuse enesemääratlus ei pruukinud mitmelaadsetel põhjustel hoopiski mitte kokku langeda. Mõistetavalt ilmnemise suuremad lahknevused vähemusrahvuste puhul — polnud ju mõnda rahvust NLiidus ametlikult olemaski.

Rahvaloendustel esitati küsimusi ka keele kohta, aga kuna peamiseks eesmärgiks oli näidata vene keele levikut, tuleb arvestada sellekohase andmestiku piiranguid rahvastiku keeleoskuse analüüsil. Registreeriti ka kodakondsus, aga suletud ühiskonnas kaotas see tunnus igasuguse sisulise tähenduse, kuna peaaegu kõik olid NLiidu kodanikud — Eestis loendati 1989 aastal pooleteise miljoni inimese hulgas 132 võõrriigi kodanikku. Ja lõpuks tuleb märkida, et kuna religioon oli sovetiideoloogia kohaselt kodanlikust ühiskonnast pärit jäänuk, oli usukuuluvus rahvastikutunnusena ametlikust statistikast täielikult kõrvaldatud.

Omaette võrreldavusprobleemid seonduvad rahvastiku sotsiaalse kuuluvuse ja majandustunnustega. Mure peamine põhjus on rakendatud klassifikaatorid, mis tihtipeale ei püüelnudki rahvusvahelise võrreldavuse poole. Ühiskonna ametlik sotsiaalkihistus sisaldas kolme põhikategooriat — tööline, kolhoosnik ja intelligents —, milline liigitus on rahvusvahelises võrdluses mõistagi kasutu. Rahvaloendustel rakendatud ametiklassifikaatori saab rahvusvahelisse standardisse (*International Standard Classification of Occupations — ISCO*) teisendada vaid ligikaudselt.

1.3.2. Ajaline võrreldavus

Andmekvaliteedi ja -võrreldavuse teine põhiaspekt on seotud ajamõõtmega. Lähtudes plaanimajanduse tsüklilisusest, millele oli allutatud kogu ühiskonna toimimine, orienteerus ka vene andmekorraldus lühiajalisele perspektiivile. Pikemate aegriididega tegelemist ei eesmärgistatud, pigem vastupidi — varasemaid ajaperioode hõlmavat teavet peeti tüüpiliselt ebaoluliseks ja aegunud (kapitalistlikuks) jooneks.

Eestis ja teistes Balti riikides tugevdas ajalist võrreldamatust ühiskonna järjepidevuse katkestamine ja loobumine euroopaliku andmekorralduse põhimõtetest. Viidatud kontekstis moodustab täiesti omaette nähtuse rahvastikuandmestik kolme järjestikust okupatsiooni hõlmavast aastakümnest 1940-1950 — tollane andmelünk ulatub peaaegu kahe aastakümneni ega ole Eestis senini ületamist leidnud. Kuigi andmelüngad sotsiaalsete kriiside korral pole ootamatud — pigem reeglipärased, mida on tulnud ette pea alati — on tühiku sügavusele ja kestusele siinmail omalt poolt tublisti kaasa aidanud vene ajal juurutatud andmesalastatus.

Probleemi ulatusest annab ettekujutuse tõsiasi, et alates esimesest okupatsiooniaastast (1940) on vaieldav isegi kogurahvastiku arv ja dünaamika, seda hoolimata viimasel kümnendil teostatud mitmetest ulatuslikest käsitlustest, mis otse või kaudu on puudutanud kõnealust valdkonda. Peab märkima, et 1959 aasta rahvaloenduse eelsete aastate rahvaarvud, mis on avaldatud Moskva poolt, on osutunud tagantjärele koostatud lihtsakoeliseks ekstrapolatsiooniks, millel pole tegeliku rahvastikuarenguga midagi tegemist. On ütlematagi selge, et rahvaarvu kui nimetaja suur ebatäpsus muudab kaheldavaks katsed arvutada tolle perioodi kohta mistahes rahvastikupõhiseid näitarve. Rahvastikuarengu vaatenurgast on ebaselguse üheks oluliseks põhjuseks otsesed ja kaudsed rahvastikukaotused, mis tabasid Eestit sõja ja sotsiaalse ümberkorralduse käigus.

Rahvastikukaol peatudes tuleb käsitleda eraldi selle mitmesuguseid kategooriaid. Võtmeküsimuseks on nii esimese ja teise vene okupatsiooni aegsetest repressioonidest põhjustatud inimkaod, mis on mitu korda suuremad kui sõjakaotused ja ülejäänud inimkaod koosvõetuna. Kõnealuse repressioonikao võib jagada rühmadesse, iseäranis andmeallikaist lähtudes: võimuesindajate poolt mõrvatud (nii kohtuotsuse alusel kui ilma selleta), aastatel 1940-1953 vastupanuliikumises tapetud, koonduslaagrites hukkunud ning küüditamiste käigus surnud inimesed. Huvi rahvastikukao vastu on viimasel kümnendil kasvanud, siiski ollakse asjaomaste üldistustega päris algusjärgus ning reeglina valitsevad laialipillatud informatsiooni kokkukogumise ja süstematiseerimise staadiumile iseloomulikud käsitlused. Muu hulgas on asutatud ka mitmed kõnealuse valdkonnaga tegelevad sihtasutused, millest olgu nimetatud Memento, S-Keskus, Okupatsioonide Muuseum. Nende institutsioonide poolt publitseeritud ja publitseerimata materjalid, samuti mitmesugused repressioonidega seotud ametlike dokumentide publikatsioonid, arreteeritute/deporteeritute nimekirjad, mälestused ja muu tükkhaaval kogutud materjal sisaldab samuti teavet, mis on vajalik rahvastikukao hindamiseks.

Nagu öeldud, pole Eesti rahvastiku kohta veel kasutada allikmaterjali tervikuna haaravat üldistust, kuid siiski on kirjanduses avaldatud mõned esialgsed hinnangud. Aastate 1941 ja 1949 küüditamiste ja poliitiliste vahistamiste kaardistamisel on jõutud üleriigiliste nimekirjade koostamiseni [Salo 1993; Õispuu 1996-2003]. Samasuguseid publikatsioone leidub Eestis ka kihelkondade/maakondade [Kotkas 2000; Nurk 1999; Piir 1991-2001 jt] ning mõne sotsiaalkihi, ülevaatlikut näiteks arstide [Merila-Lattik 2000] kohta. Maakondlikul tasandil on Tartumaa rahvastiku kohta rekonstrueeritud nii 1949 aasta küüditatute kui ka kogurahvastiku põhitunnuste jaotus, sealhulgas soovanuskoostis [Rahi 1998]. Kõnealuse käsitluse teeb eriti tähtsaks asjaolu, et see võimaldab leida poliitilistel põhjustel represseeritute koostise peamiste rahvastikutunnuste lõikes, mida omakorda saab kasvõi kaudu aluseks võtta hinnangu andmisel Eesti kogurahvusliku tarvis.

Hinnanguid Eesti ja teiste Balti riikide rahvastikukao ulatuse kohta pakuvad ka teist tüüpi materjalid, mis on omakorda jagatavad kahte rühma. Esiteks käsitlused, mis on avaldatud kas saksa või vene okupatsiooni ajal. Kuigi nende eesmärgiks oli pigem püüde varjata omaenese repressioone ning rõhutada teise poole tekitatud kahju, võib seda tüüpi materjali kriitiline kasutamine siiski anda väärtuslikku teavet. Eesti puhul on olemas ulatuslik ülevaade 1940-1941 kaotuste kohta, kuid paraku on selles demograafiline vaatenurk vähe kajastamist leidnud [Eesti Omavalitsus 1943]. Leidub veel hulk tugevalt ideoloogilisi publikatsioone, kus on püütud hinnata ka rahvastikukao ulatust, ent faktilise tõendusmaterjaliga on need suhteliselt nõrgalt seotud.

Teist laadi hinnangukogumi leiab raudse eesriide taga koostatud käsitlustes. Viimaste hulgas on üldistusjõu poolest tugevamaid Misiunase ja Taagepera töö, mis hõlmab kõiki kolme Balti riiki [Misiunas, Taagepera 1983; 1993]. Väärib tähelepanu, et raamatus antud hinnang esimese vene ning saksa okupatsiooni aegse rahvastikukao kohta on märksa detailsem ja usaldusväärsem kui teise vene okupatsiooni osas. Et uurijatel puudus ligipääs allikmaterjalile, kipub kao koguarv olema ilmselgelt liialdatud. Võttes kokku rahvaarvu asjus valitseva ebatäpsuse, tuleb märkida, et algandmestikule tuginev aastate 1940-1953 inimkao uurimine küll käib, ent usaldusväärse kvantitatiivse üldistuse ni ei jõuta veel lähitulevikus.

1940-1950 aastate sündmusstatistikaga, täpsemini küll algandmestike registritega on lood märksa paremad. Kõige tähtsam on asjaolu, et sõjast ja ühiskondliku järjepidevuse katkemisest hoolimata ei lakanud rahvastiku-sündmuste registreerimine ja isikukirjete koostamine jätkus praktiliselt ilma katkestuseta. Seda isegi nende isikute suhtes — vähemalt osaliselt — kes sunniviisil Eestist NLiidu territooriumile viidi. Eriti tasub tähele panna, et vastavalt vene ajal kehtinud registreerimiskorrale saadeti vangis või laagris surnud isiku surmateade tema alalisse elukohta. Muidugi on tolleaegsete kirjete puhul tegu arhiivides paikneva individuaalandmestikuga, mida statistilisel eesmärgil saab kasutada vaid pärast töö- ja ajamahukat kirjete arvutiseerimist.

Paratamatut vajadust pöörduda arhiivsete isikukirjete poole rõhutab ka tõsiasi, et rahvastikusündmuste agregeeritud tabulatsioonid neljakümnnendate

teise poole ja viiekümnendate kohta on palju napimad võrreldes hilisemate (ja mõistagi varasemate) kümnendite kokkuvõtetega. Pealegi puuduvad vastavad andmed perioodist 1940-1944 peaaegu täielikult — esimese vene okupatsiooni aegsed statistilised materjalid evakueeriti sõja puhkedes ja kadusid kusagil Volga piirkonnas, saksa okupatsiooni aegne publitseerimata rahvastikustatistika aga hävis või hävitati teise vene okupatsiooni alul. Kõnealuste aastate kohta leidub piiratud hulgal informatsiooni ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud statistikasarjas, ennekõike 1942 aasta kohta [Eesti Statistika Kuukiri 1941-1943; Statistiche... 1941-1943].

Sünni, surma, abiellumise ja lahutusega võrreldes on sama perioodi rändestatistika seis mõistagi veel kehvem. Nagu märgitud eespool, ei registreeritud ajavahemikul 1944-1955 ülepea maarahvastiku elukohavahetusi. Arvepidamine taastus aastast 1956, muuseas esimese piirkonnana tollases NLiidus [Katus 1988; Sakkeus 1996]. Sisuliselt tähendab see olukorda, et kõige intensiivsema sisserände kui ka repressioonide ja küüditamiste ajajärk jäi rändestatistiliselt hõlmamata. Mõistetavalt muudab teabe puudumine ühe demograafilise põhiprotsessi kohta ka teiste aegridade taaste palju keerukamaks. Hoolimata neist raskustest on 1940-1950 aastate rahvastikuarengu põhijoone väljaselgitamine möödapääsmatu, mis kõige muu kõrval ehitaks silla sõjaeelse ajaga ja näitaks sedaviisi andmekorralduse vallas Eesti riigi järjepidevust 1918 aastast.

Rahvastikuteabe aegvõrreldavuse poole püüdlemisel kuulub eriline koht 1959 aasta rahvaloendusele, mis esimest korda sõja järel pakkus usaldatava rahvaarvu ja rahvastikukoostise. Sellele järgnesid juba süsteemsema, aga teadupärast sihilikult võrreldamatu ajavahega loendused aastail 1970, 1979, 1989 ja 2000. Loendusandmestik täidab aegvõrreldavuse tagamisel kujundlikult öeldes inventuuri rolli, ka siis, kui loenduse läbiviimine ja andmetöötlus pole eeskujulikud. Veel väärib märkimist, et loendusandmestiku kvaliteedi hindamisel on kasutada aastakümnete jooksul väljaarendatud võtted, mille abil saab olulise osa ebatäpsustest tuvastada ja kõrvaldada.

Loendusvahelise rahvaarvu hindamisel rakendati komponentmeetodit — aastasammuga lisatakse sünnid ja sisseränne ning lahutatakse surmad ja väljaränne. Iseenesest õige ja üldtarvitatava meetodi rakendamisel vene ajal pole täpsusnõudeid hoolikalt jälgitud ning pealegi oli rändearvestus üsna puudulik, mistõttu sündmusstatistika najal edasiviidud andmestik ei langenud järgmise loenduse poolt saadud tulemusega kuigi hästi kokku. Nõnda tuli pärast iga loendust ette võtta rahvaarvu ja rahvastiku soovanuskoostise tagasivaatav korrigeerimine. Sarnaselt teistele liiduvabariikidele teostati vastavad arvutused ka Eesti kohta Moskvast.

Andmevõrreldavuse seisukohast seisneb Moskva loendusvaheliste hinnangute peamine probleem asjaolus, et arvestused tehti pelgalt kahe loenduspunkti andmestiku alusel, jättes kõrvale loendusvahelise sündmusstatistika ja rändeteabe. Nii on ootuspärane, et Eesti rahvaarvu loendusvaheliste hinnangute evalveerimisel tulid ilmsiks märkimisväärsed ebatäpsused, eriti vahemiku 1970-1979 osas. Nimetatud loendusvahemiku puhul oli koguni

ignoreeritud vahepeal asetleidnud üleminekut kohalolevalt (*de facto*) rahvastikult alalisele rahvastikule. Mõistagi ei kannata metodoloogilisest seisukohast ülepea kriitikat kohaloleva rahvastiku kohta kogutud loendusandmestiku ja alalist rahvastikku iseloomustava sündmusstatistika mehhaaniline kokkuvõtmine.

Kirjeldatud ebakõla riigi kui terviku kohta arvatud üldkordajaid eriti suuresti ei mõjutanud, ent piirkondlikele näitajatele avaldas niisugune põhimõtteühtsuse rikkumine efekti küll, eriti kui tegu oli väiksema piirkonna või spetsiifilise vanusrühmaga. Viimases tähenduses olgu näiteks viidatud vanurrahvastikule ja sõjaväeteenistusealisele meesrahvastikule [EKDK 1994a; 1994b]. Lõpetuseks on tähtis märkida, et rahvaarvuga seotud ebakõla mõjutas tahtmatult kogu demograafiliste näitajate süsteemi ja muud rahvastikupõhist arvustikku. Veel enam — kuigi rahvaarvu ja vanuskoostise hinnangut korregeeriti pärast iga rahvaloendust, ei uuendatud tagasivaateliselt demograafiliste näitajate aegridu. Need “hüppasid” iga loendusvahemiku järel, mis oli mõnest muust viisaastaku sammu astuvast statistikaharust harvem ja nõnda andmekvaliteet selle tausta suhtes vaat et paremgi.

Sündmusstatistika põhimõtted püsisid vene aja vältel ühtlasemad kui rahvaarvu arvestamise meetodika. Erinevalt NLiidust tervikuna ja eriti mõnest selle lõunapoolsest regioonist oli rahvastikusündmuste, kaasa arvatud imikusurmade registreerimisel saavutatud Eestis kõikne hõlmatus juba XIX sajandil. Iseenesest on asjaolu tähtis, sest kaasaja seitskümmet eluaastat ületav keskmine eluiga — mis tähendab muu hulgas, et ligikaudu poolte inimeste elu küündib pikemaks — nõuab andmekorralduse ja registreeritud sündmuste haakumist tõepoolest üle paljude aastakümnete.

Vanavanurrahvastiku tervise- ja elulemuskäsitluse raames on Väino Kannisto hinnanud asjaomase rühma (80-aastane ja eakam rahvastik) suremusandmestiku kvaliteeti alates 1950 aastatest, eraldi Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta. ÜRO standardmeetodite rakendamine tõi esile, et sünniteabe (sh sünnikuupäeva) korrektsus on Eesti põlisrahvastiku puhul päris hea, võib öelda Euroopa tasemel, aga märkimisväärselt madalam immigrantrahvastiku kirjetes [Kannisto 1993]. Sama tulemuseni võib jõuda, analüüsides järjestikuste Eesti rahvaloenduste vanuskoostist, kus vanusümardamist esineb juba XIX sajandi lõpul suhteliselt piiratud ulatuses [Coale, Anderson, Härm 1979]. Vahekokkuvõttena — sündmusstatistika kvaliteediprobleemid Eesti põlisrahvastikus on seotud pigem muude tunnustega kui vanus.

Vormiliselt on rändestatistika olnud ajas enam-vähem võrreldav 1959 aasta rahvaloendusest alates — põhimõttelisi muutusi ei toimunud ei rändejuhtude hõlmatus reeglites ega registreerimiskorras. Nagu eespool mainitud, võib mitmete näitajate alusel väita, et andmekvaliteeti suudeti vaadeldava perioodi raames vahepeal ajuti parandada — nii vähenes järk-järgult ebakõla registreeritud siserände- ja väljarändejuhtude vahel Eesti siserändes, mis saavutas miinimumi 1970 aastatel. Kuigi suur hulk rändejuhte jäi rakendatud metodoloogia tõttu fikseerimata, võimaldab registreerimiskorra stabiilsus vaadeldava ajajärgu rändetrendi analüüsida.

Definitsioonide, klassifikaatorite ja analüüsimeetodite täiustamine, mis on andmekorralduses kaheldamatult vajalik ja edumeelne, võib trendihoidmise hooletussejätmise korral ometi kaasa tuua järjepidevuse katkemise. Seepärast on meetodika muutmise korral nõutav mõjuhindang aegriks konsistentsusele. Vene statistikas niisuguseid evalvatsioone aga ei teostatud (vähemalt mitte liiduvabariikide tasemel) ning probleemid jäid koguni teadvustamata [Andreev, Scherbov, Willekens 1993; Meslé, Shkolnikov, Vallin 1992]. Hiljuti läbiviidud ning käesoleva raamatu suremuspeatükis kokkuvõtlikult esitatud elutabelite ühtlusarvutus näitas, et arvutusmeetodika muutmine avaldas tulemustele *resp* andmevõrreldavusele märgatavat mõju [Katus, Puur 1991; 1997; EKDK 2005]. Teine näide metodoloogia katkelisusest suremusstatistikas on seotud surmapõhjuste klassifikaatoriga: muudatused lähtusid vajadusest võtta kasutusele *ICD* uus versioon, ent aegridu ei püütudki tagasiulatuvalt harmoniseerida.

Olukorda komplitseeris — nagu korduvalt rõhutatud — veneaegse statistikasüsteemi ületsentraliseeritus. Enamik demograafilisi näitarve ja kordajaid arvutati, samuti rahvastikuhinnanguid ja -prognoose teostati mitte liiduvabariikides ega allpool, vaid Moskvast. Kohalike statistikavalitsuste ametnikud tavaliselt ei tundnudki vastavat metodoloogiat ega meetodikat. Kehtiva korra kohaselt saadeti lähteandmed, olgu paberil või hiljem ka elektroonilisel kujul keskusse, kus teostati näitajaarvutus. Näite korras, kogu vene aja vältel ei arvutatud sündimuse summaarkordajat ega rahvastikutaaste kordajaid Tallinnas; rahvastiku elutabel koostati kohapeal vaid ühel korral — 1959 aasta loendusandmestiku alusel. Moskva avaldas vastavate arvutuste aluseks olnud metodoloogia kohta nappi ja enamasti üldsõnalist informatsiooni [Kingade 1985].

Kogemus näitab, et isegi suhteliselt tähtsusetuna näivad tehnilised seigad võivad andmevõrreldavust kahandada. Nii näiteks on Eestis küll säilinud rahvastikusündmuste kui ka rändejuhtude elektroonilised individuaalandmed alates aastast 1986, ent nende andmekogumite kasutamisel on tulnud esile tõsiseid puudusi. Peapõhjus seisneb asjaolus, et andmetöötluse käigus on algtunnused asendatud tuletatutega — sünniaeg on asendatud vanusega, elukoht sündimuse registreerimispaigaga jms. Samalaadne nähtus on jälgitav ka vene elektroonilistes loendusstatistilistes isikuandmestikes. Näiteks 1979 aasta loenduskirjetes on regionaalüksuse kodeering sel määral lihtsustatud, et tollasest rajoonist väiksemaid haldusüksusi pole võimalik eristada. Selline lihtsustamine ei tundunud vähendavat andmekvaliteeti vene standardite seisukohast, ent tänasest vaatepunktist on need piirangud tähendusrikkad ja muutnud nii mõnegi individuaalandmestiku praktiliselt kasutuks. Seetõttu näiteks otsustas Statistikaamet, hoolimata elektroonilise individuaalandmestiku säilimisest, aastate 1989-1991 sünni- ja surmakirjed uussisestada.

Taasiseseisvumise järel on areng andmeühilduvuse seisukohalt olnud vastuoluline. Kuigi kasutatavad mõisted ja definitsioonid vastavad nüüd märksa enam rahvusvahelistele standarditele, on aegvõrreldavuse probleem samal ajal hoopis süvenenud. On paradoksaalne, et just metodoloogia kooskõlastamine

rahvusvaheliste soovitusetega on taas kord katkestanud aegride järjepidevuse. Kõnealust väidet illustreerib kasvõi imikusuremuse näide. Aastal 1992 läks Eesti elussünni vene definitsioonilt üle rahvusvahelisele ning arvutused näitasid, et uue metodoloogia rakendamine toob kaasa märgatava imikusuremuse tõusu — WHO definitsiooni kohaselt arvatud imikusuremus oli 16.6 protsenti kõrgem, surnultsünnikordaja kasvas isegi 25.6 protsenti. Laadilt samasugust mittetühilduvust võib leida praktiliselt kõikides andmevaldkondades. Mõistetavalt tuleb niisugustesse järskudesse muutustesse pikemate aegride koostamisel suhtuda suure hoolikusega, samas on Eesti Statistikaamet olnud enam kui tõrges lülitama rahvastikustatistilisi (ja mõistagi ka teisi statistika valdkondi puudutavaid) ühtlusarvutusi ameti igapäevaülesannete hulka.

Tuleb silmas pida, et metodoloogiliste muutuste põhjuseks statistika vallas viimasel kümnendil on olnud ennekõike ühiskonna sotsiaalne ümberkorraldus. Tõepoolest, kõigis endistes NLiidu vabariikides tõi totalitaarse rezhiimi kokkulangemine kaasa rahvastikustatistika kvaliteedi allakäigu — vana süsteem varises enamasti kokku enne, kui uus andmekorraldus oli valmis seda asendama [Anderson *et al* 1994]. Sellise olukorra tekkimises etendas olulist rolli vanast süsteemist pärandusena üle tulnud arusaam statistikaameti kohast ühiskonnas. Arusaadavalt algusaastatel, aga paljus jätkuvalt pole asjaomane ametkond Eestis suutnud ei metodoloogilisest ega ka järelvalve küljest juhtida taasiseseisvunud riigi andmekorralduse ülesehitamist. Olukorda muidugi halvendas majandusoludest tulenev ressursipuudus üheksakümnendatel, mis muuhulgas pole soosinud oskusjõu koondamist.

Eesti andmekorralduse metodoloogilisest nõrkusest ja tagasiminekutest hoolimata on rahvastikusündmuste registreerimissüsteem suutnud kuni XX sajandi lõpuni üleminekuperioodi raskustele vastu seista, kõikides paraku nüüd, kui olud juba lahedamad. Murelikuks teeb tugevnev tendents rahvastikuregistreerimise lõhenemisele ühelt poolt administratiivseks (juriidiliseks) ja teiselt poolt statistiliseks. Selle väljenduseks on perekonna-seisukirje lahknemine kaheks erinevaks dokumendiks — perekonnaseisuakt ja statistiline leht. Sellist lõhenemist toetas teiste hulgas ka Justiitsministeerium, rõhutades erinevust perekonnaseaduse poolt sätestatud ja dokumentidest ammutatava tunnuskomplekti ning isiku ütluse alusel üles tähendatud tunnuskomplekti vahel. Juristi silmis oli esimene neist mitte üksnes “seaduslik”, vaid ka ainsana usaldusväärne. Nõnda järgib XXI sajandi Eesti andmekorraldus põhimõtteid, millest Euroopa ruumis loobuti juba XIX sajandil.

Kuigi vormiliselt ei peaks dokumentide kahestumine andmekadu ja kvaliteedi langust põhjustama, on siiski tegemist ilmse tõsiasjaga, eriti nende rahvastikutunnuste osas, mis jäid statistilisele lehele ja omandasid perekonnaametniku silmis teatud mõttes teisejärgulise tähenduse. Kogutud teabe ebakorrektsus on teada, kuid seni süstemaatiliselt selgitatud vaid ühel korral: sünniteabe võrdlemisel kahe teineteist täiendava allika — perekonnaseisuregistri ja meditsiinilise sünniregistri — alusel. Viimane neist esindab uut registreerimissüsteemi, mis käivitus aastal 1992 (ja millele järgnes kaks aastat hiljem abiregister) [EKMI 2000]. Kuigi hõlmatud sündmuste kogum on

suuresti kokkulangev, on mõlema registri tunnustäituvus väga madal ja mõne tunnuse osas ulatub kahe registri lahknevus 70 protsendini [Katus *et al* 2006].

Eesti riigiandmekorralduse lisatakistusena on viimasel ajal üles kerkinud mitmelaadne tegevus andmekaitse sildi all. Eelmises süsteemis ei olnud kehtestatud mingeid reegleid, mis oleksid kaitsnud üksikisikut ja kõiki teisi, kelle kohta teavet koguti. Eriteenistused võisid statistikaasutustelt nõuda teatud ettevõtete majandus- ja finantsandmeid või informatsiooni üksikisikute kohta. Järgides demokraatlike riikide tava, võttis Riigikogu 1990 aastatel vastu vastava seaduse ning Siseministeeriumi juurde loodi Andmekaitseinspeksioon. Kodanike õiguste kaitsmise kõrval — ja vahel tundub, et asemel — on inspeksioon osutunud täiesti taipamatuks ja isegi vaenulikuks individuaalandmestike statistilisel eesmärgil kasutamise suhtes. Muu hulgas algatas Andmekaitseinspeksioon kriminaalasja Statistikaameti vastu seoses rahvaloenduslehtede talletamisega, Sotsiaalministeeriumi vastu seoses isikukoodi lülitamiseiga abiregistrisse jne. Andmekaitseinspeksioon on asunud jäik-ideoloogilisemale seisukohale kui omal ajal GLAVLIT, leides, et statistika tarvis pole isikustatud individuaalandmestikke ülepea vaja, vastandudes niiviisi Eesti riiklusele ja mõistagi kaasaja tõekspidamistele, kus viimases nähakse peamist andmekvaliteeti ja –sisukust (kohortteave) tagavat tegurit.

Enam kui tõenäoselt pole siiski tegemist inimliku rumalusega. Sotsiaalse üleminekuga paralleelselt kulgenud arvutitehnoloogia kiire arengu käigus osutusid endised arvutuskeskused koos sealsete suurarvutitega iganenuiks ning ülearusteks [Anderson *et al* 1994]. Mõistetavalt otsis nende töötajaskond innukalt uusi ülesandeid. Neil inimestel oli rikkalik kogemus lihtsate, ent suurte andmekogumitega töötamisel ja elementaararvutuste tegemisel. Eestis asus kõnealuste arvutuskeskuste personal agaralt toetama registrite, sealhulgas rahvastikuregistri loomise ideed. Seejuures ei hoolinud endiste arvutuskeskuste töötajad eriti registrisse koondatava teabe sisust ja kvaliteedist. Sisuhuvi puudumisel niisuguste küsimuste vastu muutus otsustavaks soov madala kvaliteediga andmebaasi opereerimise pealt teenida. Kaitsmaks end potentsiaalsete “võistlejate” eest, kel võiks olla rahvastikuteabest asjakohasem arusaamine, on asjaosalised loonud terve juriidikaga turvatud korraldusvõrgustiku, muu hulgas Andmekaitseinspeksiooni ja selle algselt ka mehitanud.

Kõige kriitilisem on olukord rändestatistika alal, milliste sündmuste registreerimine läks täielikult AS Andmevara hallata 1994. Kurva olukorra tõi teiste hulgas esile Euroopa Rahvastikukomitee ning Euroopa Komisjoni egiidi all läbi viidud riikidevaheline võrdlusuuring, mis lisaks rändeprotsesside sisulisele analüüsile seadis eesmärgiks ka olemasoleva andmestiku evalvatsiooni. Hindamise aluseks olid sisse- ja väljarändajate isikuandmestik alates aastast 1987. Analüüs näitas kujukalt sündmuste registreeritusastme kiiret langust Eestis. Samal ajal ilmnas, et rände alaregistreerimine ei ole kõikides suundades, regioonides ja rahvastikurühmades sugugi ühesugune [Katus *et al* 1998]. Rändesuundadest on langenud kõige teravamalt maa-maa suunaliste

migratsioonijuhtude registreeritus. Oluline on märkida, et kõnealune tõsiasi jääb sageli tähele panemata, sest seda tasakaalustas registreerimise laiendamine kõikidele maarahvastiku rändejuhtudele 1992 aastal.

Ligikaudu aastani 1992 oli rände registreerituse alanemine erinevates rahvastikurühmades enam-vähem ühtlane, sealtpaale kasvas selektiivsus, ennekõike vanusselektiivsus. Näiteks 1980 aastate teise poolega võrreldes on vanusrühma 15-19 rändekordaja vähenenud rohkem kui kuus korda, samal ajal kui rändeintensiivsus hilises täiskasvanueas, täpsemalt vanemas tööeas näitas koguni 60 protsendini ulatuvat kasvu. Sedalaadi nihete tulemuseks on rändekõvera põhimõtteline teisenemine — isegi põgus pilguheit 1990 aastate rändekõverale ei jätta kahtlust haridusrände ulatuslikus alaregistreerituses. Regionaalselt mõjutab see enim neid piirkondi, kuhu on koondunud kesk- ja eriti kõrghariduse asutused. Igatahes on tänastes oludes sündmusstatistikale tuginev rändeprotsesside käsitus valejäreldestele suunav või lausa võimatu.

Laiemas kontekstis seisneb migratsioonijuhtude alaregistreerimise põhjus lihtsas tõsiasjas: vana registreerimissüsteem lagunes enne, kui asuti looma uut, demokraatlikule ühiskonnale sobilikku korraldust. Isegi Riigikogu otsus kaotada sissekirjutus ei pannud asjaomaseid ametkondi tööle ja rändejuhtude registreerimine jätkus vanal alusel. Vastuseks kasvavale lõhele siseriikliku sisse- ja väljarändejuhtude arvu vahel loobuti väljaregistreerimise arvestusest ja rändestatistika aluseks võeti üksnes sisseregistreerimine. Mõistagi ei lahendanud niisugune abinõu alaregistreerituse ja andmekvaliteedi probleeme, küll aga peitis mõneks aastaks mure ära. Kümneni vältel kuhjunud tegemata metodoloogiline töö “lahenes” Statistikaameti otsusega — üsna endiseaegse malli kohaselt — rändestatistika publitseerimise aastast 2001 lõpetada, kui ebatäpsusele hakkas teadlaskonna kõrval tähelepanu juhtima ka Siseministeerium.

Kahetsusväärsest seab rände alaregistreerimine kahtluse alla Eesti rahvaarvu ja rahvastiku soovanuskoostise täpsuse ning sellest tulenevalt ka kogu rahvastikupõhise näitajasüsteemi. Mõned aastad tagasi Statistikaameti ja Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse poolt koostatud hinnang Eesti kogurahvastiku kohta näitas rahvaarvu ulatuslikku, kuni viie protsendini ulatuvat lahknevust [ESA 1998]. Kahjuks ei leevendanud kõnealust probleemi ka 2000 aasta rahvaloendus tugeva alaregistreerimise tõttu. Kõige selle tulemusena tuli Eesti rahvaarvu kohta käibe kaks paralleelset numbrit [ESA 2001]. Rahvaarvu hinnangute erinevus ulatub viie protsendini kogurahvastikust, kuid vanusrühmiti on lahknevus mõistagi veel suurem.

Kokkuvõtteks võib öelda, et andmekvaliteedi vastuolulise muutuse pinnapealseks põhjuseks möödunud kümnendil on olnud koordineerimise nõrkus või täpsemini puudumine mitmesuguste andmekogumise ja -töötlemisega tegelevate institutsioonide vahel, teisisõnu haldussuutmatuse. Selle taga on aga hoopis tõsisem põhjus — riigiandmekorraldusliku metodoloogiatöö tegematajätmine. Muu kõrval osundab niisugune olukord, et statistika keskasutus ei ole veel suutnud vabaneda oma veneaegsest rollist, mis oli kohandatud oblasti või provintsi, mitte iseseisva riigi tarvis. Just andmeridade hoidmisvajaduse

tunnetamine ning süstemaatilised jõupingutused andmestike aegvõrreldavuse tagamisel näitavad, kuivõrd statistika keskasutus on mõistnud enda vastutust ja kohustust. Seni on algatus andmevõrreldavuse osas lähtunud rohkem teadlaskonnalt.

1.3.3. Ruumiline võrreldavus

Andmeühilduvuse kolmas oluline mõõde on kooskõla erinevate haldusüksuste ja -tasandite vahel. Sõjajärgses Eestis kehtinud statistikakorraldus oli rangelt hierarhiline, mille tulemusel andmehulk madalama tasandi haldusüksuste poole liikudes järsult vähenes. Sündmusstatistika töötlemisel arvutati Eesti kogu-, linna- ja maarahvastiku ning Tallinna tasandist väiksemate territoriaalüksuste kohta reeglina vaid rahvastikusündmuste koguarv ilma soo- ja vanusjaotuseta. Üksikasjalikum andmestik rajooni või mõne linna tasandil oli pigem erandiks. Olukord oli sisult samalaadne ka loendusstatistikas — valla/külanõukogu tasandil piirdus informatsioon samuti kõigest rahvaarvuga. Linnade ja rajoonide kohta pakkus loendustöötlus siiski rikkamat andmestikku.

Mõistmaks taolise olukorra tagamaid, tuleb rõhutada kaht põhitegurit. Esimeseks ja põhiliseks oli asjaolu, et vene ajal ei olnud statistiline teave mõeldud toetama otsustamisprotsessi, mis lähtus ideoloogilistest kaalutlustest. Vähegi tähtsamad otsused langetati rangelt tsentraliseeritult ning igatahes ei läinud selleks tarvis detailsemat regionaalandmestikku rahvastiku kohta. Omapäraseks toetavaks teguriks kujunes Statistikaameti kogenematus individuaalandmestikuga ümberkäimisel. Arvutustehnika arenedes kandus töötlusfunktsioon samm-sammult arvutuskeskustele ning Statistikaametis ei olnud tarvilikku oskusjõudu ega ka tehnikat individuaalandmestikuga ümberkäimiseks. Andmetöötluse eest tuli aga arvutuskeskusele maksta — sisuliselt iga territoriaalüksuse eest — ja nii tekkis lisasurve töötlusest loobumiseks väiksemate territoriaalüksuste arvel.

Regionaaltasandi andmenappusele lisandus rahvastikuandmestiku ruumiline ühildamatus või koguni metodoloogiline vastuoksus. Probleem tekkis loendusvahelise rahvastikuhinnangu kaheastmelisest skeemist. Teatavasti korregeeriti tagasiarvutusega Eesti (kogu-, linna- ja maarahvastiku ning Tallinna) rahvaarvu ja vanuskoostist pärast iga rahvaloendust. Teiste territoriaalüksuste — rajoonide, linnade, alevite ja külanõukogude — andmestikega Moskva taolist korregeerimist ei teinud. Muidugi oli tulemuseks üleriigilise ja madalama haldustasandi rahvastikuteabe mittevastavus. Eestis erineb hiljem ühtlusarvutatud regionaalstatistiline rahvastikuandmestik ning sealhulgas eriti vanuskoostis märgatavalt omaaegsetest ametlikest numbritest [EKDK 1994a; 1994b; 1996-2005].

Rahvastikuandmestiku ruumilise konsistentsuse muutis haavatavaks tava alustada mistahes absoluutnäitaja leidmist (ja kinnitamist) üleriigilisel tasandil ning alles seejärel “jaotada” arv rajooniti ning edasi väiksemate haldusüksuste vahel. Kui hilisemal tööetapil mõni sisselipsanud viga avastati, polnud seda

reeglina niisama lihtne või ülepea võimalik enam parandada, sest üleriiklik andmestik oli juba avalikustatud — ja mis olulisem — Moskva poolt kinnitatud. Sellisel juhul regionaalandmestik tavaliselt “kohandati-täpsustati”, mis vea põlistas. Nii näiteks on kõnealuse skeemi tõttu 1959 aasta rahvaloenduse tulemustes Loksa rahvaarv esitatud tegelikust kaks korda suuremana, sest Eesti kokkuvõtte tegemisel oli kogemata linna rahvastik arvestatud kahekordselt [TsSU ESSR 1960-1962].

Ka viimasel vene rahvaloendusel (1989) rakendati Eesti rahvaarvu “kohandamist”, mille tulemusena lisandus alalisele rahvastikule ligikaudu seitse tuhat inimest. Asi oli selles, et NLiidus tervikuna ei klappinud kohaloleva ja alalise rahvastiku koguarv kokku (ka mitte Eestis) ning vahe tuli silumise kaudu kuidagi ära jaotada. Eesti rahvaarvu kasvatamist õigustas Moskva seejuures väitega, et teatav arv vabariigi alalisi elanikke loendati teistes liiduvabariikides. Tegelikult kodeeriti seitse tuhat ajutises elukohas Eestis loendatud inimest ümber kohalikeks alalisteks elanikeks, metoodiliselt niisiis vastuoksa eelnimetatud väitele. Samalaadseid “täpsustusi” leiab ka rahvastiku sündmusstatistikas.

Piirkondlike andmeridade seisukohalt on sõjajärgse rahvastiku- andmestiku puudused veel tõsisemad. Üks olulisemaid põhjusi seisneb asjaolus, et andmekorralduses ei rakendatud statistilise territoriaalsuse (näiteks *NUTS*) mõistet. Regionaalne rahvastikuandmestik seostati alati konkreetse ajamomendi administratiivse jaotusega, et aga haldusüksusi ja nende piire pidevalt ümber tehti, muutus nendel põhinev rahvastikuandmestik ajas mittevõrreldavaks. Eriti tugeva katkestuse tõid Eestis kaasa 1950 aastad, mil maakonna-valla jaotus asendati kolme oblasti, viie nn vabariikliku alluvusega linna, 39 maarajooni ja enam kui 600 külanõukoguga. Järgneva nelja aastakümne arengut võib lühidalt iseloomustada kui samm-sammulist tagasipöördumist endise (ajaloolise) jaotuse suunas [Uuet 2002]. Kui halduspiiride muutused ise on süstemaatiliselt dokumenteeritud Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsustes, siis kaasnenum rahvastikumuutused — isegi pelgalt rahvaarvu kaudu — mitte. Vastav informatsioon on laiali pillutatud paljudes allikates, mis pealegi kipuvad olema puudlikud, metodoloogiliselt ebajärjekindlad ja sagedasti üksteisega vastuolus [EKDK 1996-2005].

Õeldu kehtib põhimõtteliselt ka linna- ja maarahvastiku definitsiooni kohta. Linna- ja maarahvastikku määratleti samuti administratiivse printsiibi järgi — vastavalt sellele, kas asjaomasele haldusüksusele oli omistatud linnalise või maa-asula staatus. Kehtinud süsteemi vastuolulisus on ilmnenum eriti selgelt käimasoleva Eesti haldusreformi käigus, kus aastakümnete jooksul kogunenud sasipundar paistab üle jõu käivat juba mitmendale valitsusele.

1.4. Rahvastikustatistika ühtlusarvutused

Oma riigi taastamine 1991 kaotas lõplikult rahvastiku- ja sotsiaalstatistika kättesaadavust ning avaldamist piiravad ettekirjutused ning esmakordselt avanes võimalus hinnata veneaegset andmestikku põhjalikumalt. Kõnealuse töö käigus

kujunes argumenteeritud arusaam, et Eesti sõjajärgse rahvastikuandmestiku kvaliteet on eriti puudulik võrreldavuse seisukohalt. Eesti Demograafia Assotsiatsiooni eestvõttel toimunud aruteludel jõuti tõdemuseni, et suurem osa sotsiaal- ja rahvastikustatistikast oma tollases kvaliteedis on kõlbmatu analüüsiks ning rahvastikuarengu kohta usaldusväärsete järelduste tegemiseks. Mõistagi oli järgmiseks sammuks otsus korrastada Eesti sõjajärgne rahvastikustatistika, ning seda viisil, et kujuneks varasema ajaperioodiga ühilduv tervik.

Mitmesuunalise harmoniseerimistöö ühisnimetajaks on kinnistunud *Eesti Rahvastikustatistika Ühtlusarvutuste Programm*. Programmi eesmärgiks on rahvusvaheliste definitsioonide ja klassifikaatorite kasutuselevõtt, järje-pidevate aegriade loomine, andmevõrreldavuse taastamine, sealhulgas piir-kondlikul tasandil ning rahvastiku sündmus-, loendus- ning küsitlusstatistika kooskõlastamine. Püstitatud eesmärgi saavutamine tähendab andmestike seisundist sõltuvalt küllalt eriilmelisi ülesandeid: olemasoleva agregeeritud andmestiku evalveerimist ja ühtlustamist, individuaalandmestike ümberkodeerimist ja ühtlusarvutust, rahvastikunäitajate uusarvutust ning samuti arhiveeritud andmestike arvutiseerimist juhul, kui asjaomane elektroonne teave puudub.

Programmi elluviimise põhiraskust on kandnud Eesti Kõrgekoolidevaheline Demouuringute Keskus. Ülesande mahukuse tõttu on programmi täideviimine ja eriti selle realiseerimiskiirus mõistagi sõltunud rahastamisest ning koostööst asjakohaste valitsusinstitutionidega. Põhimõttelise toetuse kõrval on üksiktasandil ikka ja jälle tulnud põrkuda asjaomaste institutionide soovimatusele pidada programmi kaugemaid eesmärgi rahvusliku statistikakorralduse loomupäraseks koostisosaks. Sellele vaatamata on eelmise kümnendi jooksul teostatud märkimisväärne kogus rahvastikustatistilisi ühtlusarvutusi mitmete projektide raames, mida riigieelarvest on toetanud Isikuandmenõukogu Statistikaameti kaudu, aga samuti Eesti Teadusfond, IREX, MacArthuri fond, Avatud Ühiskonna Uurimistoetuste Programm ja teised.

Rahvastikuandmestiku ühtlusarvutuse rahvusvaheline raamistik on kaasanud tiheda koostöö institutionidega, kes tegelevad asjaomase alase metodoloogilise koordineerimisega maailmas ja eriti Euroopas. Kõnealuste institutionide seas väärivad teiste seas äramärkimist Euroopa Rahvastikukomitee (*European Population Committee*), Euroopa Rahvastiku Observatoorium (*European Population Observatory*), ÜRO Rahvastikuosakond (*UN Population Division*), ÜRO Statistikaosakond (*UN Statistical Division*), ÜRO Euroopa Majanduskomisjon (*UN Economic Commission for Europe*) ja *Eurostat*. Järgnevad alaosad esitavad lühikokkuvõtte andmeharmoniseerimise peamistest töösuundadest Eesti rahvastikustatistikas.

1.4.1. Rahvastiku vanuskoostise ühtlusarvutus

Peegeldades võtmerolli, mida vanuskoostis etendab enamiku demograafiliste näitajate järjepidevuse tagamisel, oli Eesti Rahvastikustatistika Ühtlusarvutuste Programmi üks esimesi ettevõtmisi just vanuskoostise harmoniseerimine. Vastav tegevus on keskendunud asjaomasele uusarvutusele kolme loendusvahelise

perioodi kohta: 1959-1970, 1970-1979 ja 1979-1989. Haldusjaotuse suhteline stabiilsus alates aastast 1965 võimaldas vanusstruktuurid kahe viimase vahemiku puhul harmoniseerida maakonnatasandil (*NUTS3*), eraldi linna- ja maarahvastiku lõikes.

Metoodilisest vaatepunktist teostati arvutused kahes etapis. Esiteks hinnati rahvastiku vanuskoostist üksikute aastate lõikes, liikudes ühest loendushetkest teiseni. Need hinnangud tehti vanusnihkemeetodil, kasutades üheaastast sammu ning võttes arvesse kogu perioodi kohta leiduva sündmusstatistika. Teisel etapil toimus tulemuse täpsustamine ning tasandamine. Täpsustamismäära peegeldav Lexise võrk tugines hinnangulise ja loenduspõhise vanuskoostise erinevusele perioodi lõpus, ent hõlmas ka niisugust lisainformatsiooni nagu maakonniti registreeritud rahvastikusündmuste koguarv ja mitmesugused rändestatistilised näitavad.

Arvutuste tulemused ja meetodid on publitseeritud kahes väljaandes [EKDK 1994a; 1994b]. Seejuures on oluline rõhutada, et rahvastiku vanuskoostise harmoniseeritud andmerekad ajavahemikus 1959-1989 hõlmavad alalist rahvastikku, samal ajal kui veneaegsed hinnangud peitsid endas katkelisust: kohaloleva rahvastiku mõiste asendati alalise rahvastiku määratlusega 1970 aastail ilma vastavat andmestikku harmoniseerimata [Anderson, Silver 1985b]. Eesti rahvastiku ühtlusarvutatud vanuskoostis on kasutusel nii Statistikaametis kui ka rahvusvahelistes institutsioonides ning on mõistagi olnud aluseks mistahes kordajate leidmisel, jõudes sellisena paljudesse teadus- ja ülevaatekäsitlustesse.

Taasiseseisvuse teisel aastakümnel on selgemini kerkinud tarvidus laiendada võrdlevanalüüse, eriti rahvastiku suremuse osas, märksa pikemale ajavahemikule kui 1959-1989. Ühiskondliku järjepidevuse katkemise ja suurte rahvastiku- ja piirimuutuste tõttu on liikumine 1959 aasta loendusest allapoole olnud enam kui suureks väljakutseks. Siiski on aastate 1950-1959 rahvastiku vanuskoostis esmaversioonis juba uusarvutatud. Põhiliseks vahendiks oli liikumine vanusnihkemeetodil üheaastaste sammudega tagasi, rakendades kogu kättesaadava rahvastiku- ja rändestatistika. Viimase kasutusväärtus oli küll piiratud, samuti kõikus sündmusstatistika kvaliteet suurel määral.

Eesti rahvastiku vanuskoostise 1950-1959 taastamistulemus üheaastase vanussammuga on siiski esialgne ja kahtlemata vajab edaspidist (asjaomase sündmusstatistika käibeletuleku järel) viimistlust, et rahuldada statistika "raudvarale" esitatavaid kvaliteedinõudeid. Analüütilisest vaatepunktist võib aga viieaastaste vanusrühmade andmestikku pidada piisavalt täpseks, et viia läbi mitmesuguseid arvutusi, sealhulgas koostada rahvastikuprotsesside intensiivsustabeleid. Tuleb märkida, et varasemad käsitlused 1950 aastate osas pole jõudnud kaugemale üldkordajate arvutamisest, mille põhjus on teabe puudumine rahvastiku vanuskoostise kohta sõjaaastatest alates. Tuginedes uuele rekonstrueeritud vanuskoostisele on võimalik arvutada uus suremuse, sündimuse, abiellumuse ja lahutumuse ning osalt ka rände ja teiste rahvastikuprotsesside vanusspetsiifiliste näitajate kogum.

Ühtlusalrvutused on samuti jõudnud sõdadevahelise perioodi rahvastiku vanuskoostise rekonstrueerimiseni. Eestis katavad uued hinnangud ajavahemikku 1922-1939, tuginedes 1922 ja 1934 aasta loendusandmestikule ning vastava ajavahemiku sündmusstatistikale. Sõdadevahelise aja rahvastikustatistika täpsus ning rahvusvahelise rände väike maht hilisema ajaga võrreldes loob hea aluse küllalt usaldusväärse tulemuse saavutamiseks.

EKDK on koostöös Statistikaametiga läbi töötanud ka vanuskoostise aegrea loendusvahemiku 1989-2000 kohta [ESA 1998]. Uus andmestik kinnitab rahvastiku vanuskoostise teabe korrektsuse märkimisväärset allakäiku, koos kvaliteeti madaldavate erijoontega piirkonniti ja vanusrühmiti, ning kõige nimetatud arvestatavat mõju 1990 aastate demograafilistele näitajatele. Lõplike järelduste tegemiseks on aga vajalik läbi viia 2000 aasta loendusandmestiku kvaliteedikontroll, parandada alaloendusest tulenev viga ning koostada rahvastiku vanuskoostise uus hinnang kogu loendusvahelise aja kohta. Seni on Statistikaamet selle tõsise töö asemel eelistanud pinnapealset andmerea kohandamist, mis kaasaja täpsusnõuetele kuidagi ei vasta. Hoopis võrreldamatu ja ülepea korrastamata on loendusele järgnenud aastate rahvaarvu ja vanuskoostise statistika.

1.4.2. Loendus- ja sündmusstatistika ühtlusalrvutus

Loendusstatistika harmoniseerimine hõlmab tegutsemist paljudes suundades. Eesti andmekorralduse seisukohalt on olnud keskse tähtsusega osalemine programmis Rahvastikuvananemine Euroopa regiooni riikides (*Dynamics of Population Ageing and Status of Older Population in the ECE Countries, DPA*). Programmi käivitajaks oli ÜRO Euroopa Majanduskomisjon vastusena neile mitmepalgelistele väljakutsetele, mis Euroopa maades on üles kerkinud seoses rahvastikuvananemisega.

DPA programmi (1992-1999) põhiülesandeks oli analüüsida vanurrahvastikku individuaalteabe alusel, täpsemini 1990 aasta ümber toimunud loendusstatistikale tuginedes. Projekt nägi ette moodustada kõigis osalejamaades ligikaudu ühe miljoni individuaalkirje suurused valimid 50-aastaste ja eakamate isikute kohta koos pereliikmetega. Mõistetavalt tuli rahvaloenduste individuaalandmestik harmoniseerida — enam kui tosina riigi kohta —, et võimaldada võrdlevanalüüsi vanurrahvastiku perekondsuse ja leibkondsuse, töö ja tööjātu, tuluallikate, elamistingimuste ja muude peamiste tunnuste lõikes [UNECE 1992-1999].

Eestis tuli *DPA* programmiga seotud tegevus käivitada sisuliselt nullist. Nagu eespool mainitud, oli loenduse individuaalandmestik Moskvast, mistõttu esimeseks sammuks oli 1989 aasta loendusteabe tagasitoomine, koostöös statistikutega nii Eestis kui Vene Föderatsioonis. Pärast loendusandmestiku kättesaamist tuli selle teaduskäibesse lülitamisel teha mitmesuunalist korrastustööd. Muu hulgas hõlmas see andmestiku teisendamist suurarvuti kujult personaalarvuti formaati, ulatuslikku sisukontrolli, koos pöördumisega

arhiveeritud loenduslehtede juurde. Keskne lahendamist vajav ülesanne oli siiski mitte tehniline, vaid metodoloogiline — algselt vene metodoloogiale tuginenud koodisüsteemi teisendamine rahvusvaheliste mõistete, definitsioonide ja klassifikaatorite struktuuri.

Viimatinimetatud etapp harmoniseerimisprotsessist teostus Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse ja ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni Rahvastikuosakonna (*UN ECE Population Activities Unit*) koostöös. Hiljem rakendati Eestis väljatöötatud teisendusmetoodikat Läti ja Leedu andmestikele. On märkimisväärne, et Balti riigid olid endisest NLiidust ainsad, kes osalesid *DPA* programmis ja deponeerisid oma ühtlusarvutatud loendusvalimid ÜRO andmepangas. Väärib märkimist, et ka Vene Föderatsioon soovis programmi lülituda, ent seoses omaaegse andmekaitse jätkumisega ei õnnestunud neil lõpule viia andmeharmoniseerimistööd ning muuta individuaalandmestik ligipääsetavaks rahvusvahelisele teadlaskonnale.

DPA rahvuslike alamprojektide tulemused on avaldatud mitmes publikatsioonis. Eestis kuuluvad vastavasse sarja metodoloogilised materjalid, mis annavad ülevaate andmekogumist, definitsioonidest ja kodeerimismeetoditest [Katus, Puur 1993; Puur 1994]; rahvuslikud ja rahvusvahelised standardtabelid [EKDK 1996; Botev *et al* 1995], hulk analüütilisi publikatsioone rahvastikuvananemise erinevatest aspektidest [Katus 1995; 1997b; 1999; Puur 1999; Sakkeus 1995; Põldma 1999; 2000]. Rahvuslikust projektist teeb kokkuvõtte teemakohane monograafia [Katus *et al* 1999], rahvusvaheliste monograafiate publitseerimist organiseeris ÜRO Euroopa Majanduskomisjon [Katus *et al* 2003].

Järgnevatel aastatel on Eestis jätkunud jõupingutused selleks, et tuua teaduskäibesse ka teiste loenduste individuaalandmestikud. Käib töö 1979 aasta rahvaloendusandmestikuga, et see samuti kohandada lauaarvuti formaati ning kontrollida ja ühtlusarvutada niivõrd, kui see on võimalik. Samuti on läbi viidud teostusuuring, et selgitada välja riigiarhiivis säilitatavate 1959 aasta loenduslehtede arvutiseerimisvõimalus. Olles analüüsiks kohandatud, võiks antud individuaalteave pakkuda hindamatut sisendit venestusprotsessi käigu kohta Eestis 1940-1950 aastail. Nagu eespool märgitud, on endise NLiidu riikidest esimese sõjajärgse loenduse individuaallehed ainsana säilinud Eestis. Teostusuuringu käigus arendati välja vastav metodoloogia ja meetodid, mida on rakendatud Läänemaa loenduskirjete (umbes 21 tuhat) arvutiseerimisel [Sakkeus 1998]. Võrreldes algse andmekogumiga on paralleelse koodistiku rakendamine jms peaaegu kolmekordistanud analüüsikõlblike rahvastikutunnuste arvu.

Ajaloodemograafide initsiatiivil on loendusandmestike ühtlusarvutus kandunud ka varasemale ajajärgule. Eriuurimus on pühendatud 1897 aasta ülevenemaalisele rahvaloendusele Tartus. Kasutades ära säilinud loenduslehti (linnavõimul lubati läbi viia sisult paralleelne “oma loendus”), on andmestik arvutiseeritud ja leidnud esmase analüüsi [Berendsen, Maiste 1997; 1999]. Sisuliste tulemuste kõrval pakkus analüüs, eeskätt uute ja omaaegsete tulemuste võrdlus, väga huvitavat informatsiooni 1897 aasta loenduse metodoloogia ja

protseduuride kohta. On ilmne, et nende tulemuste tähtsus ulatub kaugele üle Tartu ja Eesti piiride.

Mõistetavalt ei ole loendusstatistika harmoniseerimine piirdunud üksnes tööga individuaalandmestiku kallal. Eesti Rahvastikustatistika Ühtlusarvutuste Programmi raames on harmoniseeritud põhinäitajate andmerekad alates esimesest Balti provintse hõlmanud rahvaloendusest 1881, võttes muu hulgas arvesse ka korduvad piirimuutused kogu järgneva perioodi vältel.

Rahvastiku sündmusstatistika vallas on ühtlusarvutus hõlmanud nii agregeeritud kui individuaalandmestikke. Pärast ajavahemiku 1959-1989 rahvastiku vanuskoostise harmoniseerimist, millest oli juttu eelmises alapeatükis, vaadati uuesti läbi ka vastava ajajärgu demograafiliste näitavude aegread. Näite korras käivitus Rahvusvaheliseks Rahvastiku ja Arengu Konverentsiks (Kairo 1994) valmistumise raames alamprogramm eesmärgiga harmoniseerida imiku- ja hilise lootesuremuse aegread. Analüüsi käigus selgitati ka välja, kuidas mõjutas imikusuremuse näitav üleminek rahvusvaheliselt soovitatavatele definitsioonidele [EKDK 1994c].

Ühtlusarvutuste raames on erilist tähelepanu pööratud rahvastiku elutabelite ühtlus- ja uusarvutusele. Esimese sammuna arvutati uued elutabelid kõigi rahvaloendusaastate kohta alates 1897. Ühtlusarvutuste tulemused pakkusid tõepärase aluse Eesti pikaajalise suremustrendi analüüsiks [Katus, Puur 1991; 1997]. Juba niisugune suhteliselt mõõdukas ettevõtmine näitas, et mõnel juhul erinesid uusarvutused vene aja ametlikest elutabelitest märgatavalt. Samas raamistikus koostati ka piirkondlikud elutabelid Eesti maakondade kohta, eraldi linna- ja maarahvastiku lõikes, agregeerides surmajuhud perioodist 1986-1991 [EKDK 1994d]. Väärib märkimist, et need olid esimesed regionaalsed elutabelid, mis Eestis eales koostatud.

Järgmine samm elutabelite ühtlusarvutuses hõlmas uute tabelite koostamist ajavahemikes 1923-1939 ja 1950-2000. Arvutused tuginesid suremuskordajatele soo ja viieaastaste vanusrühmade lõikes (vastavad kordajadki olid uusarvutatud, põhinedes eespool jutuks olnud suremuse vanusnäitajatele ja rahvastiku ühtlusarvutatud vanuskoostisele). Metodoloogilisest vaatepunktist näitas analüüs märkimisväärset ning — mis veel tähtsam — ajas varieeruvat lõhet elutabelite vana sarjaga. Töö tulemus on avaldatud eraldi raamatuna, aga analüüsijäreldused on esitatud ka käesoleva kogumiku vastavas peatükis [EKDK 2005]. Suremusstatistika ühtlusarvutus on laienenud käesolevaks ajaks surmapõhjusele, millise töö koordineerimise on enda kanda võtnud Prantsuse Rahvastikuinstituudi (*INED*) teadlased. Ühtlusarvutus on eesmärgistanud järjepideva põhjuslõikelise suremusnäitajate aegrea alates 1950 aastatest [Meslé, Vallin 2006].

Sündimusstatistika ühtlusarvutus on jõudnud etappi, kus töö käib individuaalsete sünniaktidega. Spetsiaalse alamprogrammi eesmärgiks on sünniaktides sisalduva informatsiooni teaduskäibesse toomine. Muu hulgas andis alamprogrammi käivitamisele tõhusa tõuke järsk sündimuslangus 1990 aastatel. Töö käigus arvutiseeritakse sünniaktid nii, et oleks tagatud andmevõrreldavus ajas ja ruumis. Mõistagi rakendades seejuures nüüdisaegseid rahvusvaheliselt

võrreldavaid definitsioone. Kaugemaks eesmärgiks on katta periood kuni 1926 aastani, mil Eestis algas rahvastikusündmuste tsiviilregistreerimine.

Alamprogrammi viiakse läbi etapiviisiliselt, liikudes ühest loendusvahemikust teise. Töö algas loendusvahemikust 1959-1970 ning on jõudnud vahemikku 1970-1979. Eesti rahvastiku sünniteave on vastavalt programmile uustabuleeritud ning iga aasta kohta on koostatud standardtabelite köide. Erinevalt varasematest tabulatsioonidest on informatsioon esitatud ka haldustsüste kaupa, nii maakonna kui ka linna/valla tasandil. Täiendavalt on ühtlusarvutatud loendusvahemike sünniteave toetudes 1970 aasta Eesti regionaalsele jaotusele, kindlustamaks võrreldavad aegread nii maakonna kui omavalitsuse tasandil.

Pakkudes ühelt poolt ajas järjepidevat ja rahvusvaheliselt võrreldavat teavet sündimisarvu analüüsiks, on kõnealune alamprogramm avastanud ka hulga lahknevusi varasema, vene aja ametliku andmestiku suhtes. Tegelik sündide arv ületab varasema arvu — kuigi erinevus on väike, on see süstemaatiline ja kordub pea kõigil vaadeldud aastatel. Lahknevusmäär kasvab, kui arvestada regionaaljaotust. Huvitav on märkida, et alamprogramm on andnud informatsiooni ka Eestis paiknenud militaarrahvastiku kohta, mida ükski teine statistikavaldkond ei kajasta. Nimelt isikud, kes elasid suletud territooriumil, registreerisid sünnid (ja muud rahvastikusündmused) ikka kohalikus perekonnaseisumetis. Nende registrilehtede põhjal on osutunud võimalikuks koostada hinnangud nii sõjaväerahvastiku arvu, dünaamika kui ka regionaalse jaotuse kohta sõjajärgsel perioodil.

Loendus- ja sündmusstatistika sisuline puudumine regionaaltasandil tingis eraldiseisva alamprogrammi ellukutsumise. Kõnealune alamprogramm tegeleb rahvastiku loendus- ja sündmusstatistikaga maakonna ja valla/linna tasandil, hõlmates töö esimesel etapil ajavahemikku 1965-1990. Projekt näeb ette ühtlusarvutada olemasolev agregeeritud andmestik, kindlustamaks maakonnad ja omavalitsused pikemaajalise ja tõepärase rahvastikuteabega. Alamprogrammi põhiülesanne on uustöödelda ja tabuleerida 1989 aasta rahvaloendus, pakkudes esimest korda kogu riigiga võrreldes ühesuguses mahus informatsiooni ka piirkondlikult. Standardtabelitesse on samuti lülitatud eelnevate loenduste teave.

Alamprogrammi on teostatud maakondade kaupa ning ühtlusarvutuste tulemused on avaldatud maakonnakogumikes. Käesoleval aastal (2006) ilmub maakonnaraamatutele lisaks ka Eesti üldkokkuvõte. Lisaks andmeesitusele annavad maakonnakogumikud ülevaate rakendatud statistilistest mõistetest, definitsioonidest ja haldusjaotuse muutustest ning neis esitatakse ka lühike analüütiline ülevaade maakonna rahvastikuarengust. Väärrib tähelepanu, et ühtlasi on kõnealune sari kujunenud 1989 aasta loendusteabe terviklikuks rahvuslikuks publikatsiooniks.

Ühtlusarvutatud rahvastiku loendus- ja sündmusstatistika on lülitatud Eesti Rahvastiku Andmepanka (ERA), millele pani aluse EKDK 1980 aastate lõpul. Võrreldes ERA teiste andmebaasidega, tuleb rõhutada kaht asjaolu. Esiteks ei piirdu ERA üksnes rahvastikuandmestikuga, vaid selle juurde kuulub

ka metodoloogiline informatsioon definitsioonide, klassifikaatorite, arvutusprotseduuride ja muu asjaomasega. Vastavalt ei tähenda ERA teabe avaldamine mitte niivõrd ega üksnes andmeavaldamist, pigem asjakohaste metodoloogiliste selgituste ja analüüsi kättesaadavaks tegemist. Teiseks, andmepanga erinevad osad ei ole arenenud isoleeritult, vaid tihedas koostöös. Uue teabe lisandumine ühte ossa tähendab tavaliselt ka teiste osade täiendamist, näiteks vanuskoostise täpsustamine viib kõigi rahvastikupõhiste näitajate ühtlusarvutusele. ERA täidab mitmesuguste rahvuslike ja rahvusvaheliste kasutajate vajadusi, kaasa arvatud Statistikaamet ja Euroopa Rahvastiku-observatoorium.

1.4.3. Lõimitud küsitlusstatistika

Eestis ei peetud kuni üheksakümnendate aastateni küsitlusstatistikat riigiandmekorralduse osaks. Taoline, rahvastiku sündmus- ja loendusstatistikaga võrreldes teisejärguline staatus NLiidus ja valdkonnas tehtu eriti tugev koondumine Moskvasse andis tunda mitmel viisil. Nagu mainitud eespool, ei arendatud Eesti statistikaasutuses välja mingeid meetodeid riigiesinduslike küsitluste läbiviimiseks, muuhulgas puudus valimialus ja professionaalne küsitlusvõrk. Veneaegne, kohalike (rajooni) statistikabüroode põhjal toimunud võrk kaotati peale riigi iseseisvumist. Teisalt jälle, sotsioloogilised küsitlused, kuigi iseenesest arvukad, ei olnud seotud riigi andmekorraldusega, samuti polnud kooskõlastatud rakendatud mõisted, definitsioonid, klassifikaatorid jms.

Olukord muutus 1990 aastate keskpaiku, kui rahvusvahelised nõuded hakkasid ennest tunda andma ning tõstatus vajaduse arendada välja ja lülitada riigiandmekorraldusse ka küsitlusstatistika. Esiteks suudab kõnealune statistika põhivorm või -allikas tagada inimkeskse informatsiooni niisuguste sündmuste ja seisundite kohta, mida ei saa hõlmata teised allikad, sealhulgas tööhõive ja majandusaktiivsuse teatud küljed, leibkonna sissetulekud ja väljaminekud, uued kooseluvormid nagu vabaabielu, pereplaanimine, tervis ja tervisekäitumine, mitmesugune arvamusteave jne. Teiseks ja mitte vähemoluliseks küljeks on see, et küsitlusstatistika võimaldab saada ülevaate teatud intiim- ja ka variprotsessidest. Ja lõpuks on küsitlusstatistika edendamine tihedalt seotud kaasaja andmekorralduse ja rahvastikuteaduse üldise arenguga.

Kõnealuses vallas tuleb eeskätt esile tõsta Eesti Pere- ja Sündimusuuringut (PSU), mis viidi läbi rahvusliku osaprojektina Euroopa PSU 1990 aastate ringi raames [UNECE 1987]. PSU oli möödunud aastakümne keskne sotsiaalvaldkonna ettevõtmine Euroopas ja tulevikuperspektiivis võib selle teaduslikku panust võrrelda omal ajal rahvastikuteaduses teed rajanud Princetoni projektiga [Coale, Watkins 1986]. Uuringu algatamise initsiatiiv pärineb Euroopa rahvuslikelt demograafiainstituutidelt ning ametlikult kuulutas selle välja valitsusvaheline rahvastikukonverents Budapestis (1986). ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni koordineerimise all teostunud projektis osales 25 Euroopa regiooni riiki.

Teaduslikust vaatepunktist paistab PSU silma mitme tähtsa tunnusjoonega. Kõige olulisem neist oli sündmusloolise metodoloogia rakendamine, mis on kujunenud nüüdisaegse rahvastikuteaduse peamiseks metodoloogiliseks raamistikuks [Blossfeld, Hamerle, Mayer 1989; Blossfeld, Rohwer 1995; Courgeau, Lelièvre 1997; Tuma, Hannan 1984; Yamaguchi 1991]. Tegu pole juhusliku trendiga ega peegelda see ka mingit küsitlusuuringutes või statistilises analüüsis parasjagu domineerivat moevoolu. Asjaolu näitab hoopis, et just sündmuslooline vaatenurk annab sageli kõige adekvaatsema empiirilise teabe, mida uuritavate protsesside kohta üldse saada võib. Väärib märkimist rahvastikuteaduse panus kõnealuse kontseptsiooni väljakujundamises — nüüdisaegne sündmuslooline analüüs on alguse saanud ju klassikaliste demograafiliste meetodite ja statistiliste mitmemuutujameetodite ühendamisest [Cox 1972]. Teisisõnu kujunesid elulooline lähenemisviis ja sündmuslooline metodoloogia demograafias juba pikka aega rakendatud (ja rahvastikuteadust teiste sotsiaalteaduste hulgast esile tõstnud) kvantitatiivse analüüsi võtete edasiarendusena arvutiajastul.

Kõneldes sündmusloolise raamistiku teadusväärtusest, tõstetakse tavaliselt esile selle universaalsust, interdistsiplinaarset olemust ning mikro- ja makrotasandi seostusvõimet [Hareven 1978; Elder 1995; Dykstra, Wissen 1999]. Elusündmused on tõepoolest universaalsed, need leiavad aset pidevalt ning sõltumata ajast ja kohast moodustavad sündmuste ajastus, järjestus ja vahemikud inimelu “kondikava”. Teaduses on sündmuslooline raamistik osutunud eriti tänuväärseks oluliste ja raskesti väljaselgitatavate põhjuslike seoste esiletoomisel ja kaardistamisel. Viide põhjuslikkuse mõistmisele on loomulik, kuna sündmuslooline raamistik seostab tuleviku käitumismudelid minevikus valitsenud olukorra ja tingimustega. Sellest vaatenurgast vastandub sündmuslooline analüüs selgelt ristlõikeanalüüsile, mis juba oma olemuselt ei võimalda eristada statistilisi korrelatsiooniseoseid ja põhjuslikkust.

Pöördudes tagasi PSU juurde väärib mainimist, et küsitlus hõlmas rahvastiku kõiki peamisi elukarjääre — peremoodustust, lastesoetamist, paiksust ja rännet, haridust, tööhõivet jt. Pealegi on Eesti PSU laiendatud kahes peamises suunas — nii programmi kui ka sihtrahvastiku osas [EKDK 1995a; 1995b; 1999]. Esiteks on ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni tuumküsimustikule lisatud mitu elusündmuste ringi laiemalt kaardistavat moodulit, ning teiseks — tõsteti sihtrahvastiku vanuspiiri kahekümne aasta võrra, st valim hõlmas poole sajandi (1924-1973) sünnipõlvkonnad. Lisaks oli Eesti PSUsse lülitatud ka välispäritolu rahvastik, mille osatähtsus riigi kogurahvastikus on suur.

Kõnealuste laienduste peamiseks sihiks oli täita need teabetühikud, mis tõusevad Eesti rahvastikustatistikas esile — kalenderajas puudutab see kaht esimest sõjajärgset aastakümnet, mille kohta leidub teavet eriti vähe, teiseks aga protsesse ja valdkondi, mille kohta rahvastiku sündmus- ja loendusstatistika ei paku üldse või siis pakub väga vähe teavet. Kuigi need täiendused tegid uuringu läbiviimise märksa mahukamaks, näitas kõiki osalejamaid hõlmanud rahvusvaheline evalvatsioon, et andmekvaliteet ei ole laienduste tõttu kannatanud [Festy, Prioux 2001].

PSU andmeanalüüs on näidanud, et sündmuslooline metodoloogia suudab rahuldada mitmekülgeid teadus- ja statistikavajadusi. Eeskätt on uuring võimaldanud rekonstrueerida paljude rahvastiku- ja sotsiaalprotsesside aegpidevad põlvkonnatrendid kogu sõjajärgse ajavahemiku ulatuses [Katus, Puur, Põldma 2002; UNECE 2000]. Niisuguste protsesside puhul, mille kohta järjepidevad aegread pole olnud kättesaadavad — näiteks tööhõive ja siseränne — arvutati välja ka perioodnäitajad [Pungas 2001; Puur 2000]. Analüüsitulemused on olnud uued ja koguni üllatavad mitte ainult ristlõikeanalüüside taustal, mis siiani on Eesti sotsiaalteaduses valdav, vaid ka nende rahvusvaheliste teaduskäsitluste foonil, kus aluseks on olnud lühike põlvkonnavahe.

Sisuliste tulemuste kõrval on oluline esile tõsta PSU laiemat panust riigi küsitlusstatistika arengusse. Eestis sattus PSU olema ülepea esimene riigiesinduslik küsitlusuuring pärast taasiseseisvumist. Nõnda aitas PSU kaasa loendus põhise valimialuse ja valimimeetodi väljaarendamisele, Statistikaameti küsitlusvõrgu (uus)loomisele ja koolitamisele, kodeerimise, sisestuse, andmepuhastuse ja representatiivsuse, samuti mittevastamise, küsitlejate töö ja teiste andmekvaliteediga seonduvate protseduuride ning standardpublikatsioonide programmi väljatöötamisele. Lõpuks, ja mitte väheolulisena, on PSU aidanud kujundada rahastamispraktikat, mis kindlustab pikaajalise uuringu jätkuvuse läbi mitme eelarveaasta ja valitsuskabineti.

Mahajäänud statistilises keskkonnas ei olnud võimalik toimida olemasolevat rutiini järgides, vaid uuringu ees seisvate ülesannete lahendamine kujunes innovaatiliseks tegevuseks, mis nõudis teadlaste oskusjõu ulatuslikku rakendamist. Viimase tagamiseks koondati asjast huvitatud uurijad ja institutsioonid Eesti PSU Teadusnõukokku, mis on kandnud vastutust uuringu kõigi aspektide eest.

PSU oli küll ulatusliku programmiga, ent see ei olnud mõeldud eraldiseisva ettevõtmisena, vaid tihedas seoses rahvastikustatistikaga üldisemalt. Nii järgnes Eesti PSU naisküsitlusele (1994) neli sündmusloolist riigistatistilist küsitlust, mis esindasid peamisi rahvastiku- ja sotsiaalvaldkondi: Tööjõu-uuring 1995 [Noorkõiv, Puur 1996], Terviseuuring 1996 [Leinsalu *et al* 1998], Põlisusuuring 1997-1998 [Katus, Puur, Sakkeus 2000a] ja Eesti PSU meesküsitlus 1997-1998 [EKDK 1999]. Erinevates uuringutes rakendatud peamiste definitsioonide, klassifikaatorite ja protseduuride metodoloogiline ühtsus on võimaldanud need kokku viia ning pärast andmestike kvaliteedianalüüsi ja harmoniseerimist ühendada andmebaasi, mis sisaldab ligikaudu 24 tuhat sündmusloolist kirjet [Katus *et al* 2000]. Raamatu kirjastamise ajal on lõppemas PSU Euroopa teine ring, mis mõistetavalt lisandub samuti viidatud tsükklisse.

Sarnaselt PSUga on ka viidatud uuringutes kasutatud sündmusloolist metodoloogiat. Kuigi küsitlusstatistika ei saa asendada teisi andmeallikaid, on sündmusloolise metodoloogia rakendamine selgelt tõestanud, et selle abil on võimalik rekonstrueerida peamised rahvastikuarengu suundumused ka siis, kui muud teavet on ülinapilt. Nii on PSUd kasutatud tööturunäitajate kvartali- ja

kuuridade rekonstrueerimisel alates majandusülemineku algusest 1989 — niisugust võimalust pole enamikul Kesk- ja Ida-Euroopa maadel [Puur 1997a; 1997b]. Teisalt on Euroopa Rahvastikukomitee egiidi alla toimunud vähemusrahvuste demograafilise arengu võrdlevkäsitluse raames (hõlmas ajavahemikku 1910-1995) rekonstrueeritud Eesti vähemusrahvuste pikaajaline arengutrend, mis tugineb rahvusvaheliselt võrreldavatele definitsioonidele ning on seostatavad sõjaeelse statistikaga [Katus, Puur, Sakkeus 2000a].

Integreeritud sündmuslooliste küsitlusuuringute süsteemi kõrval on olnud samavõrra tähtis ühilduvus rahvastiku sündmus- ja loendusstatistikaga. Küsitlusteabe sidumine valimialuses leiduvate loenduskirjetega on muuhulgas teinud võimalikuks veneaegsete definitsioonide küllalt detailse analüüsi. Samuti on küsitluse seostamine loendusandmestikuga osutunud kasulikuks hindamaks retrospektiivküsimustele vastamise täpsusastet.

Lõimitud küsitlusstatistika korraldus Eestis tõstis PSU Teadusnõukogu üheteistkümneme juhtiva riigi esindusse Euroopas, kelle kanda oli Euroopa Rahvastiku-uuringute Integreeritud Võrgustik (*Network for Integrated European Population Studies, NIEPS*) kaudu PSU2 ettevalmistus. Võrreldes oma eelkäijaga, on PSU2 samm veel integreerituma lähenemise suunas, mis laiendab tähelepanu elukarjääri lõpufaasile ning immigrantrahvastiku demograafilisele, sotsiaalsele ja kultuurilisele heterogeensusele. Eesti puhul olid vastavad laiendused paljus juba rakendatud PSU esimeses ringis ning kogemus on pärvinud tähelepanu [Katus, Puur, Sakkeus 2000b; Katus, Puur, Sakkeus 2005; Katus, Puur 2001]. Teisalt saab PSU2 olema esimene üleriigiline ettevõtmine mitmes Kesk- ja Ida-Euroopa riigis, nagu PSU oli seda Baltimail. Nendele riikidele võib Eesti kogemus tulla kasuks kõige otsesemal viisil.

2. EESTI STATISTIKAKORRALDUSE KUJUNEMINE

Statistilisel informatsioonil on täita tähtis ja oluline roll. Kajastades adekvaatselt riigi ja ühiskonna arengut, ressursse ja võimalusi, näitab statistika, millised sündmused, nähtused ja protsessid esinevad, millise ulatuse ja sagedusega, milline on nende omapära, tendentsid, omadused, põhjuslikud seosed ja tagajärjed. Statistikat on vaja riigi ja rahva elukorralduse juhtimiseks ning samuti seadusandlikuks reguleerimiseks.

Riigi statistikakorraldust ja tema arengut võib vaadelda kolmest vaatenurgast: (1) statistikateaduse, -metoodika ja -metodoloogia, (2) statistikategevuse ja (3) statistikatoodangu arenguna. Statistikakorralduse arengut kõigist kolmest aspektist lähtudes ja nende omavahelisi seoseid ning mõjutusi arvesse võttes pole siinkohal võimalik käsitleda, seepärast on ülevaate rõhuasetus põhiliselt statistikategevuse või sünonüümina kasutatava statistikakorralduse arengul, peamiste ajajärkude lõikes.

Riigistatistika korraldus Eestis on läbi teinud pika arengutee, kuid see pole XX sajandi järjestikuste okupatsiooni tõttu ühtlane ega järjepidev. Statistikakorralduse suuremate muutuste seisukohalt võib Tsaari-Vene aja jagada kubermangu statistikakomiteede loomise eelseks (kuni aastani 1863) ja järgseks (1863-1917). Iseseisva riigi statistikakorralduse perioodile (1921-1940) järgnes kaks lühemat okupatsiooniaega (1940-1944) ja edasi juba vene aja statistikakorraldus (1944-1991), mis omakorda jaguneb küllalt erinevateks alaperioodideks. Taasiseseisva Eesti statistikakorraldust võib arvestama hakata alates 1993 aastast. Kõnealust ajaloolise arengu loogikat kannab ka käesoleva peatüki ülesehitus.

2.1. Statistikakorraldus Tsaari-Venemaal

Põhjasõja (1700–1721) tulemusena vallutas Venemaa Rootsilt Eesti- ja Liivimaa, mistõttu riiklik statistikakorraldus moodustatud Eestimaa ja Liivimaa kubermangu alal kuulus Vene Impeeriumi kompetentsi kuni selle riigi kadumiseni 1917 aastal. Tolle ajajärgu riigistatistika kujunemist on mõistlik vaadelda koos riigistruktuuride arenguga üldse ning tervikus ministeeriumide ja ametite järk-järgulise moodustamisega.

Aleksander I valitsemise ajal (1801–1825) asuti riigi juhtimist liberaliseerima. Aastal 1802 loodi Venemaal esimesed ministeeriumid, mis kõige muu kõrval hakkasid ühtaegu koguma süstemaatilist informatsiooni nende poolt juhitava valdkonna kohta. Samuti kohustati kubermanguvalitsusi Siseministeeriumi ringkirja kohaselt esitama aruandeid kohaliku olukorra kohta, millele lisandusid kehtestatud vormide kohased tabelid statistilise teabega.

Prantsuse-Vene sõja ja kaasnenud rahunemise ajal riigis uudne korraldus katkes, aga alates 1826 aastast tehti jõupingutusi taastada kubermangude aruandlus.

1834. aastast asuti looma kubermangude statistikakomiteesid, mis formeeriti mitme valitsusasutuse esindajatest. Kuna komiteedel oma koosseis ja assigneeringud puudusid, siis eksisteerisid need reeglina vaid paberil ja sedagi mitte kõigis kubermangudes. Kolm aastat hiljem (1837) võeti kasutusele uus aastaaruande vorm kubermangude jaoks, kuid sotsiaal-majanduslikud küsimused jäid sellest välja. 1852. aastal muudeti Siseministeeriumi statistikaosakond statistikakomiteeks ning paar aastat hiljem (1858) kujundati sellest Statistika Keskkomitee. Nõnda viidi esmakordselt statistikakorraldus ühtse juhtimise alla, kuigi esialgu pigem formaalselt. Väärib tähelepanu, et tolle ajani kogutud statistika on laiali pillatud ministeeriumide ja ametkondade väljaannetes, seda ka Balti kubermangude ja Eesti kohta. Tegelikult riigistatistikat ei õnnestunud veel luua.

Aastal 1863 kehtestati Venemaal statistikaasutuse uus põhimäärus. Statistika Keskkomitee kohalike organitena (uus)moodustati kubermangude statistikakomiteed, kelle ülesandeks tehti statistiliste tööde korraldamine ja läbiviimine. Kui selle ajani olid Balti ja mõned teised kubermangud hoidunud statistikakomitee loomisest, siis nüüd ei olnud see enam võimalik ning vastavad asutused alustasid tööd.

Tollasest üheksast Eesti maakonnast kuulus Eestimaa kubermangu neli — Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa — ning Liivimaa kubermangu viis maakonda — Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaa. Narva linn ja selle ümbrus kuulus Peterburi kubermangu, Valga oli pealinnaks põhiosas läti asustusala hõlmavale maakonnale ning Setumaa jäi Pihkva koosseisu. Statistiline andmestik on avaldatud kubernerite aruande lisana, mis aastast 1885 ilmusid eraldi väljaannetena. Statistikakomiteed andsid välja ka oma tööde sarja ning artikleid “Eestimaa Kubermangu Teatajas” (venekeelne) ja teistes perioodilistes väljaannetes. Muidugi leidub Eestimaa ja Liivimaa kubermangude kohta andmeid Statistika Keskkomitee väljaannetes.

Tänapäeval Eesti territooriumil asus Eestimaa kubermangu statistikakomitee asukohaga Tallinnas. Komitee alustas tegevust 10. mail 1863 eesotsas mittekoosseisulise esimehega, kelleks oli kuberner ja alalisteks kohustuslikeks liikmeteks (auliikmeteks) kõrged tiitlikandjad kubermangu ametkondade ja asutuste esindajate hulgast. Tegelikult töötajateks olid komitee palgaline sekretär ja ametnikud. Tagantjärele pole kahtlust, et komitee sekretär oli võtmeisik, kellest suuresti sõltus statistikakorraldus kubermangus. Eestimaa kubermangus täitsid tegevsekretäri ametit krahv Manteuffel (1863–1864), parun Maydel (1864–1865), pikka aega Paul Jordan (1865–1893) ja edasi Aleksei Haruzin. Põhiosas teostas statistikakomitee statistilisi töid, mida nägi ette Keskkomitee ja kogus teavet kubernerite iga-aastase aruande tarvis, kuid ta võis kavandada ja korraldada ka töid omaenese initsiatiivil.

Juba komitee esimesel istungil töötati välja statistiliste tööde üldprogramm, milles peeti vajalikuks rahvaloenduse korraldamist Eestimaa kubermangus. Komitee liikmete poolt peeti seda koguni esmatähtsaks

küsimuseks. Rahvaloenduse korraldamist arutati korduvalt komitee istungitel ning aastal 1865 jõuti veendumusele, et ettevõtmine tuleb korraldada samaaegselt loendusega Liivi- ja Kuramaal. Prooviloendus viidi läbi Lagedi ja Rae mõisas (1866) ning pärisloenduse ajaks kinnitati aasta 1868. Puhkenud nälja tõttu lükkus loenduse läbiviimine paraku edasi. Siiski korraldasid Paldiski ja Rakvere linn 1869 aastal rahvaloenduse ära. Veel enne seda oli Liivimaa statistikakomitee korraldanud kogu kubermangu linnarahvastiku loenduse (3. märts 1867). Eesti linnadest hõlmas see Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Kuressaare elanikkonda. Veel tuleb märkida, et prooviloenduse sildi all viidi loendus läbi ka Tallinnas, Haapsalus ja Paides ning neljas (Kuusalu, Simuna, Peetri ja Pühalepa) kihelkonnas (16. november 1871).

Kolme Balti kubermangu ühine rahvaloendus sai teoks 29. detsembril 1881. Tähelepanuvääriv oli Jordani tolle aja eesrindliku loendusteororia seisukohti respektiiv lähenemine ürituse ettevalmistamisel ja korraldamisel. Muuhulgas avaldus see loendusprogrammi hoolikas läbitöötamises ja põhjalikus ettevalmistustöös, mille lahutamatuks osaks oli prooviloenduste korraldamine ja loenduslehe või -kaardi kasutuselevõtt. Jordan sai Euroopas laialt tuntuks oma eestiaineliste ajaloolis-statistiliste uuringutega. Samuti avaldas ta Tallinna loenduse (1871) materjalid ning mõistagi 1881 aasta loendustulemused Eestimaa kubermangu lõikes. Liivimaa samalaadsed materjalid avaldas Jung-Stilling ja Anders.

Pärast Jordani kubermangu statistikakomitee sekretärina töötanud Aleksei Haruzin heitis oma eelkäijale ette statistiliste tööde ühekülgst, orienteeritust saksakeelsele seltskonnale ning sidemete puudumist Venemaa teadlaskonna ja asutustega, samuti perioodilise väljaande, ajaraamatu ja aadressraamatu tüüpi väljaannete puudumist. Haruzini ajal ilmutas statistikakomitee väljaanded ainult vene keeles nagu venestusaja nõuetele kohane. Ka avaldati statistikakomitee töödena ülalpool viidatud üllitisi — ajaraamatuid, aadressraamatuid, teatmikke —, milles statistika üldse puudus või moodustas väikese osa väljaande mahust.

Kubermangu statistikakomiteede osalusel viidi läbi 1897 aasta Vene Impeeriumi esimene rahvaloendus, mille andmed avaldati enam kui kümnendi jooksul Peterburis Nikolai Troinitski toimetamisel Statistika Keskkomitee poolt. Lisaks ülevenemaalistele väljaannetele koostati iga kubermangu kohta eraldi köide. Enne Impeeriumi hukku jõuti veel läbi viia põllumajandusloendus (1916). Kaasaja vaatenurgast tuleb kubermangu statistikakomitee teeneks pidada ka meteoroloogiliste vaatluste korraldamist ja meteoroloogiajaamade või vaatluspunktide rajamist 1860 aastatel.

2.2. Riigi Statistika Keskbüroo

Eesti sai omariiklusest kujundama hakata 1918 aasta lõpul, kui Saksa okupatsioonivägi lahkus, esialgu siiski sõjaoludes Venemaaga. Juba 16. aprillil 1919 võttis Ajutine Valitsus vastu seaduse üleriikliku statistika keskasutuse

moodustamise kohta, mis teostus siiski mõni aeg hiljem, aastal 1921. Esimese töötajana asus Riigi Statistika Keskbüroo ametisse Albert Pullerits, kes oli asutuse direktor selle lõpuni.

Vabariigi kümnendal juubelil kirjutas Pullerits iseseisvuseelset statistikat kokku võttes: “Vene ajajärgust on Eesti pärinud võrdlemisi vähe statistilisi materjale. Needki puudulikud andmed sisaldavad kokkuvõtteid ainult kubermangude ulatuses ja kuna Eesti on moodustatud neljast kubermangu osast, on need andmed vähe kasutatavad.” Nõnda tuli Eesti riigistatistika luua sisuliselt otsast peale. Vaatamata mitme ministeeriumi vastuseisule oma statistikaosakonnad üle anda, õnnestus riigistatistiline tegevus võtta uue keskasutuse — Riigi Statistika Keskbüroo juhtimise ja suunamise alla küllalt kiiresti. Ministeeriumidelt võeti üle üldstatistilised funktsioonid, tööd ja kaader. Koostöös maakondade ja linnade omavalitsustega loodi viimaste juurde piirkondlikud statistikaüksused ning rakendati need töösse nii kohaliku kui üldriikliku statistika huvides.

Keskbüroo ülesanded, pädevus, õigused ja vastutus, mis lähtus statistika riigikeskse korraldamise ja juhtimise põhimõttest, fikseeriti Riigikogu poolt 30. mail 1922 vastu võetud Riigi Statistika Keskbüroo põhimääruses. Põhimääruse kohaselt oli asutuse ülesandeks: (1) üleriigilise statistika korraldamine, (2) loenduste teostamine ja materjalide töötlemine, (3) riigi- ja omavalitsusasutuste statistikatööde ühtlustamine, metodoloogiline juhendamine ja kontroll ning (4) statistika avaldamine. Põhimääruse kohaselt allus Riigi Statistika Keskbüroo riigisekretärile. Hiljem laiendas riigihoidja poolt dekreedina (1938) antud Riigi Statistika Keskbüroo seaduse asutuse õigusi ja võimalusi, nähes muu hulgas ette, et Keskbüroo kontrollib asutistelt, ettevõtetelt ja isikutelt kogutavat teavet.

Viidatud seadusesse võeti ka andmekaitse nõue. Kõik asutised ja isikud, kelle kaastegevusel Riigi Statistika Keskbüroo teavet kogus, töötles või avaldas, olid kohustatud andmestikku käsitama salajasena. Muuhulgas ei võidud riigistatistikat nõuda ega kasutada maksustamise või muul statistikavälisel administratiivsel otstarbel. See nõue aitas tõsta usaldust statistikaasutuse vastu ning tagada andmeesitamist ja teabe autentsust.

Oma tegevuses lähtus Riigi Statistika Keskbüroo riigi ja ühiskonna vajadustest statistika kui teadmiste ja informatsiooniallika järele, mis võimalikult täielikult kajastaks olukorda, arenguprotsesse ja muutusi rahvastikus, majanduses, kultuurielus ja muudes valdkondades. Olulisel määral peeti statistikakorralduses ja andmetöötluses silmas rahvusvahelisi soovitusi ning samuti Balti riikide statistikakonverentsidel (toimusid aastast 1927 alates) sõlmitud kokkuleppeid. Viimases olid hõlmatud statistikaprogrammid ehk küsimustikud, metodoloogia ja klassifikaatorid, samuti kooskõlastati tegevuskavad ja andmetöötlusprogrammid.

Oma osa riigistatistika arengusse andis Keskbüroo juures asutatud Riigi Statistika Nõukogu, mille liikmeskonna moodustasid ministeeriumide esindajad — igast üks —, Maaomavalitsuste Liidu, Linnade Liidu ning kõrgkoolide esindajad, riigisekretär, Keskbüroo direktor ja üks esindaja Keskbüroo direktori määramisel. Nõukogu koosolekust võttis osa sõnaõigusega ka Riigikontrolli

esindaja ja kutseliitude esindajad, kui arutatavad küsimused nende tegevusalasse puutusid. Loenduste läbiviimiseks moodustati erikomisjonid. Iseseisvusaja vältel korraldas Statistika Keskbüroo rahvaloendused 1922 ja 1934 aastal, põllumajandusloendused 1925, 1929 ja 1939 aastal ning majandusloenduse 1937 aastal. Statistikatabelid avaldati koos asjaomaste ülevaadetega, reeglina paralleelse prantsuskeelse tõlkega. Eesti statistika omandas peagi rahvusvahelise tuntuse ja tunnustuse ning Eesti statistikuid kutsuti osa võtma rahvusvahelistest üritustest ja asutuste tööst.

Riigistatistika korraldamisel oli tähtis statistiliste tööde ühtlustamine, eriti kui oli tegemist mitme asutuse tööga. Selleks kasutati ühiseid formule ja klassifikaatoreid ehk tollases keelepruugis nomenklatuure. Tähtsaks ülesandeks oli asutuste aastaruannete statistikavormide väljatöötamine nii, et nende alusel oleks võimalik teha üleriiklikke kokkuvõtteid. Alates 1927 aastast evitati sündmusstatistikas elukohajärgne arvestus, mis asendas registreerimisjärgse. Tervishoiustatistika tarvis viidi sisse registreerimiskaardid, mille täitis arst. Moraalistatistika põhines registreeritud kuritegevusjuhtudel, samuti individuaalkaardi põhjal. Haridus- ja kultuuristatistika tarbeks töötati koostöös haridusministeeriumiga välja küllalt põhjalikud aruanded koolidele, kursustele, lasteadeadele, lastekodudele, raamatukogudele ja teistele asutustele ja ka vastavatele seltsidele.

Põllumajandusstatistika korraldus nägi ette andmekogumist põllusaaduste toodangu ja tingimuste kohta, mis hõlmas ka meteoroloogilisi tingimusi ja nähtusi. Loodi üleriigiline vabatahtlike korrespondentide võrk (ca 1400 korrespondenti) tegelike põllumeeste hulgast, kellel asja vastu huvi oli. Põllumajandusstatistika tegemisel kasutati ka administratiivaruandeid, ennekõike riigimõisade tegevuse kohta.

Lisaks põllumajanduslikule sündmusstatistikale korraldati asjaomase majandusharu loendusi. Uuriti külve, saagikust, tasuvust, krediidi kasutamist, tööjõudu ja selle kasutamist jms. Olulisel kohal oli ka maakorraldus- ja maareformi statistika (maasoovijate arv, nende kutsealane ja perekondlik koosseis jne), asunike elu korraldamise ja seisukorra statistika, metsade korraldamise statistika, loomade tervishoiu statistika ja kalandusstatistika. Aiandus- ja kalandusstatistika tegemiseks saadi teavet selleks spetsiaalselt moodustatud korrespondentide võrgult.

Üldmajandusstatistika alla kuulus kaubanduse, tööstus-, töö-, transpordi- ja rahandusstatistika. Kaubandusstatistikas oli olulise tähtsusega väliskaubandusalase teabe kogumine, mis hõlmas sisse- ja väljaveo vood kaubarühmade lõikes. Andmestik töödeldi eksporditavate ja imporditavate kaupade (Keskbüroo poolt väljatöötatud nomenklatuuri alusel), eksporteerivate maade, koguse (kaalu) ja väärtuse järgi. Erilist tähelepanu pöörati transiitkaubanduse teabele, kuivõrd transiit omas ka tollal nii riigieelarve kui riikidevaheliste kokkulepete täitmise seisukohalt olulist tähtsust.

Sisekaubandusstatistika korraldamine oli teatavas mõttes lihtsam ülesanne. Tööstusstatistika tugines aastaaruandele ja/või ankeedile, mis sisaldas teavet ettevõtete arvu ja majandusharulise kuuluvuse kohta, toodangu, toor- ja

kütteaine tarviduse, jõumasinate arvu ja iseloomu, tööliste ja tööpäevade arvu ning töötakistuste põhjuste kohta. Täiendavalt aastaaruandele koguti igakuiselt teavet kuutoodangu, samuti toodangu ja tooraine ning kütte laoseisu kohta suurtööstuses. Statistika korraldus hõlmas ka kodutöönduse.

Tööstatistika kavandati koostöös kutseühingute, Töö- ja Hoolekandeministeeriumi ning töökaitse komissaridega. Töötasuolude alal toimus põhjalikum andmekogumine esialgu kolm korda aastas. Kõik tööstusettevõtted olid kohustatud saatma töökaitse komissaridele Statistika Keskbüroo poolt väljatöötatud vormide järgi teated palganormide kohta, liigitatult tegevusalade järgi, töötasuviiside (tükitöö, tunnitöö) ja töötasuna välja makstud summade kohta. Põllutööliste palgaolude kohta saadi teave üks kord aastas – sügisel. Tööstatistika hõlmas samuti õnnetusjuhtumeid ja töötülisid, ka streike. Transpordistatistika alal olid tähelepanu all kaubalaevandus, raudteed ja maanteed, post, telegraaf ja telefon. Kaubalaevanduse osas registreeriti kõik sisse- ja väljasõitnud laevad, mis kokkuvõttes andis pildi sadamate tegevusest laevade arvu, lipu, liigi ja mahu järgi. Raudteestatistika korraldati koostöös Teedeministeeriumiga, millekohane andmestik hõlmas teiste hulgas transpordi eksploatatsiooninäitajaid ja reisijate arvu.

Statistika kogumise ja töötlemise kõrval oli Statistika Keskbüroo üheks ülesandeks statistikaalaste teadmiste levitamine ja statistika populariseerimine. Tagasiside saamiseks teostati ka asjaomane eriuuring rahva suhtumisest statistikasse. Laialdane oli Keskbüroo publitseerimistegevus: omaette sarjadena avaldati loendusandmestikud, anti välja aastaraamatut “Eesti Põllumajandus” (1923-1940) ja “Väliskaubandus” (1921-1938) ning kuukirja “Eesti Statistika” (1922-1940). Kuukirjas avaldati statistiliste standardtabelite (33 tabelit) kõrval analüüse ja ülevaateid, millest arvestatav osa olid üsna põhjalikud nii esitatava teabe kui kasutatud analüüsivõtete poolest. Üldse ilmus kuukirjades kokku ligi 790 analüütilist tööd koos teemakeskse andmestikuga. Kuukirjas avaldati ka teavet välisriikide kohta ja kirjutisi riigiandmekorralduse metodoloogiast, samuti metoodilisi käsitlusi.

Erilise vaatluse all olid põllumajandusturu ja konjunktuuriküsimused, millega tegelemiseks asutati Statistika Keskbüroo juurde Põllumajanduslik Konjunktuurbüroo, mis aastatel 1930-1934 andis välja nädalalehte “Põllumajandusturg: Põllumajandusliku väljaveo ja konjunktuuri teated”. Hiljem moodustati nimetatud asutuse järglasena Eesti Konjunktuurinstituut, mis andis välja kuukirja “Konjunktuur” (1935-1940) ja mahukaid uurimusi põllumajanduslikel teemadel. Omaette väärivad märkimist sarja “Eesti Demograafia” viis teost, ülevaade Eesti majandusarengu kohta, Pulleritsu koostatud ingliskeelsed “Eesti Aastaraamatud” (1927 ja 1929), saksakeelne “Eesti. Rahvas. Kultuur. Majandus” (1931) ning samateemalised väljaanded inglise keeles 1935 ja 1937.

Vene okupatsioonivõimu kehtestamise järel Riigi Statistika Keskbüroo likvideeriti 1. oktoobril 1940. Samuti likvideeriti Eesti Konjunktuurinstituut.

2.3. Statistikakorraldus vene ja saksa okupatsiooni ajal 1940-1944

Pärast Eesti okupeerimist ja inkorporeerimist NLiidu koosseisu kehtestati üleliiduline statistikakorraldus, sealhulgas arvestuse algdokumentatsioon, metodoloogia ja organisatsiooniline struktuur. Teatavasti oli NLiidu Statistika Keskvalitsus kui iseseisev rahvakomissariaat likvideeritud juba 1930 aastal ning funktsioonid üle antud Riiklikule Plaanikomisjonile, mille allasutusena moodustati Rahvamajandusarvestuse Keskvalitsus. Sarnaselt asutati 25. oktoobril 1940 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) määrusega Eesti NSV Riikliku Plaanikomisjoni juures Eesti NSV Riiklik Arvestusvalitsus (RAV). Valitsuse ülesandeks oli määruse kohaselt arvestuse ja statistika arendamine Eesti riikliku ja rahvamajandusliku elu kohta, et tagada sotsialistlik ülesehitustöö. RAV oli erieelarvel tegutsev asutus, mille tegevust juhti otse NLiidu Riikliku Plaanikomisjoni Rahvamajandusarvestuse Keskvalitsuse, st Moskva poolt.

RAVi põhiliseks tööülesandeks kujunes majandusplaanide koostamiseks vajaliku andmestiku kogumine ja kiirkokkuvõtete tegemine, samuti plaanitäitmise käigu jälgimine. Uued aruandevormid ja täitmisjuhendid saabusid Moskvast. Neid tuli täita parteile ja valitsusele ustavuse ja kuulekuse vaimus, mille kõrval andmeõigsus ja -kvaliteet olid vähemtähtsad. Võrreldes Riigi Statistika Keskbüroo nelja büroo ning 72 ametnikuga, moodustus RAV 12 harubüroost, kus töötas 186 inimest (1. veebruar 1941). Vanu töötajaid oli siiski veel omajagu alles, kuid rohkem kui poolel arvestusvalitsuse töötajaskonnast puudus statistikatöö kogemus. Linnade ja maakondade täitevkomiteede juurde moodustati arvestusinspektuurid, mis hiljem nimetati riikliku statistika inspektuurideks. Need pidid statistiliste aruannete kogumise ja töötlemise kõrval kontrollima ettevõtete ja asutuste algarvestust ja esitatud aruandestatistika tõesust. Nõnda kehtestati võrdlemisi lühikese aja jooksul vene arvestus- ja aruandlussüsteem, mis kehtis oma põhiolemuselt muutumatuna, vahepealset saksa okupatsiooniga kõrvale jättes, kuni 1990 aastate alguseni.

Eesti NSV RKN andis 11. detsembril 1940 välja määruse rahvamajandusliku arvestuse korralduse kohta Eestis. Määrus kohustas kõiki rahvakomissariaate ja vabariiklikke keskasutusi organiseerima arvestuse ja aruandluse neile alluvais ettevõtteis ja asutustes NLiidus kehtivate vormide ja juhendite kohaselt alates 1941 aasta jaanuarist. Nõnda esitati aruanded juba 1940 aasta kohta viidatud vormide ja juhendite kohaselt — mis tõsi küll — olid mõnevõrra kohandatud Eesti oludele. Igatahes oli keelatud aruannete esitamine RAVi poolt kinnitamata vormidel. Uudsena rakendus veel nn operatiivandmestike koondamise statistikakorraldus tegevusprotsesside endi kulgemise, mitte tulemuse kohta, mis paisutas tööhulga väga mahukaks.

Mõistagi keelati statistilise informatsiooni avaldamine üldiseks kasutamiseks. Ametialaseks kasutamiseks lubati statistilist teavet välja anda väga kitsale vastutavate isikute ringile, millisel otstarbel üllitati kuubülletään alge pealkirja all “Eesti NSV rahvamajanduse näitarve”. Ajakiri oli mitu korda varasemast kuukirjast õhem ja sisuliselt puudusid analüüsid, kuid siiski säilis

pidev statistikapublikatsioon. Võrdlemisi palju tööd tuli teha plaaniaparaadi ülesandel, kes kasutas statistikatöötajaid pigem plaanikoostamise abijõuna.

Konkreetsimatest töösuundadest pöörati olulist tähelepanu natsionaliseerimise käigu ja ulatuse kajastamisele, maareformile, varade ümberhindamisele, kapitaalehitusele, üleliidulise põllumajandusloomade loenduse ettevalmistamisele, sovhooside raamatupidamise ja inventuuride korraldamisele jms. Kevadel 1941 korraldas arvestusvalitsus ühekordse metallilõikepinkide ja stantsimiseadmete loenduse. NLiidu RAV tellimusel koostati statistiline tabelandmestik kõigi tähtsamate elualade kohta, mis sisaldas nõutud vormide järgi teavet 1938, 1939 ning 1940 aasta esimese poolaasta kohta. Tabelid tuli varustada seletustega andmeallika ja kogumisviisi kohta.

Huvitav on märkida, et just viidatud andmestiku alusel koostati sõja ajal Moskvast masin kirjaline statistikakogumik aastaraamatu tähenduses "Statistilisi andmeid Eesti NSV kohta" (1944), millele tuli järele oodata enam kui kümme aastat. Iseenesest oli see väärtuslik andmestik kahe sõjaeelse aasta ja samuti 1940 aasta kohta, kuna tolleaegsest statistilisest algmaterjalist läks enamik evakueerimisel kaduma.

Seoses sõjategevuse kandumisega Eesti territooriumile lõpetas Eesti NSV Statistika Valitsus tegevuse 8. juulil 1941. Üheksa töötajat koos statistikavalitsuse vara ja osa arhiivmaterjaliga evakueeriti NLiidu tagalasse.

Saksa võimu alla minekul moodustati Leedu, Läti, Eesti ja osa Valgevene territooriumist Ida-ala (Ostland), mida haldas riigikomissar (Reichskommissar für das Ostland). Eesti moodustas selles kindralpiirkonna (Generalbezirk Estland) saksa kindralkomissari juhtimisel. Statistika korraldati ümber, sest saksa võimkond, aga ka omaavalitsusorganid vajasisid ju statistilist teavet. Eesti Statistika Valitsus alustas tegevust 1. septembril 1941 — niisiis enne saksa tsiviilokupatsioonivõimu saabumist — kaheksa osakonnaga endise Riigi Statistika Keskbüroo direktori Albert Pulleritsu juhtimisel. Abidirektoriks sai Rudolf Sõrmus. Hilisem üldjuht oli Saksamaalt saabunud Boustedt ning peagi arvati statistikavalitsus saksa kindralkomissari alluvusse.

Statistikavalitsuse ülesanne oli korraldada mitmesuguseid statistilisi töid, samuti täita riigikomissarilt, kindralkomissarilt ning Eesti Omaavalitsuselt saadud ülesandeid kvantitatiivse teabe hankimisel. Kõik statistilised arvestused tuli esitada riigikomissarile kinnitamiseks ning mõistagi tuli statistilist tegevust korraldada nii, et andmestik oleks võrreldav nii Ida-ala kui ka Saksa riigistatistikaga, ka arvestustähtaegade ja andmemääratluste vallas.

Tollastest statistikavalitsuse töödest väärib eelkõige märkimist eeskujulikult läbiviidud rahvaloendus seisuga 1. detsember 1941. Rahvastiku sündmusstatistikat peeti abiellumiste, sündide ja surmajuhtude üle perekonnaseisuametite kuuaruannete põhjal, linnarahvastiku üle aadresslaudade kuuaruannete põhjal, nakkushaiguste üle maa- ja linnaarstide teadete põhjal. Samuti koguti teavet põllumajanduse, tööstuse, kaubanduse, transpordi, panganduse, krediidi ja rahanduse kohta, töötajate arvu, tööaja ja töötasude kohta, tööõnnetuste, sotsiaalkindlustuse jms kohta. Statistikavalitsus kogus teavet ka koolide, ülikoolide, raamatukogude, raamatutoodangu, lasteaedade,

teatrite, kinode tegevuse kohta, samuti eriaüksustite, nagu metsatööüksustite, talverõivaste kogumise jne kohta. 1941 aasta novembris korraldati eriarvestus kahjude väljaselgitamiseks, mida vene esimene okupatsioon oli hävitustöö ja evakueerimisega tekitanud. Tagantjärele selgitati välja tööstustegevuse tulemused 1941 aasta arvestuses, kuivõrd sõjasündmused olid takistanud andmetike pidevat kogumist.

Juba novembris 1941 korraldati kaubanduskäitiste loendus. Kaubanduse sündmusstatistika hõlmas arvestatavate kaupade kaubakäivet, alates 1943 aastast koguti statistikat ka hulgi- ja jaehindade kohta. Põllumajandusstatistika valdkond oli mitmekesine, hõlmates talundite arvu ja tööjõu andmeid, maakasutust kõlvikute ja külvipindade järgi, viljasaake, loomakasvatussaaduste tootmist, loomatervishoidu, põllumajandusturgu, põllutöömasinate arvu, loomade loendusi iga aasta juulis, metsamajandust ja kalandust.

Eesti Statistika Valitsuse tööd ajavahemikul 1941 aasta septembrist kuni 1944 aasta septembrini kajastavad saksa-eestikeelne kuukiri "Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland" ja Riias väljaantud saksakeelne kuukiri "Statistische Berichte für das Ostland". Omaette tasub esile tõsta aastaraamatut "Statistischer Jahresbericht für den Generalbezirk Estland 1942". Tollases statistikas kajastub sõja mõju Eesti majandusele ja rahvastikule, põllumajanduse ja tööstuse allakäik, rahva heaolu langus, raskused inimeste varustamisel toiduainete ja tööstuskaupadega ning tööstuse varustamisel toorainega.

Eesti Statistika Valitsus lõpetas tegevuse 1944 aasta septembris, kui vene väed Eesti mandriosa vallutasid.

2.4. Statistikakorraldus teisel vene okupatsiooniajal

Teine vene okupatsiooniaeg kujunes pikaks. Ligi viie kümnendi vältel teines ka statistika ülesehitus, vahel päris arvestataval määral. Järgnevas on ajavahemik jagatud alalõikudeks lähtuvalt just statistika vaatenurgast.

Statistikakorraldus 1944-1948

Pärast sõda taastati Eestis vene sõjaeelne statistikakorraldus. Juba 1944 aasta algul asutati Moskvast Nõukogude Riigi RKN Plaanikomisjoni Eesti NSV Voliniku aparaat, mille koosseisu kuulus ka Eesti NSV Statistika Valitsus. Selle valitsuse juhtkond ja osakondade juhatajad nimetati ametisse Nõukogude Riigi Plaanikomisjoni juhtkonna ja statistikavalitsuse ülem isegi Nõukogude Riigi RKN esimehe poolt. Nõukogude Riigi Plaanikomisjoni Eesti NSV volinikuks määrati Grigori Vdovin ja Statistikavalitsuse ülemaks Vassili Satanin, kes ühtlasi oli Plaanikomisjoni voliniku asetäitja. Juhtivkaadri ametisse määramisel polnud niivõrd oluline oma ala tundmine, kuivõrd parteiline ustavus ja kuulekus.

25. septembril 1944 alustas NLiidu Riigiplaani Voliniku Statistikavalitsus tööd juba Tallinnas. ENSV RKN määrus (oktoober 1944) kohustas rahvakomissariaate täielikult taastama statistilise aruandluse kehtestatud vormide kohaselt ning kindlustama aruannete esitamise ettenähtud tähtajaks kõikide ettevõtete ja asutuste poolt. Lisaks pidevale aruandlustööle korraldati hulgaliselt ühekordseid ettevõtmisi: loendusi, arvestusi ja uuringuid, mida nägi ette NSVL SKV. Kuni 1947 aasta lõpuni korraldati 37 mitmesugust kiirloendust ja arvestust sisseseade, materjalide, tööjõu jm kohta. Korraldati näiteks iga-aastane põllumajandusloomade loendus, maaelanike arvu ja soovanuskoosseisu arvestus, viljapuu- ja marjaistandike loendus (1945), raudtee veereva koosseisu loendus (1945), elamufondi kahjustuste ja sõjajärgse taastamise arvestus (1945), linnade elamufondi arvestus (1945), kommunaalettevõtete ühekordne arvestus (1945), üleliiduline tööstusloendus (1945), tootmistööpinkide, tõste- transpordiseadmete ja energeetiliste seadmete loendus (1948) jt.

Mitmed nimetatud loendused ja arvestused muutusid edaspidi regulaarseiks, nagu rahvamajanduses töötavate spetsialistide arvestus, teaduskaadri arvestus, haldusaparaadi arvestus. Samuti hakati koostama tööjõuressursside bilanssi. Jätkuva sõja tingimustes jaotati igat liiki tööstustooteid tsentraliseeritult, planeeriti tootmist kvartalite kaupa — tähtsamate tooteliikide osas isegi igakuiselt —, seati sisse ka operatiivne materiaal-tehnilise varustamise statistika, milleks 1943 aastal oli loodud NSVL SKVs ja hiljem ka Eestis vastav struktuuriüksus. Üldjoontes säilitati statistikakorralduses sõja ajal kujunenud operatiivstatistika iseloom majandustegevuse ja plaaniülesannete täitmise käigu üle, mis nõudis statistikaasutustelt põhitähelepanu. Püsivat väärtust omavaile statistikatöödele jäi pigem teisejärguline osa. Tuleb märkida, et statistikatööd hakati hindama ja tasustama odava tööna, mis muu kõrval ei võimaldanud kindlustada statistikaasutusi erialase püsikaadriga.

Olles plaaniorgani teenistuses ja alluvuses, oli statistikaaparaat tegelikult abijõud plaanide koostamise ja nende täitmise kontrollimise alal. Valdav operatiivstatistika ei võimaldanud saada kompleksset ülevaadet arenguprotsessidest ja -tendentsidest, püsiväärtusega statistilist teavet kogunes vähe ja seegi ei hõlmanud kõiki valdkondi. Korralike aegride ja statistiliste publikatsioonide puudumine muutus piduriks analüütilises töös ja kogu statistika arengus. Ühekordsed statistilised arvestused ja loendused küll täiendasid jooksvat operatiivstatistikat, kuid osa vaatlusi olid süsteemitud, ette võetud ühekordselt vajaliku informatsiooni saamiseks mõne plaanimisega seotud operatiivülesande lahendamiseks. Statistikanäitajate piiratus ja seostamatus ei võimaldanud hinnata ka plaaniülesannete otstarbekust ja omavahelist tasakaalustatust.

Statistikakorraldus 1948-1960

Lahendamaks vastuolu statistika tegeliku olukorra ja temale esitatavate nõudmiste vahel, väljastas NLiidu Ministrite Nõukogu asjaomase määruse (10. august 1948), milles anti kriitiline hinnang statistika olukorrale riigis, konstateeriti tema mahajäämust elu nõuetest ning statistikaorganite töö puudusi. Peamisteks puudusteks loeti kogutava andmestiku kehva analüüsi ja üldistuste olematust, ametkondlike statistikaüksuste nõrka juhtimist ja halba kontrolli nende üle, statistiliste tööde nõrka mehhaniseerimist ning statistika täielikku puudumist mitme valdkonna kohta, millel on majandusarengu kindlustamisel oluline roll, näiteks uue tehnika ja loodusressursside statistika. Et tõsta statistikaasutuse vastutust, kujundati statistikasüsteem riigiplaani alluvusest iseseisvaks ametkonnaks — NLiidu Ministrite Nõukogu juures olevaks Statistika Keskvalitsuseks. Taastati ka ajakiri “Statistika Teataja” ning asutati statistika-alase (teadus)kirjanduse väljaandmiseks kirjastus “Gosstatizdat”.

Eesti NSV Statistika Valitsuse juhiks määrati Serafim Timakov, kes enne seda töötas Tshernigovi oblastis NLiidu RKN Riigiplaani Volinikuna. Timakov korraldas ja juhtis Eesti statistikasüsteemi 20 aastat — kuni 1968 aastani. Statistika oli sel ajal põhiosas täiesti salajane, salajane või ette nähtud ametialaseks kasutamiseks, mida väljastati Moskvasse NLiidu SKVle, ENSV Riiklikule Plaanikomisjonile, EKP Keskkomiteele ja ENSV Ministrite Nõukogule. Ministrid said statistilist teavet valikuliselt, madalamatel ametnikel oli ligipääs statistikale tugevamini piiratud. Avalikkuseni ei jõudnud NLiidus ajavahemikus 1938-1956 ülepea mingit statistikat. Viimatinimetatud aastal andis NLiidu SKV välja esimese sõjajärgse statistikakogumiku “NSV Liidu rahvamajandus”, mis sisaldas peamiselt suhtarve. Kogumik tõlgiti eesti keelde ja ilmus samal aastal. Järgmisel aastal ilmus venekeelne “Eesti NSV rahvamajandus 1956 aastal”. Hakati välja andma ka kuu-, kvartali- ja aastaaruannete andmetel koostatud statistikabülletääne ametialaseks kasutamiseks. Statistikaosakonnad hakkasid koostama ja välja andma piiratud tiraazhis rotaprint- või rotaatorpaljunduses temaatilisi statistikakogumikke, samuti ametialaseks kasutamiseks.

Väärib tähelepanu, et aastatel 1948-1960 olid ENSV Statistika Valitsus, Tallinna Linna Statistika Valitsus ja vabariiklike linnade ning rajoonide riikliku statistika inspektorid üleliidulises alluvuses. Kõrgemaks institutsiooniks oli otse NLiidu SKV ning kõik Eesti statistikainstitutsioonid töötasid kuni 1959 aasta lõpuni NLiidu SKV põhimääruse alusel.

Ajavahemikul 1948-1959 korraldati enam-vähem samu ühekordseid statistilisi töid, mis varasematel aastatel: materiaal-tehniliste ressursside loendusi, väike-abitööstuse uuringuid, tööstustöötajate töötasu uuringuid, tööliste ja teenistujate arvestusi soo, vanuse ja tööstaazhi järgi, tööstus-, ehitus- ja raudteetranspordi töötajate kutsekoosseisu arvestusi, loomade loendusi jms. Suuremad tööd olid kaubandusloendus (1949), eraomanduses oleva elamufondi loendus linnades (1950), puuvilja- ja marjaistandike loendus (1952), traktorite, kombainide ja põllumajandusmasinate loendus (1956).

Seoses tööstuse juhtimise ümberkorraldamise ja rahvamajandusnõukogude moodustamisega 1956 aastal viidi läbi mitmeid uuringuid tööstuse spetsialiseerimise ja koopereerimise uute vormide, tootmisprotsesside mehhaniseerimise ja automatiseerimise, seadmete moderniseerimise ja iseteenindamise kohta kaubanduses ja sööklates. Samuti kontrolliti ettevõtete arvepidamise seisukorda, aruandluse vastavust arvepidamisele. Statistilise andmestiku analüüsi vallas võib edusammudest rääkida alles pärast 1960 aastat. Rahvastiku pere-eelarve uuringut oli alustatud 1952 aastal, mil statistikavalitsuses moodustati tööliste ja teenistujate büdžetistatistika sektor ja eraldi veel kolhoosnike büdžetiuuringu sektor. Nimetatud kaks üksust liideti mõned aastad hiljem (1959) üheks osakonnaks.

1959 aasta suvel kujundati vastavalt NLiidu SKV käskkirjale ENSV Statistika Valitsuse sektorid statistikaosakondadeks. Muutusi osakondade funktsioonid ja nimetused. ENSV Ministrite Nõukogu korralduse ja NLiidu SKV käskkirja alusel asutati Eesti NSV Statistika Valitsuse Masinavutusjaam (1957). Masinavutusjaama ülesanne oli tööstusettevõtelt ja ehitusorganisatsioonidelt aruannete kogumine, töötlemine ja statistikabülletäänide väljaandmine.

Kriitilise ajahetkega 15. jaanuar 1959 toimus esimene sõjajärgne rahvaloendus. Paar aastat varem oli NLiidu MN määruse põhjal moodustatud ka ENSV Statistika Valitsuses rahvaloenduse korraldamise osakond. Hiljem nimetati see rahva- ja elamufondi loenduse osakonnaks, kuna pärast rahvaloendust pandi osakonna peale elamufondi loenduse korraldamine linnades ja alevites seisuga 1. jaanuar 1960. Veel moodustati finantside, hindade ja hinnakujundusstatistika osakond (1959). Samal aastal läks koondtööde osakonna pädevusse bilansistatistika, üksus nimetati ümber koondtööde ja bilansside osakonnaks. Samal aastal asutati statistikavalitsuse ajutine põhifondide ümberhindamise osakond, mis mõne aasta pärast likvideeriti.

Statistikakorraldus 1960-1978

Liiduvabariikide ja kohalike statistikaasutuste staatus muutus 1960 aastal. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega nimetati ENSV Statistika Valitsus ümber liidulis-vabariiklikuks ENSV MN juures asuvaks Statistika Keskvalitsuseks. NLiidu SKV alluvuses olnud kohalikud statistikainspektuurid nimetati edaspidi vastava linna või rajooni statistikainspektuurideks. Ministrite Nõukogu kinnitas samal kuupäeval Statistika Keskvalitsuse ja tema kohaliku struktuuri põhimääruse, mis kehtis 1974 aastani. Põhimääruse kohaselt oli ENSV SKV majandusarvestust ja statistilist aruandlust juhtiv liidulis-vabariiklik asutus, mis allus üheaegselt nii kohalikule Ministrite Nõukogule kui ka NLiidu MN juures asuvale Statistika Keskvalitsusele. Tegelikult juhtis ENSV SKVd endiselt NSVL SKV, kes määras tööd, koosseisud, struktuurid, ressursid ja finantseeris tegevust üleliidulisest eelarvest. Põhimääruses oli otse öeldud, et ENSV SKV, Tallinna Linna Statistika Valitsus ja kohalikud statistikainspektuurid töötavad NLiidu ühtsete statistikaprintsiipide alusel.

NLiidu statistikakorralduse järgimine tagati eeskätt üleliidulise statistiliste tööde plaaniga, kus nähti ette, milliseid töid tuleb teha, millal ja kellele esitada. Teiseks tagati see NLiidu SKV poolt kinnitatud ühtsete aruandevormide ning aruannete koostamise ja kontrollimise juhenditega. Aruannete kogumist, arvestuste, uuringute ja loenduste korraldamist ENSV SKV kehtestatud vormide alusel esines harva. Ministrite Nõukogu ja teised juhtstruktuurid, samuti rajoonide ja linnade juhtkond, vajasisid eeskätt statistiliste andmete põhjal koostatud analüüse, s.o ettekandeid riiklike plaanide ja kohustuste täitmise, majandusharude arengu, ressursside kohta. Riigiplaan vajis peamiselt töödeldud arvandmestikke, koondeid, bilansse, mis väljastati tavaliselt statistiliste bulletäänidena. Siiski hakkas SKV koostama majandusanalüüse ja ülevaateid mitmesugustel teemadel esitamiseks juhtivinstitutionidele. Kohalikud statistikaorganid koostasid ja esitasid majandusanalüüse, eeskätt plaanide täitmise kohta, kohalikele juhtivinstitutionidele.

1960 aastal (1. jaanuar) toimus NLiidu teine põhifondide kulumi määramine ja ümberhindamine, mis hõlmas ka Eestit. Järjekordne rahvamajanduse põhifondide inventuur, kulumi arvestus ja ümberhindamine toimus enam kui kümnend hiljem, nii isemajandavates ettevõtetes ja organisatsioonides (1972) kui ka eelarvelistes asutustes ja organisatsioonides (1973). Põhifondide inventuuri ja ümberhindamise materjale kasutati amortisatsiooninormide, fondimaksu, hulgihindade ja muude majandusabinõude täpsustamisel. 1950 aastate lõpul alustati aastasammuliste rahvamajandusbilansside koostamist. Bilansside kompleksi kuulusid rahvamajanduse koondbilanss, rahvamajanduse tööjõuressursside bilanss, ühiskonna koguprodukti tootmise, tarbimise ja akumulatsiooni bilanss, ühiskonna koguprodukti taastootmise bilanss (põhiliste rahvamajandusharude lõikes), põhifondide bilanss ja finantsbilanss. Avalikult hakati rahvamajandusbilansi andmestikku avaldama 1973 aastal.

ENSV SKV andis esimese analüütiliste tööde kogumiku välja aastal 1970. Selleks oli venekeelne "Majanduse ja kultuuri arengust ENSVs aastatel 1966-1969", mõistagi ametkondlikuks kasutamiseks. Kümmekond aastat hiljem hakati välja andma juba regulaarset analüütiliste tööde kogumike sarja. Sarja viimane köide ilmus 1990 aastal. Alates aastast 1966 — reeglina kaks korda aastas — korraldas SKV oma töötajaskonna analüütiliste tööde konkursse ning esimesele kolmele kohale tulnud tööde autoreid premeeriti.

Vastavalt uute tööde ja ülesannete lisandumisele muutus ja täienes SKV struktuur ja koosseis. Samuti hakkas välja kujunema statistikasüsteemi masinarvutusjaamade võrk Eestis, millest hiljem tekkis informatsiooni-arvutusjaamade (keskuste) võrgustik. Seoses Serafim Timakovi pensionileminekuga novembris 1968 nimetas ENSV ÜP oma seadlusega SKV juhatajaks Georgi Kimaski.

Asuti täiustama statistiliste näitarvude süsteemi, mis iseloomustanuks tehnilist progressi rahvamajanduses, kapitaalmahutuste kasutamise efektiivsust, põhifondide uuenemist rahvamajanduses, vahendite tasuvust üksikutes majandus- ja tööstusharudes, ehitustegevuse kontsentreerimist käikuminevatele ja järgmisse aastasse üleminevatele ehitusobjektidele, tootmisvõimsuste

juurdekasvu tegutsevate ettevõtete tehnilise ümbervarustamise arvel, tootmise mehhaniseerimise ja intensiivistamise teel. Uued näitajad leidsid oma koha statistilises aruandluses. Käibevahendite ringluse aeglustumine sundis statistiliselt töötleva ja analüüsima käibevahendite olukorda, ringlust, struktuuri, formeerimise allikaid rahvamajanduses ning ülenormatiivsete käibevahendite ja liigsete kaubalis-materiaalsete varude väljaselgitamist. Iga aasta algul korraldati paigaldamata seadmete ja materjalide ressursside loendusi, samuti korraldati kütusejääkide, tooraine ja materjalide ülenormatiivsete varude väljaselgitamisi.

Kaubanduses korraldati kaupade kvaliteediuringuid, vananenud tegumoe ja seisvate kaupade allahindlust ja müüki. 1963, 1970 ja 1975 aasta kohta koostati kütuse-energeetilised bilansid, mis võimaldasid kindlaks määrata energialiikide tootmise ja tarbimise mahu ning struktuuri. Korraldati ka väljavõttelisi uuringuid sisseseade olemi, liikumise ja kasutamise kohta üksikutes tööstusharudes, samuti käikuantavate ehituste seadmetega varustamise hanketähtaegadest kinnipidamise kohta. Ka käsitleti rahvatarbekaupu tootvate ettevõtete rentaablust. Statistika kajastas muudatusi tootmise juhtimises, toimus tööstuse tootmiskoondiste moodustamise ja töötulemuste uurimine, uuele planeerimise korrale ja majandusliku stimuleerimise süsteemile üleläänud ettevõtete ja ehitus-montaazhitrustide töötulemuste käsitus, samuti täielikule isemajandamisele üleviidud sovhooside töötulemuste uurimine. Käsitleti ka põllumajandusliku tootmise organiseerimise uute vormide efektiivsust. Majandusharudevahelised bilansid võimaldasid selgitada majandusharude tootmiseseoseid, analüüsida tehnilis-majanduslikke näitajaid ja struktuurinihkeid rahvamajanduses, uurida tootmiskulusid ja rentaablust ning lahendada palju teisi majandusülesandeid.

Rahvastikustatistika alal jätkus rahvastikusündmuste (sünd, surm, abiellumine, abielulahutus, elukohamuutus) andmestiku töötlemine, mille põhjal koostati iga-aastased koondid. Alates 1947 aastast toimus aastalõikeline maarahvastiku soovanuskoosseisu arvestus. 1959 aasta rahvaloenduse andmestik võimaldas rajada rahvastikustatistika kindlamale alusele, koostada sündimus- ja suremustabelid, arvutada keskmise eluea ja rahvastikutaaste näitajad ning koostada rahvastiku prognoose. NLiidu SKVst pärinevate tabulatsioonide alusel koostas ENSV SKV rotaatorpaljunduses 10 temaatilist köidet 1959 aasta loendustulemuste kohta, mõistagi ametialaseks kasutamiseks. 1970 aastal toimus teine sõjajärgne rahvaloendus. NLiidu SKV tabulatsioonide alusel andis ENSV SKV välja viis köidet rahvaloendustulemusi ametialaseks kasutamiseks.

Tööstatistika valdkonnas sai vaadeldaval perioodil edasise arengu osaliseks tööjõuressursside statistika ja tööjõuprobleemide käsitus tervikuna, tööviljakuse faktoranalüüs ja tööjõu ühekordsed arvestused. Käsitleti kaadri voolavust ja selle põhjuseid, eeskätt tööstuses. 1975 aastal toimus kõigis rahvamajandusharudes tööjõu liikumise uuring, mis hõlmas ettevõtteid, organisatsioone ja asutusi, kus töötas kokku 210 tuhat inimest.

Kord viisaastakus (1963, 1967, 1973 ja 1977) korraldati ühekordne arvestus tööliste ja teenistujate arvu kohta soo, vanuse ja tööstaazhi järgi, mis võimaldas analüüsida tööjõu arvu ja koosseisu muutusi. 1968 ja 1977 aastal

toimus tööliste ja teenistujate arvestus puhkuse kestuse ja ka töönädala pikkuse lõikes. Algselt iga-aastaselt, hiljem 2-3 aasta järel toimus rahvamajanduses töötavate kõrg- ja keskeriharidusega spetsialistide arvestus. Regulaarselt korraldati kolhoosi ja sovhoosi spetsialistide ja mehhanisaatorite arvestusi ning aastalõikes toimusid ka administratiiv-juhtimisaparaadi arvestused. Aastatel 1960, 1966, 1968 ja 1972 toimus tööliste ja teenistujate arvestus töötasumäärade ja tööpäeva pikkuse järgi. Igal aastal koostas töö- ja palgastatistika osakond tööjõu bilansid, mis olid tol ajal salajased dokumendid.

Suurematest töödest kultuuri ja tervishoiu statistika alal võib märkida üldhariduslike koolihoonete ja materiaalse baasi loendust 1961 ja tervishoiuasutuste loendust 1963. Alates 1947 aastast toimusid regulaarselt teadustöötajate ja teadustööd tegevate spetsialistide ühekordsed arvestused. Regulaarselt toimusid ka päevase mittetäieliku keskkooli ja keskkooli lõpetanute edasiõppimise ja tööleasumise uuringud: 1960 ja 1963 aastal hõlmas käsitlus vaid keskkooli lõpetanuid, järgnevate uuringutega hõlmati ka päevaste kaheksaklassiliste koolide lõpetanud. Aastal 1961 toimus rahvaülikoolide ühekordne uuring, millele tuli järg 1964, 1968 ja 1973 aastal. Samuti korraldati tehniliste ja erialaraamatukogude ühekordsed uuringud (1961 ja 1965), noorukite ühekordne arvestus analoogselt rahvaloenduse korraldusele (1964) ja mõne linna rahvastikuhõive ühekordne uuring (1965). Veel käsitleti pikapäevakoolide ja pikapäevavärdade ning linnakoolide õpilaste klassi- ja koolivälisest tööd, samuti päevastes üldhariduskoolides klassikursuse kordamist, laste haigestumist lastesõimedes ja lastepäevakodudes (1965). Korraldati 10-protsendiline pensionäride arvu ja koosseisu uuring (1966) ning mitmeid teisi.

Rahvastiku elatustaseme käsitlusi perebühdzheti kaudu alustati 1952 aastal ja need toimusid pidevalt käsitlusalusel ajavahemikul. Lisaks korraldati aeg-ajalt (1967, 1972, 1975 ja 1978) suurema valimi alusel ühekordseid uuringuid laiema küsimustikuga, mis hõlmas peale sissetulekute ja väljaminekute ka töötasu, elamistingimusi ja muid küsimusi. Omaette käsitati kolhoosnike ja tööstustööliste perebühdzheti ning 1970 aastal laiendati bühdzhetivõrku teenistuja peredele. Rahvamajandusbilansi osakond arvestas ühiskondlike tarbimisfondide mahtu ja nende fondide arvel elanikele tehtud väljamakseid, soodustusi ja teenuseid. Pere-eelarve uuringu tulemuste kohta koostati ettekanded vabariigi juhtivorganitele kvartaalselt ning aeg-ajalt esitati aegridu statistikakogumikes (1961, 1966 ja 1970). Aastal 1976 ilmus mahukam väljaanne "Eesti NSV rahva materiaalne heaolu ja kultuuritase".

Käsitlusalust perioodi iseloomustab statistiliste tööde mehhaniseerimine ja automatiseerimine. Vabariiklik Arvutuskeskus hakkas kasutama elektronarvutikompleksi (1966) ja alustati riikliku statistika automatiseeritud süsteemi projekteerimist ja väljaarendamist (1970 aastad). Üheksanda viisaastaku lõpus anti käiku riikliku statistika automatiseeritud süsteemi esimene järk, mis võimaldas töödelda küllalt suure osa statistilise informatsiooni mahust. Vabariigi statistika hakkas tööle NLiidu ühtse statistilise informatsioonisüsteemina üleliidulises programmilis-tehnoloogilises režiimis, andes töötlustulemused edasi NLiidu SKVle sidekanalite kaudu või

magnetlintidel ja diskettidel. Riigistatistika automatiseeritud süsteemi esimese järgu käikurakendamine võimaldas suurendada väljastatava informatsiooni mahtu rühmituste ja kombinatsioonitabelite näol ja mõistagi lühenes andmestiku töötlusaeg.

Alustati automatiseeritud andmepankade loomist, mis kujutasid endast andmete territoriaalset jaotussüsteemi ühtsel informatsioonilisel, programmilisel ja tehnilisel alusel, võimaldades andmetöötlust, -kogumist, arhiveerimist, aktualiseerimist, samuti otsida ja väljastada vajalikku statistilist informatsiooni, kasutada majandusmatemaatilisi mudeleid, rühmitusi ja muid statistilisi meetodeid. Andmepankade moodustamine elektronarvuteil eeldas aruandlusdokumentatsiooni unifitseerimist, näitajate nomenklatuuri ning sisu kindlaksmääramist ja infovoogude korrastamist.

Statistikakorraldus 1978-1987

Ajajärk algab tõdemusega, et 1978 aasta augustis nimetati ENSV MN juures asuv Statistika Keskvalitsus ümber ENSV Statistika Keskvalitsuseks (SKV). Uus nimi ei muutnud SKV alluvusvahekorras ega õiguste-kohustuste osas midagi. SKV jäi endiselt liidulis-vabariiklikuks ametkonnaks, mis allus üheaegselt NLiidu SKVle ja ENSV Ministrite Nõukogule. Õigusliku alusena säilis 1974 aasta "Eesti NSV MN juures asuva ENSV SKV, linnade ja rajoonide riikliku statistika organite põhimäärus", mis kehtis aastani 1988. Ette rutates, kinnitas järgmisteks aastateks ENSV MN uue "ENSV Riikliku Statistikakomitee ning ENSV linnade ja rajoonide riikliku statistika organite põhimääruse".

Põhimääruse kohaselt vastutas SKV arvestuse, aruandluse ja statistika organiseerimise eest Eestis ning vastutas esitatava ja avaldatava statistika totesuse eest. Peamised tegevussuunad ja ülesanded hõlmasid (1) statistikatööde juhtimist vabariigis ning üleliidulise plaani, NLiidu ja ENSV võimuorganite otsuste, määruste ja korralduste ning NLiidu SKV ülesannetega ette nähtud statistiliste tööde korraldust, (2) statistika töötlemist ja analüüsimist ning võimustruktuuride varustamist statistilis-majandusliku informatsiooniga, (3)-riigiplaani täitmise alase teabe ja muude statistikamaterjalide avaldamist ajakirjanduses ja statistikakogumike kirjastamist, (4) aruandeandmestiku totesuskontrolli rahvamajandusharudes, (5) riigistatistika automatiseeritud süsteemi toimimise tagamist ning (6) arveala töötajaskonna ettevalmistamist.

SKV juhatajana töötas alates 1968 novembrist kuni 1984 aasta jaanuari keskpaigani Georgi Kimask, mil ta siirdus pensionile. Järgmiseks juhatajaks nimetati Aleksander Zamahhin. Ajavahemikus 1978-1987 toimus SKV struktuuris, osakondade ja allasutuste juhtiva kaadri koosseisus mitmeid muutusi. Uute struktuuriüksustena alustasid tööd territoriaalstatistika osakond (1978), sotsiaalstatistika osakond (1979), maatriksbilansi osakond (1979), loodusressursside ja keskkonnastatistika osakond (1979), elamu-, kommunaalmajanduse ja elanike elukondliku teeninduse statistika osakond (1981), kaubanduse ja materiaal-tehnilise varustamise statistika osakond (1982),

viljapuu- ja marjaistandike loenduse ajutine osakond (1983) ning põllumajandusstatistika osakonna asemel moodustati agrotööstuskompleksi statistika osakond (1986). SKV struktuuriüksuste arv suurenes üheksateistkümnelt (märts 1978) kahekümne seitsmele (september 1986). Igal struktuuriüksusel oli oma põhikiri, milles ettenähtud ülesannete täitmist jälgis kolleegium.

Põhiline osa statistilisest teabest laekus SKVle aruannetena ettevõtelt, organisatsioonidelt ja asutustelt, hariduse, kultuuri ja tervishoiu kohta asjaomaselt ministeeriumilt. Põllumajanduse kohta laekusid aruanded põllumajandusettevõtelt rajooni statistikaorgani kaudu. SKV statistikatööde plaani kinnitas NLiidu SKV ja kohalike statistikaorganite statistiliste tööde plaani SKV oma käskkirjaga. Ka ühekordsed loendused, statistilised arvestused ning valikulised või monograafilised statistikavaatlused toimusid peamiselt NLiidu SKV poolt kinnitatud tööplaani, vormide ja juhendite alusel. Ka vabariigi SKVl oli õigus kinnitada statistilise aruandluse vorme ettevõtetele, asutustele ja organisatsioonidele, vabariiklikele ministeeriumidele ja keskasutustele ning kohalike tööraha saadikute nõukogude täitevkomiteedele, samuti täitmisjuhendeid.

Vajadusel võis SKV määrata kindlaks täiendava statistilise aruandluse kohaliku, vabariikliku ja liidulise alluvusega ettevõtetele ning organisatsioonidele, mis asusid vabariigi territooriumil, samuti kolhoosidele, lähtudes vabariigi majanduse iseärasustest ning vastavalt ENSV MN poolt kinnitatud rahvamajandusplaanidele. SKVl oli õigus kinnitada aruandevorme ja täitmisjuhendeid ministeeriumidele ja ametkondadele neile alluvatelt ettevõtelt, organisatsioonidelt ja asutustelt statistilise operatiivinformatsiooni saamiseks; anda luba ENSV ministeeriumidele ja keskasutustele, teadusliku uurimise instituutidele, kõrgkoolidele ning teistele vabariikliku alluvusega asutustele valikuliste või monograafiliste statistiliste vaatluste läbiviimiseks vastavalt SKVga kooskõlastatud programmidele. Reeglina oli SKV poolt kinnitatud vormide kehtivusaeg üks aasta, seejärel nad tühistati või kinnitati uuendatud kujul.

Aastaruanded, loendused ja ühekordsed arvestused võimaldasid pidada statistikat rahvamajandusharude, tööjõu, ühiskondliku tootmise ja tarbimise, materiaalsete ressursside olemasolu ja kasutamise, loodusvarade kasutamise ja ümbritseva keskkonna seisundi ning kaitse kohta. Lisaks sellele katta statistiliselt rahva heaolu, tööliste, teenistujate ja kolhoosnike pere-eelarve valdkonna, analüüsida sotsiaal-majanduslikke protsesse, rahvamajanduse, teaduse, tehnika ja kultuuri arengut, tootlike jõudude paigutust, ühiskondliku tootmise majanduslikku efektiivsust, tööviljakust, raskete ja töömahukate tööde mehhaniseerimise ja automatiseerimise, teaduse ja tehnika saavutuste, kapitaalmahutuste ja käibefondide, tootmisvõimsuste, loodusvarade ning tööjõu ja materiaalsete ressursside kasutamist, materjalide, tooraine, kütuse ja elektrienergia kasutamise ratsionaalsust ning kokkuhoidu, toodangu ja teenuste omahinna, tootmis- ja käibekulude, kasumi ja rentaabluse, hindade kujunemist, töö ja palga, finants-majanduslike tulemuste, tööstuses, põllumajanduses,

ehituses ja teistes rahvamajandusharudes majandusliku stimuleerimise fondide moodustamise ja kasutamise küsimusi, elanike materiaalse heaolu ja kultuuritaseme ning muid küsimusi.

Andmeanalüüsi põhjal tuli anda hinnang ministriumide ja ametkondade finants-majandusliku tegevusele, selgitada välja olemasolevaid reserve ja neist ette kanda valitsusele. Vormiliselt pidi andmeanalüüsi meetodeid tundma ja kasutama iga SKV ja kohaliku statistikaorgani ökonomist. Ajavahemikus 1978-1986 esitati NLiidu SKVle keskmiselt 4615 statistilist tööd aastas. Korraldati kokku 49 loendust, 186 ühekordset statistilist arvestust ja 269 statistilist uuringut, anti välja 284 statistikakogumikku ja 4559 statistikabülletääni. Analüütilisi ettekandeid koostati ja esitati 1724.

Käsitleva ajavahemiku loendustest tuleb nimetada rahvaloendust seisuga 17. jaanuar 1979, samuti iga-aastaseid paigaldamata seadmete loendusi, mitmesuguste materjalide ja kütusejääkide loendusi. Paljud ühekordsed arvestused toimusid mõne aasta tagant või samuti igal aastal, ka lisandus täiesti uusi arvestusi. Olulist kohta statistikas ja analüütilises töös omasid rahvamajanduse aruandebilansid, tootmise ja tarbimise majandusharude vahelised bilansid, materiaalse, rahaliste ja tööjõuressursside bilansid, ühiskondliku koguprodukti, rahvatulu, elanike tulude ja kulude ning elanike demograafiliste näitajate arvutused. Lisaks üleliidulise töötlusprogrammiga ettenähtud töödele vajas riigiplaan aruannete täiendavaid töötusi ning selle programmi, kooskõlastatult riigiplaaniga, kinnitas SKV igaks aastaks oma käskkirjaga.

Vabariigi alluvusega linnade ja rajoonide riiklike plaanide koostamiseks vajas riigiplaan statistilisi andmeid regionaalses lõikes. Valitsuse ülesandel ja riigiplaaniga lepingulisel alusel organiseeriti SKVs (1978) territoriaaltstatistika osakond, kes kogus SKV poolt kinnitatud aruandevormiga teavet ettevõtetelt, organisatsioonidelt ja asutustelt jaotatuna toimlate asukoha järgi. Sellega pandi ühtlasi alus regionaaltstatistika andmepangale "Region", milles oli 11 jaotust kokku 961 näitaja ja 192.2 tuhande näitarvuga (1988). SKV Vabariiklik Arvutuskeskus pidas tööstusettevõtete (295 ettevõtet ja 557 filiaali ja muud toimlat) andmepanka, mis sisaldas iga ettevõtte kohta 112 näitajat. Kapitaalehituse andmepank sisaldas teavet (42 näitajat) 148 ettevõtte ja organisatsiooni kohta. Elanike büdzhetiuuringu andmepank sisaldas 469 näitajat, hõlmates perioodi alates 1985 aastast. Andmepangad võimaldasid kiirelt täita infopäringuid.

Statistikakorraldus 1987-1989

NLKP Keskkomitee ja NLiidu MN võtsid 17. juulil 1987 vastu määruse "Meie maal statistika põhjaliku parandamise kohta", millele vastavalt andis ka EKP Keskkomitee ja ENSV MN oma järjemääruse "Eesti NSVs statistika põhjaliku parandamise abinõude kohta" (24. august 1987). Nende dokumentide lugemisel tundub, et riigi hädades on süüdi statistika, mis vajavat vastavalt partei XXVII

kongressi ning NLKP Keskkomitee jaanuari- ja juunipleenumi otsustele majanduse juhtimise radikaalse reformi kohta põhjalikku ümberkorraldamist ja statistikaorganite osatähtsuse suurendamist rahvamajanduse juhtimises. Tegelikult ei muutunud eriti midagi, küll vahetati ENSV Statistika Keskselts nimesilt teise vastu — ENSV Riiklik Statistikakomitee. Määruses konstateeritakse, et statistika ei rahulda juhtimise üldriikliku, harukondliku ega regionaaltasandi vajadusi õigeaegse ja analüütilise informatsiooni järele.

Statistikat ja analüütilisi töötlusi oli omajagu, et majanduse juhtimiseks otsuseid teha. Selle asemel aga nõuti järjest uusi, “värsked” andmeid, nagu muutuks majanduslik olukord iseenesest kuu või kvartali jooksul. Tuleb tõdeda, et teadusliku andmeanalüüsi tegemiseks puudus SKVI oskusjõud, aga teadus- ja haridusasutused ei tundnud huvi andmestiku vastu, mille käsitlestulemusi niikuinii polnud võimalik avaldada. Ennekõike polnud asi statistikas, vaid ikka selles, et kohalikel institutsioonidel polnudki õigusi ja võimalusi kogu majanduse ja elukorralduse juhtimiseks. Ega kohapealset võimkonda ja plaaniorganeid ei huvitanud tõene statistika ja analüüs, sest majanduse võtmepositsioonid olid üleliiduliste ministeeriumide käes ja otsused ressursside jaotamise ja kõige muu kohta tehti seal.

Ülesanded, mis kõnealune määrus statistika ette püstitas, oleks ainuüksi analüüsi ja kirjastustegevuse osas nõudnud sellekohaste struktuuride loomist ja teaduskaadri lülitamist statistikastruktuuri. Seda ei toimunud ning määruse nõuded jäid paljasõnalisteks loosungiteks. 1988 aasta alul andis ENSV MN määruse “ENSV Riikliku Statistikakomitee tegevuse ja organisatsioonilise struktuuri ümberkorraldamise kohta”, millega nähti ette Statistikakomitee järgmine struktuur:

- Rahvamajandusbilansi valitsus
- Sotsiaalstatistika valitsus
- Statistikakorralduse täiustamise osakond
- Koondstatistika osakond
- Teaduse ja tehnika progressi statistika osakond
- Rahvastikustatistika osakond
- Tööstatistika osakond
- Materiaalsete ressursside statistika osakond
- Rahandus- ja hinnastatistika osakond
- Tööstusstatistika osakond
- Agrotööstuskompleksi statistika osakond
- Kapitaalehitusstatistika osakond
- Kaubandus- ja teenindusstatistika osakond
- Transpordi- ja sidestatistika osakond
- Kaadri ja õppeasutuste osakond
- Raamatupidamine
- Asjadevalitsus

Määrus nägi ette, et Statistikakomitee juures asuvad Peaarvutuskeskus ja Õppekombinaat ning statistikasüsteemi kuuluvad Tallinna Linna Statistikaavalitsus ning linnade ja rajoonide 16 statistikaosakonda. Sama aasta

aprillis kinnitati ENSV Riikliku Statistikakomitee ning ENSV linnade ja rajoonide riikliku statistikaorganite põhimäärus. Selle dokumendi alusel sai statistikakomitee töötada 1989 aasta lõpuni, mil loodi Eesti Vabariigi Statistikaamet (hilisema nimetusega Riigi Statistikaamet või lihtsalt Statistikaamet). Ei saa öelda, et pärast määruse vastuvõtmist statistika põhjaliku parandamise kohta oleks toimunud olulisi muutusi tsentraliseeritud statistiliste tööde plaanides. Oluliseks tööks oli 1989 aasta rahvaloenduse ettevalmistamine ja läbiviimine. Muude loenduste ja ühekordsete arvestuste arv vähenes. Vähenes ka NLiidu SKVle esitatavate statistikatööde üldarv. Analüütilised tööd muutusid komplekssemaks ning nende arv vähenes samuti.

Statistikakorraldus 1990-1993

Oktoobris 1989 sai Statistikakomitee esimeheks Einu Reitsnik, kellele ENSV Valitsus tegi ülesandeks ette valmistada asutuse ületoomine ENSV haldusse. Poliitilised sündmused kulgesid aga kiiremini kui asjaomase dokumentatsiooni valmimine ja läbirääkimised Moskvaga.

Nimelt moodustati ENSV Valitsuse määrusega (16. jaanuar 1990) ENSV Riiklik Statistikaamet ja Riikliku Statistikakomitee tegevus loeti ENSV ÜP seadluse alusel (1989) lõpetatuks. Statistikaseadus võeti vastu 15. märtsil 1990 ning Statistikaameti peadirektor kehtestas Statistikaameti uue struktuuri. Samuti kinnitati Statistikaameti põhimäärus. Seega oli loodud õiguslikud eeldused uuele statistikasüsteemile üleminekuks, lähtuvalt turumajanduse tingimustele ja uuele riigikorrale vajaliku statistika tootmisest.

Septembris 1990 sõlmisid Eesti Statistikaamet ja Rootsi Statistika Keskbüroo koostöölepingu ning isikustatistika valdkonnas algas koostöö ka Soome Statistikaga. Eesti Valitsus moodustas komisjoni iseseisva Eesti riigi vajadusi arvestava statistikakorralduse loomiseks, mis arvestaks riigi, omavalitsuste ja ettevõtete vajadusi ja huve ning vastaks rahvusvahelise statistika põhimõtetele. 1990 aasta lõpuks töötati välja Eesti Vabariigi Statistikasüsteemi reorganiseerimise kontseptsioon, milles kavandati statistika korralduse eelseisvad ülesanded. Nimetatud kontseptsioon kiideti heaks EV Valitsuse määrusega (1991), milles püstitati ülesanne välja arendada iseseisev statistikasüsteem. Märtsis 1991 nimetati Statistikaameti peadirektoriks Rein Veetõusme.

Aprillis tuli kokku 24 töögruppi ligi 300 asjatundjaga ning vaatas läbi seni kehtinud statistilised aruandevormid ja töötas välja statistiliste näitajate loetelud ja statistilised aruande vormid, mida võib nimetada üleminekuperioodi dokumentatsiooniks. Andmevõrreldavuse nimel tuli ajavahemikul 1992-1993 üle minna rahvusvaheliste klassifikaatorite rakendamisele ja statistika uuele metoodikale. Statistika korraldamisel lähtuti ÜRO poolt väljatöötatud rahvamajanduse arvepidamise süsteemist ning töötati ISIC alusel välja Eesti rahvamajanduse tegevusalade klassifikaator (ERTAK).

Aastal 1992 käivitus statistikaalane koostööprogramm Euroopa Liidu, Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni ja Balti riikide statistikakeskustega. Eesti Statistikaamet lülitus ka PHARE statistikaalasesse koostööprogrammi, mille eestvedajateks olid Rootsi Statistika Keskbüroo, Norra Statistika Keskbüroo, Soome Statistikakeskus ning rahvastikustatistika osas Taani Statistikaamet. Statistikaameti töötajaid hakati kutsuma rahvusvaheliste organisatsioonide ja Põhjamaade statistikaorganisatsioonide korraldatud seminaridele, nõupidamistele, väljaõppele, kursustele ja konsultatsioonidele. Üleminek turumajandusele, uute seaduste vastuvõtmine ja muudatused normatiivaktides, koostöö ÜRO, Eurostati jt. rahvusvaheliste organisatsioonide töösse, tutvumine rahvusvaheliste organisatsioonide materjalidega, osalemine välisriikide koostöö programmides tingis uute aruandevormide ja uue statistikakorralduse ning vastavate oskustega kaadri ettevalmistamise.

2.5. Eesti Vabariigi statistikakorraldus

Aastatel 1992-2002 toimusid Statistikaametis olulised ümberkorraldused, mille käigus asutuse põhiülesanded püüti viia vastavusse iseseisva riigi statistikavajadustega ja rahvusvaheliste nõuetega. Peadirektor kehtestas Eesti Statistikaameti uue organisatsioonilise struktuuri ja ametikohad (september 1993), mis täideti konkursi alusel ning millist võtet on etteruttavalt öeldes tänaseks korratud neljal korral. Põhilisteks struktuuriüksusteks said teenistused ja sektorid. Põhiteenistusi moodustati viis ja sama arv loodi ka tugiteenistusi.

Makroökonoomika teenistusse kuulusid riigirahanduse, tootmisarvestuse, tarbimisarvestuse, makroanalüüsi, maatriksbilansi ja väliskaubandusstatistika sektor. Ettevõtlusstatistika teenistusse kuulusid tööstuse ja energia statistika, kaubandusstatistika, transpordi- ja teenindusstatistika, investeeeringu- ja ehitusstatistika, kinnisvara- ja elumajandusstatistika, keskkonna- ja põllumajandusstatistika ning ettevõtte rahandusstatistika sektor. Hinnastatistika teenistusse kuulusid tarbijahindade statistika ja rahvusvaheliste programmide, tootjahindade statistika ja ehitushindade statistika sektor. Rahvastikustatistika ja rahvaloenduse teenistuse moodustasid rahvaloenduse ja rahvastikustatistika sektor. Sotsiaalstatistika teenistusse kuulusid haridus-, teadus-, kultuuri- ja õigusstatistika, palgastatistika ning eluoluuuringute ja analüüsi sektor. Tugiteenistuste hulka kuulusid statistika arenduse, statistika levi, informaatika, ökonoomika ja õigusabi teenistus.

Järgnevatel aastatel on struktuuri muudetud, teenistuste jaotust ja sektorite nimetusi täiendatud, kuid struktuuri põhiolemus püsis 2004 aastani. Tingituna töömahu suurenemisest mitmete pidevuuringute, rahva-ja eluruumide loenduse ning põllumajandusloenduse koosseisu lisandumisest, maakondade statistikabüroode ja osakondade likvideerimisest 2000 aastal ning statistiliste tööde tsentraliseerimisest Statistikaametisse, suurenes ametikohtade arv 385 inimeseni. Peale selle tegutseb küsitlejavõrk, mis üle riigi koondas parematel

päevadel ligikaudu poolteistsada küsitajat ja millest tänaseks on alles poolsada. Uus ümberkorralduse ring algas 2004 ja jätkub siiani, juba uue direktori Priit Potisepa juhtimisel.

Alates 1997 aasta teisest poolest töötab Statistikaamet Riikliku statistika seaduse alusel, mida hiljem on mitu korda täiendatud. Statistikaamet toimib Rahandusministeeriumi haldusalas ning ameti põhimäärus on vastavalt kinnitatud rahandusministri poolt (1997 ja 2000). Statistikaameti kogutud ja töödeldud andmestiku kaitset reguleerib Vabariigi Valitsuse määrus (29. jaanuar 2001), samuti on juhendumiseks “Riikliku statistika seadus”, “Isikuandmete kaitse seadus”, “Andmekogude seadus” ning Rahvusvahelise Standardiorganisatsiooni (ISO) infoturbe standardid. Juriidika taustal on paraku vaeseomaks jäänud andmestik ning 2005 aasta sügisest taastus veneaegsele lähedane andmekasutusrezhiim.

Küsitlusstatistika loomise raames viidi koostöös Norra Sotsiaaluuringute Instituudiga läbi eluolu küsitlusuuring. Valimisse sattunud isikutelt koguti teavet elamistingimuste, leibkonna, tervise, majandusliku olukorra, turvalisuse jm kohta. Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni metoodika järgi on Statistikaamet korraldanud tööjõu-uuringuid. Esimene neist (1995) hõlmas ajavahemikku 1989–1995, edaspidi toimusid lühendatud programmiga küsitlused regulaarselt. Käivitati ka leibkonna sissetuleku- ja tarbimisuuring eesmärgiga saada teavet leibkonna majandusolukorra, leibkonnatüüpide tarbimise jm kohta. Aastal 2000 korraldas Statistikaamet rahva- ja eluruumiloenduse. Järgmisel aastal viidi läbi üleriigiline põllumajandusloendus.

Statistikaameti töötulemusi kajastavad tema väljaanded, milliste bibliograafia on leida vihus “Statistikaväljaanded 1993–2000. Bibliograafia”. Väljaanded on enamuses kakskeelsed — eesti- ja ingliskeelsed. Amet koostab “Eesti Statistika Aastaraamatut”, mis ilmub iga-aastaselt eesti- ja ingliskeelsena ning keskendub vastava aasta andmestikule. Eesti statistika kuukirjades avaldatakse lühema perioodi — kuu, kvartali ja ka aasta statistikat. Samuti ilmub regionaalset üldstatistikat sisaldav “Eesti piirkondlik statistika” ja kuubülletään “Eesti põhilised sotsiaal- ja majandusnäitajad”. Hulgaliselt on ilmunud temaatilisi aastakogumikke ja ka kvartali- ja kuubülletääne. Viimase vene aja rahvaloenduse tulemused avaldati viies köites, 2000 aasta loendusarvude kohta on kaksteist elektroonilist köidet, millest kaheksa esimest ka paberil. Statistikaamet on välja andnud analüütilisi väljaandeid nagu “Sotsiaaltrendid”, “Elamistingimused”, “Piirkondlik areng”.

3. RAHVAARV JA RAHVASTIKU PAIKNEMINE

Rahvastikuprotsesside koosmõju avaldub rahvastikutaastes, mille tulemust iseloomustab kokkuvõtlikult rahvaarvu muutus. Rahva arvukus on asjaolu, millest pole mööda vaadanud ei poliitikud, majandus- ja sõjamehed, filosoofid ega paljud teised nii tänapäeval kui ajaloo. Veidi lihtsustades võib väita, et rahvastikuprobleemi üleilmastumine XX sajandi keskpaiku ja selle kujunemine peamiseks globaalprobleemiks on eelkõige seotud rahvaarvu kiire kasvuga. Õigem oleks küll öelda — liialt kiire — eriti olukorras, kus rahvaarvu kasv majanduskasvu süstemaatiliselt edestab, milliseid näiteid ju kolmanda maailma riikides leidub.

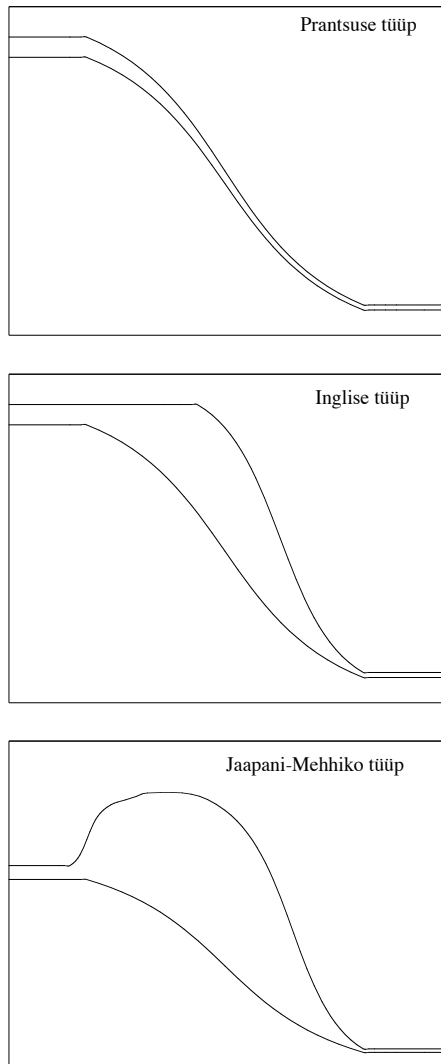
Maailma rahvastiku- ja arengukonverentsidele pani aluse Rooma kokkusaamine enam kui poole sajandi eest 1954 aastal. Edaspidi on need suurfoorumid toimunud iga kümne aasta järel, lisaks piirkondlikud valitsusvahelised konverentsid kõigis maailmajagudes. Kokkuvõttes on taoline koostöö kulgenud pikaajaliselt kõrgel tasemel, mida ükski teine eluvaldkond pole siiani näidanud. Peamine põhjus selle taga on iseenesest lihtne — rahvaarv, täpsemini selle muutumine on tõepoolest mureaineks, ja seda ka siis, kui omal maal valitseb rahvastikutaaste soovitud tasakaal või koguni negatiivne iive.

3.1. Rahvaarvu kujunemise tagamaad

Sajandeid valitsenud traditsioonilist rahvastikutaastet iseloomustas kasvu- ja kahanemisperioodide vaheldumine, mis vastas n-ö normaalsete ajavahemike kestusele ja kriisiaastate sagedusele. Samas muutus rahvaarv piisavalt pikkade ajavahemike kokkuvõttes reeglina statistiliselt üsna vähe, esitades nullist väga vähesel määral hõlbivat kasvu-kahanemist. Nõnda on demograafilisele üleminekule eelnenud rahvaarvu kasvu hinnatud, sõltuvalt inimkonna ajaloost “alguspunkti” määratlusest, vahemikku 0.001-0.0001 juurdekasvuprotsenti aastas. Ülemineku ajal aga ületab sama näitav ühe protsendi piiri ning mõnel rahval on ulatunud kolme protsendini või koguni üle selle. Niisiis on rahvaarvu kasvu kiirus demograafilise ülemineku ajal 10 000-30 000 korda suurem kui kogu varasema ajaloos jooksul. Sedavõrd erandlik ajajärk rahvaarvu dünaamikas väärib omaette oskussõna, millises tähenduses on juurdunud rahvastikuplahvatus. Teatud kontekstis on peetud seda terminit liiga väheütlevaks ning suurema rõhu andmise nimel on kasutatud väljendit rahvastikupomm [Erlach, Erlach 1970].

Rahvastikuplahvatus on taas üks paratamatu nähtus kõigile demograafilist üleminekut läbivatele rahvastele üle elada. Kõnealuse nähtuse peamiseks põhjuseks on eluaastate arvu — vahemik sünni ja surma vahel —

Joonis 3.1

Demograafilise ülemineku skeem

1975]. Inglise tüübi korral jääb sündimuse langus mõne kümnendi võrra hilisemaks ja rahvaarv võib kasvada enam kui kümnekordselt nagu Hollandi puhul teoks sai. Jaapani-Mehhiko tüübi tunnusjooneks on suremuse äkiline langus — sageli imporditud meditsiini-saavutuste rakendamise toel — mille najal sündimus vähenemise asemel esialgu hoopis tõuseb. Paranenud rahvatervisest tulenev kasv võib sündimuse viia traditsioonilise tüübi normaaltasemest märgatavalt kõrgemale mitmeks aastakümneks ja põhjustada väga ulatusliku rahvastikuplahvatuse [UN 1980-2005].

enam kui kahekordis-tumine väga lühikese aja jooksul, teisisõnu põlvkondade kooselule-muse hüppeline kasv. Demograafilise ülemineku konkreetne kulg võib kirjeldatud kasvupõhjust pealegi võimendada. Taoline võimendumine toetub demograafilise ülemineku olemusele, mis seisneb tasakaalustatud taasteterviku puudumises, kui üks taastetüüp asendub teisega. Vastavalt evivad rahvastikuprotsessid küllalt suurt iseseisvust ja võivad ilmutada üksteise suhtes ebasünkroonsust üsna laial skaalal. Tüüpiliselt võimendab rahvastikuplahvatust sündimuslanguse mahajäämus suremuse arengust, mis on sage või isegi reeglipärane olukord demograafilise ülemineku algjärgus.

Ülevaatlikkuse huvides on demograafilise ülemineku teede omapära ja vastavalt ka rahvastikuplahvatuse tugevus koondatud kolme suuremasse rühma (joonis 3.1). Prantsuse tüübiks kutsutakse teed, mida iseloomustab suremuse ja sündimuse languse küllalt suur paralleelsus. Rahvastikuplahvatuse võimendumine pole tugev ning ülemineku vältel kasvab rahvaarv suurusjärgus kaks korda, Prantsusmaa puhul on näiteks antud hinnang 78 protsenti [Pavlik, Hampl

Ainuüksi suuresti erinev rahvaarvu kasv, toetatuna muidugi ka demograafilise ülemineku mitme teise ebasünkroonsuse poolt, viib rahvaste ja riikide ümberrivistumisele, nende asendi ja tähtsuse mõttes maailmas. See pööre ei pruugi olla üleliia kiire, kuid on oma kindlasuunalisuse ja teatavas mõttes paratamatuse tõttu seda muljetavaldavam. Kui siia lisada veel mõne rahva soov oma esilekerkimist kiirendada ja mõne teise püüd *status quo* säilitada, pole imestada konfliktide tõenäosuse jõudsa kasvu üle rahvastikuülemineku ajajärgul. Vahemärkusena olgu öeldud, et konfliktioht kipub muudel võrdsetel tingimustel tõusma eriti kõrgeks seal, kus naaberriikide demograafilise arengu ajastuserisus on suur. Kuivõrd just nüüdisajal iseloomustab rahvastikuplahvatus rekordarvu maailma rahvaid, siis ei tule arvestada mitte ainult kohalike konfliktikolletega, vaid ka ülemaailmse vägivallatsemise võimalusega, kas või hoogustuva terrorismi näol. See kõik annab rahvastikuprobleemidele demograafilise ülemineku ajajärgul tõepoolest globaalse mõõtme.

Demograafilise kasvupotentsiaali toel jätkub rahvaarvu kasv ka sündimuse ja suremuse tasakaalustumise järel veel mitme aastakümne vältel pärast demograafilise ülemineku lõppu. Enamikul varase üleminekuga rahvastel suurendas kasvupotentsiaali täiendavalt sõjajärgne beebibuum ning nõnda valitses taoline rahvastiku struktuurist kantud rahvaarvu kasv XXI sajandi alguseni. Uus sajand tõdeb kasvupotentsiaali lõplikku ammendumist rahvastikuarengu pioneermaades, kuid rahvaarvu stabiliseerumise asemel on tunnusjooneks eesootav või juba alanud depopulatsioon. ÜRO rahvastikuproгноosid ei jäta kahtlust, et ükski Euroopa rahvas ei jää sajandi keskpaigaks rahvaarvu vähenemisest puutumata, seda sisserände mistahes arengu korral [UN 2004].

3.2. Eesti rahvaarvu dünaamika

3.2.1. Üleminekueelne ajajärk

Viimase tuhande aasta kestel on Eesti rahvastikku iseloomustanud kriisiaastate rohkus, mis teadaolevalt on olnud omane kogu Läänemere ida- ja lõunakaldale pärast ida-lääne kaubateede kandumist Vahemerelt Balti merele ning idaslaavlaste koondamist Moskva keskviimu alla. Samaaegselt on esimesena nimetatud asjaolu olnud ka rahvaarvu kasvu soodustav tegur kriisivabadel ajajärkudel. Üks pikemaidsedalaadi ajajärke kestis XI sajandist kuni XIII sajandi alguseni, kuhu kuulub ka esimene täpsem Eesti rahvaarvu hinnang. Tol ajal võis Eesti kaasaegsel territooriumil elada kuni 200 tuhat inimest. Ajaloost poolt antud hinnangud rahvaarvule, toetudes uute allikate kasutuselevõtule ja vanade ümberhindamisele, on näidanud aja jooksul kasvutrendi ning jõudnud järjest lähemale viidatud ülempiirile [Palli 1998].

Järgnevad viis sajandit Eesti rahvastikule lisa ei toonud, pigem kadu, küll vaheldusid kasvuperioodid järskude kriisidega, eriti sõdade, kuid ka epideemiade toimel. Kahe suure kriisiaja — muistse vabadusvõitluse kaotuse

ning Jüriöö ülestõusu mahasurumise — kohta arvandmeid ei pakuta, aga järgnenud sisseränne tühjenenud maale on teada mõlemal ajajärgul. Liivi sõja alguseks on Eesti rahvaarv jälle kosunud ning seda on hinnatud 250–300 tuhandele inimesele. Väikseim kvantitatiivselt teadaolev rahvaarv Eesti ajaloos vältel on pakutud aega 1620–1625, kui Liivi ja Poola-Rootsi sõdade tagajärjel kahanes elanike arv 70–100 tuhande inimeseni.

Kriisijärgsele rahvastikule oli tol ajal iseloomulik — reeglina jäi alles kõige tervem ja tugevam sünnitusealine rahvastikuosa — kiiresti kasvada ning nõnda saavutas Eesti rahvaarv XVII sajandi lõpuks, s.o vähem kui saja aastaga arvukuse 350–400 tuhat inimest, mis kokkuvõttes ületas ka Liivi sõja eelse taseme. Mõistagi tuleb osas sellest kasvust kanda kolmanda suure sisselaine arvele. Viimane suurem kriis Eesti rahvastiku ajaloos enne XX sajandit jäi XVII ja XVIII sajandi vahetusse, kus Suure nälja, Põhjasõja ja viimase ülemaalse katkuepidemia (1711–1712) tulemusena vähenes rahvaarv jälle ligikaudu 150 tuhande inimeseni.

Põhjasõjale järgneva kahe sajandi vältel jäi Eesti lõpuks ometi otsesest sõjategevusest kõrvale ning — mis mõistagi peaasi — algas traditsioonilise rahvastikutaaste lagunemine koos Euroopa abiellumistüübi leviku ja rahvaarvu üleminekueelse kasvuga. Põhjasõja eelne rahvaarv taastus Eestis XVIII lõpuks, kerkides kriisiperioodile eelnenud tasemest isegi veidi kõrgemale. XIX sajandi keskpaiku, teisisõnu vahetult demograafilise ülemineku eel elas Eestis juba ligikaudu 750 tuhat inimest. Kuigi kasv oli märkimisväärne, jättis sügavate kriisiaastate kordumine Eesti rahvaarvu ometi selgesti maha Baltoskandia naabreist. Näiteks soomlased läksid rahvaarvu seisukohalt Eestist esmakordselt ette just Liivi sõja aegse rahvastikukriisi ajal.

3.2.2. Üleminek ja kaasaeg

Demograafilise ülemineku algust tähistavad muutused rahvastikuarengus tõusid Eestis valitsevaks XIX sajandi keskpaiku. Suremus- ja sündimuslanguse suhteline üheaegsus väljendus Eesti puhul teiste rahvastega võrreldes tähelepanuväärselt aeglases rahvastikukasvus kogu demograafilise ülemineku vältel. Vaid mõnel üksikul aastal küündis rahvastiku keskmine juurdekasv üle 10 promilli, mida peetakse sageli pigem üleminekukasvu alampiiriks. Eesti rahvastiku juurdekasv kippus maha jääma isegi Prantsusmaa näitarvust ning jäi mitmekordselt alla naaberrahvastele.

Niiviisi sisaldab demograafiline üleminek Eestis paradoksi: iseenesest ju kõige kiirema rahvaarvu juurdekasvu ajastul jääb Eesti rahvaarvu tõus tegelikult teistest järsult maha, olles tõenäoliselt üks väiksemaid maailmas. Omajagu täiendas prantsuse tüüpi üleminekut tolele ajajärgule iseloomulik, kuid Eesti oludes eriti tugevasti väljendunud emigratsioon. Eesti rändearengule oli iseloomulik mitte niivõrd rahvusruumi linnadesse, kuivõrd oma asustuspriiridest väljapoole suundunud voog.

Esimene kaasaegne rahvaloendus, mis hõlmas enam-vähem kogu tänapäeva Eesti maa-ala, toimus Balti loendusena aastal 1881. Järgnes esimene ülevenemaaline rahvaloendus 1897 aastal. Tänu neile andmekogumise suurettevõtmetele on võimalik jälgida Eesti rahvastiku kiireima kasvu ajajärgul asetleidnud rahvaarvu ja rahvastiku koosseisus toimunud muutusi hoopis üksikasjalikumalt kui varem. 1881 aastal elas Eestimaa ja Liivimaa põhjaosas, kokku üheksas eesti maakonnas 881.5 tuhat inimest. Ülevenemaaline rahvaloendus 1897 aastal fikseeris võrreldavaks arvuks 958.4 tuhat inimest ning nõnda oli eelmisest loendusest möödunud kuueteistkümne aastaga kogukasv olnud ligi 9 protsenti ja keskmine aastajuurdekasv 0.55 protsenti.

Rahvaarvu muutuse kõrval Eesti territooriumil tuleb ühtaegu jälgida väljarännet, mis — nagu juba öeldud — oli erakordselt intensiivne. Ühelt poolt saab nii seletuse isegi Prantsusmaast (väljaränne jäi Eestiga võrreldes mitmeid kordi väiksemaks) tagasihoidlikum rahvastiku juurdekasv, teisalt aga asetub oma kohale naasevrände potentsiaal, mis kahel korral — oma riigi loomise järel ning Teise maailmasõja lõpul — on märkimisväärses ulatuses ka realiseerunud. Niisiis arvatakse enne Esimest maailmasõda väljarändajaid Venemaale (ja nende järglasi teises põlves) olevat umbes 200 tuhande inimese jagu, mis moodustab kuni viiendiku eestlaste tollasest arvust. Sellel ajajärgul oli väljaränne teistesse maailma paikadesse pigem meremeeste ja õppurkonna kui põlluharijate pärusmaa ja seevõrra arvuliselt suhteliselt väike, aga neidki tuleb arvestada tuhandetes.

Iseseisva Eesti esimene rahvaloendus aastal 1922 tõdes 1107.1 tuhande elaniku olemasolu, tõsi, varem viidatud üheksast maakonnast suuremal territooriumil. Kui piiride mittevastavus siinkohal kõrvale jätta, oli veerandsaja aastaga lisanud ligi 16 protsenti rahvastikku. Seda Esimese maailmasõja, Vabadussõja, Saksa okupatsiooni ja revolutsioonisegaduste kaotusele vaatamata. Keskmine aastajuurdekasv sel perioodil küündis 0.62 protsendini. Tuleb aga märkida, et revolutsioonikeerises juba kodumaale naasnute kõrval opterus iseseisvuse kinnistumise järel 1920–1922 aastatel Eestisse punaselt Venemaalt veel ümmarguselt 40 tuhat isikut. Kahekümnendate ja kolmekümnendate aastate rahvastikukasv oli määratud demograafilise ülemineku lõpulejõudmise ja kasvupotentsiaali järkjärgulise ammendumisega ning mõistetavalt jäi tagasihoidlikuks. Samal ajal kadus ka väljaränne ja asendus juba 1930 lõpul poolenisti riigi poolt suunatud sisserändega.

Teise maailmasõja ning sellele järgnenud repressioonide tekitatud inimkaotusi on hinnatud eestlaste hulgas 17.5 protsendile, millele tuleb liita enamuse kohalike vähemusrahvuste pea täielik häving [Katus 1990; Katus, Puur, Sakkeus 2000a]. Kokku kaotas Eesti viiendiku põlisrahvastikust, arvestamata seejuures aastakümneid laagrites-asumisel viibinud, kuid siiski ellu jäänud inimeste suurt hulka [Sarv 2001]. Otsevõrdlusel on see ikkagi mõneti vähem kui Poola, Valgevene või Leedu inimkaotused, kuid kätte jõudnud demograafilise arenguetaapi tõttu oli tollaste sündmuste pikaajaline tähendus kokkuvõttes Eesti rahvastikule siiski märgatavalt ulatuslikum. Nõnda on lätlased ja eestlased ainsad omariiklusega rahvad Euroopas, kelle tänane arv on väiksem nii Teise

maailmasõja eelsest kui ka XX sajandi alguse arvust, eestlaste puhul ligikaudu 10 protsenti. Tulevikuarengu seisukohast on samavõrra oluline mõista, et XX sajandi sõdade ja repressioonide poolt põhjustatud arvulist kaotust ei suuda Eesti põlisrahvas kunagi tasa teha, kuivõrd tänapäeva iseloomustav depopulatsioon säilib vanuskoostise toel veel aastakümneid isegi siis, kui sündimus mõne aja möödudes peaks Euroopa keskmisega võrreldes palju kõrgemale tõusma.

Tabel 3.1

Eesti põlis- ja immigrantrahvastiku arv** 1922-2000
(ilma okupatsiooniväe koosseisuta)*

Loendus- aasta	Kogu- rahvastik	Põlisrahvastik		Välispäritolu ehk immigrant- rahvastik
		Eestlased	Vähemus- rahvused	
1922	1107100	970000	112300	24800
1934	1126400	992500	121700	12200
1941	999900	908000	91900	.. ²
1945 ¹	854000	831000	23000	.. ²
1959	1196800	892700	?	?
1970	1356100	925200	?	?
1979	1464500	947800	?	?
1989	1565700	963300	66500	535900
2000	1370052 ³	?	?	?
	1439200 ⁴			

* Alates 1945 Eesti NSV territoorium, varasemast 2334 km² võrra väiksem

** Eri määratluste ühtlustamine läbi aja pole nõutava täpsusega võimalik, arvudesse tuleb seetõttu suhtuda pigem kui ligikaudseisse

¹ Hinnang 1. jaanuar 1945

² Rahvastikutaaste seisukohalt rühm puudub, üksikisikute arv sisaldub vähemusrhvvuste arvus

³ ESA, 2000 aasta rahvaloendus [ESA 2002]

⁴ ESA, hinnang 1. jaanuar 2000 [ESA 2001]

Eraldi on tarvis tähelepanu juhtida seigale, et Teine maailmasõda ja Euroopa geopoliitiline teisenemine muutis oluliselt Eesti rahvastiku koostist. Nimelt kujunes sõjategevuse järgne Eesti pea absoluutseks rahvusriigiks, kuigi lühikeseks perioodiks. Kõiki vähemusrhvvustega asetleidnud muutusi arvestades, tõusis eestlaste osatähtsus Eesti uuel, vähendatud territooriumil sõja lõpuks koguni 97.3 protsendile [Katus, Puur, Sakkeus 2002]. Sedaviisi kaotas Eesti suurriikide poliitika tulemusena peale veerandini langenud eestivenelaste kõik oma põlised vähemusrhvhvad.

Sellel Teise maailmasõja poolt põhjustatud geopoliitilise ühiskonna-muutuse mõju veel ei piirdunud. Eesti rahvastikukoostise teisenemine jätkus, eelnevast erineval, aga lõppkokkuvõttes koguni järsemal moel. Määravaks kujunes tõik, et Eesti oli liidetud demograafiliselt erineval arenguetapil oleva riigi külge. Nimetatud erisus leidis väljenduse rahvastiku rändepotentsiaalis — XIX sajandi teisel poolel ja XX alguses kujutasid Vene impeeriumi alad väljarändeareaali Eestimaa kolonistidele, nüüd, vastuoksa, oli kõrge

rändepotentsiaal omane NLiidu slaavi rahvastikule, kelle jaoks kujunes Eesti selle poten-tsiaali realiseerimise üheks ligi-tõmbavaks sihtalaks. Muidugi suundus slaavi rahvaste üldisest väljarändevoost Eestisse suhteliselt väike osa, kuid lähte- ja sihtpiir-konna rahvaarvu kahe suurusjärguni küündiva erisuse tõttu oli see Eesti jaoks väga suur.

Rahvastikuarengu kirjeldatud ebasünkroonsuse tulemusena iseloomustab tänapäeva Eestit Euroopa kontekstis silmapaistvalt kõrge välissündinute osakaal, mis ületas vene aja lõpul koguni 26 protsenti kogurahvastikust. Lisades välissündinutele nende teise põlvkonna, moodustab välispäritolu rahvastik Eestis tervikuna ligikaudu 36 protsenti, olles sellisena arvuliselt (aga ka koostiselt) kaunis lähedane mitte-eestlaste rahvastikurühmale (38.5 protsenti) riigis [Katus, Puur, Sakkeus 2002]. Nõnda mahub rahvusvaheliselt käibiva määratluse kohaselt ligikaudu kuuesajast tuhandest mitte-eestlasest rahvusvähemuse mõiste alla vaid 39 tuhat vene ja 29 tuhat ingeri põliselanikku, ülejäänud kuuluvad välispäritolu rahvastiku hulka (vt tabel 3.1). Sedavõrd arvuka uue rahvastikurühma lisandumise mõju on kandunud kõigile rahvastikuprotsessidele, kus põlis- ja välispäritolu rahvastikul on erinev arenguajustus.

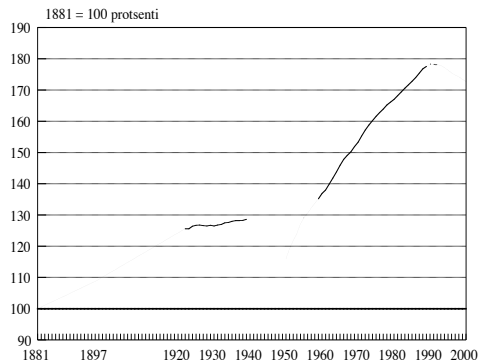
Massiline sisseränne on hoidnud Eesti rahvaarvu kasvu suhteliselt kõrgel tasemel kogu sõjajärgse aja kuni taasiseseisvumiseni (vt joonis 3.3). Seejuures tuleb otsemõju kõrval arvestada veel sisserände kaudset rahvaarvu kasvatavat mõju: immigrantide noor vanuskoostis tagas kõrgema sündide arvu ja väga madala surnute arvu mitmeks aastakümneks. Nimetatud tegur on mõneti

ootamatult ka eestlaste arvu suurenemise peamiseks põhjuseks sõjajärgsetel aastakümnetel. Oli ju idaeestlastest naasevrändajate puhul — tagasiränne oli muuseas märkimisväärselt intensiivne — samuti tegemist noore vanuskoostisega rahvastikurühmaga, eriti kodueestlastega võrreldes.

Samal ajal on Eesti põlis-rahvastiku sisearengut iseloomustanud taastetasandist allapoole jääv põlvkonnavaheldus, nagu protsessikesksetes peatükkides

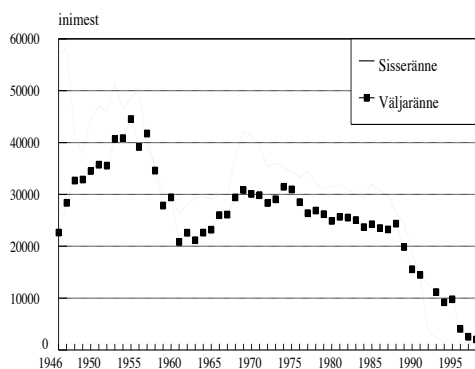
Joonis 3.2

Rahvaarv 1881-2000

Joonis 3.3

Välisrändevood 1946-2000

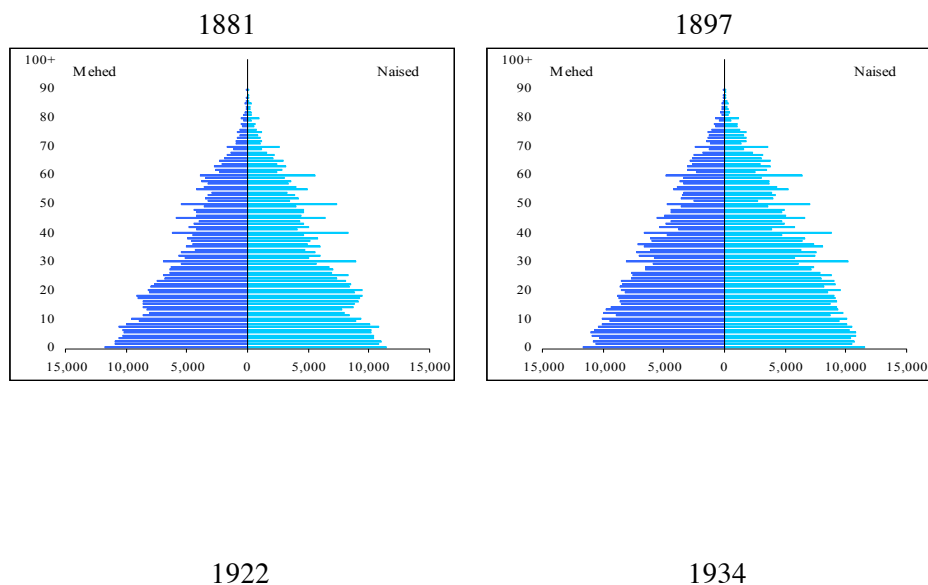
selgub. Idaestlaste sissetõu mõju kuivas mõistagi aegamööda kokku ja rahvastikukadu ilmnes eestlastel juba 1970 aastate keskpaiku. Kogurahvastiku loomulik ehk demograafiline iive muutus negatiivseks 1991 aastal. Rahvaarvu sajandipikkust suhtmuutust illustreerib joonis 3.2, kus katkendlik joon näitab ühtlustamist vajavaid ajaperioode ja pidev joon ühtlusarvutatud aegrida.

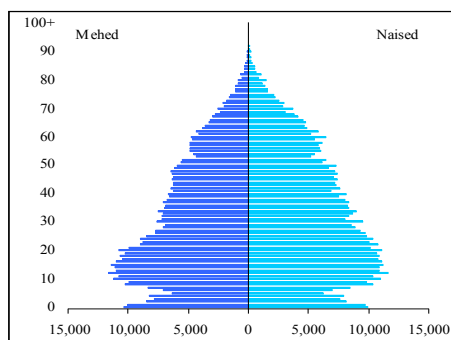
3.3. Rahvastiku vanuskoostis

Demograafilise ülemineku ja järgneva stabilisatsiooni ajajärgul teeb koos rahvaarvu muutusega veel suurema teisenemise läbi rahvastiku vanuskoostis. Ometi tuleb märkida, et tegemist pole eraldiseisva rahvastikuprotsessiga, vaid sündimuse, suremuse, rände jt protsesside poolt määratud tulemiga. Käesolevas osas on kokkuvõtvalt jooniste abil esitatud Eesti rahvastiku vanuskoostise pikaajaline muutus: laiapõhjalise vanuspüramiidi teisenemine alt ahenevaks vanuspuuks, koos kriisimõju esile toovate tühimike tekke ja edasiliikumisega. Kui esimesena nimetatu on ülemineku paratamatu tulemus igal rahval, siis teine kajastab Eesti rahvastiku konkreetset lugu XX sajandi vältel.

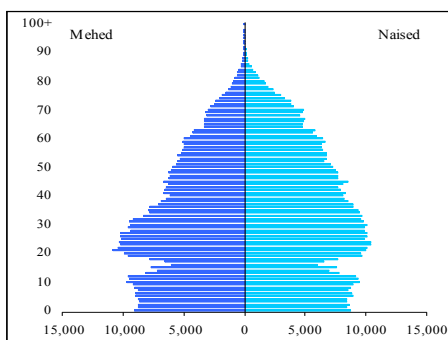
Joonisel on esitatud rahvastiku vanuskoostis kõigi kümne Eesti alal läbiviidud loenduse kohta, selgituse ja üksikasjalikuma käsitluse leiab lugeja vanuskoostise teisenemisele pühendatud peatükist ning samavõrra kõigist protsessikesksetest osadest.

Joonis 3.4. *Rahvastiku vanuspuu*
Loendusaastad 1881-2000

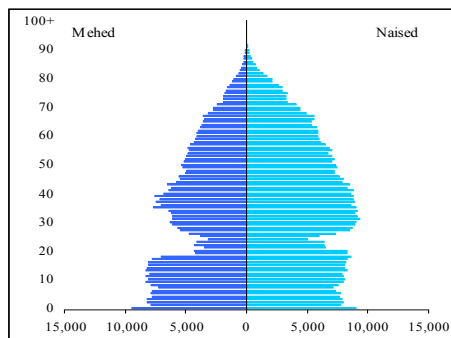

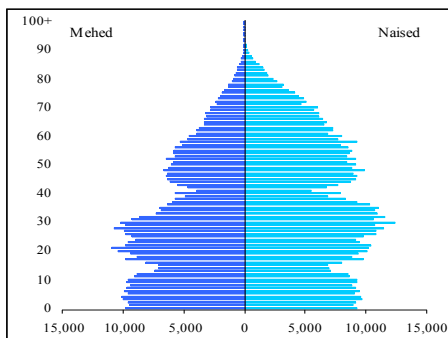
1941

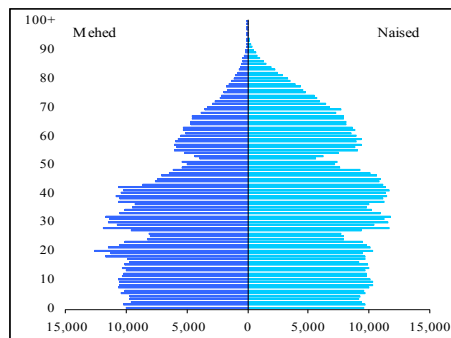
1959

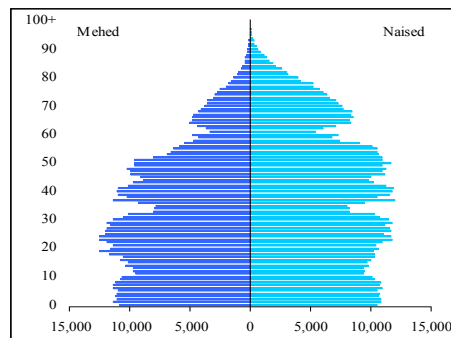
1970

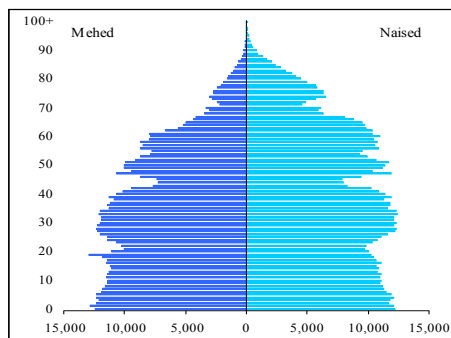
1979

1989

2000

3.4. Rahvastiku paiknemine ja asustus

Eesti maa-ala asustuse kujunemine algab ligikaudu kümme tuhat aastat tagasi. Ometi jõutakse asustussüsteemi — kus eri asulad on omavahel funktsionaalselt seotud ja moodustavad mitmetasandilise võrgustiku — tekkeni demograafilise ülemineku käigus nagu teistegi rahvaste puhul, seega XIX sajandi teise poole ja XX sajandi esimeste kümnendite vältel. Erandiks on vaid Ida-Virumaa linnasüsteem, kuhu uusi asulaid lisandus pärast Teist maailmasõda, piiritahtselt tagamaalt lähtunud linnastumislaine toel.

3.4.1. Maa- ja linnarahvastik

Linnarahvastiku XIX sajandi keskpaigas alanud kasv on olnud igati kooskõlas Eesti demograafilise arengu üldsuundumustega. Nimelt on kaasaja asustussüsteemi kujunemine ja selle peamiseks aluseks olev linnastumisprotsess seotud ajalooliselt kindlapiirilise etapi — demograafilise üleminekuga — , mille jooksul maarahvastiku äravoolu toel kasvavad endised ja tekivad uued linnasulad. Erinevalt mitmest teisest Euroopa rahvast polnud maapiirkondadest Eesti linnadesse lähtunud rändevoog XIX sajandi teisel poolel ülearu ulatuslik ning suhtarvult väga kaalukas osa väljarändest liikus etniliselt kodumaalt ära, teistesse riikidesse, rõhuvas enamuses tollase Venemaa erinevatesse piirkondadesse.

On võimalik, et rahvusterritooriumilt lahkumise intensiivsuse poolest hoiab Eesti päris esimest kohta Euroopas, aga kindlasti on ta esimeste hulgas. Teema on kummalisel kombel praktiliselt uurimata ja koguni halvasti teadvustatud. Hüpoteesi korras võib sedavõrd ulatusliku emigratsiooni üheks põhjuseks pidada Eesti linnades tollal valitsenud võõrapärasust, täpsemalt saksa ja vene elukorraldust. Taolisse keskkonda uut elupaika otsides tuli maarahval läbi teha hoopis suurem kohanemine kui Venemaa avarustesse (pool)tühjale maale välja rännates, kus võis loomupärase elukorralduse paljus säilitada.

Maa-asustuse poole pealt vaadates, st rändesuunda kõrvale jättes, oli väljarände alguskümnenditel maarahvastikus veel piisavalt kasvujõudu — toimus ju demograafiline plahvatus — , et katta väljarändest põhjustatud kadu ja tagada rahvaarvu pidev kasv. Kahanemine, mil äravool hakkas ületama loomulikku juurdekasvu, algas Eesti maarahvastikus XIX ja XX sajandi vahetusel ning kestab tänapäevani (joonis 3.5). Tõsi küll, vahepeal on ka loomulik liive muutunud positiivsest negatiivseks, peamiselt sellesama väljarände vanusspetsiifilise mõju tõttu.

Demograafiline üleminek jõudis Eestis lõpule Teise maailmasõja ajaks. Maarahvastik oli suurema osa oma rändepotentsiaalid ammendanud ja linnarahvastiku kasv hakkas aeglustuma, pealegi oli linnarahvastiku taaste tollal selgelt negatiivne. Esimese vene okupatsiooni ja sõja tagajärjel kahanes linnades rahvastik mõnevõrra enam kui maal ning 1941 aasta loenduse järgi oli linnarahvastiku osakaal küll pisut, kuid siiski väiksem eelmise loendusaasta tasemest (joonis 3.6).

Sõjajärgne sisserände-voog Eestisse suundus valdavalt linnasuladesse, mistõttu linnarahvastiku kasv kogus hoopis uut jõudu ja säilis piiri tagant lähtuva rände toel enam kui neli kümnendit. Sisserände mõju oli suur ühtaegu nii linnastumisele kui asustussüsteemi arengule. Linnastumine oli eriti kiire kahel esimesel sõjajärgsel kümnendil, mil linnarahvastiku aastakeskmise juurdekasv ületas ühe protsendi piiri. 1959 aasta loenduse ajal ületas linna-rahvastik maarahvastikku juba suhtes 56:44.

Alates kuuekümnendate aastatest linnade kasv mõnevõrra aeglustus, 1970 aastal elas linnades 65 protsenti ja 1979 aastal 69 protsenti kogurahvastikust. Linnarahvastiku kõrgeim osakaal fikseeriti viimasel veneaegsel rahvaloendusel 1989 — üle 71 protsendi.

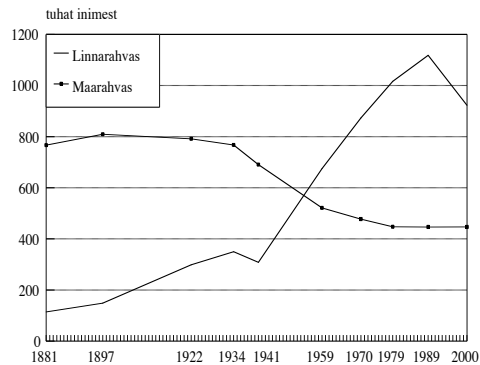
Asustussüsteemis põhjustas pärast Teist maailmasõda alanud ning ligemale pool sajandit kestnud sisseränne urbaniseerumislaine kordumise. Tavapärane linnastumine, kantud maarahvastiku rändepotentsiaalid, oli Eestis aset leidnud juba enne Teist maailmasõda, sõjajärgne sisseränne andis aga tõuke teiseks laineks [Katus, Sakkeus 1986]. Asustussüsteemi seisukohast oli teine laine tugevasti selektiivne, puudutades oluliselt vaid kolmandikku Eesti linnalisest asustussüsteemist. Enamik protsessiga hõlmatud linnadest asus Põhja-Eestis — Harju- ja Ida-Virumaal. Teisest linnastumislainest haaratud linnade rahvastikukoostis muutus üha erinevamaks ülejäänutest, mida see ei puudutanud. Rahvastikuarengu kui terviku seisukohast ilmnis teise linnastumislaine mõju alles kaheksakümnendatel aastatel, veelgi selgemalt tuli see esile aga pärast vene aja lõppu.

Kahe erineva, kuid arvuliselt võrreldava suurusega rahvastikurühma, põlisrahvastiku ja sisserände tulemusel kasvanud välispäritolu rahvastiku olemasolu vajutas tugeva märgi nii rändeprotsessidele kui rahvastiku paiknemisele ja ümberpaiknemisele. Põhja-Eesti linnad kasvasid kiiresti ning nende rahvastik oli kasvavas ulatuses piiritagust päritolu. Põhimõtteline pööre Eesti rahvastiku linnastumisarengus toimus kaheksakümnendatel aastatel, enne ühiskonna sotsiaalsete ümberkorralduste algust. Seega ei ole alust seostada järgnevaid muutusi linna- ja maarahvastiku arengus Eesti taasiseseisvumise või majandusüleminekuga.

Alates seitsmekümnendate aastate lõpust võis Eestis täheldada märke linna- ja maarahvastiku arengutrendi muutumise kohta. Maarahvastiku taustal oli linnarahvastiku kasv veel 1970 ja 1980 aastate vahetusel rände arvel märkimisväärne. Kaheksakümnendate aastate teisel poolel linnarahvastiku

Joonis 3.5

Linna- ja maarahvastiku arv
Loendusaaastad 1881-2000

kasvutempo aga aeglustus. Taolise muutuse taga oli välisrände vähenemine koosmõjus algava deurbaniseerumisprotsessiga. Enamiku maakondade puhul muutus sealpeale rahvastikuarengu põhijooneks maarahvastiku mõõdukas kasv, paiguti koos linnarahvastiku depopulatsiooni tärkavate ilmingutega. Üheksakümnendatel aastatel niisugune areng süvenes ning 2000 aasta rahvaloenduseks oli linnarahvastiku osakaal langenud 67 protsendile (joonis 3.6). Viimase puhul tuleb muidugi tähele panna haldusjaotusel põhineva linna- ja maarahvastiku definitsioonide võrreldamatust kahel viimasel loendusel, mida Statistikaamet pole ühtlusarvutanud.

Maakonniti linnarahvastiku iive 1980 aastatel oluliselt ei erinenud. Näiteks pealinn Tallinn ja uued (mitte-ajaloolised) maakonnakeskused kasvasid ühesugusel määral, vaatamata paljukordsele erinevusele nende suurusel. Arengujoone lahknevus ilmnis maakonniti eelkõige maarahvastiku osas. Veel seitsmekümnendate aastate lõpus ja kaheksakümnendate alguses kasvas maarahvastik ainult Harjumaal, samal ajal kui mujal vähenes see suhteliselt kiiresti. Kaheksakümnendate aastate teisel poolel suurenes maarahvastik lisaks Harjule ka Hiiu-, Järva- ja Lääne-Virumaal. Veel kolmes maakonnas oli vähenemine taandunud mõõdukaks, ülejäänutes maarahvastiku arvestatav kahanemine jätkus.

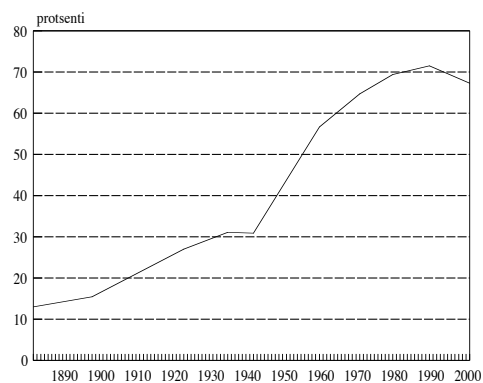
Asustussüsteemi vaatenurgast võib Eesti maarahvastikku pidada suhteliselt homogeenseks. Võrreldes paljude riikidega ei leidu Eestis ulatuslikke väga hõredalt asustatud piirkondi, puuduvad kõrgusvahet ja/või kliimatilistest tingimustest põhjustatud kontsentratsioon- ja dekontsentratsioonialad ning kohalikes oludes on maa-asustussüsteemi kõige rohkem mõjutanud soode ja madalate alade levik [Katus *et al* 1999].

Joonis 3.7 näitab maarahvastiku osakaalu loendusaastatel maakondades võrrelduna maarahvastiku osakaaluga Eesti kogurahvastikus. Juba XIX sajandi viimasel veerandil oli maarahvastiku osakaal Harjumaal veerandi väiksem kui teistes maakondades. Keskmisele kõige lähedasemad olid maarahvastiku osakaalu poolest Pärnu- ja Tartumaa. Teistes maakondades oli asjaomane näitav keskmisest kõrgem, kuid mitte rohkem kui 15 protsendipunkti võtta. Sarnane asetus püsis sajandi lõpuni, 1897 aastal oli vaid Tartumaa maarahvastiku suhtarv langenud alla Eesti keskmise. Teisisõnu oli linna- ja maa-asustuse areng XIX sajandi lõpus piirkondlikult suhteliselt ühtlane. Märkimisväärselt eristus teistest maakondadest üksnes Harjumaa.

XX sajandi esimestel kümnenditel leidsid aset juba

Joonis 3.6

*Linnarahvastiku osakaal
Loendusaastad 1881-2000*

märgatavad muutused ning maakondade vahel hakkasid ilmema üha suuremad erisused. Osalt põhjustas erisuste süvenemist ka halduspiiride muutus. Nii vähenes maarahvastiku osakaal Virumaal tolle aja kohta küllalt suure Narva linna lisandumisega maakonna koosseisu. Valga linna Eestiga liitmisel ning Valgamaa moodustamisel sündis uus maakond, kus maarahvastiku suhtarv oli mitme teise maakonnaga võrreldes madalam. Samas andis maarahvastikule täiendust Petserimaa, kus selle osakaal oli kõrgem kui mujal.

Kahekümnendatel aastatel oli Lääne- ja Kagu-Eestis, kokku neljas maakonnas maarahvastikku vähemalt viiendiku võrra rohkem kui Eestis keskmiselt. Samas iseloomustas kolme maakonda — Pärnumaa, Valgamaa ja Virumaa — maarahvastiku keskmisele lähedane suhtarv, Kesk-Eesti maakondades oli see keskmisest veidi kõrgem. Nagu varemgi kerkisid linnarahvastiku suhtarvu poolest esile Harjumaa ja Tartumaa, Harjus oli linna- ja maarahvastiku suhe 3:2. Maarahvastiku suhteline vähenemine jätkus läbi sõdadevahelise iseseisvusaja. Kolmekümnendate aastate keskpaigas moodustas maarahvastik veel üle kahe kolmandiku Eesti kogurahvastikust, samas Harjumaal ulatus linnarahvastiku osakaal tollal juba kahe kolmandikuni maakonna kogurahvastikust. Siiski püsis maakondade üldine järjestus muutumatu, endiselt oli teistest vähem linnastunud piirkondadeks Lääne- ja Kagu-Eesti. Teise maailmasõja algul linnarahvastiku kasv peatus, vaid Harjumaal ja Pärnumaal võis täheldada väikest tõusu. 1941 aasta lõpus oli maarahvastikku keskmisest märgatavalt vähem vaid Harjumaal, üheski teises maakonnas ei langenud suhtarv oluliselt alla Eesti keskmise, olles enamikus sellest märgatavalt kõrgem.

XX sajandi teiseks pooleks asetus maa- ja linnarahvastiku maakondlik paiknemine suhteliselt püsivatesse raamidesse. Viiekümnendatel aastatel tükeldati Eesti territoorium kolmekümne üheksaks väikerajooniks, mille lõikes puudub linna- ja maarahvastiku võrdlusel sisu — erisused väikerajoonide vahel olid tingitud enam mitte rahvastikuarengust, vaid sellest, kuidas tõmmati rajoonide piirid. Uuesti on võimalik linna- ja maarahvastiku piirkondlikku eripära käsitleda alates 1960 aastate keskpaigast, mil Eesti haldusjaotus stabiliseerus viieteistkümne maakonna juures.

Nagu joonisel 3.7 näha, on maakonnad XX sajandi teisel poolel selgesti kaheks rühmitunud — ühelt poolt kõrge linnarahvastiku osakaaluga maakonnad ja teisalt tugeva maarahvastiku ülekaaluga maakonnad. Esimeste hulka kuuluvad Harjumaa, Ida-Virumaa, Pärnumaa ja Tartumaa. Ka Valgamaa, mis kuulus veel kuuekümnendatel maarahvastiku ülekaaluga maakondade hulka, paigutus järgmisel kümnendil linnarahvastiku ülekaaluga maakondade hulka. Nagu eespool öeldud, elas 1970 aastatel maal keskeltläbi kolmandik Eesti rahvastikust. Maakonniti oli maa- ja linnarahvastiku suhe aga väga erinev — Harjumaal ja Ida-Virumaal ei ületanud maaelanike suhtarv 15 protsenti, Tartumaal elas maal alla kolmandiku ning Pärnumaal 40 protsenti maakonna rahvastikust. Samal ajal ulatus Põlvamaal maarahvastiku osakaal 85 protsendini.

Joonis 3.7. Maarahvastiku osakaalu maakonnaerisus
Loendusaastad 1881 -1989

SIIA TULEB KAART

Kaheksakümnendate aastate alguseks oli maarahvastiku suhtarv kõigis maakondades veelgi vähenenud. Teisalt olid samas kahanenud ka erisused Eesti keskmisega võrreldes, seda eriti kõrgema linnastumistasemega maakondades — Harjumaal, Ida-Virumaal ja Tartumaal. Samalaadne ühtlustumistendents ilmnes ka mitmes keskmisest kõrgema maarahvastiku osakaaluga maakonnas. Järva-, Hiiu-, Viljandi- ja Lääne-Virumaal maarahvastiku osakaalu hälve kogurahvastiku keskmisest aga suurenes, kuigi vaid paari protsendipunkti võrra. Nagu eespool märgitud, võis maakondade maa- ja linnarahvastiku arengus täheldada selgeid märke alanud muutusest. Kaheksakümnendate kokkuvõttes oli Harjumaa ja Järvamaa maarahvastik linnarahvastiku arvel kasvanud, Järvamaal koguni kolm protsendipunkti. Teistes maakondades kasvas kümnendi kokkuvõttes veel linnarahvastik.

Kui võrrelda maarahvastiku osakaalu Eesti keskmisega, siis maakondade omavaheline järjestus alates seitsmekümnendatest enam ei muutunud, mis annab tunnistust asustussüsteemi stabiliseerumisest. Vene aja lõpul varieerus maarahvastiku osakaal 11 protsendilt Ida-Virumaal 71 protsendini Põlvamaal. 2000 aasta rahvaloendus näitas maarahvastiku osakaalu tõusu kümnes maakonnas. Harjumaal, Lääne-Virumaal, Pärnumaal ulatus see kolme-nelja protsendipunkti. Kasvu ei täheldatud Ida-Virumaal ja Põlvamaal. Järvamaal, Jõgevamaal ja Saaremaal maarahvastiku osakaal pisut kahanes. Kõnealuse võrdluse puhul tuleb muidugi arvestada, et linna- ja maarahvastiku määratlus viimasel rahvaloendusel pole eelnevaga ühtlusarvutatud.

Aastatuhande vahetuse paiku varieerus maakondade maarahvastik absoluutarvult ligikaudu seitsmelt tuhandelt Hiiumaal rohkem kui 80 tuhandeni Harjumaal. Maarahvastiku arvukuselt teises maakonnas, Tartumaal küündis maaelanike arv üle 40 tuhande. Ligi neljakümne tuhandeni ulatus maarahvastik ka Lääne-Virumaal ja Pärnumaal. Ida-Virumaa, mis on kogurahvastiku suuruselt teiseks maakonnaks Eestis, jääb oma paarikümnetuhandelise maarahvastikuga aga väiksemate hulka, Hiiumaa, Läänemaa ning Valgamaa ees.

Linna- ja maarahvastiku jaotumine maakonniti näitab, et kahe maakonna, Harjumaa ja Tartumaa asend teiste maakondade suhtes ei muutunud kogu XX sajandi vältel. Vaatamata halduspiiride korduvale muutmisele on maarahvastiku osakaal olnud Harjumaal Eesti keskmisest oluliselt madalam kogu perioodi vältel. Tartumaal oli see näitaja mõnevõrra kõrgem, kuid jäi samuti riigikeskmisest püsivalt allapoole. Ajuti kuulusid keskmisest madalama maarahvastiku osakaaluga maakondade hulka ka Pärnumaa ja Valgamaa, kuid linnarahvastiku ülitugev kontsentreerumine Põhja-Eestis — Harjumaal ja Ida-Virumaal — muutis XX sajandi lõpukümnenditel ülejäänud maakondade omavahelise variatsiooni vähem kaalukaks.

Ruumiliselt paikneb maarahvastik Eesti maakondades siiski küllalt ühtlaselt ning maarahvastiku arvukus on määratud peamiselt pindala poolt. Tihedam on maa-asustus Harjumaa valdades. Võrreldes maa-asustusega on linnaasustus hoopis heterogeensem ning koondunud tugevasti Põhja-Eestisse. Kolmandik linnadest asub Harjumaal ja Ida-Virumaal, kusjuures kolm neist — Tallinn, Narva ja Kohtla-Järva kuuluvad Eesti viie-kuue suurema linna hulka.

Kogurahvastikust moodustab nende kahe maakonna rahvaarv üle poole, linnarahvastikust ligi kaks kolmandikku. Linna- ja maarahvastiku paiknemisest maakondades tuleb põgusalt juttu ka järgmistes alaosades, mis käsitlevad põgusalt rahvastiku asustustihedust ning mõningaid omavalitsuste rahvastikunäitajaid.

3.4.2. Maakondade rahvastik ja asustustihedus

Kuigi Eesti on võrreldes naaberriikidega geograafiliselt väike, võib maakondade rahvastikuarengus täheldada küllalt märkimisväärsed erisusi. Nende esiletoomine pikema perioodi vältel eeldab muidugi haldusjaotuse muutusest tingitud mõju arvestamist. Nagu eespool jutuks, asus XX sajandi algul praegusel Eesti alal üheksa maakonda, mis hõlmasid Eestimaa kubermangu ning viit põhjapoolset maakonda Liivimaa kubermangus. Nimetatud maakondadest oli XIX ja XX sajandi vahetuse paiku rahvaarvult suurim Tartumaa 190 tuhande elanikuga (1897). Veel kahes maakonnas, Harjumaal ja Virumaal oli elanikke üle saja tuhande, vastavalt 160 ja 120 tuhat. Ülejäänud maakondade rahvaarv jäi viiekümne ja saja tuhande vahemikku. Väikseimas maakonnas Järvamaal elas 1897 aastal rahvaloenduse kohaselt 53 tuhat elanikku.

Pärast Eesti iseseisvumist 1918 aastal ja riigipiiride kindlaksmääramist moodustati kaks uut maakonda, Petserimaa ja Valgamaa. Petserimaa osaliselt ning Valgamaa peaaegu täielikult sai oma territooriumi naabermaakondadelt Viljandimaalt, Tartumaalt ja Võrumaalt. Piirimuutusele vastavalt jaotus ümber ka sellest puudutatud maakondade rahvastik. Sajandi alguskümnendite revolutsioonid ning sõjasündmused ei jätnud Eestimaa rahvastikku muidugi puutumata, kuid rahvastikuarengu põhijoone määras tollal demograafilise ülemineku hilisjärgule iseloomulik aeglustuv rahvastikukasv ning sellega paralleelne linnastumisprotsess. Nende kahe teguri koostoimel leidis aset maakondade suurusjärjestuse ümberkujunemine XX sajandi algul. Kahekümnendate aastate algul polnud kõige rahvarohkemaks maakonnaks enam Tartumaa, vaid esimesele positsioonile oli tõusnud pealinna ja selle lähemat tagamaad hõlmav Harjumaa 220 tuhande elanikuga. Samas oli Tartumaa rahvaarv 1881 aasta piires nelja tuhande elaniku võrra vähenenud, piirimuutusi arvesse võttes küündis elanikkonna vähenemine aga rohkem kui neljateistkümne tuhande inimeseni.

Sarnaselt Harjumaaga oli oluliselt kasvanud ka Virumaa rahvastik. Uutes piirides ulatus rahvaarv koos Narva linna ja Narva jõe idakaldal asunud kolme vallaga 1922 aasta rahvaloendusel 149 tuhande elanikuni (endistes piirides 115 tuhat). Maakondade järjestuses paiknes Virumaa kolmandal kohal, Harjumaa ja Tartumaa järel. Üheski teises maakonnas ei ulatunud rahvaarv tollal üle saja tuhande elanikuni. XIX sajandi lõpuga võrreldes oli rahvaarv endistes piirides 1922 aastaks suurenenud vaid kolmes maakonnas — Harjumaal, Virumaal ja Järvamaal. Kõige rohkem oli rahvaarv kahanenud demograafilise arengu pioneermaakonnas Viljandimaal, mis kaotas veerandsajandiga kaksteist

tuhat inimest rahvastikarengu ning kümme tuhat piirimuutuse tõttu, langedes tahapoole Pärnumaast ja Võrumaast. Rahvaarvult väikseim maakond oli vastloodud Valgamaa oma ligi 40 tuhande elanikuga.

1920-1930 aastatel võis kolmes maakonnas, Pärnumaal, Tartumaal ja Võrumaal, täheldada ajutist pööret rahvaarvu kahanemiselt kasvu suunas. Kõige hoogsamalt kasvas tollal aga Petserimaa rahvastik, peegeldades demograafilise ülemineku teistest hilisemat ajastust. Ülejäänud viies maakonnas rahvastik kahanes, kõige kiirem oli iseseisvusajal Viljandimaa rahvaarvu langus, mis viis maakonna 1930 aastatel ka Läänemaast tahapoole.

Esimese vene okupatsiooni kaotusi kajastav rahvaloendus 1941 aasta detsembris tõdes kolmekümnendate aastate keskpaigaga võrreldes rahvastiku olulist vähenemist kõigis maakondades. Maakonniti oli langus küllaltki erinev, ulatudes vähem kui neljast protsendist Viljandimaal enam kui neljateistkümne protsendini Läänemaal. Keskmisest rohkem (üle 10 protsendi) langes rahvaarv samuti Virumaal, Saaremaal, Tartumaal ja Pärnumaal. Suurema kaoga maakondade hulka kuulub tegelikult ka Harjumaa, kuid kiire rahvastikukasv kolmekümnendate teisel poolel ei lase sel loendusvahelisel võrdlusel ilmsiks tulla. Kõnealuse rahvastikukao geograafiline muster peegeldab paljus rindejoone edenemist esimesel sõjasuvel, mis jättis Eesti põhjaosas põletatud maa taktika rakendamiseks rohkem aega.

XX sajandi teise poole piirkondliku rahvastikupildi varasemaga võrdlemine on raskendatud haldusjaotuse mitmekordse ja kireva muutuse tõttu. Nõnda on on 1959 aasta rahvaloenduse tulemused endise üheteistkümne maakonna asemel esitatud kolmekümne rajooni ja nn vabariikliku linnhalduse lõikes. Sõjaeelse andmestikuga on neist üksustest võrreldav vaid Saaremaa.

1960 aastate keskpaigaks olid väikerajoonid koondatud viieteistkümneks suuremaks üksuseks ning hiljem pole radikaalseid muutusi rajoonipiirides tehtud. Järgmiste loenduste rahvaarvud on seetõttu maakonniti võrreldavad. Ehkki rajoonide ühendamisel sõjaeelseid maakonnapiire ei arvestatud, jäid kolm rahvaarvult kõige suuremat üksust — Harjumaa, Tartumaa ja (Ida-)Virumaa — pingerea etteotsa ka uues jaotuses. Harjumaa rahvaarv tõusis vene aja lõpul 605 tuhande elanikuni. Rahvaarvult teiseks suuremaks maakonnaks kerkis Ida-Virumaa, mille rahvaarv ulatus 220 tuhandeni. Samal ajal elas Tartumaal veidi üle 160 tuhande inimese. Ülejäänud maakondadest oli rahvarohkeim Pärnumaa, mis jõudis kaheksakümnendate lõpul saja tuhande elaniku piirimaile.

Maakondade sõjajärgse rahvastikuarengu üldsuundumuse võib kokku võtta üsna lihtsalt. Nii kasvas Põhja-Eesti maakondade ning suuremate linnadega Tartumaa ja Pärnumaa rahvaarv piiritaguse sisserände toel hoogsalt. Alates 1970 aastatest võis väiksemat kasvu täheldada ka Jõgevamaal, Järvamaal, Saaremaal ja Hiiumaal. Ülejäänud kuues maakonnas andis 1960-1970 aastatel tooni rahvaarvu kahanemine. Neist Viljandimaal, Võrumaal, Valgamaal ja Põlvamaal kestis kahanemistrend vene aja lõpuni. Raplamaal ja Läänemaal aga pöördus rahvaarv kaheksakümnendatel tõusule.

Rahvaloendus aastal 2000 näitas kõigi maakondade rahvastiku märkimisväärset vähenemist, kuid tugva alaloenduse tõttu ei ole otstarbekas ka

maakondade rahvastikuarengut enne ühtlusarvutuse teostamist tõsiselt käsitleda. Selle asemel keskendub alapeatüki lõpuosa rahvastiku asustustihedusele, mille puhul on andmeprobleemi mõju järeldestele väiksem. Rahvastiku asustustihedus on rahvaarvust parem näitaja ka muutuvate piiridega haldusüksuste ajas võrdlemiseks. Rahvastikutiheduse muutumine, eriti aga piirkondlike erisuste tekkimine ja süvenemine on küllalt ilmekas ja omaette tähelepanu vääriv tahk piirkondliku rahvastikuarengu iseloomustamisel.

Tabel 3.2 näitab, et XIX sajandi lõpukümnenditel jaotus rahvastik Eestis suhteliselt ühtlaselt. Elanike arv ühe ruutkilomeetri kohta varieerus maakonniti 15 ja 25 inimese vahel, kogu territooriumil keskmiselt 20 inimest. Ruumiliselt eraldasid hõredamini asustatud maakonnad — Virumaa, Järvamaa, Läänemaa ja Pärnumaa — kaht Eesti mandriosa tihedama asustusega piirkonda — Tartumaast, Võrumaast ja Viljandimaast koosnevat Kõrg-Eestit ning Harjumaad. Taolise asustuspildi juures oli rahvastiku asustustiheduse kasv XIX sajandi lõpul suuremal või vähemal määral tunnuslik kõigile maakondadele.

1920-1930 aastateks demograafilise ülemineku ajajärgule iseloomulik asustustiheduse kasv vaibus või pöördus vähenemiseks. Asustustiheduse edasine kasv ilmnis vaid Harjumaal, suures osas tänu üleriigiliseks tõmbekeskuseks tõusnud Tallinnale. Kolmekümnendate keskpaigaks suurenes asustustihedus Harjumaal 43 inimeseni ruutkilomeetril, mis oli eelnenud sajandivahetusega võrreldes kolmandiku võrra enam. Eesti ala keskmine asustustihedus piirdus samal ajal 23 inimesega ühe ruutkilomeetri kohta. Asustustiheduse üldisele tõusule sajandi esimesel kolmandikul aitas muuhulgas kaasa keskmisest tihedama asustusega piirkondade lisandumine (Narva ja Valga linn ning Petserimaa). Petserimaa asustustihedus oli 1922 aasta loenduse andmetel 32 inimest ruutkilomeetril ning sellega paiknes kõnealune maakond Tartumaa ja Harjumaa vahel, ka vastloodud Valgamaa oli Tartumaast veidi tihedamalt asustatud. Okupatsiooni ja sõjaga seotud rahvastikukaod kajastuvad mõistagi ka asustustiheduse languses. Kõige järsem muutus fikseeriti Läänemaal, kus 1941 aasta detsembris toimunud rahvaloenduse kohaselt oli elanike arv langenud 13 inimeseni ruutkilomeetril.

Järgmise ajamomendina on rahvastiku asustusjaotust enam-vähem järjepidevalt võimalik käsitleda 1970 aasta loendusest. Sel hilisemal ajajärgul kerkivad selgesti esile suurte linnasulatega maakonnad Harjumaa, Ida-Virumaa, Tartumaa ja Pärnumaa, kus asustustihedus rohkem või vähem kasvas, peamiselt piiritaguse sisserände mõjul. Harjumaa rahvastiku asustustihedus suurenes vene aja lõpuni keskmiselt kaks inimest ruutkilomeetri kohta aastas, Ida-Virumaal, Tartumaal ja Pärnumaal oli muutus tagasihoidlikum. Jõgevamaa, Lääne-Virumaa, Põlvamaa ja Raplamaa rahvaarvu muutus oli 1970-1980 aastate kokkuvõttes nii väike, et neis maakondades asustustihedus praktiliselt ei muutunud. Valgamaal, Viljandimaal ja Võrumaal asustustihedus mõnevõrra hõrenes. Neljas ülejäänud maakonnas iseloomustas kaheksakümnendaid asustustiheduse väike tõus. Vene aja lõpuks saavutas rahvastiku asustustihedus kõrgpunkti (keskmiselt 36 inimest ruutkilomeetril), tabelist nähtub, et see toimus

kolme tihedama asustusega maakonna, Harjumaa, Ida-Virumaa ja Tartumaa arvel.

Tabel 3.2

Rahvastiku tihedus, maakonnad 1881–2000

Maakond	Asustustihedus (inimest km ²)								
	1881*	1897*	1922	1934	1941	1970**	1979**	1989**	2000
Harjumaa	24	27	39	43	39	104	123	140	121
Järvamaa	17	18	19	20	18	16	16	17	15
Läänemaa	17	17	16	16	13	13	13	14	12
Hiiumaa	..	..	..	..	..	10	10	11	10
Pärnumaa	18	18	18	18	16	19	20	21	19
Saaremaa	20	21	19	19	16	13	13	14	12
Tartumaa	25	27	25	26	23	47	49	54	50
Viljandimaa	21	22	19	18	18	19	19	18	17
Virumaa	15	17	20	20	17	..	..	..	..
Ida-Virumaa	..	..	..	..	..	55	61	66	53
Lääne- Virumaa	..	..	..	..	..	23	23	23	20
Võrumaa	21	23	20	21	19	22	20	20	17
Petserimaa	..	..	32	34	31	..	..	..	..
Valgamaa	..	..	26	26	24	22	22	20	18
Jõgevamaa	..	..	..	..	..	16	16	16	15
Põlvamaa	..	..	..	..	..	17	17	17	15
Raplamaa	..	..	..	..	..	13	13	13	13
Kokku	20	22	23	23	21	31	34	35	30

* Üheksa Eesti maakonda, ** Eesti NSV territoorium.

Kuigi rahvaarvu vähenemise ulatus 2000 aasta ja eelneva loenduse vahel on alaloenduse tõttu liialdatud, osutab ka muu teave rahvastiku asustustiheduse vähenemisele kõigis maakondades. Samas pole maakondade järjestus sisuliselt muutunud. Keskmisest tunduvalt kõrgema rahvastikutihedusega maakonnad on jätkuvalt Harjumaa, Ida-Virumaa ja Tartumaa. Ülejäänud maakondade erisused asustustiheduses pole kuigi suured. Hõredama asustusega maakondadeks on Hiiumaa, Saaremaa ja Läänemaa, kus asustustihedus piirdub 10-12 inimesega ruutkilomeetril.

Rahvastiku piirkondlikud erijooned ei taandu muidugi rahvaarvule, vaid avalduvad enamiku demograafiliste tunnuste lõikes. Rahvastiku- ja sotsiaalarengu seisukohalt väärrib keskset tähelepanu vanuskoostis ning selle teisenemine. XX sajandi põhisuundumuseks selles vallas on rahvastikuvananemine, mida tavatsetakse kvantitatiivselt käsitleda eakate osakaalu tõusu kaudu. Pilk vanuriosakaalu muutumisele läbi XX sajandi toob esile piirkonnad, kus see protsess on ühel või teisel etapil kulgenud keskmisest kiiremini. Oluline on tähele panna, et ka vastav ruumiline muster ei ole püsinud ajas muutumatuna, vaid teinud läbi kindlasuunalise teisenemise.

XIX sajandi viimasel veerandil olid suhteliselt kõrgema vanuriosakaaluga maakonnad Kesk- ja Loode-Eestis, seda nii linna- kui maarahvastiku osas. Maakondade erisus maarahvastiku osas oli tegelikult üsna väike. Üheski maakonnas ei ulatunud näitaja hälve üle 15 protsendi kogurahvastiku keskmisest. Linnarahvastikus olid maakondade erinevused märgatavalt suuremad. Rohkem kui mujal leidis eakaid Virumaa, Järvamaa, Läänemaa ja Saaremaa linnarahvastikus. Samuti väärib tähelepanu, et vastupidiselt üldisele vahekorrale oli Harjumaa ja Viljandimaa linnades rahvastik suhteliselt noorem kui maa-asulates.

Sajandi lõpukümnenditel võis täheldada rahvastiku vanusstruktuuri ruumimustri muutumist — enamikus maakondades vanuriosakaal võrreldes Eesti kogurahvastiku keskmisega maarahvastiku hulgas kasvas. Varem suhteliselt noorema maarahvastikuga silma paistnud Virumaa, Tartumaa, Võrumaa ja Pärnumaa rühmitusid maakondade hulka, kus vanureid oli rohkem kui rahvastikus keskmiselt. Teisisõnu oli maarahvastik XX sajandi alguseks keskmise suhtes vananenud kõigis maakondades välja arvatud Harjumaa ja Viljandimaa. Kõrge vanuriosakaaluga piirkondade arvu üldine kasv viitab noorema rahvastiku ruumilisele ümberpaiknemisele ning kontsentreerumisele, mille tõttu rahvastikuvananemine sisserändepiirkondades aeglustub ning väljarändevaladel kiireneb.

XX sajandi alguskümnenditel rahvastiku vanuskoostise ning selle ruumimustri teisenemine jätkus. Sellal iseloomustab keskmisest suurem vanuriosakaal Läänemaad, Pärnumaad ja Viljandimaad, seda ühtviisi nii linna- kui maa-asulate lõikes. Viljandimaast, mis veel XIX sajandi lõpus paistis silma keskmisest noorema rahvastikuga, oli 1922 aasta rahvaloenduseks saanud vanima rahvastikuga maakond Eestis. Linnarahvastiku hulgas on eakaid kogurahvastiku keskmisest rohkem kõikjal, välja arvatud Harjumaa ja Petserimaa, kus linnarahvastiku vanuriosakaal on keskmisega võrreldes rohkem kui 15 protsenti madalam. Petserimaal tõuseb keskmisest märksa noorema vanuskoostise poolest esile ka maarahvastik, põhjuseks demograafilise ülemineku ja rahvastiku vananemisprotsess käivitumine teistest maakondadest hiljem. Sama asjaolu seletab ka keskmisest väiksema vanuriosakaalu Virumaa ja Võrumaa maarahvastikus.

Põhijoontes säilib kirjeldatud asetus ka kolmekümnendatel aastatel. Tartumaa ja Valgamaa maarahvastikus on vanuriosakaal 1934 aasta loendusel keskmisega võrreldes mõnevõrra suurenenud. Väiksemaid muutusi on samuti Harjumaa, Järvamaa, Tartumaa ja Võrumaa linnarahvastiku asetuses. Sõjaaegne rahvaloendus näitab nihkeid Tartumaa, Pärnumaa ja Saaremaa maarahvastiku vananemistemes, kuid rahvastikuvananemise üldpilt on sellest vähe mõjutatud. Endiselt paistavad maarahvastiku võrdluses nooruslikuma rahvastikukoostisega silma Petserimaa, Virumaa ja Võrumaa, kõige rohkem eakaid leidub aga Viljandimaal maaelanike hulgas.

Joonis 3.8 vanuriosakaal: vanuriraamat

SHIA TULEB KAART

Rahvastikuvananemise levikukaart pärast haldusjaotuse stabiliseerumist osutab maakondlike erisuste ühtlustumisele. Seitsmekümnendate aastate algul iseloomustas rohkem kui poolte maakondade maarahvastikku kogurahvastiku keskmisele lähedane vanuriosakaal. Erinevalt varasemast ei ulatunud vanuriosakaalu hälve üheski maakonnas üle 15 protsendi piiri, välja arvatud Hiiumaa. Mandriosas koondusid vanema maarahvastikuga piirkonnad ühelt poolt Kagu-Eestisse (Valgamaa ja Põlvamaa) ning teisalt Kesk-Eestisse (Raplamaa ja Järvamaa).

Seitsmekümnendatest aastatest jätkus eelkõige Kagu-Eesti kui teistest piirkondadest kõrgema rahvastiku vananemisastmega regiooni esiletõus. 1970 aastate lõpul eristus rahvastikuvananemise poolest kõige tugevamini Põlvamaa, kus vanuriosakaal ületas Eesti keskmist 15 protsenti. Järgmisel loendusel iseloomustas taoline olukord juba ühtviisi kõiki kolme Kagu Eesti maakonda. Üheksakümnendate alguseks olid Põlva-, Valga- ja Võrumaa moodustanud juba küllalt homogeense, Eesti kõrgeima vanuriosakaaluga regiooni. Arusaadavalt on üheks tulemuseks tõsised majandusprobleemid, sealhulgas töövõimaluste nappus ning sotsiaalse infrastruktuuri kidumine, mis nõuab arvestamist regionaalpoliitikas.

Samal ajal on püsivalt noorim vanuskoostis iseloomustanud Harju maarahvastikku. Peamiseks põhjuseks on rahvastiku positiivne rändeiv, millele on kaasa aidanud suburbanisatsioon Tallinnaga külgnevates piirkondades. Igal loendusvahemikul on mõni keskmisest noorema maarahvastikuga maakond Harjumaale lisandunud. Seitsmekümnendatel oli selleks Lääne-Virumaa, järgmisel kümnendil Hiiu- ning Järvamaa. Enamasti on põhjuseks maarahvastiku noorenemine, mida on mõnel juhul tugevdanud deurbaniseerumisetapile tüüpiline sissereanne linnadest. Hiiumaa sobib hästi näiteks maakonnast, kus ühe demograafilise etapi poolt tingitud maarahvastiku väljaränne jõudis lõpule ning samm-sammult saavutas ülekaalu vastupidine rändevoog: vastavalt on maakond paiknenud ümber kõige eakama maarahvastikuga rühmast 1970 aastate algul kõige noorema rahvastikuga maakondade rühma 1990 aastate alguses.

Linnarahvastiku osas kujunes vanuriosakaal vene ajal keskmisest madalamaks kaht tüüpi maakondades. Esimesse rühma kuulusid maakonnad, kuhu suundus lõviosa välismigratsiooni rändevoost. Need piirkonnad elasid läbi kiire rahvastikunoorenemise ning vananemine lükkus neis kuni üheksakümnendate aastateni lihtsalt edasi. Iseloomulikuks näiteks siinkohal on Ida-Virumaa, kus linnarahvastiku üks suhteliselt kõrgemaid vanuriosakaale sõja eel oli teisenenud üheks nooremaks samalaadses võrdluses 1970 aastatel. Teine keskmisest noorema linnarahvastikuga maakonnarühm kujunes neist uusloodud maakondadest või rajoonidest, kuhu lülitati madala linnastumisega territooriumid, sageli ajalooliste maakondade äärealad. Tüüpiline näide sellest rühmast on Põlvamaa, mis moodustati Tartu- ja Võrumaa valdadest viisil, et maakonda ei lülitatud ühtki linnasulat. Loomulikult tõusis uusloodud maakondade keskuse staatusesse tõstetud asula rahvastiku kasvutempo küllalt kõrgele. Sellise maakonna linnarahvastik oli absoluutarvuliselt väike, aga kujunes koostiselt suhteliselt nooreks mitmeks aastakümneks. Vahemärkusena

tuleb pöörata tähelepanu veel asjaolule, et linnarahvastikku noorendav siseränne etendas tähtsat rolli ka saartel — Saaremaal ja Hiiumaal, kus linnastumise tase oli enne Teist maailmasõda madal.

Keskmisest kõrgem oli sõjajärgsel perioodil linnarahvastiku vanuriosakaal neis maakondades, kus suhteliselt kõrge linnastumistase enne sõda ning väljakujunenud ja tasakaalustatud asustussüsteem kombineerusid tagasihoidlikuma piiritaguse sisserändega. Sellesse rühma kuulusid näiteks Pärnumaa ning Valga- ja Viljandimaa. Kõigil sõjajärgsetel rahvaloendustel kuuluvad nimetatud maakonnad rühma, mida iseloomustab linnarahvastiku keskmisest kaugemale jõudnud rahvastikuvananemine ja muidugi ka kõrgem vanuriosakaal.

Järgnevas peatükis on selgitatud rahvastikuvananemise seniseid ja eelseisvaid suundumusi. Piirkondlikult leiab aset protsessi järjekordne teisenemine ning linnarahvastiku vananemise lipulaevaks saab Ida-Virumaa, millele sekundeerivad teised maakonnad, kus välispäritolu rahvastiku osakaal on kõrge. Samal ajal seni keskmisest kõrgema vanuriosakaaluga maakonnad nagu Pärnu-, Valga- ja Viljandimaa, läbivad vaid tagasihoidliku intensiivsusega linnarahvastiku vananemisetapi ning liiguvad piirkondlikus järjestuses keskmise või koguni noorema rahvastikuga maakondade poole.

3.4.3. Omavalitsuste rahvastik

Enamiku demograafiliste tunnuste lõikes on Eesti rahvastikupildi piirkondlik mitmekesisus küllalt suur, eriti territooriumi geograafilise kompaktsuse taustal. Möistagi tuleb see heterogeensus esile maakonniti, aga veel eredamalt väiksemate haldusüksuste — linnade/valdade lõikes. Kõnealuse varieerumuse arengut pole võimalik esialgu tõsiselt käsitleda, sest 2000 aasta rahvaloenduse andmestik ootab kvaliteedianalüüsi ega ole piirkondlikul tasemel ka eelmiste loenduste andmetikega ühildatud. Samuti segavad valla/linna ajatrendide analüüsi sagedased piirimuutused. Aga siiski on omaette väärtus ka regionaalüksuste demograafilise ja sotsiaalse eripära käsitlemine ühes ajapunktis, milleks siinkohal on 2000 aasta rahvaloendus.

Viis teemakaarti esitavad omavalitsuste lõikes erinevate rahvastikutunnuste regionaalse diferentsiatsiooni, illustreerimaks heterogeensus, mida Eesti regionaalpoliitika peab arvestama. Valitud näitajad iseloomustavad piirkondade rahvastiku eripära kolmest eri aspektist — asustustihedus, vanuskoostis ja päritolu. Joonistel on esitatud valdade piirides vaid maa-asulad. Vallasisesed linnad ja iseseisvad alev-vallad on esitatud sarnaselt linnadega. Seega ei ole esitatud jaotus täiesti vastav ametlikule haldusjaotusele, kuid on väikepiirkondade analüüsimiseks sobivam.

Eesti omavalitsusüksused on nii territooriumilt kui rahvaarvult väga erinevad. Vahe rahvaarvult väikseima (Ruhnu) ja suurima omavalitsuse (Tallinna) on ligi kuue tuhande kordne. Ka siis, kui vaadata valdu ja linnu eraldi, on väikseima ja suurima üksuse rahvaarvu erisus valdade puhul rohkem kui

sajakordne, linnade puhul aga ligi neljasaja kordne. Kui linnatüüpi omavalitsuste hulka arvata ka alevid, mis omavalitsuslikult käsitletakse ühest asulast koosneva vallana, saab erisus veel suurem.

Niisiis on linnade rahvastiku paiknemine maarahvastikuga võrreldes tublisti suurema variatsiooniga. Harjumaa linnarahvastikust elab 90 protsenti Tallinnas. Tartu oma pisut enam kui saja tuhande elanikuga oli 2000 aasta loenduse järgi pealinnast ligi neli korda väiksem, kuid sellestki piisab Tartumaa hoidmiseks kolme kõige linnastunuma maakonna hulgas. Linnarahvastiku suurima osakaaluga Ida-Virumaal on ligi kolm neljandikku linnarahvastikust jaotunud kahe linna — Narva ja Kohtla-Järve vahel, vastavalt 69 tuhat ja 48 tuhat elanikku. Ka Pärnumaal, kus linnades elab üle poole rahvastikust, moodustab Pärnu elanikkond ligi neli viiendikku maakonna linnarahvastikust ning poole kogurahvastikust.

Nimetatud nelja kõrge linnastumistasemega maakonnaga võrreldes iseloomustab ülejäänuid märksa tasakaalustatum asustussüsteem. Eesti ulatuses keskmise suurusega linnade hulka kuuluvad kaks suuruselt järgmist maakonnakeskust, Viljandi 21 tuhande ja Rakvere 17 tuhande elanikuga. Ka teised enam kui kümne tuhande elanikuga linnad on samal ajal ka maakonnakeskused, väljaarvatud Maardu ja Sillamäe (mõlemad 17 tuhat elanikku). Kuressaares ja Võrus elas 2000 aastal 15 tuhat, Valgas 14 tuhat inimest, Ida-Virumaa halduskeskuses Jõhvis ja Haapsalus 12 tuhat inimest.

Ülejäänud viie maakonna — Hiiu-, Jõgeva-, Järva-, Põlva- ja Raplamaa — keskused on väikesed, nende rahvaarv jääb kuue ja kümne tuhande vahele, välja arvatud Kärkla, mille rahvaarv on väiksem kui neli tuhat elanikku. Teistest linnadest, mis ei ole maakonnakeskused, ulatuvad vaid seitsme tuhande elanikuga Kiviõli ja Tapa ning kuue tuhande elanikuga Türi väiksemate maakonnakeskuste rahvaarvuni.

Valdadest on suurimad Tallinna lähinaabruses paiknevad Viimsi vald ja Rae vald, mille rahvaarv küündis kaheksa tuhandeni. Ka kolm suuruselt järgmist — Saue, Saku ja Harku vald — külgnevad pealinnaga. Teistes maakondades asuvad suurema rahvastikuga vallad samuti maakonnakeskuse lähistel, neist suuremate hulgas Rakvere linnaga piirnev Vinni vald ning Jõgeva ja Tartu vallad. Väikseima rahvaarvuga vallad võib leida väikesaartelt nagu Ruhnu, Piirissaare, Vormsi ja Kihnu või maakondade piirialadelt. 2000 aasta rahvaloenduse andmetel oli 31 valla ehk ligi 13 protsendi omavalitsuste rahvaarv väiksem kui tuhat elanikku.

Huvitav on märkida, et rahvastiku asustustihedus ei ole väiksem sugugi neis piirkondades, mida iseloomustab väike rahvaarv. Nõnda on Eestis hõredaima asustusega Illuka vald, kus veidi üle tuhande ulatuv elanikkond asub suurel maa-alal tihedusega keskmiselt vaid kaks inimest ruutkilomeetril. Muidugi on linnasulates ehk linnades ja alevites, asustustihedus võrreldamatult suurem valdade rahvastiku asustustihedusest. Kaardil ei olnud seetõttu võimalik linnu valdade kõrvale seada, vaid need on esitatud eraldi.

Rahvastikutihedus linnades sõltub küllalt oluliselt linna haldusterritooriumi suurusest. Väikseima asustustihedusega linna Paldiski

territoorium hõlmab tegelikult kahte Pakri saart ja küllalt suurt elamuteta maa-ala, mistõttu rahvastikutihedus on seal kunstlikult madal, 2000 aasta andmetel 126 inimest ruutkilomeetril. Väiksem on asustustihedus väikelinnades, kus eluasemena domineerivad eramud. Kaks tihedama asustusega linna oli 2000 aasta rahvaloenduse andmetel Tartu ja Tallinn, vastavalt 2607 ja 2530 inimesest ruutkilomeetril. Maakonnakeskuste asustustihedus on üldiselt suurem teiste, väiksemate maakonnalinnade omast — linnad, kus elab üle tuhande inimese ruutkilomeetril, on valdavas enamuses maakonnakeskused. Maakonnakeskustest on vaid Kärddlas, Kuressaares ja Paides asustus hõredam kui tuhat inimest ruutkilomeetri kohta, ning vastupidi, teistest linnadest vaid Sillamäel ja Sael tihedam kui tuhat inimest ruutkilomeetril.

Eesti asustumustri käsitlemisel on valdade rahvastiku asustustiheduse piirkondlik erisus hoopis iseloomustavam kui linnade oma. Kaardil eristuvad üsna hästi äärealade väga hõreda asustusega vallad ja teisalt tiheda asustusega vallad, mis piirkonniti koonduvad. Suurlinnade ja maakonnakeskuste naabruses olevates valdades on asustustihedus reeglina kõrgem kui keskusest kaugemale jäävates valdades. Kui selline muster on omane kõigile maakondadele, siis Eesti ulatuses domineerivad kaks peamist piirkonda, kus rahvastiku asustustihedus valdades on suhteliselt kõrgem kui mujal. Nõnda paistavad kõik Tallinna ja Tartu ümbruse vallad silma kõrge rahvastikutihedusega. Tartu ümbruses laieneb keskmisest kõrgema asustustihedusega valdade ring peaaegu üle kogu Lõuna-Eesti jättes välja peamiselt vaid piiriäärsed vallad. Keskmisest kõrgema asustustiheduse vöönd kandub sealt ka Viljandi- ja Jõgevamaale. Tallinna mõjuala ulatub aga lõunasuunas Raplamaa valdadele, mis ajalooliselt kuulusid Harjumaa juurde. Keskmisest suhteliselt tihedama asustusega on ka Lääne-Virumaa vallad. Samas on Ida-Virumaa, nagu ka Läänemaa ja Pärnumaa mõned vallad kõige hõredamalt asustatud piirkondadeks Eestis.

Haldusüksuste rahvastiku vanuskoostis on piirkonniti samuti ebaühtlane. Kaartidel 3.9 ja 3.10 on esitatud vastavalt kuni 14 aastaste laste ja üle 65 aastaste elanike osakaal haldusüksuse rahvastikus. Suurema laste osakaaluga paistavad silma Kesk-Eesti vallad, samas on laste suhtarv enamikus suuremate linnade, sealhulgas peaaegu kõigi maakonnakeskuste ümber olevates valdades lähedane Eesti keskmisele või isegi madalam. Kõrge on laste osakaal ka mitmes Lõuna-Eesti vallas ja kogu Hiiumaa maarahvastikus. Teisalt ei ulatu Tartumaa ning enamiku Põlva- ja Võrumaa valdades laste osakaal Eesti linnade ja valdade keskmisest näitajast kõrgemaks. Kõige lastevaesemad vallad on Ida-Virumaal. Silmatorkavalt madal on laste osakaal ka selle piirkonna linnades. Üldiselt ongi linnades lapsi suhteliselt vähem kui ümberkaudsetes ja kaugemateski valdades. Erandi moodustavad selles osas vaid Jõgeva ja Põlva linn.

Vanurite, nagu iga teisegi vanusrühma osakaal haldusüksustes sõltub rahvastiku vanusjaotusest tervikuna, seega suuremal või vähemal määral ka laste hulgast rahvastikus. Peale selle nende kahe kaardil esitatud rahvastikurühma mängib piirkondlike erisuste kujunemises kaasa ka vahepealne suurrühm 15-64, mis mõjutab nii vanuri kui laste osakaalu näitajat. Kaart 3.13 toob selgesti tõsiasja, et Eesti idapiiri valdades on rahvastiku vananemisaste oluliselt kõrgem

teistes piirkondades. Samal ajal on enamikus neist valdadest laste suhtarv äärmiselt väike. Linnade rahvastikus on vanuriosakaal suhteliselt kõrgem maakonnakeskustest kaugemal paiknevates väikelinnades.

Eesti nüüdisrahvastiku tunnusjooneks on välispäritolu rahvastiku kõrge osakaal. Kaardil 3.12 on esitatud Eestis sündinute suhtarv valdade ja linnade rahvastikus. Keskmisest väiksem on Eestis sündinud rahvastiku ehk riigisündinuid üksnes Ida-Virumaal ja mõnes Põhja-Eesti linnas. Seega on välissündinute paiknemine piirkondlikult väga selektiivne. Eesti lääneosa, eriti saared ja Pärnumaa on asustatud peaaegu eranditult riigisündinud rahvastikuga. Saaremaal ei ületa välissündinute osakaal kahte protsenti. Pärnumaa valdades on see 2-3 protsenti. Linnade puhul ilmneb ida poole liikudes välissündinute osatähtsuse kasv. Nõnda jaotus Tallinna rahvastik 2000 aasta rahvaloenduse andmetel Eestis ja välismaal sündinuteks vahekorras 3:1. Narvas ja Sillamäel moodustasid välissündinud aga rohkem kui poole elanikkonnast. Valdadest leidis välissündinuid kõige rohkem, vaid paar protsenti vähem kui pool, Vaivara vallas. Ligikaudu kolmandikuni ulatus vastav näitav Illukal, Aseris ja Alajõel. Tegelikult on riigisündinute osakaal keskmisest madalam vaid kümnendikus (absoluutarvuliselt 25) Eesti linnas ja vallas, asjaomastest valdadest paiknevad peaaegu kõik Ida-Virumaal.

Rahvastikuarenguliselt sarnastest omavalitsusüksustest moodustuvad sageli piirkonnad, mis ei järgi maakonnapiire, vaid ühendavad naabermaakondade sarnase demograafilise arenguga asulaid. Piirkondlik omanäolisus ilmneb seega hoopis selgemini väikepiirkondade, mitte maakondade rahvastiku analüüsimisel. Piirkondliku arengu mõistmisel ja kavandamisel on aga äärmiselt oluline osata näha ja arvestada neid omapärasid, millest tegelikult moodustub kogu Eesti ja iga väiksema piirkonna rahvastikupilt. Haldusüksuste rahvastiku erinev koosseis ning paiknemine on märgiks sellest, et ka arenguteed ja -perspektiivid kipuvad piirkonniti olema üsna erinevad. Piirkondlikud arengukavad ei saa seega olla edukad ilma väikepiirkondade omanäolisust arvestamata

Joonis 3.9

Joonis 3.10

SIIA TULEB KAART

Joonis 3.11

Joonis 3.12

SIIA TULEB KAART

4. RAHVASTIKU VANUSKOOSTISE TEISENEMINE JA RAHVASTIKUVANANEMINE

Enam kui poolteist sajandit tagasi alanud rahvastiku vanuskoostise teisenemine on aastatuhande vahetusel jõudnud etappi, kus protsess, pälvinuna omaette nimetuse — rahvastikuvananemine —, on ületanud rahvuslikud piirid ja nõuab kasvavat rahvusvahelist tähelepanu. Euroopa Rahvastikukonverentsid Genfis, Budapestis ja Strasbourgis käsitlesid rahvastikuvananemist ühena peamistest kaasaja rahvastikuprobleemidest, mis demograafiliselt arenenud riike ühendades eeldab ühist teadusanalüütilist tegevust ning koordineeritud riigipoliitikat [UN, CoE 1994; UNECE 1999]. Hiljutine Euroopa Liidu dokument — *Confronting demographic change: a new solidarity between the generations* — nimetab rahvastikuvananemist ja sellega kaasuvat kahe peamise rahvastiku- ja sotsiaalpoliitilise ülesande seas liikmesriikide valitsustele [European Commission 2005]. Maailma Rahvastiku- ja Arengukonverents Kairos tõi varasemast ilmekamalt esile tõsiasja, et lõppeva sajandi mitmekesiste ning arenenud ja arengumaade sageli vastandtrendiga rahvastikuprotsesside taustal, on rahvastikuvananemine kõiki rahvaid liitev ülemaailmne nähtus [Sadik 1998].

Tublisti ergutas huvi rahvastikuvananemise vastu 1999 aasta kuulutamine ÜRO vanuriaastaks. Asjaomast probleemiringi teadvustasid ka need rahvad ja riigid, kus rahvastikuarengulisel käsitlusel puudub veel väljakujunenud traditsioon. Vanuriaasta raames pühendas ÜRO Euroopa Majanduskomisjon kõnealusele valdkonnale oma aastakonverentsi, milline ettevõtmine levitas asjaomast teavet majandusringkondades. Madridis 2002 võeti vastu Rahvusvaheline Rahvastikuvananemise Tegevuskava ning sama aasta Berliini valitsusvahelise konverentsi deklaratsioon kutsus üles püüdlema ühiskonna poole, kus ühtemoodi hästi saaksid toimida inimesed kõigis vanusrühmades (<http://www.unece.org/ead/pau/age>). Rahvastikuvananemist ja rahvusvaheliste institutsioonide osa selle käsitlemisel on arutanud Euroopa Rahvastikukomitee, Rahvusvaheline Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsioon, Euroopa Statistikonverents ning paljud teised rahvusvahelised ühendused.

4.1. Vanuskoostise teisenemise tagamaa

Rahvastiku vanuskoostise teisenemine ei ole iseseisev demograafiline protsess, vaid selle määravad ära sündimus- ja suremusareng, avatud rahvastiku korral ka välisränne. Demograafilised protsessid mõjutavad rahvastiku vanuskoostist küll pidevalt, kuid ulatusliku muutuse jälgimine nõuab piisavalt pika ajavahemiku arvestamist. Vaid nimetatud tingimuse täitmisel saab rahvastiku vanuskoostist vaadelda seda määrava demograafilise arengu puhtakujulise peegeldusena.

Tavaliselt kiputakse mittedemograafilistes kirjutistes tolle perioodi pikkust alahindama, aga seda tuleb vahetevahel ette ka rahvastikuteaduslikes töödes. Veel tuleb tähele panna, et mida aeglasemalt põlvkonnad vahelduvad, seda pikem on ajavahemik, mille kestel toimunud muutusi rahvastiku vanusstruktuur endas kätkeb. Käsitledes lühemaid perioode, võib rahvastiku vanuskoostis olla vastuolus antud hetke demograafiliste protsesside intensiivsuse ja iseloomuga ning kujuneda omaette rahvastikuolukorda määravaks teguriks.

4.1.1. Teisenemise põhjus ja tegurid

Rahvastiku vanuskoostise seisukohalt määrava tähtsusega sündimus, suremus ja ränne ei püsi kunagi pikka aega täiesti stabiilsena, seepärast teiseneb pidevalt ka rahvastiku vanuskoostis. Muutused on tavapäraselt võnkelaadsed, st sageli järgneb kasvusuunalisele liikumisele kahanemissuunaline, kusjuures nende ulatuse määrab demograafiliste protsesside võnkeamplituud. Öelduga kooskõlas on inimkonna ajaloos rahvastikutaaste ning sellele vastava rahvastiku vanuskoostise võnkumisega kaasnenud rahvastiku vananemis- ja noorenemisperioodid. Mõnikord on viidatud perioodide vaheldumine olnud küllalt silmatorkav, eeskätt tõsiste rahvastikukriiside korral. Kuid rahvastiku vananemine/noorenemine on ka neil puhkudel olnud ajutine, teatud aja möödudes on kuitahes jõuliselt esilekerkinud protsess ikkagi peatunud ning pöördunud hiljem vastassuunda.

Lühiajaliste vanuskoostise teisenemiste kõrval tuleb esile tuua demograafilise arengu eriline periood, mil rahvastikuprotsesside iseloom ja intensiivsus muutub põhimõtteliselt. Vastav nihe rahvastiku vanuskoostises on samuti hoopis ulatuslikum kui eespool jutuks olnud vahelduvate vananemis- ja noorenemisperioodide ajal. Mis aga veel olulisem — rahvastiku vanuskoostise muutus sel perioodil on ühesuunaline ja pöördumatu. Tegemist on demograafilise üleminekuga, mille käigus vahetub rahvastiku taastetüüp tervikuna. Ühtlasi teiseneb traditsioonilisele rahvastikutaastele omane vanuspüramiid selle ülemineku käigus modernsele taastetüübile iseloomulikuks vanuspuuks. Sellele ajaloos ainulaadsele ja revolutsioonilisele rahvastiku vanusrühmade proportsiooni muutusele on omistatud omaette nimetus — rahvastikuvananemine.

Demograafilise ülemineku vältel voolib rahvastiku vanuskoostist nii sündimuse kui ka suremuse langus. Suremuse vähenemine, eriti eakamates vanusrühmades, kasvatab nende indiviidide arvu sünnipõlvkonnas, kes elavad vanurieani, põhjustades vananemise niiõelda ülalt. Sündimuse langus kahandab sünnikohordi suurust eelmistega võrreldes, vähendades niimoodi nooremate vanusrühmade osatähtsust ja tuues kaasa vananemise niiõelda altpoolt. Neid protsesse on nimetatud ka vastavalt absoluutseks ja relatiivseks vananemiseks [Schmid 1998]. Tuleb lisada, et suremus ja sündimus on demograafilise ülemineku perioodil teineteisest hoopis vähem sõltuvad kui mistahes ajal enne

või pärast seda. Seetõttu etendab nii suremuse kui ka sündimuse languse ajastus rahvastikuvananemise konkreetsetes kulgemises tähtsat rolli.

Olulise, kujundlikult pooliseseisva tegurina mõjutab vanuskoostise teisenemist eriti ulatuslik imiku- ja lastesuremuse langus ülemineku käigus. Selle tulemusel suureneb nooremate earihmade osatähtsus, mis viib muudel võrdsetel tingimustel hoopis rahvastiku noorenemiseni. Demograafilisele üleminekule iseloomuliku rahvastikuprotsesside põhimõttelise ja pöördumatu arengu korral omandab vanuskoostise muutuse seisukohalt omaette tähenduse ka esialgne vanusstruktuur. Sellega seoses tuleb omaette vananemistegurina vaadelda demograafilist potentsiaali [Keyfitz 1971; Rowland 1996].

Sündimust, suremust ning rahvastiku esialgset vanusstruktuuri on vahel käsitletud kui vananemisprotsessi kolme peamist tegurit. Paar aastakümnet tagasi seostas Roland Pressat rahvastikuvananemise küllaltki ühemõtteliselt just sündimuse langusega, eitades suremuse vähenemise nimetamisväärsset mõju [Pressat 1961]. Mõneti kontekstist väljarebituna on Pressat seisukohta tsiteerinud nii tema pooldajad kui ka vastased, algtades niimoodi vaidluse, mille tulemuseks on mahukas vastavasisuline teaduskirjandus. Üksteise võidu on püütud tõestada, et vanuskoostise teisenemise ja rahvastikuvananemise algpõhjuseks on kas suremuse või siis sündimuse langus. Metodoloogilisest seisukohast on taolised diskussioonid osutunud üsna väärtusetuks. Kolme teguri rolli ja omavahelist sõltuvust on ülevaatlikult käsitlenud Emil Valkovic [1989]. Tema tõstis ka demograafilise kasvupotentsiaali iseseisva teguri tähendusse, võrdselt sündimuse ja suremusega.

Kolme vanuskoostise teisenemise ja rahvastikuvananemise tegurit on mõistlik eraldi käsitleda siiski vaid kitsamas ajaraamis. Lühemate ajavahemike jooksul saavad need tegurid tõepoolest anda, ja on ajalooliselt ka andnud, erineva panuse ühe või teise rahva vananemisprotsessi konkreetsetesse käiku. Põhjuslikust vaatenurgast ei ole aga neid tegureid mõtet lahutada, kuna vanuskoostise teisenemise ja rahvastikuvananemise alusprotsessiks on demograafiline üleminek. Just kõnealune sotsiaalne revolutsioon muudab sündimuse, suremuse ja rände põhjapaneva teisenemise kaudu ka rahvastiku vanuskoostise, kuigi arusaadavalt teatud ajanihkega. Rahvastikuvananemise käsitlus demograafilise ülemineku tulemprotsessina on tänapäeva rahvastikuteaduses kujunenud üldiseks lähenemisviisiks [Bourgeois-Pichat 1979; Fratzak 1993; Horiuchi 1988; Katus *et al* 2003; Légaré 1998; Lindgren 1990; Myers 1990; Warnes 1989; 1993 jt].

Demograafiline üleminek tähistab rahvastikutaaste tüübi kui terviku muutumist, mida teadaolevalt kogevad kõik rahvad. Ühtlasi aga võib ülemineku ajastus ja konkreetne käik olla vägagi erinev nii ülemaailmses kui ka piirkondlikus kontekstis ning näiteks ajas kokkulangevat üleminekuprotsessi tuleb lugeda pigem erandiks kui reeglipäraks. Samavõrra ebasünkroonselt kulgeb erinevate rahvaste puhul ka vanuskoostise teisenemine. Järelikult tuleb kõnealust protsessi ning seda määravaid alustegureid uurima hakates kõigepealt tundma õppida käsitletava rahvastiku demograafilise ülemineku ajaraame, samuti teisi

ülemineku tähtsamaid erijooni. Asjakohased pidepunktid leiab lugeja kogumiku teistest peatükkidest, olgu siinkohal siiski meenutatud peamist.

4.1.2. Vanuskoostise teisenemise eripära Eestis

Eesti kuulub nende rahvastikuarenguliste pioneerriikide hulka, kus sündimuse langus XIX sajandi keskpaigast viis protsessi intensiivsuse taasteniivoost madalamaks juba enne Teist maailmasõda [Katus 1997b]. Ühtlasi märgib sündimuse vähenemine sellest tasandist allapoole, teisisõnu pereplaanimise üldrahvalik juurdumine, sündimusülemineku lõppfaasi. Ka suremusarengu järgi võib Eesti demograafilise ülemineku toimumise ajaraamiks pidada vahemikku 1850-1940 [Katus 2000]. Samavõrra on äärmiselt oluline teada arvukaima sünnipõlvkonna kujunemisaega ning suurust. Teatavasti tõuseb demograafilise ülemineku algusperioodil aastakeskmise sündide absoluutarv veel mitme aastakümne jooksul pärast sündimuse languse käivitumist. Selle põhjuseks on osalt viljakuseas rahvastiku arvukuse jätkuv kasv, aga veelgi enam imiku- ja lastesuremus langus. Hiljem toob süvenev sündimuslangus muidugi kaasa ka sündide absoluutarvu kahanemise. Kirjeldatud kahe etapi vaheldumisajal tulebki üldjuhul ilmale konkreetse rahvastiku kõigi aegade suurim sünnipõlvkond. Antud juhul on tähtis, et selle kohordi liikumine vanuriikka tähistab tavaliselt ka vanuskoostise kiiret arengufaasi.

Rahvuspiiride puudumise ja Eesti ala administratiivkorralduse mitmekordse muutuse tõttu on raske kindlaks teha, kui suured olid demograafilise ülemineku aegsed sünnikohordid Eesti kogurahvastikus. Tabelis on esitatud üheksa ajaloolise Eesti maakonna sünniteave, mis ei hõlma küll kogu tänapäevast ning ammugi mitte sõjajärgset Eesti ala, kuid see-eest võimaldab sünnikohortide suurusi omavahel võrrelda (tabel 4.1). Koos üldise rahvaarvu tõusuga kasvas Eestis pidevalt ka sündide aastakeskmise arv kogu XIX sajandi vältel, kuni 1880 aastateni. Tabel näitab, et selge pööre langusele leidis aset eelmise sajandi viimasel kümnendil. Kogu Eesti Vabariigi territooriumi hõlmava arvukaima sünnikohordi suurust võib hinnata ligikaudu vahemikku 32-35 tuhat inimest [Katus 1994]. Sellest arvust lähtudes sündis Eestis 1930 aastail aastakeskmisena juba peaaegu kaks korda vähem lapsi.

Erineva suurusega kohortide liikumine ühest eluetapist teise mõjutab otseselt rahvastikuvananemist, mida saab üldistavalt mõõta demograafilise kasvupotentsiaali dünaamika kaudu. Kuivõrd sündimuse ja suremus langus toimus Eestis tähelepanuväärse sünkroonsusega, sarnaselt näiteks hästituntud Prantsusmaa rahvastikuarengule, jäi üleminekuajaline rahvaarvu kiire kasv ehk demograafiline plahvatus siin samuti tagasihoidlikuks. Ühtlasi ei olnud seda

Tabel 4.1

*Aastakeskmise sündide arv
9 maakonda 1877-1933*

Ajavahemik	Aastakeskmise sündide arv
1877-1881	28 000
1892-1896	27 100
1918-1922	8 600
1929-1933	17 400

tüüpi ülemineku käigus kogunenud demograafiline kasvupotentsiaal kuigi märkimisväärne ning see ei mõjutanud ei eriti oluliselt ega ka mitte liialt pika aja jooksul vanuskoostise muutust demograafilisele üleminekule järgneval perioodil.

Sedasama rõhutab Eesti sõjajärgne sündimusareng, mis kulges tähelepanuväärselt teisiti kui Põhja- ja Lääne-Euroopas, kuigi sinnamaani oli enam kui sajandi vältel valitsenud sarnane üldtrend. Nimelt saab täie kindlusega väita, et beebibuum jäi Eestis olemata [Katus 1997b]. Veelgi enam, ka sündimus jäi jätkuvalt allapoole taastetasandit. Niiviisi oli 1960 aastate lõpuks Eesti rahvastiku sündimus olnud püsivalt madal ja veidi allpool taastetasandit juba peaaegu 40 aastat. Igatahes on tähtis, et aastail 1950-1960 ei näinud Eestis ilmaalgust arvukamad sünnipõlvkonnad kui varasemal või hilisemal (1970-1980 aastad) ajal nagu beebibuumi maades oli tüüpiline. Pigem kujunes olukord vastupidiseks. Ühelt poolt iseloomustas põlisrahvastiku sündimusarengut Euroopa kontekstis hämmastav stabiilsus [Katus 1997a]. Teisalt kompenseeris intensiivne sisse- ja väljarände Eesti rahvastiku sõja- ja repressioonikaotused ning lõpuks olid 1950 aastate Eesti kogurahvastiku sünnikohordid enam-vähem sama suured kui sõja eel.

Kokkuvõttes on rahvastiku esialgse vanuskoostise kui iseseisva vananemisteguri roll Eestis olnud hoopis mõõdukam kui paljudel teistel rahvastel, kel ülemineku käigus kogunes küllalt suur demograafiline kasvupotentsiaal. Õeldule vaatamata tasub ka Eesti puhul kindlasti silmas pidada demograafilise kasvupotentsiaali kuhjumist ja selle hilisemat realiseerumist. Tabelis 4.2 on esitatud Bourgeois-Pichat meetodika alusel arvatud Eesti naisrahvastiku demograafiline brutopotentsiaal [Bourgeois-Pichat 1971]. Nõnda mõjutab rahvastiku esialgne vanusstruktuur Eesti rahvastikuvananemist kõige rohkem esimese paarikümne aasta jooksul pärast demograafilise ülemineku lõppu, millisel ajavahemikul realiseerus ka viimane osa varem kogunenud kasvupotentsiaalist.

Rahvastiku vanuskoostise muutumise kulgu Eestis on tähelepanekaval määral mõjutanud sõjajärgsed rändeprotsessid. Eelkõige seetõttu, et sissesõitnute osakaal oli erakordselt suur, aga samuti asjaolu, et immigrantide vanuskoostis oli traditsiooniliselt paikse põlisrahvastikuga võrreldes hoopis teistsugune. Pealegi on Eesti sisse- ja väljarände vanuskõver aastakümneid olnud eriti noor, säilitades kõnealuse tunnusjoone veel ka 1980 aastatel. Rahvastiku-vananemise edasise kulu seisukohalt on veel oluline arvestada, et NLiidu kokku-varisemise järel vähenesid märkimis-väärselt nii Eesti sisse- kui väljarände-vood. Teisisõnu, käesoleval ajal ja lähi-tulevikus täieneb välispäritolu rahvastik rändevahetuse tulemusena märgatavalt vähem kui varasematel aastakümnetel. Samavõrra, vastupidiselt vene ajale ei ole ka oodata selle päritolurühma märkimis-väärset lahkumist ning just välispäritolu rahvastikku iseloomustav demograafiline

Tabel 4.2

*Demograafiline kasvupotentsiaal
Loendusaaastad 1881-1941*

Aasta	Brutopotentsiaal
1881	1.570
1897	1.503
1922	1.320
1934	1.174
1941	1.109

areng hakkab järjest rohkem mõjutama Eesti rahvastikutaastet tervikuna. Seda enam, et sissesõitnute eriti arvukad põlvkonnad, kes asusid Eestisse 1940 aastate teisel ja 1950 aastate esimesel poolel ning kelle hulgas oli hilisemate tulijatega võrreldes vähem lahkujaid, hakkasid ise vanuriikka jõudma 1990 aastatel.

Eesti rahvastiku vanuskoostise teisenemist on kujundanud omanäoliseks veel üks tegur, mille mõju on just nüüdisajal suurenenud, ning arvatavasti muutub see lähematel aastakümnetel veelgi tähtsamaks. Tegemist on suremusarengu stagnatsiooni ehk peetusega. Teadaolevalt võib XX sajandil eristada kaht üpris selgepiirilist arenguetappi Eesti rahvastiku keskmise eeldatava sünnieluea dünaamikas. Keskmise sünnieluiga pikenes Eestis 1950 aastate lõpuni, edasi kasv praktiliselt lõppes ning järgnenud 40 aastat pole suremustasemesse põhimõttelist muutust toonud [Katus, Puur 1997; EKDK 2005]. Kuna suremus on olnud 1960 aastatest saati stabiilselt kõrge, tuleb olla mõneti ettevaatlik, kui tahame vanuskoostise teisenemist mõõta vaid vanuriosakaalu kaudu rahvastikus. Eriti ettevaatlik tuleb olla rahvusvaheliste võrdlustega, mis haaravad riike, kus keskmine eeldatav eluiga on jätkuvalt kasvanud ka viimastel aastakümnetel. Nendes maades on suremuse alanemine pidevalt kasvatanud vanuriosakaalu, Eestis aga ei ole kõnealune rahvastikuvananemine tegur erilist tähtsust seni evinud. Seda järk-järgult suurenenud lõhet ühe konkreetse vananemisteguri osas ei tohi tõlgendada valesti, ei Eesti rahvastiku vananemisprotsessi käsitlemisel ega võrdluses teiste riikidega rahvastikuvananemise arengufaase kõrvutades.

4.2. Eesti rahvastiku vanuskoostise teisenemine

Vanusstruktuuri teisenemise ja rahvastikuvananemise empiiriline käsitlus tugineb eelkõige loendusstatistika alusel arvatatud näitajatele, samade näitavate abil on prognoosile toetudes esitatud ka vananemisprotsessi tulevikujooned aastani 2030. Analüüs toetub põhiliselt kümne Eesti territooriumil läbiviidud rahvaloenduse teabele. Esimene Eesti ala hõlmanud loendus sai teoks Balti kubermangude kohaliku ettevõtmisena 1881 aastal. Sellele järgnes ülevenemaaline rahvaloendus 1897 aastal. Eesti Vabariigi Statistika Keskbüroo viis läbi kolm rahvaloendust 1922, 1934 ja 1941 aastal. Pärast Teist maailmasõda on olnud neli vene rahvaloendust — 1959, 1970, 1979 ja 1989 — ning aastal 2000 Statistikaameti poolt korraldatud rahvaloendus. Analüüsitavad andmed, mis võrreldavuse tagamiseks on ühtlusarvutatud, pärinevad Eesti Rahvastiku Andmepangast.¹

¹ Eesti Rahvastiku Andmepank (ERA) sisaldab süstemaatiliselt korrastatud loendus-, sündmus- ja küsitlusstatistikat Eesti rahvastiku kohta. Ruumilise ja ajalise võrreldavuse tagamiseks teostatud ühtlusarvutus hõlmab määratlusi ja definitsioone, piirimuutuste mõju ja mõõdikute arvutusviise. Andmepanka arendab Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus [EKDK 1992a; 1992b]. Kui ei ole viidatud teistele allikatele, siis on käesolevas töös kasutatud andmed pärit ERAst.

4.2.1. Rahvastikuvananemise üldtrend

Vanuskoostise teisenemise ja rahvastikuvananemise üldtrendi väljatoomiseks on kasutatud kaht lihtsalt arvutatavat ja mõistetavat näitarvu: vanuriosakaalu kogurahvastikus ning rahvastiku mediaankeskmist vanust. Lisaks neile on rakendatud ka Lasletti rahvastikuvananemise üldnäitajaid. Analüüs hõlmab loendusstatistikaga kaetud perioodi 1881-2000, kusjuures enamasti on kõrvale jäetud loendusvahemike arvandmed. Nii jäävad vaatluse alt sageli välja küll kõige viimased arengutendentsid, kuid on välistatud loendusstatistika ja hinnangulise andmestiku läbisegi kasutamine. Viidatud hinnangulise andmestiku täpsus on 1990 aastatest peale tugevasti langenud ning nende kaasamine lisaks raskesti tõestatavaid asjaolusid ja suurendaks tinglikkust [Katus, Puur, Sakkeus 1997; Katus, Puur 2003]. Viimase loenduse (2000) andmestik on evalveerimata ning selle tulemustesse tuleb samuti suhtuda ettevaatusega.

4.2.1.1. Vanuskoostise põhiproportsioon

Rahvastikuvananemise alusprotsessid ehk vananemistegurid on Eesti rahvastikuarengus, eriti viimasel poolsajandil, kaunis sageli üksteist tasakaalustanud. Seetõttu on rahvastiku vanuskoostis ja vanuriosakaal muutunud ehk vähem, kui on tüüpiline demograafilisele ülemineku lõppjärgule ja eriti sellele järgnevale modernse taastetüübi juurdumisetapile. Ilma taolise tasandava toimetä oleks rahvastiku traditsioonilise taastetüübi asendumine uuega toonud kaasa hoopis suuremaid nihkeid rahvastiku vanuskoostises, nagu seda paljud teised rahvad on ka kogenud. Joonis 4.1 esitab rahvastiku kolme suure vanusrühma osatähtsuse dünaamika viimase 150 aasta jooksul (loendusstatistika poolt kaetud ajavahemikku on pikendatud hingerevisjoni andmestikuga), absoluutandmed rahvaloendusaastate kohta on esitatud tabelis 4.3.

Tabel 4.3

*Rahvaarv ja rahvastiku mediaanvanus
Loendusaastad 1881-2000*

Tuleb märkida, et Eesti poliitilise järjepidevuse katkemise tõttu on rahvaloendusandmete avaldamine olnud hajutatud terve rea algpublikatsioonide vahel. 1881 aasta rahvaloenduse tulemused avaldasid vastavalt Eestimaa ja Liivimaa Kubermangu Statistika Komitee [Jordan 1886; Jung-Stilling, Anders 1883-1885]. 1897 aasta ülevenemaalise loenduse andmed publitseeris Siseministeerium [Troinitski 1905a; 1905b]; 1922, 1934 ja 1941 aasta omad aga Statistika Keskbüroo [RSKB 1923-1924; 1934-1937; 1942]. Nõukogu rahvaloenduste tulemused avaldati kahes paralleelses sarjas, millest üks oli mõeldud avalikuks, teine ametkondlikuks kasutamiseks [TsSU ESSR 1960-1962; 1972-1974; TsSU ESSR 1980-1983]. Ühtlusalvutatud 1989 aasta rahva- ja eluasemelooenduse publitseerimine maakonnalõikes on parasjagu lõppenud [EKDK 1996-2005] ning 2000 aasta (mitteevalveeritud) loendustulemused on avaldanud Statistikaamet.

Aasta	Rahvaarv	Vanusrühm			Mediaan- vanus
		0-14	15-59	60+	
1881	881 455	293 639	516 319	71 002	23.52
1897	958 351	306 173	558 295	93 443	24.99
1922	1 107 059	282 215	693 180	130 540	28.64
1934	1 126 413	261 929	710 718	152 458	31.29
1941	999 552	239 615	603 900	156 037	34.37
1959	1 196 065	271 527	744 273	179 996	31.83
1970	1 351 640	298 293	825 982	226 062	33.62
1979	1 464 476	315 725	910 012	238 405	33.89
1989	1 565 662	348 738	953 525	263 399	34.08
2000*	1 372 071	250 503	833 618	287 509	37.85

* Andmestik evalveerimata, sh alaloendus arvestamata

Põhilised muutused Eesti rahvastiku vanuskoostises leidsid aset juba XIX sajandi teisel ja XX sajandi esimesel poolel. Laste (vanusrühm 0-14 aastat) osatähtsus kahanes jõudsalt kuni 1930 aastateni ning püsis seejärel poole sajandi jooksul enam-vähem ühesugusel tasemel. Niisugune, mõneti ebatavaliselt stabiilne laste osakaal kogurahvastikus võiks olla üllatav, kui poleks teada sündimuse arengu iseärasused Eestis, eriti sõjajärgse beebibuumi puudumine, ja ühtlase kohortisündimustaseme valitsemine äärmiselt pika ajavahemiku jooksul. Kokkuvõttes on sündimustegur mõjutanud Eesti rahvastikuvananemist üleminekujärgsel ajal hoopis vähem kui see Euroopa rahvaste puhul tavaline. Samas on aga sündimuse kiire languse tõttu 1990 aastatel olukord põhimõtteliselt muutumas — käesoleval ajal vananeb rahvastik ka altpoolt ja edaspidi see suundumus süveneb.

Tööelise rahvastiku osatähtsus on, nagu võiski eeldada, kasvanud kuni demograafilise üleminekuaja lõpuni. Peegeldades XIX sajandi viimase veerandi suurimate sünnikohortide jõudmist täisikka ja sündimuse ülemineku lõppemist, saavutas tööelise rahvastiku osatähtsus maksimumi 1930 aastail (63.1 protsenti). Seejärel hakkas kõnealuse vanusrühma osakaal rahvastikus vähenema. Kuni 2000 aasta loenduseni on kõige väiksem tööeliste osatähtsus registreeritud 1941 aastal. Uus pööre saabus pärast Teist maailmasõda alanud sissetrände buumi tulemusena. Vaatamata mõningasele vähenemisele jäi tööelise rahvastiku osakaal siiski üsna pikaks ajaks ebaloomulikult kõrgeks. Too iseärasus ei saa siiski lõpmatult kesta ning on paratamatu, et selline olukord lõpeb siis, kui esimene suur immigrantskohort jõuab vanuriikka. 1990 aastatest peale selline areng aset leiabki ning väheneb mitte ainult tööeliste osatähtsus, vaid ka sellesse vanusrühma kuuluvate inimeste absoluutarv.

4.2.1.2. Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus

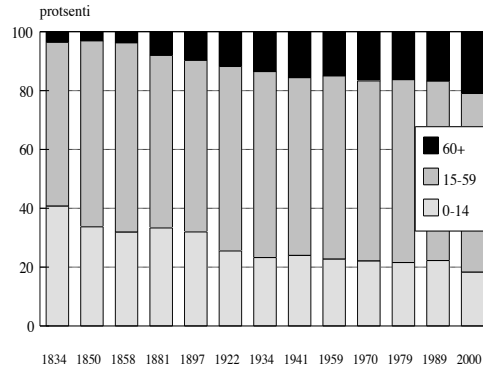
Vanurrahvastiku (60 ja enam eluaastat) osakaal kogurahvastikus kasvas jõudsalt 1940 aastateni. Edaspidi on intensiivne sissetõu Eestisse ning suremusarengu stagnatsioon hoidnud vanuriosa-kaalu üsna stabiilse kuni 1990 aastate alguseni. See on kahel-damatult Eesti rahvastikuvananemise tähelepanuvääriv omapära, sest Euroopa rahvaste hulgas teist analoogilist näidet pole. Selle kogurahvastikku iseloomustava stabiilsuse taga peitub muidugi märkimisväärne sisemine mitmekesisus, mis väljendub olulistes, koguni vastandtrendilistes erinevustes põlis- ja välispäritolu rahvastiku, aga samuti eri piirkondade vahel. Mõlemat asjaolu vaagitakse allpool eraldi.

Vanuriosakaalu kõrval on rahvastiku mediaankeskmine vanus teine üsna sageli kasutatav rahvastikuvananemise üldnäitaja. Mõned analüütikud eelistavad samas rollis aritmeetilist keskmist, kuid vanuriosakaaluga paaris on ülesanne eelkõige mõõta võimalikku rahvastiku altpoolt vananemist, ja seda teeb mediaankeskmine kahtlemata paindlikumalt. Joonisel 4.2 on esitatud nii vanuriosakaal kui mediaankeskmine vanus ühel pildil. Kuigi mõõtskaalad on erinevad, kirjeldavad näitajad vananemisprotsessi kulgu Eestis ometi üsna ühtmoodi. Joonis demonstreerib ilmekalt asjaolu, et vanuriosakaal tõusis üsna kiiresti 1941 aasta loenduseni. Nimelt kasvas 60-aastaste ja vanemate inimeste osakaal rahvastikus 8 protsendilt 1881 aastal ligikaudu 16 protsendini 1941 aastal ehk teisisõnu kahekordistus 60 aastaga. Järgnevad 50 aastat lisasid vaid ühe osakaaluprotsendi, kusjuures loendusvahemikel 1941-1959 ja 1970-1979 vanuriosakaal hoopis vähenes. Selline stabiilsus oli siiski ajutine ning 1990 aastad ja eelkõige kümnendi teine pool tähistab mõlema näitaja kiire kasvutrendi algust. Aasta 2000 rahvaloendus fikseeris vanuriosakaaluks juba ligi 21 protsenti.

Rahvastikuvananemise üldsuundumusest Eestis saame peaaegu samasuguse pildi, kui mõõta seda mediaanvanusega. Pärast 1941 aasta loenduseni kestnud kiiret kasvu ei tõusnud rahvastiku mediaanvanus järgmise poole sajandi jooksul kuni 1990 aastate alguseni enam üldse. Nimetatud ajavahemikul aset leidnud mediaanvanuse võnkumised on aga mõnevõrra suuremad kui vanuriosakaalu puhul täheldatud. Arusaadavalt on mõlema näitajate kõige suurem hälve (languse suunas) üldisest trendisuunast ajavahemikul 1941-1959. Viidatud perioodil vähenes rahvastiku mediaanvanus järsult peaaegu kahe aasta võrra. Langusele järgnes aeglane tõus järgneval kolmel aastakümnel. Sarnaselt vanuriosakaaluga tähistasid 1990 aastad ka

Joonis 4.1

Rahvastiku suurvastikutüüpide
proportsioon 1834-2000

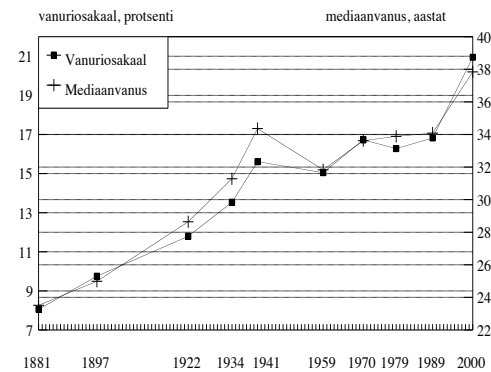

mediaanvanuse sisuliselt uue trendi algust, loendus-aastaks 2000 oli näitav tõusnud tasemeni 37.8.

Kuigi nende kahe rahvastikuvananemise üldnäitaja areng langeb peaaegu kokku, ei tohi siiski unustada erinevat mõõtskaalat. Näitajate kasvuindeksite võrdlemine toob esile vanuriosakaalu suurema dünaamilisuse rahvastiku mediaanvanusega võrreldes. Käsitletud ajavahemikul on vanuriosakaal enam kui kahekordistunud, samal ajal kui rahvastiku mediaanvanus on tõusnud ligikaudu poolteist korda. Kuigi näitavud on kasvanud erineval määral, on trendi üldkuju olnud ikkagi märkimisväärselt ühesugune.

Joonis 4.2

Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus
Loendusaastad 1881-2000

4.2.1.3. Lasletti vananemisindeksid

Eespool on tõdetud, et rahvastikuvananemine on demograafilise üleminekuga kaasnev ainukordne ja pöördumatu rahvastiku vanuskoostise muutus. Vastavalt peavad protsessi kõnealust olemust välja tooma ka seda kirjeldavad näitavud, millisest loogikast lähtudes Peter Laslett konstrueeris kaks vananemisindeksit [Laslett 1993]. Need on vanuriosakaal täisealises elanikkonnas (60-aastaste ja eakamate suhtarv rahvastikus, kellel on täitunud 25 eluaastat) ning vanurieani elulejate osatähtsus täiseani elanud kohordis (70 aasta vanuseni elulejate osakaal 25 eluaastani elanute põlvkonnas). Mõlemad näitavud on esitatud joonisel 4.3, kusjuures mõõtskaalad on mõistetavalt antud kummagi kohta eraldi.

Käsitletaval ajavahemikul on Eesti rahvastikuvananemises toimunud tõepoolest põhimõtteline muutus. Mõlema näitaja traditsioonilisele taastetüübile omane stabiilsusperiood oli Eestis läbi saanud juba enne 1880 aastaid ning pöördumatu rahvastiku vananemisprotsess alanud. Samade näitavude abil on Laslett määratlenud kolmanda elufaasi rahvastiku väljakujunemise arvkrõteriumid: vanuriosakaal täisealises elanikkonnas peab ületama 25 protsendi ning vanurieani elulejate osatähtsus 50 protsendi piirjoone. Kolmanda earühma stabiilset väljakujunemist võiks ühtlasi lugeda vananemisprotsessi põhimõtteliseks lõppstaadiumiks, kuivõrd just see nähtus käsikäes peamiste rahvastikurühmade ühiskondliku rollijaotuse teisenemisega moodustab rahvastiku uuetüübilise vanuskoostise põhiõlemuse.

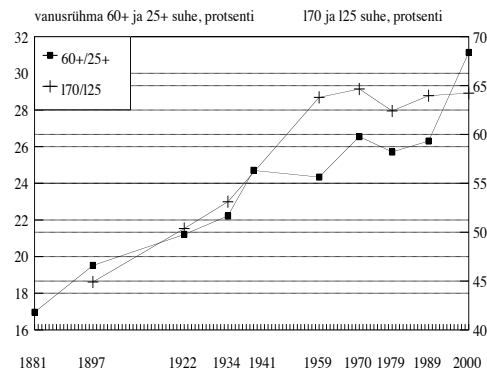
Mõlemad kolmanda earühma väljakujunemise kriteeriumid Eesti demograafilises arengus olid napilt täidetud juba Teise maailmasõja eel. Siiski tuleb tähele panna, et vanuriosakaal stabiliseerus just tolle, nn

kvalifikatsioonitaseme vahetus läheduses, ning on püsinud sellisena käesoleva ajani. Vanuriosakaalu järjekindlat suurenemist — mis tähistaks ühtlasi epidemioloogilise ülemineku jõudmist neljandasse faasi — pole Eestis õieti veel toimunud. Huvitav on märkida kahe näitarvu teatud määral lahknevat dünaamikat 1990 aastatel, eriti saja eelneva aasta enam-vähem paralleelse üldtrendi taustal. Vanuriosakaal täisealises rahvastikus on hüppeliselt tõusnud tänaseks kõrgeima ajaloos fikseeritud väärtuseni, samas kui elulemusindeks on tõusnud vähe ning 1970 aasta tase on ikka ületamata. Lasletti vananemisindeksid toovad niisiis hästi välja esmapilgul mõistetamatu ebastabiilsuse Eesti rahvastikuvananemises, igatahes pole näitarvude sedalaadi trende ühegi teise rahva juures teada. Lahendus on siiski lihtne — Eesti tänane, põlisrahvast ja immigrantidest koosnev rahvastik ei moodustagi tervikut ning mitmed kogurahvastiku alusel leitud demograafilised näitarvud ei järgi teadaolevaid seaduspärasusi.

Kokkuvõttes selgitavad ka Lasletti vananemisindeksid, et põhimõttelised muutused Eesti rahvastiku vanuskoostises leidsid aset juba enne Teist maailmasõda. Hilisemate trendide tähtsust vähendamata oli vananemisprotsessi pöördumatus jättnud juba tolleks ajaks oma kustutamatu pitseri. Sellele järgnes ligikaudu nelja kümnendi pikkune välis- tegurite poolt tugevasti mõjutatud võnkelaadne arenguetapp, kus vananemine sisuliselt seiskus. Üsna ootuspäraselt tuleb vahepealne vananemisprotsessi hälve tasa teha, mis tähendab ülikiiret vananemist kaasajal ja tulevikus. Sellele teemale on pühendatud eraldi alapeatükk allpool.

Joonis 4.3

*Lasletti rahvastikuvananemise indeksid
Loendusaastad 1881-2000*

4.2.1.4. Vanurrahvastiku kasv

Mõneti teistsuguse pildi Eesti rahvastikuvananemisest annab vanurrahvastiku aastakeskmise kasvutempo võrdlemine kogurahvastiku vastava näitajaga (joonis 4.4). Käsitletaval ajavahemikul ilmneb nende kahe näitaja arengus tähelepanuväärivaid erinevusi. Vanurieas rahvastiku aastakeskmise kasvutempo on olnud kõige aeglasem loendusvahemikus 1934-1941. Tegelikult seisavad selle ootamatu hälbe taga esimese vene okupatsiooni (juuni 1940 — september 1941) inimkaotused, mis ulatusid 10 protsendini kogurahvastikust. Rahvaarvu küllaltki suurele vähenemisele vaatamata vanurrahvastiku arv ometi kasvas. Too periood tähistab ka suurimat lahknevust kogurahvastiku ja vanurrahvastiku

kasvutempos kogu sajandi jooksul, millele 1990 aastad hakkasid uuesti kannule jõudma. Erakordsetest välis-teguritest põhjustatuna pole see ajutine trendihälve vananemis-protsessi pikaajalise arengu seisu-kohalt siiski kuigi tähtis.

Sõjajärgsel perioodil oli sissekäik Eestisse niivõrd intensiivne, et kogurahvastiku kasvutempo ületas vanurrahvastiku asjaomase näitarvu, olgugi et viimane varasema languse asemel nüüd kiirelt kasvama hakkas. Teisiti öelduna, vahetult sõjale

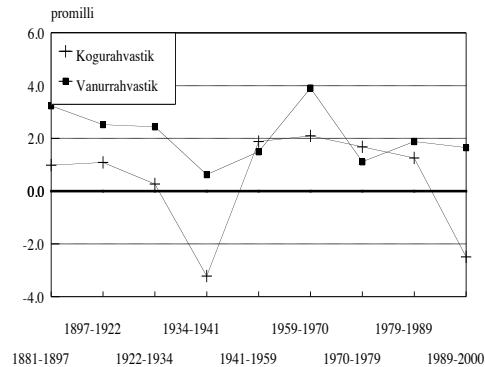
järgnenud aastakümnel Eesti kogurahvastik noorenes ning selle põhjus seisnes täielikult rände-arengus. Joonis 4.4 toob esile ka teise, isegi mõnevõrra intensiivsema Eesti kogurahvastiku noorenemise aastail 1970-1979. Sellele loendusvahelisele perioodile eelnes omakorda kõrgeim vanurrahvastiku kasvutempo aastail 1959-1970. Need üldtendi kõikumised tingis Eesti põlisrahva kõige sünnikohordi arvukama jõudmine vanuriikka 1960 aastatel.

Põlisrahvastiku hilisemad põlvkonnad olid sündimuse omaaegse kiire vähenemise tõttu juba hoopis väiksemad ning jäid pealegi teistest enam Teise maailmasõja ja repressioonide hammasrataste vahele. Sissekäinud olid omakorda suhteliselt noored ega mõjutanud esialgu pea üldse vanurrahvastiku arvu, küll aga põhjustasid nad märgatava rahvaarvu kasvu ning lõpptulemusena juba mainitud rahvastiku noorenemise loendusvahemikul 1970-1979. Järgmisel kümnendil ületas vanurrahvastiku kasvutempo uuesti kogurahvastiku vastava näitarvu, 1990 aastad on aga nende näitajate suundumused viinud üksteisest uuesti lahku. Küllaltki intensiivse kogurahvastiku vähenemise taustal on vanurrahvastiku kasvutempo nüüd jõudsalt tõusnud — seda nii põlis- kui ka välispäritolu rahvastikule iseloomuliku vananemisarengu tulemusena. Esmakordselt poolsajandi vältel on mõlema rahvastiku taasterühma mõju vananemisprotsessile põhimõtteliselt ühesuunaline.

Sedavõrd hüplik vanurrahvastiku kasvutempo kajastub ka vanurite absoluutarvu märkimisväärtsetes muutustes nagu ilmekalt illustreerib joonis 4.5. Nagu võiski oodata, kasvas vanurrahvastiku arv kõige vähem vahetult sõja eel ning ajal ja intensiivseim vananemine leidis aset 1959-1970. Viimane ajavahemik paistab eriti silma veel seetõttu, et nii eelneval kui järgneval kümnendil on vanurite arvu aastakeskmise juurdekasv olnud peaaegu kolm korda tagasihoidlikum. Veelgi enam, juurdekasv jäi 1950 ja 1970 aastatel isegi väiksemaks kui sajandi esimestel aastakümnetel. Niisugune mõneti ainulaadne olukord väljendab Eesti varajase sündimulanguse ning sõja ja sellele järgnenud sotsiaalsete ümberkorralduste tekitatud suure rahvastikukao koosmõju.

Joonis 4.4

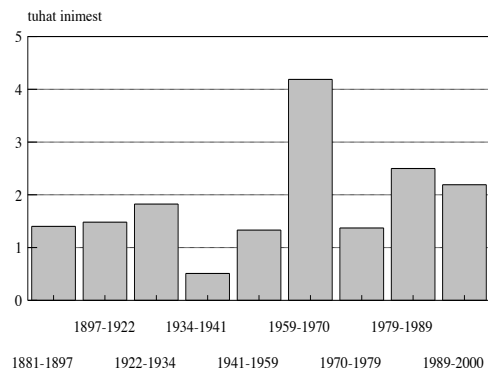
Kogu- ja vanurrahvastiku
aastakeskmise juurdekasvutempo
1881-2000

1980 aastail hakkas vanuriikka jõudvate inimeste absoluutarv kasvama. See protsess jätkus järgneval kümnendil ning on muutumas uue aastatuhande esimestel kümnenditel Eesti rahvastikuarengu üheks tähtsaks trendiks. Rahvastikuprognoosi kohaselt leiab Eestis aset teatud ajutine liigvananemise periood, kui suurimad sisse-sõitnud rahvastiku põlvkonnad jõuavad vanuriikka. Niiviisi langeb vanurrahvastiku absoluut- ja suhtarvu kiire kasv kokku alanud rahvastikuvähenemise ehk depopulatsiooniga. Seegi on arvestamist nõudev Eesti omapära.

Joonis 4.5

Vanurrahvastiku aastakeskmine juurdekasv 1881-2000*

* 2000 aasta loendusandmestik evalveerimata, sh alaloendus arvestamata

4.2.2. Vanavanurrahvastiku eeliskasv

Vananemine ei puuduta ainult rahvastiku vanuskoostise põhiproportsioone, vaid toob kaasa märgatavad muutused ka vanurrahvastiku enda hulgas. Nimelt vananeb viidatud rahvastikuosa omakorda seesmiselt: suureneb eriti eakate vanusrühma osatähtsus ning ka vanurrahvastiku keskmine vanus. Demograafilises kirjanduses on eriti eakate kohta kasutusele võetud omaette termin — vanavanurrahvastik (*oldest olds*). Tavapäraselt arvatakse sellesse rühma 75-aastased ja vanemad inimesed, kuid vahetevahel on aluseks ka 80 eluaasta piir. Veel üks enamkasutatud — eelkõige sotsiaalse sidususe tähenduses — vanavanurite eapiir on 85 eluaastat [Serow *et al* 1987; 1990]. Käesolevas peatükis on vanavanurrahvastiku käsitlemisel lähtutud peamiselt vanuspiirist 75 eluaastat — osalt sellepärast, et oleks võimalik jälgida arengut pikema perioodi vältel, aga teiselt poolt ka Eesti rahvastiku enam kui kümme aastat lühema eluea tõttu sarnase demograafilise arengufaasi rahvastikega võrreldes.

Sisuliselt tähistab mõiste vanavanur niisugust rahvastikurühma, kes kõrge ea tõttu ei tule oma igapäevaste toimetustega enam hästi toime. See ei tähenda invaliidsust või muud sellelaadilist füüsiliste võimete otsest või järsku allakäiku, pigem kujuneb vanavanurrahvastikul teatav sõltuvus (sealhulgas psühholoogiline) teistest inimestest. Vanavanur vajab juba abi mõne kodutöö tegemisel, millega ta nooremas eas raskusteta ise hakkama sai. Samuti vajab ta tuge mõne keerukama ning spetsiifilist suhtlemist eeldava ühiskondliku toimingu sooritamisel, sest vanavanurrahvastik tõmbub järk-järgult aktiivsest ühiskonnast seltsielust kõrvale. Umbes samalaadset sõltumist teistest inimestest (kuigi

sõltuvuse väljendusvormid on hoopis teised) on iga isik kogenud lapsepõlves. Vanavanuri mõiste ja vanuspiir vastab suures osas Peter Lasletti käsitlesele kolmanda ja neljanda elufaasi vahelisest üleminekust. Üleminekul kolmandast elufaasist neljandasse ilmnevad just need jooned, mida tavapäraselt omistatakse vanavanurrahvastikule.

Rahvastikuvananemise sotsiaalsed sõlmküsimused teravnevad üldreeglina koos vanavanurite osakaalu tõusuga vanurrahvastiku hulgas. Just vanavanuritega seoses kerkivad üles mitmed sotsiaalsed probleemid, mida ühiskond varasemas ajaloos pole üldse kogenud või mis on lahenduse leidnud leibkonna raames. Niisiis ei tähenda vanavanurite käsitlemine mitte lihtsalt mingi tinglikult piiritletud, eriti eaka rühma väljatoomist, vaid tegemist on rahvastikuvananemise ühe tähtsa, pealegi suhteliselt iseseisva osaprotsessiga. Nimetatud asjaolust johtuvalt on vanavananemine viimastel aastakümnetel leidnud ka küllalt põhjalikku teadusanalüüsi [Grigsby 1991; Rosenwaike, Dolinsky 1987; Serow *et al* 1987; Suzman, Willis, Manton 1987]. Vanavananemine ei kulge ilmtin-gimata sünkroonselt rahvastiku üldise vananemisega, mistõttu on veelgi enam põhjust käsitleda seda probleemistikku omaette [Myers, Boyle, Kinsella 1987].

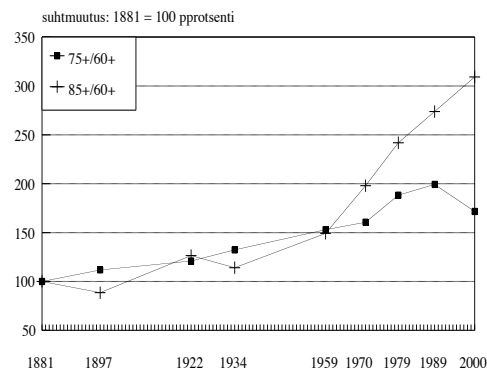
Vanavanuriosakaal (75-aastaste ja vanemate suhtarv 60-aastaste ja vanemate seas) on Eestis XX sajandil kasvanud ning tõusnud 15 protsendilt 30 protsendini, 1990 aastatel viis välis-päritolu rahvastiku vanuriikka jõudmine selle ajutiselt tagasi 26 protsendile. Erinevalt vanuriosa-kaalu küllalt hüplevast trendist on

vanavanurite suhtarv tõusnud ühtlasemalt, kuigi siiski viidatud võnkega. Nii kinnitab Eesti rahvastikuareng vananemisprotsessi üldomadust — vanavanuriosakaal suureneb kiiremini siis, kui vanuriosakaal kogurahvastikus hakkab juba stabiliseeruma. Selline olukord on iseenesest muidugi ootuspärane, sest üldine vanuriosakaalu tõus rahvastikus hoiab muudel võrdsetel tingimustel vanavanurite osatähtsuse kasvu tagasi.

Kui määrata vanavanurite eakriteeriumiks 75 eluaasta asemel 85, ilmneb joonisel 4.6 esitatud teabe põhjal, et vanavanuriosakaal on kasvanud hoopis kiiremini ning kasv on jätkunud ka 1990 aastatel. Kuni loenduseni 1959 on erinevate eakriteeriumide järgi defineeritud vanavanurite suhtarvud tõusnud küll mitte päris sünkroonselt, kuid lõppkokkuvõttes on mõlemad kasvanud 80 aasta jooksul peaaegu ühepalju — 50 protsenti. Viimase neljakümne aastaga on mõlema näitaja tõus pigem kiirenenud, kuid üldtrendid küllalt oluliselt lahknud. Kokkuvõttes on 75-aastaste ja vanemate inimeste osatähtsus

Joonis 4.6

Vanavanurrahvastiku osakaal
Loendusaastad 1881-2000

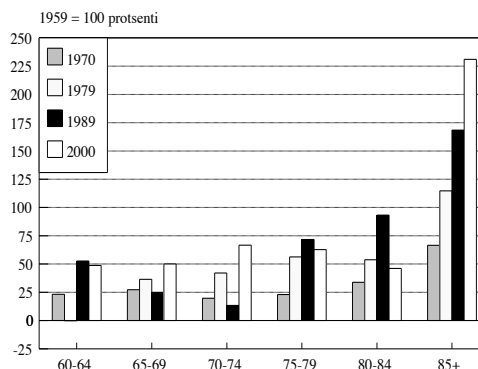

vanurrahvastikus sajandi jooksul kahekordistunud, 85-aastaste ja vanemate inimeste oma aga kolmekordistunud. Väärrib tähelepanu, et vanavanuriosakaalu kasv Eestis on kiirenenud, hoolimata rahvastiku pikaajsest suremusseisakust.

Teise võimaluse vanurrahvastiku struktuurset vananemist mõõta annab erinevate ajamomentide vanuskõverate võrdlemine. Joonis 4.7 esitab viimasel neljal rahvaloendusel fikseeritud vanuskõverad esimese sõjajärgse loenduse asjaomase teabe suhtes. Jooniselt ilmneb küllaltki selgelt üldtendents — mida eakama vanusrühmaga on tegemist, seda suurem on olnud selle suhteline kasv. Samuti on jälgitavad teatud võnked, millest kõige olulisema on põhjustanud Esimese maailmasõja aegse suhteliselt väikese sünnikohordi liikumine (vanusrühm 80-84 loendusaastal 2000).

Joonis 4.7

*Vanurrahvastiku juurdekasvutempo
Loendusaastad 1959-2000*

4.2.3. Sooerisuse tähtsustumine

Eluea pikenemisel demograafilise ülemineku käigus muutub ka rahvastiku sooproportsioon. Suremusareng mõjutab soovahekorda eriti vanurrahvastikus, sest meeste elulemus kahaneb vanemate eärühmade suunas liikudes hoopis jõulisemalt kui naistel, tõstes niimoodi järjekindlalt õrnema soo osakaalu. Seepärast muutub pidevalt meeste ja naiste vahekord vanuriikka jõudvates ning veelgi enam selles eas olevates põlvkondades. Suremusarengu kõrval on Eestis põlvkondade sookoostisse jättnud mõistetavalt olulise jälje XX sajandi rahvastiku-kriisid. Võib isegi väita, et vanurialeliste meeste ja naiste muutuva vahekorra tõttu on rahvastiku vananemisprotsess soolises mõttes kahestunud. Teiseks oluliseks rahvastikuvananemise sooerisust mõjutavaks tegu-

Tabel 4.4

*Vanuriosakaalu ja rahvastiku
mediaanvanuse sooerisus
Loendusaastad 1881-2000*

Aasta	Mehed		Naised	
	Vanuri- osakaal	Mediaan- vanus	Vanuri- osakaal	Mediaan- vanus
1881	7.41	22.78	8.66	24.22
1897	8.96	24.08	10.49	25.79
1922	10.44	27.04	12.99	30.02
1934	11.50	29.29	15.34	33.24
1941	13.62	32.57	17.14	35.61
1959	11.05	28.21	18.18	35.10
1970	12.00	30.30	20.71	37.28
1979	11.49	30.29	20.40	37.76
1989	11.96	31.33	21.09	36.85
2000*	16.03	34.54	25.17	40.71

* Andmestik evalveerimata, sh alaloendus arvestamata

riks on olnud ränne, mis teatavasti kipub sookoostise seisukohalt olema reeglina ebahütlane. Välisrände kõrval on rahvastikuvananemise sooerisuse kujundamisel sageli suur tähtsus ka riigisisel migratsioonil, mõistagi piirkondlikus lõikes. Tuleb tõdeda, et nimetatud sooerisust põhjustavad tegurid on mõjutanud rahvastikuvananemist Eestis tugevamalt kui Euroopa maades tavapärase.

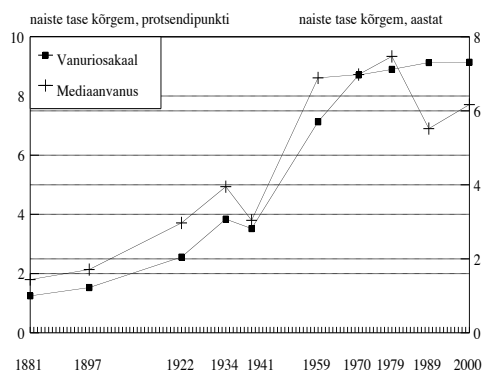
Joonis 4.8 esitab rahvastikuvananemise üldnäitajate — vanuriosakaalu ja rahvastiku mediaanvanuse — sooerisuse. Esimese näitaja puhul on meeste ja naiste osakaalu vahe väljendatud protsendipunktides ning mediaanvanuse puhul aastates. Sooerisuse dünaamikas torkavad silma kaks asjaolu. Esiteks langeb sooerisuse arengutrend mõlema näitaja puhul suures osas kokku samade üldnäitajate abil mõõdetud rahvastikuvananemise üldarenguga. Teistpidi öeldes, sooerisus on välja kujunenud rahvastiku vananemisprotsessiga enam-vähem paralleelselt. Nimetatud asjaolu rõhutab, et meeste ja naiste vahelised erisused on rahvastikuvananemise käigus järjest teravnenud ning kaheldamatult on need kaasuvate sotsiaalsete probleemide otseseks allikaks.

Teine silmatorkav asjaolu on sooerisuse hüppeline kasv, mis toimus kahe, vahetult sõjajärgse aastakümne vältel. Seda rõhutab nii sooerisuse teatud vähenemine sõjaeelsel kümnendil kui ka selle teatav stabiliseerumine alates 1970 aastast. Esimestel sõjajärgsetel aastakümnetel langes kokku kõigi eespoolnimetatud sooerisust soodustavate tegurite mõju, mistõttu nad üksteist võimendasid. Paljude teiste Kesk- ja Ida-Euroopa maadega võrreldes tuleb eriti rõhutada sõja ja repressioonide tähendust, mis Eesti põlisrahvastiku puhul on olnud märgatavalt suurema mõjuga.

Ootuspäraselt on eriti jõudsalt kasvanud vanavanurite sooerisus. Joonisel 4.9 on näidatud, kuidas on muutunud naisrahvastiku vanavanuriosakaal võrreldes meeste samalaadse näitarvuga. Vanavanurite määramiseks on kasutatud mõlemat eakriteeriumi — nii 75 kui ka 85

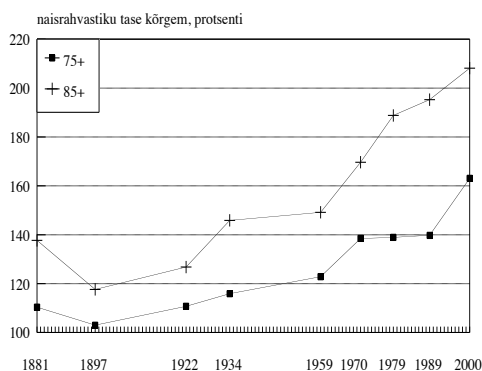
Joonis 4.8

Vanuriosakaalu ja rahvastiku mediaanvanuse sooerisus
Loendusaaastad 1881-2000

Joonis 4.9

Vanavanurrahvastiku osakaalu sooerisus
Loendusaaastad 1881-2000

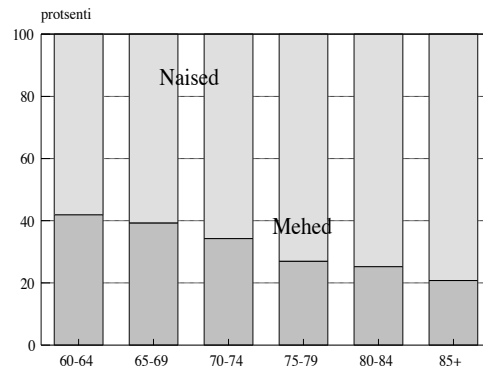
eluaastat. Andmestiku põhjal võib tõdeda, et rahvastiku vananemisprotsessi alguses oli nais- ja meesvanavanurite osatähtsus (kriteeriumi 75 eluaastat korral) peaaegu ühesugune. Vananemisprotsessi arenedes on vanavanuriosakaal kasvanud naiste hulgas hoopis kiiremini kui meestel ning jõudnud ligikaudu 60-protsendilise tasemeerisuse juurde. Kui rakendame vanavanurite määratlemisel 85 eluaasta kriteeriumi, siis on naiste ülekaal olnud kogu käsitletava perioodi jooksul veel suurem, soorisuse kasv on olnud intensiivsem ning käesolevaks ajaks (2000) küündib näitarvude vahe juba kahe korrani.

Rahvastikuvananemise soorisuse dünaamika kõrval on täiendavalt esitatud ka vanurieas meeste ja naiste omavaheline suhe vanusrühmade kaupa. Tinglikult võiks seda nimetada soorisuse vanuskõveraks. Niisugune võrdlus viimase rahvaloenduse põhjal on esitatud joonisel 4.10. Naiste osakaal vanurite hulgas kasvab iga vanusrühmaga: ümardatult 60 protsendilt 60-64-aastaste kuni 80 protsendini 85-aastaste ja vanemate seas.

Eesti rahvastikuvananemise tavapärasest kõrgem soorisus süvendab paratamatult sotsiaalseid probleeme. Üks peamine negatiivne tagajärg, mille vanurieas meeste ja naiste liigsuur disproportsioon kaasa toob, on suhteliselt varajane perekondade purunemine ühe abikaasa, eelkõige mehe kaotuse tõttu. Keskmise abielukestuse lühenemine meeste enneaegse surma tõttu ning väike võimalus ja ka soov päris eakas vanuses uuesti abielluda, toob tagajärjena kaasa üksikute eakate naiste ülisuure arvu Eesti ühiskonnas. Selle näitarvu poolest on Eesti kahjuks maailma juhtivamaid riike [UN 2004]. Muudel võrdsetel tingimustel väheneb niisuguses olukorras vanurrahvastiku keskmine enesega toimetulek. Teisisõnu, Eestis kasvab rahvastiku kolmas elufaas liiga kiiresti üle neljandaks ning kolmanda ja neljanda elufaasi proportsioonid on lootusetult rikutud mitmekümneks aastaks. Tuleb tähele panna, et järsud sotsiaalsed muutused ühiskonnas kiirendavad samuti rahvastiku liikumist kolmandast elufaasist neljandasse, sest uute oludega kohanemine pole vanurieas kerge.

Joonis 4.10

Vanurrahvastiku sookoostis 2000

4.2.4. Liigvananemise künnisel

Vananemisprotsessi suure inertsuse tõttu pole raske selle tulevikku ette näha. Alljärgnevalt on esitatud Eesti rahvastikuvananemise tulevikusuundumused kaht erinevat prognoosi rakendades. Esimene neist on ÜRO rahvastikuprognoos, millest leiab käsitlemist keskmine variant [UN 1999]. Tuleb tähele panna, et

tegemist on sündimusearengu põhimõttelise muutumisele eelnenud ÜRO prognoosiga, hilisemad on tekitanud vastakaid arvamusi.

Teine rahvastikuprognoos on teostatud Eesti Kõrgkoolidevahelises Demouuringute Keskuses.

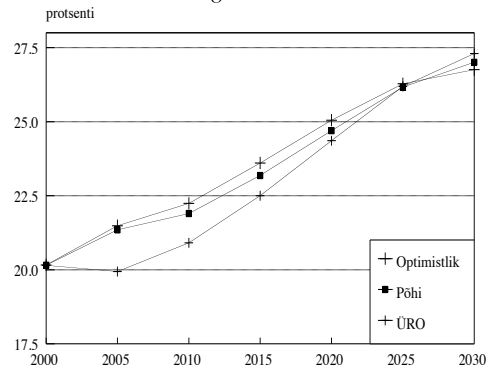
EKDK prognoosist on kasutatud kaht, nn optimistlikku ja põhivarianti. Viimane eeldab demograafiliste protsesside vanusintensiivsuste stabiilsust, optimistlik variant aga sündimuse langustrendi asendumist tagasihoidliku tõusuga ning suremuse järkjärgulist alanemist. Tuleb tõdeda, et vaatamata keskmise eluea tõusule omaaegse tasemeni ja sündimulanguse peatumisele ei ole Eesti rahvastikuareng toonud seni kaasa neid muutusi, mida optimistlik variant eeldaks. Veel enam, koostatud põhivariant on tänaseks osutunud pigem samuti optimistlikuks.

Joonistel 4.11 ja 4.12 on kujutatud rahvastikuvananemise kahe põhinäitaja prognoositud aegrida. Kuna kolm esitatud prognoosivarianti ei erine üksteisest nimetamisväärselt, ilmneb seda selgemini ühtne põhisuundumus – vanuriosakaal tõuseb käesolevalt tasemelt, ümardatult 19 protsenti kogurahvastikus, 25–27 protsendini aastal 2030. Rahvastiku mediaanvanus kasvab sama aja jooksul 43–44 eluaastani. Nagu järgmises alapeatükis selgub, seisab nende muutuste taga suuresti just välispäritolu rahvastik, kes seni oma rahvastikutaaste seisukohalt kunstlikult noore vanuskoostise kaudu hoidis rahvastikuvananemise normaalset kulgu kammitsais. Muidugi ei ole põhjust nimetamata jätta ka 1990 aastatel alanud Eesti põlisrahvastiku uut vananemislainet. Prognoosi kohaselt on vananemise kahe põhinäitaja üldtrend üsna lineaarne, kuid see ei ava vananemisprotsessi tegelikku sisemist heterogeensust.

Kui esimesel sõjajärgsel kümnendil Eestisse saabunud suurim sisserännanute põlvkond ületas XXI sajandi alguseks vanuriea piiri, hakkas vanurrahvastiku aastakeskmise kasvutempo Eestis märgatavalt alanema. Ja ehkki järgmise sajandi teisel aastakümnel pöördub vanurrahvastiku kasvutempo

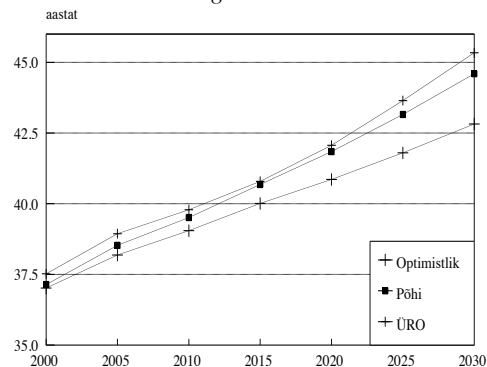
Joonis 4.11

*Vanuriosakaal
Prognoos 2030*

Joonis 4.12

*Rahvastiku mediaanvanus
Prognoos 2030*

taas tõusule, ei saavuta see enam sajandialguse taset. Ligikaudu aastast 2020 algab vanurrahvastiku kasvutempo pikaldane aeglustumine ning käsitletava perioodi lõpuks vanurrahvastik stabiliseerub. Olgu täheldatud, et prognoositud vananemisprotsess, mis on eriti intensiivne XXI sajandi alguses, leiab aset kogurahvastiku negatiivse üldiibe ehk depopulatsiooni tingimustes, mis iseloomustab kogu prognoosiperioodi.

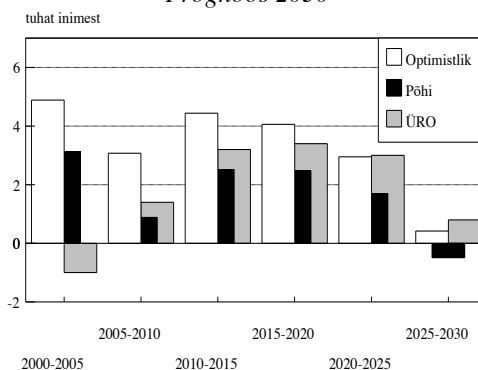
Joonis 4.13 käsitleb rahvastiku vananemist vanurite absoluutarvu aastakeskmise juurdekasvu kaudu. Kõige intensiivsema vananemise perioodil on oodata, et igal aastal jõuab vanuriikka ligikaudu kuus tuhat inimest. Niisugune aastakeskmise juurdekasv ületab senise maksimumi kuuekümnendatest aastatest ümardatult 1500 vanuri võrra.

Enam-vähem ühesuunalise põhitrendi taustal tasub tähele panna ka mõningaid üldpilti mitmekesistavaid iseärasusi ja detaile. Üks sellistest on vanavanurite dünaamikaga seotud laine (joonis 4.14). Esimesel pilgul võib tunduda üllatav vanavanuriosakaalu langus 1990 aastate lõpul. Kui aga meenutada, et just sel kümnendil lisandus vanurielealistele väga arvukas uus põlvkond, mis paratamatult muudab ajutiselt vanurrahvastiku seesmisi proportsioone nooremapoolsete kasuks, siis on vanavanuriosakaalu langus muidugi arusaadav. Samavõrra loogiline on näitarvu kiire tõus hiljem, kui seesama arvukas põlvkond jõuab vanavanuriikka.

Eespool leidis rõhutamist rahvastikuvananemise ülisuur soorisus Eestis. Prognoosi kohaselt on eelseisvatel kümnenditel oodata selle teatud tasandumist, kuid peajoonena ometi liialt suure vahe püsimist. Muidugi säilib naiste ülekaal vanurite hulgas, mis siiski edasise kasvu asemel väheneb ligikaudu 9.5 protsendipunktilt 8.5-9.0 protsendipunktini. Nais- ja meesrahvastiku mediaanvanuse vahe seevastu on senini kasvanud ning just nüüd (2005) on oodata kahanemise algust. Prognoosiperioodi lõpuks on nais- ja meesrahvastiku mediaanvanuse vahe ligikaudu viis aastat.

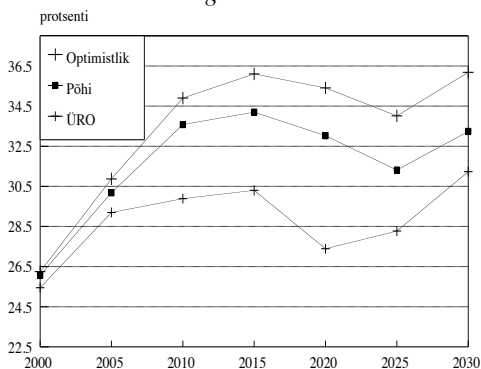
Joonis 4.13

Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasv
Prognoos 2030

Joonis 4.14

Vanavanurrahvastiku osakaal
Prognoos 2030

4.2.5. Välispäritolu rahvastiku omapära

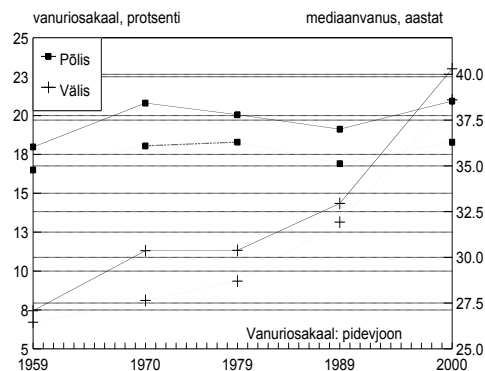
Välispäritolu rahvastik moodustab Eesti kogurahvastikus märkimisväärselt suure osa — ümardatult 35 protsenti — ning on suhtarvus endiselt kasvamas. Kõnealune rühm koosneb sisseerännanute ehk välissündinute ja nende teisest põlvkonnast, kes on ilmale tulnud juba Eestis. Kuigi nende kahe osa puhul tuleb sageli arvestada oluliste omavaheliste erisustega, pole rahvastikuvananemise käsitlemisel vahetegemine tähtis. Mõlemad osarühmad esindavad Eesti suhtes välismõju ning näiteks mõlema või ka ühe osarühma kokkuliitmine põlisrahvastikuga segab arusaamist tegelikest protsessidest. Tuleb tähele panna, et erinevalt põlisrahvastikust saab välispäritolu rahvastiku puhul vaevalt eeldada vananemisprotsessile iseloomulike seaduspärasuste kõikset ilmnemist, on ju see rühm otse sõltunud rändeprotsessidest. Samal ajal aga annab just välispäritolu rahvastiku eraldikäsitus ettekujutuse, milline on olnud välisteguri mõju Eesti rahvastikuvananemisele ning kas ja millal see mõju lakkab.

Teatud üldistustaseme juures saab öelda, et märgatavad lahknevused põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel on tingitud kahest peamisest asjaolust. Esiteks, erinevused tulenevad välispäritolu rahvastiku väga ebastabiilsest vanuskoostisest, mis muidugi kajastub otse kõnealuse rühma vananemises. Omalaadne vanuskoostis on kahtlemata iseloomulik mistahes sissesõitnud rühmale — välispäritolu rahvastiku vanusstruktuuri määrab ära immigrantide arvu ajaline varieerumine, migratsiooni vanuskõvera iseärasused, paigastunute ja remigrantide omavaheline suhe sissesõitnute seas ning mitmed teised rännet iseloomustavad näitajad. Eestis on sõjajärgsed rändeprotsessid läbi teinud mitu olulist muutust ning kõik esile toodud tegurid on jätnud suurema või väiksema jälje välispäritolu rahvastiku vanuskoostisesse [Katus, Puur, Sakkeus 2002; Sakkeus 1991; 1996]. Rahvastikuvananemise seisukohalt on eelkõige oluline mõista, et välissündinute ebastabiilne vanuskoostis avaldub põliselanike ja välissündinute ebasünkroonses ja aegajalt koguni vastandtrendilises vananemisprotsessis.

Teiseks lahknevuste põhjuseks on ajaline nihe Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastiku demograafilises arengus. Nagu eespool mainitud, ulatub vahe poole sajandini. Siin peitub ka põhjus, miks suhteliselt suured, ühtviisi ebastabiilse vanusstruktuuriga slaavi päritolu immigrantrahvastikud, mis kujunesid mitmes teiseski endise NLiidu vabariigis, ei erine oma vananemisarengu poolest sealsetest kohalikest põlisrahvastest nii suurel määral

Joonis 4.15

*Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus
Põlis- ja välispäritolu rahvastik
Loendusaastad 1959-2000*

kui Eestis. Paljudes kõnealustes riikides pole ajanihe põlisrahva ja immigrantide demograafilises arengus nii ulatuslik ning seetõttu on kahe kogukonna areng hoopis sünkroonsem. Isegi Balti riikide vahelises võrdluses, eriti Leedu taustal, kerkib põlisrahva ja sisse­rän­nanute vananemisprotsessi olulise lahknevuse poolest esile just Eesti — põhjuseks seesama demograafiline ajanihe.

Kuivõrd intensiivne sisse­rän­ne Eestisse ja välispäritolu rahvastiku kujunemine langeb sõjajärgsesse aega, haarab põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdlusanalüüs sedasama perioodi, arvandmestiku seisukohalt ajavahemikku alates 1959 aasta loendusest. Joonis 4.15 esitab rahvastikuvananemise kahe üldnäitaja dünaamika päritolu lõikes. Andmed kinnitavad, et nii rahvastikuvananemise tase kui ka trend, mõõdetud vastavalt vanuriosakaalu ning mediaanvanusega, on mõlema rahvastikurühma puhul olnud küllalt erinev. Kõigepealt püüab tähelepanu ebanormaalselt suur näitajate tasemeerisus käsitletava perioodi algul (1959). Põlisrahvastiku vanuriosakaal (18 protsenti) oli üle kahe korra suurem kui sisse­rän­nanute hulgas (6.7 protsenti). Mediaanvanuse erinevus küündis ligikaudu kaheksa eluaastani. Eesti põlisrah-vastiku arengut iseloomus-tas sissesõitnud rahvastiku tollase vananemisseisundiga sarnane olukord viimati kaheksakümmend aastat varem, ligikaudu 1880 aastatel. Tuleb tähele panna, et võrdlus ei kajasta plahvatusliku sisse­rän­de esimest lainet, vaid aluseks on kümme­kond aastat hilisem loendusandmestik, mil välispäritolu rahvastiku vananemine oli teatud määral juba käivitunud.

1950 aastate lõpu rahvastikuvananemise suured erisused on edaspidi järk-järgult vähenenud ja aastaks 2000 muutunud juba vastupidiseks. Eriti lennukas on olnud välispäritolu rahvastiku vananemisareng 1990 aastatel. Vahemärkusena, erisuse kaole on andnud oma panuse ka põlisrahvastiku ajutine noorenemine 1980 aastatel.

Välispäritolu rahvastiku vananemise peamiseks mootoriks on olnud algse moonutatud vanuskoostise samm-sammuline normaliseerumine. Lõhe kahe populatsiooni vahel ahenes samuti seepärast, et Eesti põlisrahvastiku vananemise põhinäitajad hakkasid pärast 1960 aastate kõrgtaset langema. Vanuriosakaal alanes teataval määral juba 1970 aastatest peale, mediaanvanus veidi hiljem, järgmisel kümnendil. Näitarvude langus polnud küll eriti suur, kuid ka kasvu puudumine vahepealse kahekümne aasta jooksul on iseenesest küllalt tähelepanuväärne asjaolu. Veel enam, põlisrahvastiku noorenemine toimus välispäritolu rahvastiku vastupidise arengusuundumuse taustal.

Tabel 4.5

*Vanuriosakaal ja rahvastiku mediaanvanus
Põlis- ja välispäritolu rahvastik
Loendusaastad 1959-2000*

Aasta	Põlisrahvastik		Välispäritolu rahvastik	
	Vanuri- osakaal	Mediaan- vanus	Vanuri- osakaal	Mediaan- vanus
1959	17.98	34.78	6.72	27.08
1970	20.80	36.09	8.11	30.36
1979	20.05	36.30	9.36	30.38
1989	19.12	35.12	13.15	32.95
2000*	20.93	36.29	21.01	40.31

* Andmestik evalveerimata, sh alaloendus arvestamata

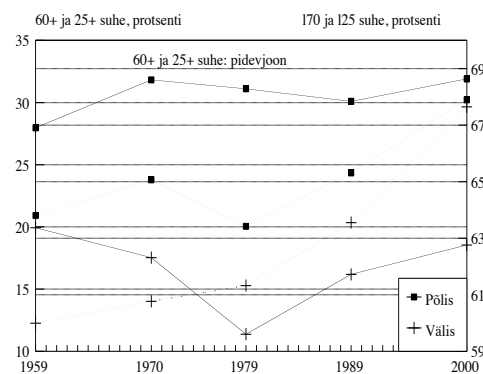
Esitatud andmetele toetudes pole ilmselt liialdus kõnelda Eesti rahvastiku vananemisprotsessi kahestumisest. Põlisrahvastiku suurim sünnikohort demograafilise ülemineku ajast jõudis vanuriikka 1960 aastail, millist ajaperioodi iseloomustas ka selle rahvastiku intensiivseim vananemine. Järgnevatel aastakümnetel noorenes põlisrahvastik altpoolt — sündimuse kasvu tõttu — samal ajal aitas ülaltpoolt vananemist märkimisväärselt pidurdada suremuse stagnatsioon. Välispäritolu rahvastiku algne vanuskoostis oli aga spetsiifiliste kujunemistingimuste tõttu taasteprotsessi seisukohalt ebastabiilne. Järgnev areng on seda aegamööda tasakaalustanud, aga vananemise kulminatsioon on kätte jõudnud ikka ligikaudu neli kümnendit põlisrahvastikust hiljem, aastail 1995-2005. Seejärel kahe rahvastikurühma vananemistrend järkjärgult ühtlustub.

Põlis- ning välispäritolu rahvastiku üldiste vananemisnäitajate suur erinevus rõhutab tarvidust tuua päritoluerisus mitmekülsemalt välja, rakendades ka teisi näitarve. Kindlasti on mõistlik pöörduda Lasletti indeksite poole (joonis 4.16). Esimene neist — vanuriosakaal täisealises rahvastikus — toob esile vananemise päritoluerisuse ulatuse üsna sarnaselt üldnäitajatele. Täiendavalt peab tõdema, et välispäritolu rahvastiku indeks ei olnud veel loendusaastaks 1989 küündinud 25 protsendi piirini, mis oli mäletatavasti üheks kvalifikatsioonikriteeriumiks vananemisprotsessi jõudmisel arenenud faasi. See-eest on areng 1990 aastatel olnud tormiline. Põlisrahvastiku vastav näitarv on mõistetavalt püsinud kogu sõjajärgse perioodi sellest kriteeriumist kõrgemal. Niisiis ei piirdu erinevused põlisrahvastiku ning sisseerännanute vahel ainult vananemisprotsessi kvantitatiivse küljega, vaid pikka aega oli tegu demograafilise arengutaseme sisulise lahknevusega, mis puudutab ka vastavat ühiskonnakorraldust, sealhulgas kolmanda elufaasi rahvastikuosa väljakujunemist.

Lasletti teise indeksi — vanurielulemuse — järgi on erinevus kahe Eesti rahvastikurühma vahel olnud väiksem. Samuti on selle näitarvu arengutrend neis rühmades olnud üksteisele sarnasem, seevastu erisus on osutunud püsivamaks. Nagu põlisrahvastikki, oli 1960 aastateks demograafilise ülemineku läbinud ka välispäritolu rahvastik. Samuti iseloomustab mõlemat rahvastikurühma enam-vähem ühelaadne suremuse stagnatsioon [Katus, Puur 1991; 1997]. Veel väärib märkimist vanurielulemuse ühesugune langustrend põlis- ja välispäritolu rahvastikus 1970 aastatel, nagu ka näitaja kerge tõus 1980-1990 aastail. Muidugi toob sama indikaator ühtlasi esile põlisrahvastiku ja sisseerännanute erinevused:

Joonis 4.16

*Lasletti rahvastikuvananemise indeksid
Põlis- ja välispäritolu rahvastik
Loendusaastad 1959-2000*

ligikaudu kolme-nelja protsendipunktini ulatuv vahe kujunes välja 1960-1970 aastatel ning on püsinud käesoleva kümnendini.

Joonis 4.17 kirjeldab Eesti sõjajärgset vananemisprotsessi vanurrahvastiku aastakeskmise absoluutjuurdekasvu abil. Graafik toob esile põlis- ja välispäritolu rahvastiku küllalt vastanduva suundumuse. Kuni 1990 aastateni oleks tegemist nagu peegelpildiga — 1960 aastatel oli põlisrahvastiku aastakeskmise vanuri-iive ligikaudu kolm tuhat inimest, sama juurdekasvuni jõudis immigrantrahvastik 1980 aastatel. Teisisõnu, kui ühes rühmas saavutas aastakeskmise juurdekasv parasjagu maksimumi, siis teise rühma näitaja oli miinimumis. Teatavas mõttes moodustas erandi viimane kümnend, kus mõlemad rahvastikurühmad liikusid ühes ja samas suunas ning kasv oli võrreldavas suurusjärgus. Tõsi, endiselt kõrgem välispäritolu rahvastikus, kuigi kogu elanikkonnast moodustas rühm alla 40 protsendi.

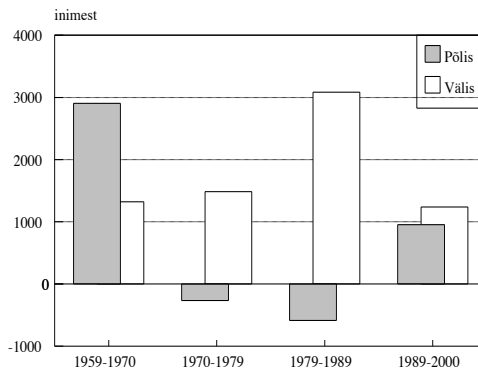
Joonis näitab, kuivõrd suur on olnud ja on edasi välispäritolu rahvastiku mõju Eesti demograafilisele arengule. Just kahe populatsiooni teineteist kompenseeriv vananemisareng on olnud üks peamisi tegureid, miks sõjajärgsetel aastakümnetel kuni 1990 aastateni on kogurahvastiku vananemisprotsess Eestis peetunud, eriti teiste Euroopa riikide taustal. Joonis pakub ka teatud ettekujutuse sellest, mis saab siis, kui nende rühmade arengulained enam teineteist ei tasakaalusta, vaid võimendavad.

Teades soorisuse tavapära-sest suuremat tähtsust Eesti rahvas-tiku vananemisprotsessis, on mõist-lik selgitada välispäritolu rahvas-tiku panust selle kujunemises. Joonis 4.18 esitab vanurrahvastiku aastakeskmise kasvutempo soo lõikes. Põlisrahvastiku seas on kõnealune kasvutempo 1970 aastate lõpuni kiirelt vähenenud, millele järgnes suhteline stabiilsus 1980 aastatel ja tõus järgmisel küm-nendil. Seejuures väärib rõhutamist, et mees- ja naisvanurite arvu kasv on olnud küllalt sarnane, suremuse soorisus aga samal ajal vägagi erinev.

Välispäritolu vanurrahvas-tiku aastakeskmise kasvutempo on

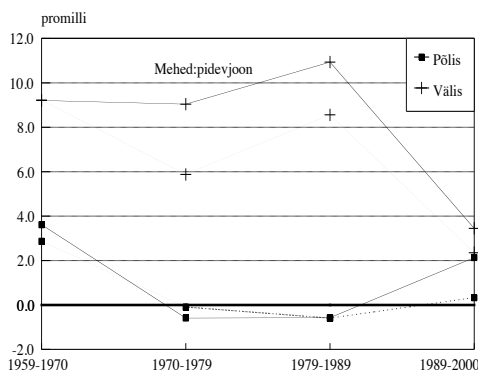
Joonis 4.17

Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasv Põlis- ja välispäritolu rahvastik 1959-2000

Joonis 4.18

Vanurrahvastiku aastakeskmise juurdekasvutempo. Põlis- ja välispäritolu rahvastik 1959-2000

kogu käsitletava ajavahemiku jooksul olnud muidugi väga kiire, kuivõrd algne tase oli erakordselt madal. Kui meesvanurrahvastikku on iseloomustanud enam-vähem ühtlaselt kõrge kasvutempo — välja arvatud viimane kümnend —, siis naiste vastava näitaja dünaamika on teistsugune: 1960 aastate kasvutempo aeglustumine on tekitanud ligikaudu poolteise protsendipunkti suuruse vahe, võrreldes meeste vastava näitajaga. Taoline välispäritolu rahvastiku spetsiifiline arengujoon on vähendanud Eesti rahvastikuvananemise üldist soorisust. Muidugi ei tohi seejuures unustada, et just soovanuselises lõikes ebaoproportsionaalne sisseeränne põhjustaski pärast sõda vananemise soorisuse olulise kasvu.

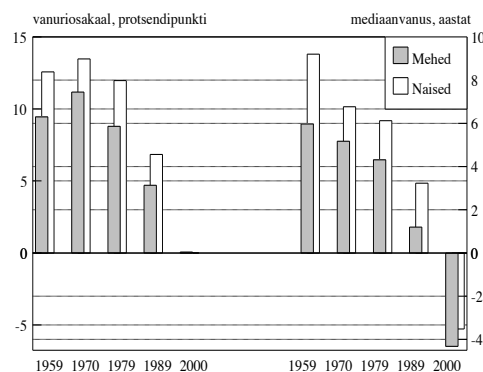
Põlis- ja välispäritolu rahvastiku vananemise soorisuse kohta annab täiendavat teavet vananemise kahe põhinäitaja — vanuriosakaalu ja mediaanvanuse — võrdlemine eraldi meeste ja naiste lõikes (joonis 4.19). Kahe populatsiooni vanuriosakaalu üld erinevus on käsitletaval perioodil kiiresti vähenenud ning käsitusluse ajavahemiku lõpul on näitarvud sisuliselt võrdsed. Enam-vähem sama saab väita mediaanvanuse kohta, kuid selle vahega, et erinevus on muutunud varasemaga võrreldes vastupidi-seks.

Eesti rahvastiku vananemisprotsessi päritoluerisuse dünaamika omandab hoopis teistsuguse ilme, kui vaadelda vanavanuritega seotud suundumusi (joonis 4.20). Võrreldes 1950 aastate lõpuga on vanavanuriosakaal tõusnud põlisrahvastiku hulgas tunduvalt kõrgemale kui sisseerännanute seas. Tulemus on põhimõtteliselt ühesugune, hoolimata sellest, kas vanavanureid määratleda vanuspiiri 75 või 85 eluaastat abil. Tõsi eakama piiri kasutamisel on erisus ka suurem. Ometigi on põlis- ja välispäritolu rahvastiku erinevus kujunenud pea täielikult 1980 aastate jooksul ning varasematel kümnenditel kasvas vanavanuriosakaal hoogsamalt pigem sisseerännanute seas.

Muuhulgas tõendab kirjeldatud joonis lihtsat tõsiasja, et vanavanemine on rahvastiku vananemisprotsessi teine etapp, mis

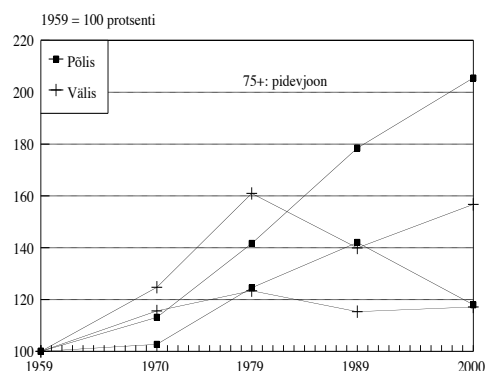
Joonis 4.19

*Vanuriosakaalu ja rahvastiku
mediaanvanuse põlisuserisus.
Loendusaastad 1959-2000*

Joonis 4.20

*Vanavanurrahvastiku osakaal
Põlis- ja välispäritolu rahvastik.
Loendusaastad 1959-2000*

jõuab kätte alles pärast vanur-rahvastiku üldist suurenemist. Vanavanuriosakaalu tõus hoogustub siis, kui vanuriosakaal kogurahvastikus hakkab enam-vähem stabiliseeruma. Samavõrra tõene on vastupidine seos — kui vanuriikka jõuavad eelnevatest arvukamad põlvkonnad, võib vanavanuriosakaal teatud aja jooksul koguni langeda. Just nõnda ongi juhtunud välispäritolu rahvastiku arengus 1980 aastatel, samal ajal kui põlisrahvastik elas sarnase etapi läbi hoopis varem, 1950 aastatel.

Nõnda tuleb kokkuvõttes tõdeda põlis- ja välispäritolu rahvastiku vananemisprotsessi ja vanavananemise dünaamika olulist lahknemist. Rahvastikuvananemise seisukohalt on ju põlisrahvastik 1970-1980 aastatel koguni noorenenud, samal ajal kui välispäritolu rahvastikku on iseloomustanud kõigi vananemisinäitajate kiirem tõus. Vanavananemise arengus aga, vastupidi, on põlisrahvastik edestanud sisserännanuid ning suhteline erisus kahe suurühma on 1990 aastate alguseni ja osati edaspidigi kasvanud.

5. PÕLVKONDADE VAHELDUMINE JA RAHVASTIKUTAASTE

Rahvastikutaaste osaprotsesside hulgas kuulub kaasajal keskne koht vaieldamatult sündimusele, mis on demograafilisele üleminekule järgnenud kümnendite vältel teinud läbi dünaamilise ja mitmepalgelise muutuse. Euroopa piirkonnas on valdkonna peamiseks probleemiks sündimuse taasteniivoost krooniliselt madalam tase ehk moodsas sõnapruugis jätkusuutmatus. Beebibuumi järel jõudsid taolise olukorrani esmalt rahvastikuarengu pioneermaad Põhja- ja Lääne-Euroopas 1960 aastate lõpul ning 1970 aastate algupoolel. Kümnendivõrra hiljem järgnesid neile Lõuna-Euroopa riigid ja 1990 aastatel jõuliselt Kesk- ja Ida-Euroopa, kus järsku muutust süvendas kokkulangemine poliitilise ja sotsiaalmajandusliku ümberkorraldusega. Sel taustal on igati ootuspärane leida jätkusuutmatu sündimusareng koos selle pikaajaliste ühiskonnatagajärgedega Euroopa valitsusvaheliste rahvastiku-konverentside ühe põhiteemana. Selle edukas lahendamine eeldab rahvusvaheliselt koordineeritud teadusanalüütilist tegevust [UN, CoE 1994; UNECE 1999]. Tänapäevaks on Euroopa Liit demograafiaalase võtmeprobleemi tõstnud rahvastikupoliitilise arutelu tasemele.

Taolise ühisarusaama kaalukaks väljenduseks on olnud Euroopa Pere- ja Sündimusuuringu nime kandev üle-euroopaline uurimisprogramm, mille esimene ring hõlmas ajavahemikku 1988-2000 ning mille tulemused on praegu tõsise analüüsi etapis [UNECE 1995-2005]. Teadusmetodoloogilise innovaatilisuse, andmeloova panuse, ajalis-ruumilise ulatuse ning käsitlusala protsesside ühiskonnamõju tõttu kuulub Euroopa PSU kahtluseta kõige tähelepanuväärsemate ettevõtmiste hulka modernse rahvastikuarengu valdkonnas, üsna tõenäoliselt aga riikidevahelises sotsiaalalases koostöös laiemaltki. ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni ning selle juures tegutsenud rahvusvahelise teadusnõukogu üldkoordinatsiooni raames osales programmis veerandsada Euroopa regiooni riiki. Ainsana endise NLiidu ruumist võttis asjaomasest ühistööst osa Eesti, Läti ja Leedu. Programmi tähendusest annab ettekujutuse selle raamistikus käivitunud sadakond rahvusvahelist teadusprojekti, mis püüdleval modernse rahvastikutaaste olemuse ning vastuolude lahtimõtestamisele (<http://www.unece.org/ead/pau/ffs>). Programmi raames loodud võrreldava sündmusloolise andmekogumi mitmeplaaniliste analüütiliste eeliste tõttu tuginevad aastaraamatu asjakohased peatükid peaaesjalikult just tolle ettevõtmise raames kogutud teabele.

5.1. Üleminek traditsiooniliselt modernsele sündimusele

Kaasaja sündimusarengu käsitlusel on sobilik võtta lähtekohaks demograafiline üleminek ehk revolutsioon. Demograafilise ülemineku käigus asendub rahvastiku traditsiooniline taastetüüp uue ehk modernsega, mida iseloomustab demograafilise süsteemi hoopis teistsugune ja varasemast tundmatu toime ning tasakaal. Vahel on tekkivat uut taastetüüpi nimetatud ka ratsionaalseks. Üleminek ise on paratamatu, kuivõrd täna saame kõigi maailma rahvaste osas tõdeda vähemalt selle algust, *resp* maailmas pole enam ühtegi üleminekust kõrvalejäänud rahvast. Iseenesest kulgeb demograafiline üleminek üsna kindla skeemi järgi ning on oma olemuselt pöördumatu. Kord alanud, pole tagasimineku endiste, traditsioonilisele taastetübile omaste demograafiliste seoste ja protsesside juurde enam võimalik.

Euroopa ruumis on demograafilist üleminekut põhjanevalt käsitlenud Princetoni projekt. Too koordineeriva ülikooli nime pärinud ettevõtmine keskendus enam kui sajandipikkuse demograafilise ülemineku seaduspärasuste selgitamisele, projekti raames analüüsiti sündimusarengu pikaajalisi suundumusi kui demograafilise ülemineku võtmevaldkonda. Püstitatud ülesande lahendamiseks töötati välja spetsiaalne metodoloogia ning loodi mastaapne andmestik, mille näol on tegemist arvatavalt kõige ulatuslikuma võrdlusuuringuga sotsiaalteaduses üldse. Princetoni projekt vaatles arengut sündimusintensiivsuse languse algusest XIX sajandil kuni ülemineku lõpuni, kajastades niiviisi rahvastikutaaste põhitrende enam kui saja aasta jooksul.

Ruumiliselt hõlmas projekt kogu Euroopa kontinenti ja, mis eriti tähelepanuväärne, mitte riikide, vaid umbes pooletuhande väiksema territoriaalsuse, provintsi/maakonna tasemel. Projekti enam kui kahekümne tööaasta vältel koguti rahvastikuteabe kõrval andmestik ka teiste peamiste ühiskonnaprotsesside ja eluväljenduste osas. Ettevõtmise raames valmisid andmetihedad käsitlused enamiku riikide või riikiderühma kohta ning projekti põhitulemused võttis kokku üldistav monograafia [Coale, Watkins 1986]. Rahvuslike uurimisrühmade poolt ühtse koordinatsiooni raames tehtud töö tulemused on osutunud rahvastikutaaste teisenemise mõistmisel põhjanevaks ning pidanud vastu tänaseni.

Olemuslikust küljest eristas traditsioonilist sündimust modernsest mitte niivõrd protsessi kõrgem intensiivsus kuivõrd peresisese sündimuskontrolli puudumine. Tollase arusaama kohaselt määras laste ilmaletuleku inimesest kõrgemalseisev jõud ning rahvas ei osanud pereplaanimise peale tollal õigupoolest mõeldagi. Seevõrra lähenes sündimus normaaloludes loomulikule sündimusele, mille puhul abikaasad ei rakenda kogu abielukarjääri vältel mingeid teadlikke võtteid ega vahendeid eostusriski vähendamiseks [Henry 1961]. Samas ei tähendanud see siiski teist laadi piirangute puudumist — sünnikontrolli asemel piiras traditsioonilist sündimust eeskätt tegeliku abielu kestus ning esmas- ja teisesviljatus, mis lõppkokkuvõttes määras kumulatiivseks sündimustasemeks põlvkonnakeskmiselt neli-viis last naise eluea jooksul. Taasteprotsesside laiema terviku seisukohalt väärib samuti rõhutamist abielu-, sündimus- ja seksuaalkäitumise, tegelikult kõigi taasteprotsesside küllalt range

ühtsus. Tervikuks liitumine toimus läbi abielu institutsiooni, mis tänapäevase, kahe inimese omavaheliste suhete vormi asemel omas hoopis laiemat sotsiaalset tähendust.

Traditsioonilise taastetüübi lagunemisest andis kõigepealt märku Euroopa abiellumustüübi levik. Selle algus ulatub otsapidi XVII sajandisse ja see hõlmas Hajnali liinist lääne poole jäänud rahvaid [Hajnal 1965]. Kvantitatiivselt oli tegemist pelgalt abiellumisea vananemisega 5-6 aasta võrra ja vallalisuse kasvuga naispõlvkonnas 1-2 protsendilt kümnele ning üle selle. Sisuliselt aga tähistas Euroopa abiellumustüüp ühiskonnakorralduse põhjapaneva teisenemise algust, mille sisuks oli sotsiaalse toimetuleku põhimõttelise võimaluse väljakujunemine üksikindiviidi jaoks abieluseisundist sõltumata. Pole seetõttu imestada, et demograafilise ülemineku pioneerrahvad pärinevad eranditult Euroopa abiellumustüübiga hõlmatud alalt.

Abielust kõrvalejääva põlvkonnaosa kasvades ja abiellumuse vananedes hakkab rahvastiku kogusündimus mõistetavalt langema. Tõsi, samaaegselt tekib vallassündimus — esmakordselt ajaloos protsessi, mitte üksikjuhtumite tähenduses — aga sel pole algselt jõudu kompenseerida kogusündimuse vähenemist kümnendikugi võrra. Nõnda siis omandavad abielulisis ja sündimus langustrendi n-ö välistegurite mõjul, kusjuures traditsioonilise taastetüübi peresisene toime mehhanism jääb esialgu puutumata. Demograafilise ülemineku enese käivitumine defineeritakse peresiseste suhete teisenemise, ennekõike sündimuskontrolli leviku algusega. Tuleb tähele panna, et sisult kaht täiesti erinevat etappi pole sageli kvantitatiivselt, abiellumuse ja sündimuse üldnäitajate langustrendi põhjal, lihtne eristada.

Kinnitust on leidnud tõsiasi, et ülemineku käigus tuleb sündimuskontroll kasutusele järjestusspetsiifiliselt. Teisisõnu, ülemineku algetapil jäävad abielusündimuse esmas-, teises-, kolmandas-, ka neljandassünni tõenäosused enam-vähem stabiilseks, aga langevad — ja märgatavalt — kõrgemate järjekordade sünnitõenäosused. Nõnda ei levi sündimuskontroll kui uus nähtus üleüldiselt, vaid selle kandjaks on perekarjääri teatud punkti jõudnud paarid, kes järgmist last enam ei soovi. Alles hiljem laieneb sündimuskontroll — soov saada teatud kindel arv lapsi ning sobivas elutee punktis — perekonnaelule tervikuna ning võib kujuneda välja koguni enne tegeliku abielu algust. Kirjeldatud muutuste toimel langeb sündimus demograafilise ülemineku vältel, summaarse kohortkordajaga mõõdetuna, neljalt-viiele lapselt taastetasandini või koguni allapoole. Vahemärkusena olgu öeldud, et taastatav — kokkuleppeliselt arvvaartuseni 2.1 — välja jõudnud sündimustaset võib pidada ülemineku lõppjärguks.

Demograafilise ülemineku progresseerudes haarab sündimuskontroll ja sellest johtuv sündimuslangus järjestikuste põlvkondade kaupa kõiki mehi-naisi. Paljulapsesus küll ei kao, kuid marginaliseerub ning sünnijärjestuses toimub tugev homogeniseerumine ehk statistilises keeles jaotuse koondumine. Koondumine leiab aset ka ajastuses, eriti tegeliku reproduktiivea lühenemise näol. Osundatud muutusega kaasuvad või saavad sellelt algse tõuke mitmed sündimusest laiemad mõjuulatusega teisenemised. Ülemineku käigus kujuneb ajaloos esmakordselt välja — eriti oluliste tagajärgedega naisrahvastikule ja

sugudevahelisele rollijaotusele — nn lastejärgne elufaas, kui täiseastunud lapsed lahkuvad veel igati elujõus vanemate juurest. Teatud mõttes traditsioonilise taastetüübi jäanukina vahepeal tugevnenud lastetsentrism hakkab maad andma põlvkondade uuelaadsele tasakaalule, mis vastab mitme järjestikuse põlvkonna üheaegsele, võrdselt väärtustatud elamisele.

Rahvastikuarengu pioneeriikides jõudis sündimusüleminek lõpule XX sajandi esimesel kolmandikul ja sealpeale — sageli tähistatud Teise maailmasõjaga — võib kõnelda sündimusarengu üleminekujärgsest etapist. Samas on oluline tähele panna, et üleminekujärgne periood rahvastikuarengus ei oma selgepiirilist määratlust ning selle täpse algusmomendi väljatoomine on mõneti kokkuleppeline. Veel olulisem on aga mõista, et järgnevat ajajärku ei ole mõistlik käsitleda modernse taastetüübi igakülgse valitsemisena. Nii nagu demograafilisele üleminekule eelnes läbi paari sajandi n-ö ettevalmistusperiood, kulub ka ratsionaalse taastetüübi juurdumiseks arvatavalt küllalt pikk ajavahemik, mida nimetatakse demograafilises kirjanduses veidi lohisevalt üleminekujärgseks (*post-transitional*) perioodiks. Selle etapi erisus üleminekust on ilmne, kuivõrd rahvastikuprotsesside ühesuunaline muutus on asendunud lainetusega. Kõige selgemini võib taolist lainelisust täheldada sündimuse puhul. Vähemalt kahel korral — 1940 aastatel ja uuesti 1960 aastate lõpupoolel — on muutused Euroopa rahvastikuprotsessides tekitanud üksteist võimendava ning seevõrra eriti tugeva efekti. Mõlemad võnked on saanud ka omaette nimetuse silmatorkavaima tunnusjoone järgi: beebibuum ja teine demograafiline üleminek.

Beebibuumi keskne joon oli sündimuse märkimisväärne tõus nendel rahvastel, kelle jaoks demograafiline üleminek oli lõppemas juba enne Teist maailmasõda ja sündimus langenud allapoole taastetasandit või selle lähedale. Viidatud tõus oli oluline kahest vaatenurgast: uuesti ületati (ja reeglina oluliselt) taastatav tase ning suhteliselt kõrge sündimus püsis kaks aastakümnet ehk pea terve põlvkonna pikkuse ajajärgu [Festy 1984; Gillis, Tilly, Levine 1992]. Paralleelselt toimusid muutused ka teistes rahvastikuprotsessides, mis ei pruugi olla sugugi vähema tähendusega — Euroopa abiellumustüübi kadumine, rahvastiku abielulisuse tõus ning kõigi taasteprotsesside, sealhulgas sündimuse ja abiellumuse noorenemine, kuid samuti linnastumisprotsessi lõpulejõudmine ning emigratsiooni asendumine immigratsiooniga.

Rahvastikuarengulisest vaatenurgast on tähelepanuvääriv, et beebibuum ei leidnud tollal ega pole leidnud veel tänagi piisavat teoreetilist lahtimõtestamist. Laastava sõja järel tundus ju loomulik, et inimesed pürgivad püsivate suhete, sh abielu poole, tehes seda siis ka elutee varasemal etapil. Tollased sündimuskäsitlused vaatasid hälbivana pigem sõjaeelset taastetasandist madalamat sündimust ja otsisid sellele seletust näiteks kolmekümnendate aastate majanduskriisist. Nõnda tundus beebibuum n-ö normaalolukorra taastumisena ja teatud määral ka erakorraliste aastate kompensatsioonina.

Viimasel kümnendil toimunud käsitlused on seda populaarset arusaama siiski kõigutanud, näidates, et demograafiliselt arenenud rahvaste sündimus hakkas tõusuks pöörduma juba sõja eel, 1938-1940. Sõjategevus peatas alanud arengu, mis avaldus aga seda võimsamalt pärast olude normaliseerumist. Kahel

sõjategevusest kõrvalejäänud Euroopa rahval — shveitslastel ja rootslastel — jäi sündimuse tõusutrend katkestamata ning neil leidis beebibuum tõepoolest aset juba Teise maailmasõja ajal [Calot *et al* 1998; Calot, Sardon 1997; Sardon, Calot 1997]. Vähehaaval kogunev teave lubab beebibuumi põhjuseks pidada pigem erinevate rahvastikuprotsesside võngete kokkulangemist ning vastastikust võimendumist kui mingit omaette seaduspära.

Teine, vastassuunaline võnge sündimuses sai alguse 1960 aastate keskpaigas. Sarnaselt beebibuumiga ei osatud ka seda uut ajajärku esialgu eristada, kuid erinevalt beebibuumist jõuti üldistuseni juba 1980 aastate teisel poolel. Dirk van de Kaa ja Ron Lesthaeghe tõid välja teisenemise süsteemsuse ning andsid etapile intrigeeriva nimetuse — teine demograafiline üleminek [Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987]. Tänapäevaks on teavet olulisel määral lisandunud, ainuüksi ajalises mõttes on uustrendid olnud pikemalt jälgitavad, kuid viidatud töödes esitatud põhiseisukohad on jäänud püsima.

Milliseid muutusi siis teine demograafiline üleminek eneses kätkeb? Sündimus langeb uuesti — või seda veel mitte kogenud rahvastel esmakordselt — alla taastetasandi, pealegi on langustrend silmnähtavalt järsk. Sündimus on jäänud seniajani, niisiis juba põlvkonnapiikkuse ajavahemiku jooksul, madalaks või väga madalaks, moodustades kohati vaid 50-65 protsenti taastatavast. Üheaegselt taseme langusega asendub beebibuumiaegne sündimuse noorenemine vananemisega. Teoreetilises plaanis kalduakse neid tendentse seostama eeskätt individualiseerumise süvenemisega, mille tulemusena asendub vahepeal valitسنud lastekeskus täiskasvanute-abielupaari enesekeskusega. Samuti väidetakse asjaomasel protsessil olevat laiem taustsüsteem moderniseerumise edasikasvamisega postmoderniseerumiseks [Inglehart 1997].

Samas on oluline tähele panna, et erinevalt beebibuumist ei paista noorenemise asendumine vananemisega asenduvat teistes taasteprotsessides, kindlasti mitte seksuaalsuses. Vastuoks, just samal ajal viis noorenemine seksuaalsuse ettepoole noorte sotsiaalsest küpsemisest ja vallandas tänapäeval seksuaalrevolutsioonina tuntud nähtuse [Bullough, Bullough 1994]. Teise olulise tegurina toetas sama suundumust kaasaegsete kontratseptiivide turuletulek ja kiire levik, mida omakorda nimetatakse kontratseptiivrevolutsiooniks [Leridon 1987; McLaren 1984].

Muutuste mitmekesisusele ja ulatusele vaatamata on iseküsimus, kas teiseks demograafiliseks üleminekuks kutsutav arenguetapp rahvastikutaastes on võrreldav nii-öelda päris- ehk tõelise üleminekuga. Alguses ehk poleemikat tekitanud, on selles asjas tänapäevaks peale jäänud eitav seisukoht. Põhjalikult on seda seletada võtnud Zdenek Pavlik [Pavlik 1999]. “Pärisüleminek” asendas ikkagi ühe rahvastikutaaste tüübi teisega, millise protsessi käigus muutusid põhjapanevalt kõik demograafilised seosed ja seaduspärasused. Teine demograafiline üleminek kajastab modernse taastetüübi ühe etapi asendumist järgmisega, kusjuures ei beebibuum ega teine üleminek esinda rahvastikutaaste uut tasakaalu selle väljakujunenud vormis. Erinevalt demograafilisest üleminekust ei pruugi üks neist järkudest või ka mõlemad olla seaduspäraselt paratamatud ning mõni rahvas võib need vahele jätta. Sedalaadi interpretatsiooniga on põhimõtteliselt nõustu-

nud ka van de Kaa, Lesthaeghe ehk vähem. Kui vaatenurkade lahknevust otsida, siis seisneb see pigem uute arengusuundade väljatoomise ja rõhutamise erinevas tugevusastmes.

5.2. Sündimusülemineku ajastus Eestis

Eesti rahvastiku sündimusarengu käsitlemisel on mõistlik alustada sellest, milline on olnud peamiste demograafiliste murrangute ajastus eestlastel (naaber)rahvaste ja kogu Euroopa arengu taustal. Kõige muu kõrval aitab selline “kaart-kompass” anda mõnelegi esmapilgul kummalisele ja keerulisena tunduvale nähtusele lihtsa seletuse, aga ka vastupidi, mõni harjumuspärane nähtus võib osutuda pigem üllatuslikuks ja hoopis keerukaks. Eesti rahvastikuarengut traditsioonilise taastetüübi, täpsemini küll selle tüübi valitsemise viimaste sajandite raames on põhjalikult uurinud Heldur Palli. Viide põhjalikkusele pole niisama sõnadetegemine, vaid tähistab peretaaste meetodi rakendust, mille abil rekonstrueeritakse üksikisiku ja pere eluteed — vastav kooskäsitus aga annab üsna tervikliku ülevaate rahvastikuarengust [Henry 1961]. Peretaaste meetod on sedalaadi ülesande jaoks kõige täiuslikum vahend, mis nõuab aga pühendumist, sihipärast tööd ja ennekõike väga palju aega.

Karuse, Otepää ja Rõngu kihelkonna käsitletud Heldur Pallilt nagu teisedki asjaomased uurimused, ei jäta kahtlust, et Eesti rahvastikutaaste kulges XVII-XVIII sajandil sarnaselt teiste Euroopa rahvastega [Palli 1973; 1984; 1988]. Sündimus oli tollal traditsioonilise taastetüübi kohaselt suhteliselt kõrge, keskmiselt sündis naisel eluea jooksul neli-viis last, kellest täiseani jõudis mitte üle kolme. Enam-vähem samaaegselt teiste demograafilise arengu pioneerrahvastega — XVIII sajandi algupoolel — ilmnasid ka eesti rahval esimesed traditsioonilise taastetüübi lagunemise algusele viitavad tundemärgid. Olulisim neist oli Euroopa abiellumustüübi kujunemine ja levik, mis poolitas kontinendi Peterburi-Trieste mõttelist joont pidi, jättes Eesti lääne poole. Tuleb rõhutada, et uue abiellumudeli leviku idapiiri nihutamine Peterburini, lisaks vormilisele viitamisele piirkonna suurimale linnale, omas igati ka sisulist alust. Demograafilise käitumise uus tüüp haaras tõepoolest, vähemalt olemasoleva puuduliku teabe kohaselt, ka Ingerimaad ja ingerlasi. Ingerimaa hilisemat ümberrahvastamist arvestades oleks Hajnali joone põhjapoolne alguspunkt aga õigem paigutada Narva linna [Kurs 1994; Katus, Puur, Sakkeus 2000].

Eesti sattus nõnda juba õige varakult uute demograafiliste arengusuundade levialasse. Euroopa abiellumustüüp oligi esimene oluline nähtus, mis eristas Eesti rahvastikuarengu selgepiirilisel Venemaa, samuti enamiku Kesk- ja Ida-Euroopa maade arengust tervikuna. Geopoliitiliselt küll tol ajal — Vene impeeriumi koosseisu lülitatuna — Ida eelpost Läänes, osutus Eesti demograafilise arengu vaatenurgast hoopis Lääne eelpostiks Idas. Ka võib suuresti just XVIII sajandisse arvata Baltoskandia regiooni tänapäeva ulatuva omapära kujunemise. Baltoskandia olemus hakkas nii teaduslikus kui praktilises tähenduses selguma XX sajandi esimesel poolel [Kant 1935]. Piirkonna terviklikkuse — ilmselgelt

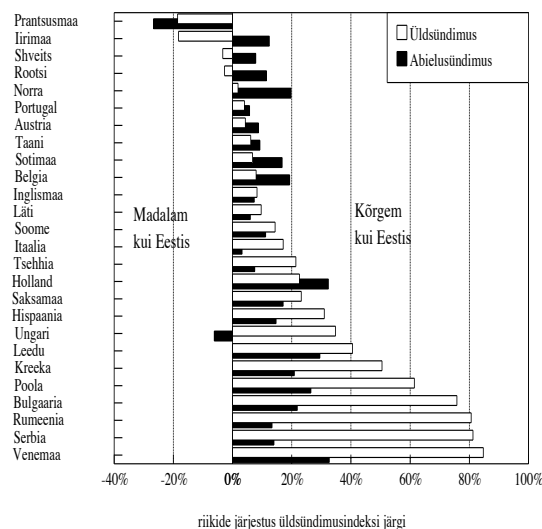
ajutiselt — katkestas Vene okupatsioon Baltimaades, mis küll paraku pikale venis ja nüüdse Eesti ilmet siiani õige tugevasti mõjutab.

Sündimusülemineku algust tähistavad muutused tõusid Eestis esile XIX sajandi keskpaiku. Kuigi sündimustase, vähemalt üldkordajate kaudu mõõdetuna, oli hakanud langustrendi näitama juba mitu kümnendit varem, algas sündimusintensiivsuse pidev alanemine 1850-1860 aastatel. Eesti territooriumi hõlmanud esimesest nüüdisaegsest rahvaloendusest (1881) alates on võimalik jälgida sündimuse muutust Princetoni projekti metodoloogia vaimus ning asjaomast metoodikat rakendades. Esmakordselt arvutati Princetoni indeksid² Eesti ala kohta Tsaari-Venemaa aegsetes kubermangupiirides [Coale, Anderson, Härm 1979]. Maakonnakaupa käsitletuna täpsustus Eesti rahvastiku sündimusülemineku käik oluliselt, muidugi selgus ka piirkondlik variatsioon ning tekkis võrdlusvõimalus naabritega [Katus 1992; 1994].

Joonis 5.1

Princetoni sündimusindeksid
Euroopa 1880 aastatel

Sündimusülemineku ajaraami poolest kuulus Eesti esimese viie-kuue kõige varasema ajastusega rahva hulka. Selle tõsiasja toob selgesti esile esimese ülemaalse rahvaloenduse andmetele toetuv võrdlus (joonis 5.1). Sünnimuse madalam või kõrgem tase sellel on ülevaatlikkuse huvides esitatud miinus- ja plussprotsentidena. Arvud Euroopa riikide kohta pärinevad Princetoni projekti töödest ning kajastavad olukorda 1880 aastate alguses [Coale, Watkins 1986]. Mõne üksiku riigi puhul pärinevad kõige varasemad andmed alles sajandivahetusest; sellisel juhul on võrdluse tegemisel lähtutud Eesti järgmisest rahvaloendusest (1897). Joonisel kujutatud andmetest selgub, et

² Princetoni projekti raames väljatöötatud sündimusindeksid mõõdavad sündimustaseme hälvet nn maksimaalsest reaalsündimusest. Viimaseks loetakse huteriitide sündimust, mis fikseeriti XX sajandi esimesel poolel; tegemist on kõrgeima teadaoleva tasemega maailmas läbi aegade mingi tervikliku rahvastikurühma kohta. Huteriidid ise on aga USAs ja Kanadas elav usulahk, mille liikmed ei piiranud mingil viisil oma sündimust ning on seetõttu omalaadse “sündimusrekordi” omanikud. Neljast osaindeksist koosneva indeksisüsteemi arvutamiseks piisab üsna vähesest hulgast lähteandmetest, mis on väga oluline varasemate ajaperioodide käsitlemisel [Coale, Watkins 1986].

1880 aastate paiku oli üldsündimused Eestis tasemest selgelt madalamad Prantsusmaal ja Iirimaa. Eestiga lähedane sündimustase iseloomustas tollal Läti, Rootsi, Shveitsi ja Norra rahvastikku. Kõik Ida-Euroopa maad on enam kui 20 protsenti kõrgema üldsündimusega, Venemaa vastav näitaja ületab Eesti taseme isegi 80 protsenti. Ka põhjapoolse lähinaabri Soome sündimus oli Eesti omast 15 protsendi võrra kõrgem.

Kuivõrd Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega (v.a Prantsusmaa) võrreldes oli sünnitusealiste naiste abielulisus Eestis kõrgem, osutus Eesti sündimustase abielusündimusedeksiga mõõdetuna veel madalamaks. Iirimaa, Rootsis, Shveitsis, Norras ning ka Lätis, st Eestile lähedase üldsündimustasemega maades oli abielusündimus tollal siiski kuni 20 protsendi võrra kõrgem kui Eestis. Teisisõnu, Eestis oli pereplaanimine ka nimetatud riikidega võrreldes mõnevõrra kaugemale arenenud, kuid madalamat laste arvu perekonnas tasandas rahvastiku veidi kõrgem abielulisus. Ida-, Kesk- ja Lõuna-Euroopa maadega võrreldes tekitab abielulisuserisus reeglina vastassuunalise efekti. Mõlemat indeksit kokku võttes jääb siiski vaid üks riik Euroopas, kus sündimus oli tollal selgelt madalam kui Eestis — muidugi on selleks demograafilise ülemineku pioneer Prantsusmaa. Naabrite seas valitses Eestiga kõige sarnasem olukord Rootsis, kuid siiski jäi Rootsi abielusündimus ka järgnevatel kümnenditel Eestiga võrreldes pisut kõrgemale tasemele.

Eesti suhteliselt madal sündimus XIX sajandi viimasel veerandil kinnitab tõdemust, et sündimusüleminek ja kõrgema järjekorra sündide piiramine oli selleks ajaks suhteliselt laialt levinud. Alternatiivset seletust — Eesti rahvastiku erakordselt madalat sündimust traditsioonilise taastetüübi valitsemisajal — ei tõenda Helder Palli tulemused (1988) ega ükski teine allikas. Nõnda ei ole XVIII sajandi lõpul igatahes veel märkigi madaldunud sündimusest. Neid andmeid teiste allikatega võrreldes võib tuletada sündimusülemineku ligikaudse algusaja Eestis. Teatavasti määratleti Princetoni projekti raames ülemineku aluskriteeriumina abielusündimuse 10-protsendiline vähenemine — selle künnise ületamine signalseeris sündimuse pideva ja pöördumatu langustrendi algust, mis viis taastetüübi paratamatule vahetumisele. Kui Palli poolt süvauuritud kihelkondade sündimustase peaks representeerima enam-vähem tõepäraselt olukorda kogu Eestis, siis kinnitab 1880 aastatel fikseeritud sündimustase selgelt tolleks ajaks alanud sündimusrevolutsiooni siinse rahvastiku hulgas, paigutades teisenemise alguspunkti kuni 20-30 aastat varasemasse ajajärku.

Kuigi sündimusülemineku algust — nagu Eesti XIX sajandi rahvastikuarengut üldse, vähemalt XVIII ja XX sajandiga võrreldes — pole kuigivõrd sihipäraselt uuritud, toetab niisugust ajamääratlust rida kaudseid allikaid. Teiste hulgas väärivad kindlasti nimetamist Mats Nõgese doktoridissertatsioon Viljandimaa rahvastiku kohta, kust üleminek modernsele sündimusele Eestis teadupärast algas (Nõges 1925). Nii võib Viljandimaal leida sündimuse üldkordaja järjepideva languse juba 1840-1850 aastatel, mis järgneval kümnendil pealegi tunduvalt kiirenes. Langusele eelnes abielusündimuse teatav kasv 1820-1830 aastatel, mida muuhulgas on täheldatud ka teistes riikides ning

seostatud sündimusrevolutsiooni algusega [Knodel 1974]. Niisugusel juhul võib pereplaanimise algust Eestis dateerida üsna kindlalt 1850-1860 aastatega.

5.3. Eesti rahvastiku XX sajandi sündimusareng

Sündimusarengu põhijoonte käsitlusel on alljärgnevas eelistus antud põlvkondlikule vaatenurgale. Metodoloogiliselt on kohortperspektiivi rakendamine tulemuslik kumulatiivse iseloomuga rahvastiku- ja ühiskonnaprotsesside — sündimus aga kuulub just niisuguste hulka — käsitlemisel, kuivõrd esile tõuseb järjestikuste ja üksteisest sõltuvate osaprotsesside omavaheline seos ja tingitus. Samuti avalduvad rahvastikuprotsesside ja rahvastikutaaste kui terviku seesmised seaduspärasused kohortperspektiivis hoopis selgemini, ning tõusevad esile põhimõttelist laadi suunamuutused. Perioodkäsitlus, eriti kui see hõlmab lühemaid ajavahemikke, puutub paratamatult kokku hulga protsessi üldsuundumuse seisukohalt ebaoluliste muutustega, mille enamiku moodustavad ajutised võnked (lugeja võib selles allpool esitatud paralleelsete andmeridade varal ise veenduda). Paaril viimasel kümnendil on kohortlähenemine leidnud edasiarendamist sündmuslooliseks käsitluseks ning täiendamist multivariaatsete analüüsimetodiga, mis on kindlustanud selle positsiooni kaasaegse sotsiaalteaduse ühe keskse analüütilise raamistikuna [Cox 1972; Blossfeld, Rohwer 1995; Willekens 1999 jpt].

Kohortlähenemise teatud raskuseks on selle suur nõudlikkus andmepaigasi suhtes. Tavaliselt registreeritakse rahvastikusündmused siis, kui nad toimuvad, ning perioodlähenemine koondab ja analüüsib neid harilikult aastasammuga. Kohortkäsitlusel tuleb vaatluse alla võtta reaalpõlvkondade elusündmuste teave, mis võib osutuda küllalt keerukaks ülesandeks. Sündimuse puhul tuleb selleks iga üksiku põlvkonna puhul koondada kolme-nelja aastakümne andmestik, mis ka teabe olemasolu korral kipub rakendatud andmedefinitsioonide, esituspõhimõtete jms muutumise tõttu mitte ülearu käepärane olema — enne kui kohortandmeid tegelikkuses kasutada saab, tuleb tegelda töömahuka ja erioskusi nõudva andmeharmoniseerimisega. Aga tihtipeale, mis riigi andmekorralduse katkelisuse puhul pigem reeglipärane kipub olema, polegi suurt midagi harmoneerida.

Ainuvõimalikuks alternatiiviks kohortlähenemise rakendamisel on niisuguses olukorras tagasivaateline küsitlusstatistiline andmekogumine. Oponendid on taolise lähenemise juures mõnikord puudusena välja toonud võimatuse teha lõplikke järeldusi nende põlvkondade kohta, mis pole veel aktiivsest sünnituseast väljunud ning kel osa asjakohaseid elusündmusi alles ees seisab. Muidugi on tegemist pseudoprobleemiga, kuivõrd toimumata sündmusi ei suuda tõsikindlalt haarata mitte ükski lähenemisviis ega meetod.

5.3.1. Sündimustase

Eesti rahvastikule, nagu eespool tõdetud, oli iseloomulik Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega sarnane varajane demograafilise ülemineku algus, mistõttu sündimustase langes taastetasandist allapoole juba 1920 aastate lõpul (joonis 5.2). Hilisemate suundumuste taustal on siinkohal oluline rõhutada kuni Teise maailmasõjani aset leidnud Eesti sündimusarengu sarnasust teiste rahvastikuarengu samas järgus olnud rahvastega, eriti silmatorkav oli taoline ühte sammu astumine Baltoskandia ruumis.

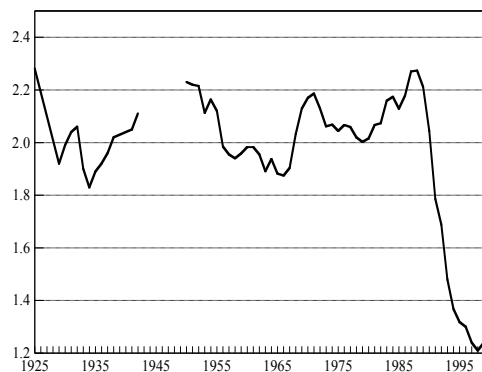
Rahvusvahelises võrdluses leiab 1930 aastatel Eesti jätkuvalt madalaima sündimustasemega riikide hulgast, kusjuures juba pool sajandit varem täheldatud märkimisväärne erisus Eesti ning teisalt Ida- ja Lõuna-Euroopa maade vahel on kärisenud veel suuremaks. Eriti selgepiiriline oli eristumine idanaabrist, kelle sündimustase Teise maailmasõja eelõhtul erines Eesti vastavast näitarvust juba üle kahe korra. Sündimusarengu sarnasus Põhja- ja Lääne-Euroopaga säilis tegelikult ka sõja-aastatel — nagu sõjajärgselt jõulise beebibuumi läbi teinud maades, tundub ka Eesti areng ilmutavat teatud sündimustõusu sõja eel ning koguni selle ajal, 1930-1940 aastate sündimuse lokaalseks kõrgpunktiks on aasta 1942.

Sõjajärgne sündimusareng seevastu kulges Eestis juba erilist rada pidi, mille sügavamad põhjused alles ootavad selgitamist. Teatavasti püsis, Euroopa üldisest arengusuundumusest erinevalt, sündimus Eestis madal ka pärast sõja lõppu ehk teisisõnu beebibuumi ei toimunud. Neljakümnendate aastate teisel poolel lühiajaliselt taastetasandini kerkinud sündimuse võib arvatavalt kirjutada eeskätt sissesõitnute arvele, keda tol ajal iseloomustas põlisrahvastikuga võrreldes märgatavalt kõrgem sündimus. Rahvastikutaaste seisukohalt on oluline, et sündimus jäi perioodnäitajate kaudu mõõdetuna pidevalt allapoole taastetasandit. Nagu jooniselt nähtub, püsis sündimus Eestis perioodikeskmisena taastetasandist allpool veel paar aastakümnet, mistõttu läbi 1950 aastate iseloomustas Eesti rahvastikku Euroopa ning järelikult ka maailma üks madalamaid kui mitte kõige madalam sündimus [Katus 1997a].

Eesti sündimusarengu eristumine jätkus ka hilisematel kümnenditel. Nõnda jäi siinmail olemata teise demograafilise ülemineku algust kuulutanud suhteliselt järsk sündimuslangus 1960 aastate teisel poolel. Vastuoks, kõnealusel perioodil põlisrahvastiku sündimus hoopis tõusis, kolme-nelja aastaga peaaegu viiendiku võrra, ja mis veel tähtsam, ületas taasteenivoo. Oluline on tõdeda,

Joonis 5.2

*Summaarne sündimuskordaja
1925-2000*

et nimetatud kasv polnud seejuures iseloomulik Eesti välispäritolu rahvastikule, kelle sündimus järgis üldjoontes päritolumaa(de)le vastavat langustrendi. On tähelepanuväärne, et Eesti põlisrahvastiku sündimus jäi taastetasandist kõrgemale koguni kahekümneks aastaks. See polnud küll beebibuumi iseloomustanud kõrgtase, aga ometi sarnane tollele etapile. 1980 aastatel algas välispäritolu rahvastiku sündimuse tõus ja kümnendi lõpul ületas Eesti kogurahvastiku vastav summaarne perioodkordaja koguni 2,2 piiri, jõudes viimase kaheksakümne aasta kõrgeimale tasemele. Euroopas oli tol ajal näputäis, pealegi hoopis hilisema demograafilise arenguga maid, kellega Eesti kõrget sündimust võrrelda andis. Metodoloogilisest vaatenurgast rõhutab see taaskord Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastiku eraldikäsitluse tarvidust. Eesti kogurahvastiku sündimuseareng avaneb kahe eri suundumuse kokkuliitmise järel, kusjuures arvestada tuleb kummagi rahvastikurühma osakaalu teisenemist.

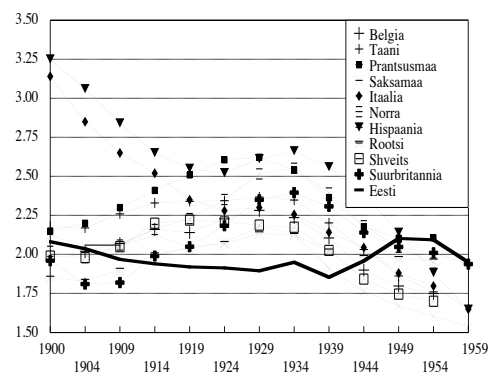
Kuigi Eesti sündimustrendi mõlemad omapärad on Euroopa kontekstis silmapaistvad, on neile seni suhteliselt vähe tähelepanu pööratud — osalt nähtavasti seetõttu, et perioodnäitajates on taolised võnked üsna ootuspärased ning seletuvad enamasti protsessi ajastuse, mitte sündimustaseme muutusega. Samu tõsiasju kinnitab siiski ka kohortteave, tuues välja protsessi taseme stabiilsuse erakordselt pika aja vältel. Just selle stabiilsuse järgi tunneb Eesti sündimustrendi Euroopa teiste rahvastega võrreldes ilmeksimatult ära (joonis 5.3). Joonisel on esitatud

lõplik sündimuskordaja põlvkonnavaheemikus 1900-1963. Tuleb tähele panna, et nooremate sünnipõlvkondade 1954-1963 osas on kordaja formaalselt võttes esialgne või tinglik, kuid demograafilise ülemineku järgses sündimusearengus on reproduktiiviea viimaste aastate mõju kumulatiivnäitaja tasemele kaduvväike ning kõnealuste põlvkondade lõplik sündimustase jääb esitatule väga lähedaseks, olles seevõrra ka vanemate põlvkondadega võrreldav.

Möödunud sajandi alguse põlvkonnad tähistasid enamikul joonisel kujutatud Euroopa rahvastel demograafilise ülemineku lõppjärku, kus aastakümneid pidevalt väldanud sündimuse langus on peatunud või peatumas. Ülemineku ajastus pole kõigil rahvastel olnud just punktipealt kokkulangev, aga sajandivahetuse põlvkondade sündimustase on ehk isegi mõnevõrra ootamatult küllalt sarnane. Joonisel moodustavad erandi Hispaania ja Itaalia kui kaks näidet ülemineku selgepiirilisel hilisema ajastusega maadest. Nende puhul on just kõnealune ajanihe pikaajalises võrdluses tooniandev, eriti varase üleminekuga riikide suhtes. Tegelikult on Hispaania ja Itaalia varal kaudselt esindatud enamik

Joonis 5.3

Summaarne sündimuskordaja
Euroopa sünnipõlvkonnad 1900-1963

Kesk- ja Lõuna-Euroopa maid, millise piirkonnaga võrreldes Ida-Euroopa sündimuseareng on olnud veel mõnevõrra hilisem.

Enam-vähem sarnane sündimustase sajandivahetuse põlvkondades ei jäänud kauaks püsima, kuivõrd Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastel hakkas sündimus järgnevates kohortides tõusma, Eestis jäi see aga püsivalt madalaks. Kvantiitatiivselt kasvas vahe päris suureks — mitmete rahvastega koguni ühe lapseni kohortnäitajais — ning sisuline erisus taastearengu seisukohalt — taasteniivoost üles- või allapoole — toob Eesti omalaadsuse tähenduslikult esile. Kohortnäitajate kaudu mõõdetuna paistab sündimuse tõus Põhja- ja Lääne-Euroopas lauge, perioodinäitajate tasemel oli see aga teatavasti vägagi järsk, kujundades sõjajärgse beebibuumi. Ka kohortvaates on Eesti rahvastiku sündimus (kahe maailmasõja vahel sündinud põlvkondades) kõigist võrreldava demograafilise arengu ajastusega rahvastest madalam ning vägagi tõenäoliselt madalaim terves maailmas.

Euroopas jäi beebibuum kestma ligikaudu 20-25 aastaks, kuid järgnenud sündimuse langus ei peatunud sõjaeelsel tasemel, vaid viis Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste sündimuse eelnevaga võrreldes märgatavalt madalamale. Joonisel esindavad seda uut olukorda põlvkonnad 1954-1963, kuid ka üheski järgnevas pole tänaseni põhimõttelist tagasipööret toimunud. Nagu eespool märgitud, on see etapp üleminekujärgses rahvastikuarengus, millega kaasnes perekonna-, seksuaal-, töö-, soo- jpt suhete teisenemine, saanud nimeks teine demograafiline üleminek [Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987].

Eesti jäi sellestki sündimusvõnkest kõrvale, põlisrahvastiku hulgas sündimus viidatud teise demograafilise ülemineku ajaraamis hoopis tõusis ning Eesti rahvastiku sünnikohordid 1949-1958 lõpetasid oma sündimuskarjääri XX sajandi põlvkondadest kõrgeima tasemega. Võrreldavas demograafilises arengufaasis olevatest rahvastest oli Eesti sündimus neis põlvkondades kõrgeim, just vastupidiselt olukorrale eelnevates sünnikohortides. Samuti jõudis Eesti sündimustase neis põlvkondades väga lähedale taasteniivoole. Tänu imikusuremuse vahepeal aset leidnud märgatavale langusele olid sünnikohordid 1949-1958 varasematest aastakäikudest rahvastikutaasteliselt veel enam ees, kui pelgalt sündimustaseme põhjal arvata võiks.

Nõnda on Eesti põlisrahvastiku kohortsündimus põlvkonnas 1900-1965 liikunud Euroopa konteksti arvestades üsna kitsapiirilises vahemikus (ca 1,9-2,1 summaarse kordaja järgi), jäädes kõrvale Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaid iseloomustanud tõusudest ja langustest. Mõneti paradoksaalselt ei kajastu põlvkondlikus sündimustrendis langusena isegi mitte Eesti ühiskonnaarengu katkestanud sõda ja repressioonid.

Välispäritolu rahvastiku sündimustrendi selge eristumine põlisrahvastikust on ilmne ka põlvkonnavaates, ehkki ajuti on protsessi intensiivsus olnud pea kokkulangev. Kahe rahvastiku võrdlus sündimuse summaarse kohortkordaja alusel on esitatud joonisel 5.4. Graafikult nähtub välispäritolu rahvastiku kõrgem sündimus kuni 1920 aastate algupoole põlvkondadeni. Põhjus seisneb muidugi demograafilise ülemineku ajanihkes, mis ühtlasi seletab sündimuse järjepideva languse eakamates põlvkondades. Mõistagi on suur osa sellest Eesti olukorraga

võrreldes kõrgemast sündimusest realiseerunud riigi piiridest väljaspool, enne asjaomase rahvastikuosa Eestisse saabumist. Nooremates põlvkondades on immigrantrahvastiku sündimus olnud põlisrahvastiku omast madalam kõigis vaatlusalustes sünnipõlvkondades.

Kõige suurem uuema aja sündimustaseme erisus iseloomustab kohorte 1949-1958, mil välispäritolu rahvastik jäi kõrvale põlisrahvastikku iseloomustanud sündimuse tõusust. Neis kohortides on kahe rahvastikurühma sündimustrend päris vastassuunaline ja eriti tol ajajärgul avaldub ühemõtteliselt, et kogu rahvastiku sündimus on pelgalt siisvaene kaalutud keskmine. Omaette tõsiasia on välispäritolu rahvastiku sündimuse sünkroonsus vastava suundumusega päritolumaal. Kõnealune väide käib just sündimustren-

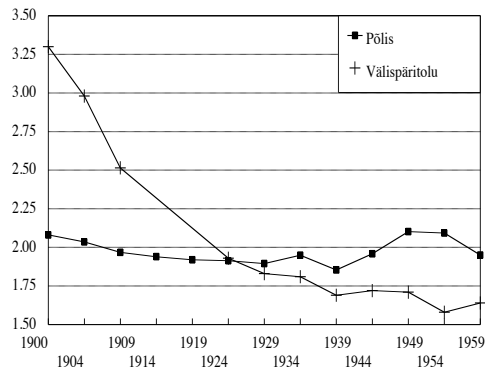
di ja arengu üldise ajastuse kohta, samas on välispäritolu rahvastiku sündimustaseme olnud pisut, kuid see-eest süstemaatiliselt madalam kui endisel kodumaal. Iseenesest on see ootuspärane ning tüüpiline enamikule kui mitte kõigile Euroopa immigrantrahvastikele [Haug, Courbage, Compton 2002].

Möödunud kümnendi algus tõi senisesse sündimustrendi järsu pöörde. Kuue-seitsme aasta jooksul vähenes elussündide arv 1980 aastate lõpu kõrgpunktiga võrreldes peaaegu poole võrra — veidi enam kui 25 tuhandelt sünnilt 12,3 tuhande sünnini (miinimum aastal 1998). Summaarse perioodkordajaga mõõdetuna langes sündimus 2,26 lapselt peaaegu 1,21 lapseni ehk keskmiselt ligikaudu ühe lapse võrra. Pöörde peamiseks kandjaks on olnud 1960 aastate lõpu ja 1970 aastate sünnipõlvkonnad, kelle hulgas võis perioodnäitajate alanemise märke näha juba paar aastat enne üldise languse käivitumist. Kuivõrd need põlvkonnad on aga veel sünnituseas, peegeldab langus sündimustaseme alanemise kõrval — aeg-ajalt on oletatud, et koguni valdavalt — protsessi vananemist.

Milliseks nimelt kujuneb kummagi teguri — taseme- ja ajastusmuutuse — tegelik panus ning kui palju jääb 1970 aastate põlvkonna sündimus kohortperspektiivis taastetasemest allapoole, see selgub käesoleva kümnendi jooksu, mille lõpul hakkavad ka asjaomased põlvkonnad oma sündimuskarjääri lõpetama. Sõltumata edasisest arengust on 1990 aastate sündimuslangus fikseerunud rahvastikukoostise sügava mõõnalainena, mis läbi ühiskonnastruktuuride liikudes jääb kestma vähemalt 70-80 aasta vältel. Niisama kindlalt tuleb demograafiliselt arenenud rahvastel, sealhulgas Eestil, tegelda ühiskonna jätkusuutlikkust kahtluse alla seadva vaegsündimuse põhjuste ning võimalike vastuabinõude otsimisega.

Joonis 5.4

Summaarne sündimuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1900-1963

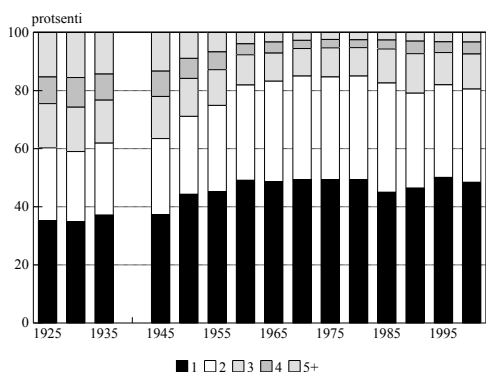
5.3.2. Sünnijärjestus, lapsesus ja lastetus

Sündimus on oma olemuselt kumulatiivne protsess, millele perekonna ja indiviidi tasandil vastab diskreetsete elusündmuste ahel. Viidatud ahela alguspunktiks on muidugi esimese lapse sünd, mis märgib üleminekut lastetuselt lapsevanema seisundisse, viimase raames võib ahel omakorda edeneda ühelapsesuselt kahelapsesusele, kahelapsesuselt kolmelapsesusele ja edasi. Esmas-, teises-, kolmandas- jne järjekorra sündidel on sedavõrd tugev omapära, et asjaomaseid protsesse käsitletakse sageli sündimuse üsna iseseisvate osaprotsessidena. Sedasama tarvidust rõhutab ka kindlapiiriline seos sündimusarengu ja sünnijärjestuse suundumuste vahel. Kõnealune seos võib küll teiseneda, ning demograafilise ülemineku käigus oluliselt, kuid kindlaid seaduspärasusi järgival viisil, mis moodustab sündimusarengu omaette tähtsa elemendi [Barkalov 1998; David, Sanderson 1988; Lutz 1991].

Osundatud teisenemist võib jälgida joonise 5.5 abil. Sündmusstatistikale tuginedes on sellel esitatud elussündide järjestusjaotuse XX sajandi teise kümnendi keskpaigast alates, esmas-, teises-, kolmandas-, neljandas- ning viiendas- ja kõrgema järjekorra sündide lõikes. Käsitusluse ajavahemiku algupoolel on trendina selgesti näha kõrge järjekorra sündide suhtarvu järjekindel alanemine. Nõnda moodustas neljandas-, viiendas- ja kõrgema järjekorra sündide osakaal 1920-1930 aastatel veel 20-25 protsenti sündide koguarvust, 1950 aastate lõpupoole aga kahanes nende suhtarv kümnendikuni. Sealtpeale on lapsesusjaotus suhteliselt stabiilne, kui välja arvata kolmelapsesuse mõningane tõus 1980 aastate lõpul. Metodoloogilisest seisukohast on iga-

Joonis 5.5

*Sünnijärjestus
1925-2000*

Tabel 5.1

*Sünnijärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973*

Järjekord	Põlis	Välis-päritolu
0 ⇒ 1	0.852	0.894
1 ⇒ 2	0.701	0.594
2 ⇒ 3	0.367	0.197
3 ⇒ 4	0.303	0.322
4 ⇒ 5	0.423	0.448
5 ⇒ 6	0.441	0.423
6 ⇒ 7	0.415	0.454

aastaselt registreeritud sündide järjestusjaotuse analüütilised võimalused siiski üsna piiratud, liiati on teave Eesti kogu-rahvastiku kohta, ilma põlis-rahvastiku ja sisseerännanute eristusega.

Sünnijärjestuse asjalikum käsitus toetub kohortandmestikule ning ülevaatlikkuse huvides on mõistlik vastav teave järjestuskordajate abil üldistada. Kõnealune kordaja näitab, milline on teatud kindla järjekorra sünnini jõudnud rahvastikurühma tõenäosus sünnitada veel (vähemalt) järgmine laps, st

liikuda sünnijärjestusjaotuses edasi järgmisele astmele. Järjestuskordajate vektor ehk järjestustabel ei sõltu protsessi ajastusest ning muudab sedaviisi võrreldavaks erineva sünniajastusega põlvkonnad. Eesti PSU andmestikule tuginevalt toob tabel 5.1 ära sünnijärjestuse kohortkordajad eraldi põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta.

Põlisrahvastikus tõuseb kordajate reas olulise pöördepunktina ilmekalt esile üleminek kolmandalt lapselt neljandale: tegemist on nimelt väikseima tõenäosusega kogu vektori ulatuses. Ühelt poolt väljendab see modernsele taastetüübile iseloomuliku sündimusmudeli juurdumist, kus neli ja enam last sünnitanud naised moodustavad omapärase, arvult üsna väikese, aga säiliva osa igast põlvkonnast. Omapärase seetõttu, et selles rühmas hakkavad järgnevate laste sünnitõenäosused kasvama, pealegi rühma sattumise tõenäosust reeglipäraselt ületades.

Lugejale ei jäänud arvatavasti märkamata, et eespool tõdetu kehtib vaid põlisrahvastiku puhul. Välispäritolu rahvastikus on madalaim — ja ühtlasi absoluuttasemelt ka erakordselt madal — kolmandassünni tõenäosus. Põlisrahvastikuga võrreldes läheneb vastav erisus koguni kahele korrale, mis on märgiks kahe rahvastiku sisuliselt lahknevast sündimusmudelitest ja -käitumisest.

Kõrvalpõikena annab järjestustabel aluse sotsiaalpoliitikas nii oluliseks paljulapseste perede eristamiseks nii-öelda tavapärastest ning ühtlasi viitab rahvastikupoliitika paratamatule äpardumisele, kui sündimuse soovitud ja/või loodetud tõus seostatakse miskitpidi suurperedega. Kõnealuses eluvaldkonnas satuvad sotsiaalpoliitika — suurpered nõuavad nüüdisajal kaheldamatult tõhusat toetust — ja rahvastikupoliitika eesmärgid paratamatusse vastuollu, mille asjalik kokkusobitamine nõuab olukorra ja suundumuste sisulist teadvustamist. Eesti oludes muudab nii esimese kui ka teise eesmärgi ja eriti nende kokkusobitamise saavutamise märgatavalt raskemaks kahe erineva sündimuskäitumise valitsemine põlis- ja välispäritolu rahvastikus.

Põlvkonnavaheleku 1924-1973 koosvõetuna iseloomustavate järjestuskordajate kõrval väärib samavõrra tähelepanu kordajate muutus ühest põlvkonnast teise. Joonis 5.6 esitab kordajate trendi sünnipõlvkonna 1924-1928 taseme suhtes. Kõigepealt väärib tähelepanu esmassündimuskordaja tõus, mis saavutab maksimumi kohordis 1949-1953, olles koguni 10 protsenti kõrgem lähtetasemest. Seda tuleb hinnata harvaesinevalt suureks muutuseks, ja nagu allpool selgub, loob selline suundumus hoopis uue olukorra rahvastiku lastetusmääras. Teisessündimuskordaja on käsitletavate kohortide lõikes püsinud kaheldamatult kõige stabiilsemana ja suurel määral just siit tuleb otsida Eesti rahvastiku sündimuse üldtaseme pikaajalise stabiilsuse juuri. Huvitav on tõdeda, et 1990 aastate kiire sündimuslangus on mõjutanud just teisessündimuskordaja väärtust, mis rõhutab muutuse tähenduslikkust.

Kõrgema järjekorra kordajad on liikunud mõistetavalt hoopis suuremas intervallis, millele on omajagu jõudu juurde andnud küsitlusandmestikuga hõlmatud sündmuste väikesest absoluutarvust tingitud juhuvõnkumine, seda eriti neljandassündimuskordaja puhul. Tähelepanuväärne on siiski kolmandassündimuskordaja püsimine enam-vähem samal tasemel, tegelikult koguni tõus tagasi algele tasemele pärast ligikaudu 30-protsendilist langust põlvkondades 1924-1938. Just selles osas eristub

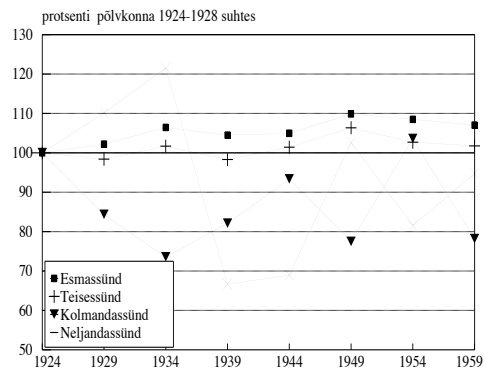
Eesti põlisrahvastik sündimusarengu poolest Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastest ning muidugi ka hilisema demograafilise üleminekuga maadest.

Põlisrahvastiku sündimustaseme pikaajalist stabiilsust teades pole ootamatu ka asjaomase lapsesuskoostise püsivus põlvkonnaperspektiivis (joonis 5.7). Jättes kõrvale paar nooremat põlvkonda, kelle reproduktiivkarjäär jätkub, ei ole lapsesuskoostis andmestikuga hõlmatud põlvkondades kuigi märkimis-väärselt muutunud. Põlisrahvastikus on toimunud teatav koondumine kahelapselise perekonna suunas, samuti on veidi kasvanud või vähemalt jäänud samale tasemele kolmelapsesus. Need kaks lapsesusrühma on oma esindatust päris kindlasuunalt kasvatanud, näiteks põlvkonnas 1959-1963 ületab kahe- ja kolmelapsese suhtarv koosvõetuna juba 60 protsendi piiri. Euroopa kontekstis küllalt ebatüüpilisena on ühelapsesuse osakaal põlisrahvastiku põlvkondades olnud äärmiselt stabiilne, kõikides kitsas vahemikus 22-25 protsenti. Kahe äärmusrühma, nelja- ja enamalapsesuse ning eriti null-lapsesuse *resp* lastetute naiste osatähtsus on mõnevõrra vähenenud, mille arvelt peaaesjalikult ongi kahe- ja kolmelapsesus kasvanud. Samas pole demograafilisele üleminekule iseloomulik kõrgema järjekorra sündide mitmekordne langus siiski kaasa toonud paljulapsesuse kadumist. Pigem vastupidi, paljulapselised naised tunduvad moodustama väikese, kuid püsiva vähemusrühma, kus sünnijärjestuskordajate muutusgradient on vastupidine enamusrühmale.

Välispäritolu rahvastiku lapsesuskoostis on sama põlvkonnavahemiku raames olnud hoopis teistsugune [Katus, Puur, Põldma

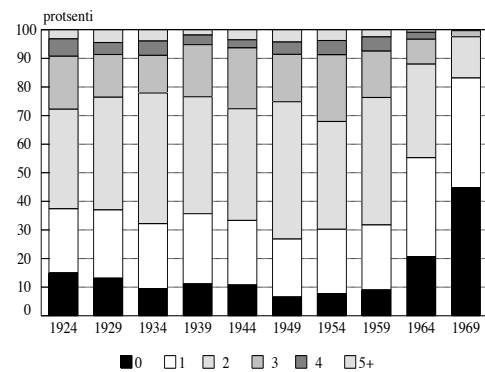
Joonis 5.6

Sünnijärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Joonis 5.7

Rahvastiku lapsesuskoostis
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

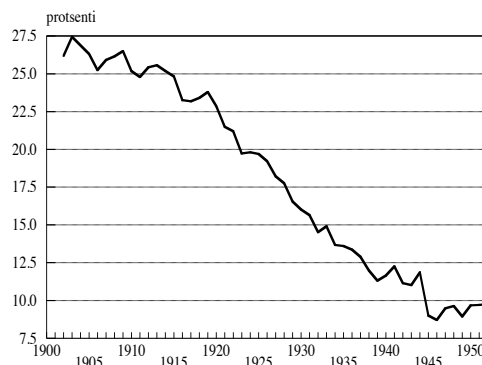
2002]. Ennekõike tuleb tõdeda kolmelapsesuse osakaalu väga madalat taset, mistõttu ühe- ja kolmelapsesed ei moodusta naispõlvkonnas enamust. Vastukaaluks on ühelapsesuse osakaal olnud püsivalt ligikaudu 10 protsendipunkti kõrgem ja sisuliselt on need naised eristunud omaette rühma, tasakaalustades kahe- ja enamalapsesuse suhtarvu. Võrdlusperspektiivis esindab välispäritolu rahvastiku lapsesuskoostris Kesk- ja Ida-Euroopale tüüpilist üleminekujärgset ühe-kahe lapse mudelit. Sedasama rõhutab ka suhteliselt madal lastetus läbi põlvkondade. Kokkuvõttes tunduvad põlis- ja välispäritolu rahvastiku lapsesuskoostrise erisused olevat hoopis suuremad kui põlvest põlve toimunud seismised muutused kummaski osarahvastikus, mis kinnitab taas nende sündimuskäitumise süsteemset omapära.

Omaette tähelepanu pälvib rahvastiku lapsesuskoostrises tavaliselt lastetusmäär, olgu viljatuse või soovitud lastetuse tagajärjena. Kõrvalolev joonis 5.8 osutab, et sajandivahetuse põlvkondades küündis lastetusmäär Eesti põlisrahvastiku naistel koguni veerandini, järgnevate põlvkondade vältel on aga toimunud selle järjekindel alanemine kuni 7-8 protsendipunkti 1950-1960 aastate kohortides. Teadaolevalt on lastetusmäära pikaajaline langus otseses seoses abiellumuse teisenemisega, täpsemini Euroopa abiellumustüübi kadumisega. Nõnda hakkas Eesti põlisrahvastikus nii vallaliste osakaal kui ka esmasabiellumise vanus XX sajandi alguse põlvkondades langema, paralleelselt vähenes lastetusmäär nii abielulisuse tõusu, aga ehk veelgi rohkem vallassündimuse kasvu arvel. Välispäritolu rahvastikus on lastetus püsinud põlisrahvastikuga võrreldes pidevalt madalamal tasemel ning asjaomane suhtarv pole käsitlusaluses ajavahemikus eriti muutunud.

Muidugi kajastub 1990 aastate sündimuslangus ka sünnijärjestuses. Kõige enam on viimase kümnendi vältel langenud kolmandassündide arv, languseelse kõrgpunkti kolme ja poole tuhande asemel registreeriti aastatuhande lõpul kolmandassündide alla pooleteise tuhande. Suhtväljenduses tähendab see vähenemist ligikaudu 60 protsendipunkti võrra. Peaaegu samal määral (58 protsendipunkti) on kümnenditaguse kõrgpunktiga võrreldes vähenenud ka teisessündide arv. Esmassündide arvu vähenemine piirdub ligikaudu 40 protsendipunktiga, neljanda ja kõrgema sünnijärekorra sündide arv on langenud ligi poole võrra. Kuivõrd lastetusmäära mitmekordistumine pole kuigi tõenäoline stsenaarium, on sündimusarengu tuleviku seisukohalt määrav ühe lapseni jõudnud perede käitumine. Loobunud teise lapse sünnist kahekümndatel eluaastatel, võivad nad selleni jõuda veel kolmekümnestena. Muidugi sõltub

Joonis 5.8

*Lastetusmäär
Sünnipõlvkonnad 1900-1950*

nende valik omajagu ka sellest, mil määral seab ühiskond esiplaanile pikaajalised eesmärgid ning püsiväärtused.

5.3.3. Sünniajastus

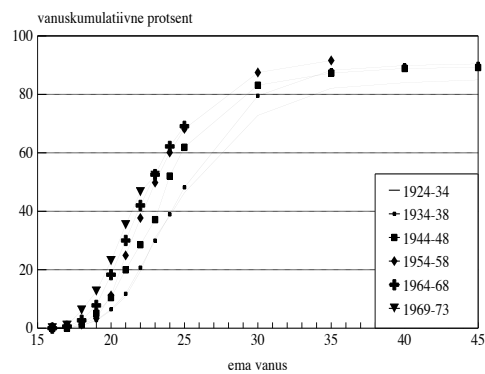
Sündimuse, eelkõige esmassündimuse noorenemine on sõjajärgse beebibuumi ajal olnud tunnuslik enamikule, kui mitte kõigile rahvastele, keda varem iseloomustas Euroopa abiellumustüüp ja varajane sündimusüleminek. Eesti rahvastik on seda suundumust jaganud, kuid protsessi omapäraks on olnud noorenemissuundumuse pikalevenimine või teisisõnu öeldes püsivus. Eelneva alapeatüki jätkuna esitab joonis 5.9 kõnealuse protsessi käigu kohortvaates, põlisrahvastiku esmassündimuse vanuskumulatiivse kõvera kaudu. Tehniliselt on joonisel kujutatud lastetuse elulemusfunktsioon ehk teisisõnu null-lapsesuse emaduseks ülekasvamise viieaastaste sünnipõlvkondade kaupa.

Elulemuskõverad kõnelevad esmassündimuse järjepidevast liikumisest vanusskaala alguse poole, mis poolsajandilise põlvkonnavahe vahemiku vältel on kasvanud ühtekokku märkimisväärselt suureks nihkeks. Esialgu, eakamates arvustikuga hõlmatud põlvkondades, paistab noorenemissuundumus olevat tagasihoidlik ning selgelt väljendunud vaid alates kahekümnendate eluaastate teisest poolest. Murranguline on olnud põlvkonna 1944-1948 sündimuskäitumine, kus nihe noorenemise suunas on kümne käsitusala põlvkonna hulgas kõige ulatuslikum. Pealegi on selles kohordis noorenemine jälgitav juba üsna sündimuskarjääri algusest. Ka järgmine põlvkond 1949-1953 tegi küllalt suure sammu esmassündimuse noorenemise poole. Edasi samasuunaline nihe küll jätkus, eriti hilises teismeeas ja kahekümnendates eluaastates, aga juba tagasihoidlikumas tempos.

Üksikasjalikumaks ülevaateks esmassündimuse noorenemise käigust on joonisel 5.10 esitatud ema keskmine vanus kolmes protsessikeskses punktis: kui vastavast põlvkonnast on emaduseni jõudnud (1) esimene veerand, (2) pool — teisisõnu mediaan — ja (3) kolm neljandikku kohordist. Ema vanus esmassünnil on arvatud kuudes ja esitatud põlisrahvastikus kõige suuremate muutuste keskmesse jäänud põlvkonna 1944-1948 suhtes. Miinusmärk näitab ema eakamat vanust esimese lapse sünnimomendil viidatud põlvkonnaga võrreldes, plussmärk aga vastavalt noorem.

Joonis 5.9

Esmassünni ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

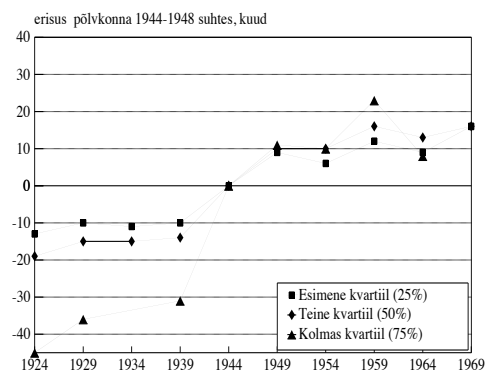
Kvartiilipunktide võrdlus kinnitab, et lõviosa põlisrahvastiku sündimuse noorenemisest on tõepoolest kandnud kohordid 1939-1953, kus vanusnihe kokku on vähemalt 18 kuud kõigis kolmes protsessipunktis. Aga samas on ka selge, et esmassündimuse nooremine on alanud juba 1920 aastate sünnikohortides ja jätkunud kõige nooremate, 1960 lõpul sündinuteni välja. Muidugi on nooremine olnud jõulisem kumulatiivse protsessi lõpupoole, näiteks kolmandas kvartiilipunktis kүүndib kogumuutus läbi kõigi põlvkondade ligikaudu 60 kuuni. Samuti tuleb selles punktis mõõdetuna rõhutatult esile eakamate põlvkondade suurem panus: kogunoorenemisest on nende (kuni kohordini 1944-1948) arvele langedud koguni kaks kolmandikku. Varasemates protsessipunktides on esmassündimuse ajastusmuutus jaotunud varasemate ja hilisemate põlvkondade vahel hoopis ühtlasemalt.

Samasuunaline nooremistrend on jälgitav muidugi ka välispäritolu rahvastikus, aga protsessi kulgu on mitmeski mõttes erinev. Põlisrahvastikus olulise nihke kandjana eristunud põlvkonnad 1939-1953 on välispäritolu rahvastikus etendanud teistest pigem just tagasihoidlikumat rolli. Samuti on nooremad kandnud eakamatega võrreldes suurema osa muutusest, erinevalt põlisrahvastikust. Eriti ilmne on väide kolmandas protsessikeskses punktis, milline suundumus on kahes osarahvastikus pea vastandmärgiline. Tuleb tähele panna, et nii-öelda stardipunkt, st esmassünnivanus 1920 aastate sünnipõlvkondades oli välispäritolu rahvastikus noorem ja nõnda on vastav vanus nooremates kohortides olnud tõepoolest varane. Näiteks oli pool naispõlvkonnast 1964-1968 emaduseni jõudnud juba kahekümne teiseks eluaastaks, milline määr põlisrahvastikus oli ligikaudu 10 protsendipunkti madalam. Kahekümne neljandaks sünnipäevaks oli lastetu veel vaid viiendik kohordist, mis põlisrahvastiku 40 protsendiga võrreldes teeb märkimisväärse vahe.

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku esmassündimuse ajastuserisusest väärib rõhutamist üks omalaadne joon, mis on püsinud kogu sõjajärgse poolsajandi vältel. Ühelt poolt pole kumulatiivse protsessi algupoolel eriti märkimisväärset vahet olnud ehk teisisõnu, nii põlskui välispäritolu rahvastiku põlvkonnad sisaldavad endas õige suurt rühma naisi, kes on sünnitanud esimese lapse suhteliselt varases eas. Nii jõuavad emaduse esimese kvartiilini mõlema rahvastiku põlvkonnad (koosvõetuna) pea üheaegselt, välispäritolu rahvastik vaid ühe kuu võrra varem. Põlisrahvastiku jaoks on see uus olukord, sest veel Euroopa abiellumustüübi kütikes olnud vanemates põlvkondades oli varasünnitajaid suhteliselt hoopis vähe, rääkimata sedavõrd suurest

Joonis 5.10

*Esmassünni vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973*

osakaalust. Siit pärineb veel üks tõendus kõnealuse abiellumustüübi kiire kadumise kohta Eestis, samalaadselt teiste Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastega.

Vahe keskmises vanuses, mil parasjagu pool naistest emaduseni jõuab, on põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdluses tõusnud seitsme kuuni, mis iseenesest pole samuti kuigi suur erisus. Aga edasi, kolmanda kvartiilini pürgimiseks kulub põlisrahvastiku põlvkondadel juba 23 kuud rohkem. Nii on põlisrahvastiku eakam esmassündimus tingitud peamiselt just selle rühma naiste poolt, kes on sünnitanud oma esimese lapse suhteliselt hilises vanuses. Kokkuvõtlikult on välispäritolu rahvastiku esmassündimus, varem tõdetud kõrgema taseme kõrval, põlvkonna eluteel olnud niisiis ka ajaliselt kokkusurutum.

Esmassündimuse ajastuskäsitlus näitab veenvalt, et erinevalt võrreldava demograafilise arenguga Euroopa rahvastest on sündimuse noorenemine Eestis jätkunud hoopis kauem. Protsess põlisrahvastikus algas osundatud rahvastega põhimõtteliselt samal ajal ja kulges mõnda aega üsna paralleelselt. Viidatud rahvastel tõid 1940 aastate lõpupoole ja hiljem sündinud naispõlvkonnad pöörde esmassündimuse vananemise suunas. Eestis noorenemine aga jätkus ning sellest olid haaratud veel 1960 aastate põlvkonnad ja osalt isegi 1970 alguse kohordid. Niisiis kestis sündimuse noorenemine Eestis ligikaudu 15-20 aastat kauem, mis kummutab üsna levinud arvamuse, nagu oleks beebibuum ja sündimuse noorenemine olnud ühe ning sama protsessi kaks lahutamatult seotud ja teineteist täiendavat tahku sõjajärgses Euroopas.

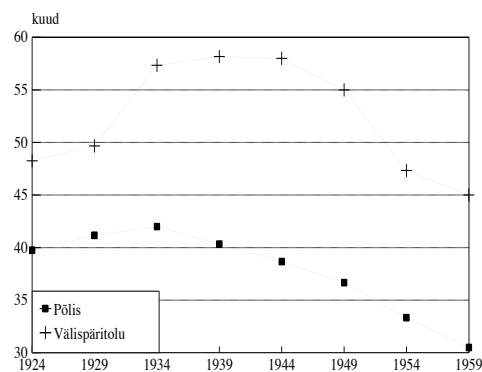
Sündimuse noorenemisprotsessi pikalevenimise võimaliku põhjusena on viidatud veneaegse eluasemepoliitika — mille tunnusjooneks oli eluasemeturu tasulilistamine ning elamispinna jaotus teatud eeltingimuste ehk kvalifikatsiooninormide alusel — nõrgemale või tugevamale mõjule kindlasti teisejärgulise, aga võib-olla koguni olulise teguri tähenduses [Katus, Puur, Põldma 2002]. Teatavasti oli eluaseme jaotustingimuste hulgas tol ajal tähtsal kohal eluruumi suurus, õigemini küll väiksus.

Kaheldamatult vähendas lapse sünd ruutmeetrite arvu leibkonnaliikme kohta, mis kehtinud reeglite kohaselt lisas uue korteri saamise võimalusi. Kuna (vähe-malt üht) last sooviti perekonda reeglina niikuinii, võis pragmaatiline kaalutlus nihutada lapse soetamise naise ja perekonna eluteel varasemaks. Hüpooteesi tõepärasust kinnitab kaudselt asjaolu, et esmassündimuse noorenemine on olnud tugevam linnas, kus riiklikult jaotatav elamispind moodustas valdava enamiku uutest eluruumidest.

Põhjusi kõrvale jättes väärib omaette rõhutamist osundatud ajastusmuutuse ühesuunaline mõju sündimuse kõigile perioodnäitajatele, mis laseb kõ-

Joonis 5.11

*Teisessünnivahemiku kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1963*

nealuseid näitajaid paista n-ö kunstlikult kõrgemana. Sedalaadi struktuurne, näitajate arvvaartust kasvatav toime on olnud Eestis tähelepanuväärselt pikaajaline, seejuures eriti tugev 1960 aastate lõpul ja 1970 aastate algul, kui koos põlisrahvastiku sündimustõusuga intensiivistus ka sündimuse noorenemine, samuti 1980 aastate teisel poolel, mil mõlemad viidatud nihked iseloomustasid välispäritolu rahvastikku.

Esmassünni ajastusmuutus määrab mõistetavalt ka rahvastiku sündimuse ajastuse põhisuundumuse, kuid sellega sünniajastuse temaatika ei ammendu. Oluline on tähele panna, et järgnevate sündide puhul on tavaks protsessi ajastust käsitleda mitte vanusteljel, vaid lähtudes eelmise lapse sünniajast. Rahvastikuteaduses on kõnealusele suhtajale omistatud omaette nimetus ja käsitlusviisi tuntakse vastavalt sünnivahemiku ehk intergeneetilise intervalli analüüsina. Taolise analüüsi puhul on kohortandmestiku kasutamine ainumõeldav, kuivõrd laste sünniajad tuleb seostada pikilõikeliselt üksikisiku tasandil [Katus, Puur, Põldma 2002]. Lühidalt resümeeerides avaldub sünnivahemiku kestuses põlisrahvastiku puhul lühenemistrend, kuigi see pole kulgenud ühesuunalise liikumisena kohordist kohorti, nagu oli tegemist esmassünni puhul. Teisessünni varaseima ajastuse ehk lühima sünnivahemiku poolest paistab silma põlvkond 1959-1963, kes märgatavalt eristub nii eelneva(te) kui ka järgneva kohordi käitumisest ning sõjajärgsest üldpildist tervikuna (joonis 5.11).

Põlisrahvastikuga võrreldes on välispäritolu rahvastiku teisessündimuse ajastus märkimisväärselt teistsugune, hoopis ebaühtlasem on ka protsessi lõpptase. Olulisem omapära väljendub välispäritolu rahvastiku süstemaatilisel pikemas teisessünnivahemikus. Alates kohordist 1934-1938 on mediaankestmise vahe kõikunud 15 kuu ümber, mis põlisrahvastiku sünnivahemiku mediaankestmisega suhestatult annab väga suure erisuse, noorimas joonisel kujutatud kohordis koguni 50 protsenti. Vahe on olnud mõneti väiksem — ligikaudu 8 kuud — kahe vanemas kohordis. Süstemaatilise erisuse üheks ja võimalik, et isegi olulisimaks põhjuseks võib pidada asjaolu, et teisessünnivahemiku lühenemine on põlisrahvastiku puhul suures ulatuses toimunud juba varem, PSU poolt hõlmatud kohortidele eelnenud ajal.

Nagu taseme puhul, nõnda on möödunud kümnend ehk põlvkonnavaates ennekõike 1970 aastate sünnikohort toonud ka ajastusse põhimõttelise suunamuutuse. Viimatinimetatud uut suundumust iseloomustab hoopis äkilisem tempo, võrreldes ligikaudu pool sajandit kestnud noorenemisega. 1990 aastatel teises juba traditsiooniks kujunenud sündimuse noorenemine kiireks vananemiseks, vastavalt kajastavad perioodnäitajad nüüdisajal protsessi intensiivsust tegelikust madalamana. Kuigi osundatud põlvkonnad pole teisessündimuse kumulatiivse lõpptasemeni veel jõudnud, pole ometi kahtlust ka teisessünnivahemiku pikenemises.

5.3.4. Abielu- ja vallasündimus

Üheks tavapäraseks sündimusega seonduvaks huviks on küsimus, kas lapsed sünnivad abielus või vallaslastena väljaspool seda institutsiooni. Rahvastikuarenguliselt on vallasündimuse teke põhjuslikult seotud demograafilise ülemineku ning modernse taastetüübi juurdumisega. Teadupärast oli traditsioonilise rahvastikutaaste tunnusjooneks rahvastikutaaste osaprotsesside — abiellumuse, seksuaalsuse ning sündimuse — lahutamatu ühtsus. Nõnda oli abieluväline sündimus, kuid samavõrra ka seksuaalsuhted väljaspool abielu harvaks ning rahvastikuprotsesside käigu seisukohalt marginaalseks erandiks, mida kinnistas ühiskonna tugevasti tauniv hoiak asjaomaste nähtuste suhtes.

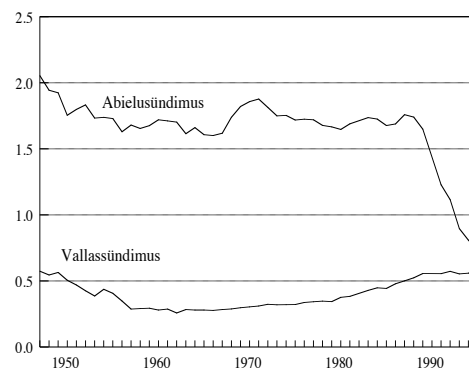
Esimese märkimisväärse tõuke vallasündimuse kujunemisele andis Euroopa abiellumustüübi — esmakordselt ajaloos tekib see protsessi, mitte üksikjuhtumite tähenduses — kuid esialgu piirdub see vaid paari protsendiga kogusündimusest. Eesti puhul kinnitavad vallasündimuse suhteliselt varast teket Heldur Palli uurimused rahvastikuarengu kohta XVIII sajandil, käsitlusalustes kihelkondades ulatus vallasündide osakaal paari protsendini [Palli 1988; 1997]. Demograafilise ülemineku vältel näitas vallasündimus aeglast, kuid see-eest üsna järjekindlat tõusutrendi. 1880 aastatel moodustasid vallasünnid registreeritud elussündidest ligikaudu viis protsenti, Teise maailmasõja eelõhtul ulatus vastav suhtarv kümnendikuni [RSKB 1937].

Vallasündimuse jõuline esilekerkimine seonduv siiski rahvastikuarengu hilisema etapiga — demograafilise üleminekuga ning veel enam beebibuumile järgnenud ajaga. Joonis 5.12 esitab Eesti kogurahvastiku vallasündimuse summaarkordaja alates Teise maailmasõja lõpust tänaseni, võrdluse huvides on joonisele lisatud ka samal põhimõttel arvutatud abielusündimuse kordaja. Joonis toob selgesti esile Eesti rahvastiku vallasündimuse trendi omapäraks oleva kõverjoonelisuse — erinevalt rahvastikuarengu mõttes sarnastest Euroopa riikidest võib Eestis kuni viiekümne aastate lõpuni täheldada vallasündimuse taseme kiiret langust [Katus 1993].

Arusaadavalt seisab taolise omapära taga siinse ühiskonnaarengu katkelisus, mis muu hulgas lõhkis või jättis loomata hulgaliselt perekondi. Oluline on rõhutada, et osundatud katkelisuse mõju on olnud tegelikult vallasündimusest hoopis sügavam ja kaugemalelütuvam. Eesti PSU esimese ringi tulemusi kokkuvõtva analüüsi kohaselt ulatus repressioonidest ja sõjakaotustest tingitud mittetäieliku,

Joonis 5.12

Summaarne abielu- ja vallasündimuskordaja 1945-1995

ühe või mõlema vanemata lapsepõlvkodu osakaal 1940 aastate sünnipõlvkondades koguni üle 30 protsendi [Katus *et al* 2002]. Kuigi üldjoontes on taoline olukord ootuspärane, tuleb sedavõrd tugevat efekti siiski uudseks pidada. Näiteks ületab see tublisti paljuräägitud lahutumuse mõju hilisemates rahvastikupõlvkondades. Samuti pole eriti teadvustunud tõsiasi, et needsamad sõja- ja repressiooniga jäädvõetud on läbi lapsepõlvkoolide ning mõjustatud põlvkondade hilisema elukäigu kandunud 1940-1950 aastatest hoopis kaugemale.

Tulles tagasi vallassündimuse juurde, hakkas selle tase pärast mõneaastast stabiilsusperioodi 1950 aastate lõpul taas kasvama, esialgu aeglaselt, 1970 aastatest alates aga üha kiirenevas tempos kuni 1990 aastate alguseni. Sünnimuse üldine vähenemine tulenes seejuures abielusündimuse vähenemisest, mille tulemusena abielu- ja vallassündimuskordaja möödunud kümnendi keskpaigas võrdsustus. Alates 1997 aastast on abielusündide arv moodustanud aga registreeritud sündide hulgas juba vähemuse [ESA 2005]. Riikidevahelises võrdlusperspektiivis paigutab vallassündimuse jõuline kasv ja saavutatud kõrge osakaal kogusündimuses Eesti, samuti Läti, selgesti ühte rühma Skandinaaviaga. Nõnda kuulus Eesti 1990 aastate keskpaigas koos Islandi, Norra, Rootsi ja Taaniga Euroopa kõrgeima vallassündide osakaaluga (üle 40 protsendi sündide koguarvust) rahvaste hulka. Kindlasti rõhutab vallassündimus Baltoskandia regiooni rahvastikuarengu jätkuvat ühtsust, mille algus ulatub tagasi Euroopa abiellumustüübi kinnistumise ning demograafilise ülemineku aegadesse.

Oluline on rõhutada, et vallassündimuse kasv ei ole tegelikkuses tähendanud siiski mitte üksikemaduse samaväärset tõusu, vaid eeskätt sündimuse sagenemist väljaspool juriidiliselt registreeritud abielu, mis on sündmusstatistikas olnud pikaajaliselt vahetegemise aluseks. Üldisemas plaanis peegeldab osundatud suundumus rahvastikusündmuste — esmassünni ja esmasabielu — *resp* asjaomaste protsesside seose ümberkujunemist. Tagantjärele on võimalik tõdeda, et kõnealune pööre seondub nn teise demograafilise üleminekuga või moodustab üldse selle ajajärgu sisu. Kuivõrd abieluväline sündimus ja vabaabiellumus on laienenud enamikku Euroopa riikidesse, on tänaseks samuti selge, et jõuliselt esilekerkivat abieluvälist sündimust pole õige käsitleda teatud piirkondliku omapärana, vaid rahvastikuprotsesside üldise teisenemise algusena [CoE 2005].

Osundatud teisenemise seisukohalt on eriti tundlik, aga ka tähenduslik ema perekonnaseis esimese lapse sünni ajal. Perekonnaseisu tänapäevase jaotuse väljatoomine, mis eristab lisaks registreeritud abielule ka vabaabielu, eeldab tavapäraste allikate asemel küsitlusstatistika kasutamist. Tuginedes Eesti PSU andmetele, esitab joonis 5.13 ema perekonnaseisu esmassünnil sünnipõlvkondade 1924-1973 kohta. Põlisrahvastiku vanemates põlvkondades (kohordini 1944-1948) on valdav osa emadest (ja isadest) olnud esmassünni ajal seaduslikus abielus. Mõnevõrra väiksem abielulisus kahes vanemas põlvkonnas kajastab sõja ning kaasnenud ja järgnenud sotsiaalse vapustuse mõju. Edasi kujunes tooniandvaks esmassünni hetkel ametlikult abielus olevate naiste osakaalu

järjepidev kahanemine, mis on saanud tagasihoidliku alguse juba kohordist 1939-1943. Noorimas PSU kohordis sündis vaid pool esiklastest seaduslikus abielus ning teadupärast on see suundumus 1990 aastatel kiiresti süvenenud.

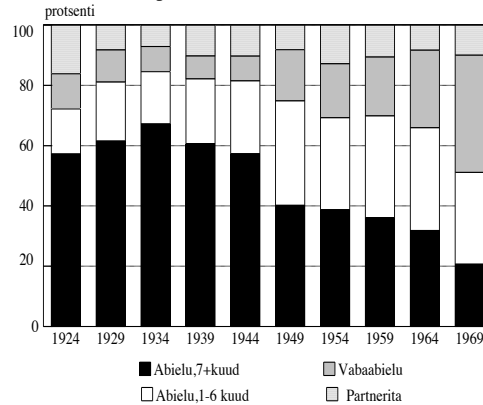
Esiklapse sünnil asendab ema ja isa abieluseisundit reeglina nende vabaabieluline kooseluvorm. Iseenesest ootuspärane olukord pole aga ainumõeldav. Paljudes maades on just üksikvanemlus, vähemalt ajutiselt, kipunud abielulisuse langetades kasvama. Sedasama võib asjatundmatu käsitus välja lugeda veneaegsest sündmus- ja loendusstatistikast, kus abielusündimuse kõrval jäeti vallassündimus reeglina eristamata. Eesti PSU andmestik võimaldas sisuliselt esmakordselt tuua vabaabielusündimuse arengu välja veidigi pikaajalisemas plaanis ning selle põhjal selgus üksikvanemluse ehk isegi ootamatult järjekindel püsimine ligikaudu 10 protsendi ringis kogu sõjajärgse aja vältel. Kindlasti pole leida kasvutrendi, pigem on ülalnimetatud põhjustel abieluväline üksikvanemlus olnud kõrgem just eakamates põlvkondades.

Välispäritolu rahvastiku areng on samas põlvkonnavaheajal olnud märgatavalt teistlaadne — seaduslikus abielus naiste osakaal esmassünnitajate hulgas on olnud valdav ning suhteliselt püsiv, ligikaudu 80 protsendi piirimal, kuni noorimate andmestikuga hõlmatud kohortideni [Katus, Puur, Põldma 2002]. Vabaabielu esmassünnil on samuti omane kõikidele põlvkondadele, kuid see moodustab küllalt väikese osa. Sellesuunaline erisus põlisrahvastikuga võrreldes on eriti tähelepanuväärne, kuivõrd ränne, eriti teise sotsiaalkultuurilisse keskkonda sattumisel, võib põhjustada mitmeladaseid takistusi ja komplikatsioone perekonna moodustamisel ning üldjuhul kasvatab abieluvälise üksikvanemluse riski.

Enamiku rahvaste kogemusele sarnaselt on ka Eestis vabaabielu olnud kuni viimase ajani pigem lühemapoolne (algus)etapp kooselukarjääris kui püsiv seisund. Seetõttu on alust arvata, et rasedus ja otsus (esmas)sünnituse kasuks võib anda olulise tõuke vabaabielu ülekasvamisele abieluks. Selle tõsiasja esiletoomiseks on abielunaised jaotatud juuresoleval joonisel kaheks rühmaks: kuni seitsmekuulise ning sellest pikema abielukestusega. Niisugune jaotus lähtub asjaolust, et seitsmest kuust lühem abielustaazh viitab üheselt rasestumisele enne abielu sõlmimist. Selle lihtsa jaotuse tulemusel selgubki, et vabaabielu raseduse tekkimisel ja abielu registreerimine raseduse ajal on laialt levinud käitumisjoon juba pikka aega. Taoliselt ajastatud abielud on saagenud ka välispäritolu rahvastikus alates kohordist 1949-1953, kuigi vabaabielulisus on jäänud ikka veel küllalt madalaks.

Joonis 5.13

Ema perekonnaseis esmassünnil
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Sündimuse ja abiellumuse seostatud analüüs esitab kahe protsessi seose põhimõttelise muutuse, mille PSU põlvkonnad on läbinud. Esiklapse sünniaja ette, kümnenda kuni kaheteistkümnenda kuu ümber koondunud maksimumintensiivsusega abiellumus on nihkunud ligikaudu 3-4 kuu kaugusele sünnihetkest. Kvantitatiivselt on tegu kahe sündmuse teineteisele lähenemisega pelgalt 7-8 kuu võrra. Tegelikult on aga muutuse sisu hoopis sügavam. Varem oli kahe sündmuse n-ö aktiivne pool abielu sõlmimine, mis tugeva põhjusseose kaudu määras rasedumise ja esiklapse sünni, nüüd on seos aga just vastupidine — rasedumine ja otsus esiklaps ilmale tuua tingivad abielu sõlmimise. Niisiis on osad vahetunud, aga kahe sündmuse põhjusseos on sama kindel või veel tugevamgi. Kaalukas osa põlisrahvastiku rasedusaegsest abielusõlmimisest on kandumas sünnijärgsesse perioodi. Sellele vastavalt hakkab laia leviku saavutanud vabaabielu järgmisel arenguetapil juba ajaliselt pikenema. Abielu sõlmimine enne rasedust, millele rasedus (ja esiklapse sünd) kiiresti järgneb, on välispäritolu rahvastikus mõistetavalt endiselt levinum.

5.4. Abortiivsus

Elussünd on rahvastikutaaste seisukohalt kahtlemata olulisim, kuid siiski mitte ainus rasedusväljund. Rasedus võib teadaolevalt lõppeda elussünni kõrval ka surnultsünni, iseenesliku aborti ehk nurisünnituse või (tehis)abortiga. Niikaua kui kaks esimest viidatud rasedusväljundit säilisid n-ö loomulikul, st sotsiaalselt reguleerimata tasemel ning kolmas oli rahvastikuprotsessina olematu, võis kõnealuse temaatika rahvastikuarengu käsitluses teisejärgulisena kõrvale jätta. Kuigi ka mitte päris, sest nuri- ja surnultsünnitus on tugevas vanussõltuvuses ning ka selle üldine tase võis traditsioonilise taaste raames rahvaste vahel ning ajaperioodide lõikes märgatavalt varieeruda. Demograafiline üleminek ning varjatult juba Euroopa abiellumustüübi levik põhjustasid rahvastikutaaste osaprotsesside diferentseerumise, abortiivsuse tekke ja kiire arengu, mis metodoloogilisest vaatenurgast ei jätta laiemale, rahvastiku taaste- ehk reproduktiivprotsesse terviklikumalt hõlmavale käsitlusele sisulist alternatiivi.

Teemakohane teadusanalüüs on välja toonud neli peamist osaprotsessi või vahendustüüpi, mille kaudu toimib ühiskonna, olgu teadvustatud või teadvustamata, sotsiaalne regulatsioon rahvastikutaaste ja kitsamalt sündimuse üle — need on piisava regulaarsusega seksuaalsuhted ehk tegelik abielu, kontratseptiivsus, abortiivsus ja infertiilsus [Bongaarts 1978; 1982; Bongaarts, Potter 1983]. Kuigi taolise laiema vaatenurga rakendamine on iseenesest selge, kohtab taasteprotsesside täiemõõdulist analüütilist käsitlust siiski üsna harva [Kulczycki 1996]. Põhjusi tuleb otsida eelkõige andmestiku nõrkusest, mis väljendub asjakohase sündmusstatistika väljaarendamatuses: näiteks aborti kui sünni kõrval tähtsaima taastesündmuse vähegi pikaajaline registreerimine on olnud korraldatud vaid Taanis [Knudsen, Murphy 1999]. Ühtlasi järeldeb öeldust, et peamine rõhk andmekogumisel taasteprotsesside kohta on paratamatult

langenud küsitlusstatistika kanda, rõhuv enamik asjaomaseid küsitlusi pole pretendeerinud representatiivsusele ning on laadilt ristlõikelised.

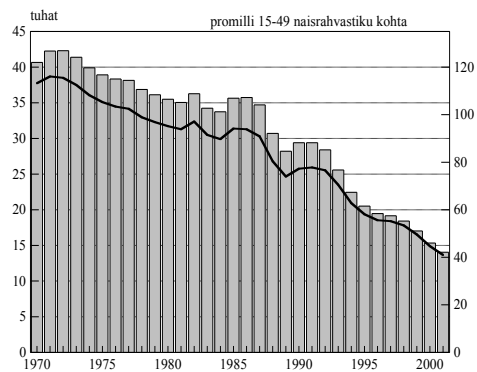
Eesti olukord pole selles suhtes erandlik. Siinmail sõjajärgselt kehtinud korralduse raames kuulus abordistatistika mitte riikliku, vaid ametkondliku statistika hulka, mille kogumise ja töötlemise eest hoolitses Tervishoiuministeerium. Kuigi iga legaalselt indutseeritud (naise soovil või meditsiinilistel näidustustel) abordijuhu kohta fikseeriti küllalt ulatuslik — nii sündmuse meditsiinilisi aspekte kui valikuliselt ka rahvastikutunnuseid hõlmav — informatsioon, ei jõudnud sellest praktiliselt mitte midagi statistilistesse kokkuvõtetesse. Seetõttu piirdub abortiivsuse sündmusstatistiline teave kuni viimase kümnendini tervishoiuasutuste aruannetes sisaldunud abortide koguarvuga, mille põhjal pole võimalik arvutada ühtegi üldkordajast sisukamat analüütilist näitajat. Tõele au andes pole tegelikult isegi selle ühe arvu osas piisavat selgust — kahe esimese sõjajärgse kümnendi osas on andmerida lünklik ja nõuab kontrollimist-harmoniseerimist mahuka arhiivitöö kaudu.

Joonisel 5.14 esitatud üldteave toob esile rahvastiku ülikõrge abortiivsustaseme. 1970 aastate algul ületas abortide arv Eestis aastakeskmisena 40 tuhande juhu piiri. Teisisõnu oli abort tollal — ja samamoodi kõigil järgnevatel aastatel kuni kõige viimase ajani — esinemissageduselt tüüpilisim rasedusväljund. Lapse sünniga võrreldes oli raseduse katkestamine aboriga peaaegu kaks korda tõenäolisem. Edasist kontrollimist nõudvad andmed varasemate aastate kohta annavad alust pidada kuuekümnendate lõpul ja seitsmekümnendate alguseks saavutatud taset ühtlasi abortiivsuse kõrgpunktiks Eesti rahvastikuloos. Sõjaeelses Eestis oli aborti tegemine üldjuhul raskendatud, kuigi juba siis seostati suhteliselt madalat sündimust ka abortidega [Kleitsman 1927]. Abort legaliseeriti vene ajal 1955. Ilmselt oli see samm järeleandmine NLiidus reaalselt toimivale käitumispraktikale, kus abort paistis olevat vahepealsele (1936-1955) keelustamisele vaatamata üsna laialt kasutusel.

Kiire tõusu ja kõrgpunkti järel võib alates 1970 aastate keskpaigast täheldada rahvastiku abortiivsuse järjekindlat alanemist. Kuni kaheksakümnendate aastate teise pooleni oli trend peaaegu lineaarne, sealpeale aga selgesti kiirenev. Ajavahemikus 1986-1988 langes abortide absoluutarv paari aastaga enam kui viie tuhande juhu võrra, mis viitab võimalusele, et languses võib teatud osa etendada registreerimissüsteemi kaetuse nõrgenemine seoses uute, erapraksisel põhinevate meditsiinasutuste lisandumisega. Möödunud kümnendi teisel poolel abortiivsuse alanemistrend jätkus, kuigi mõnevõrra aeglustuv

Joonis 5.14

*Abortide arv ja abortiivsuse erikordaja
1970-2000*

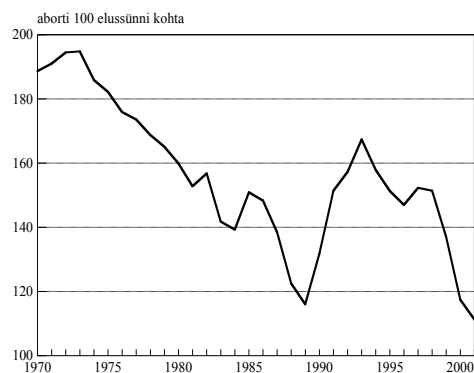

tempos. Aastatuhande vahetuseks oli abortide koguarv langenud allapoole viitteist tuhandet juhtu aastas, mis on ligikaudu kolm korda vähem kui seitsmekümnendate aastate algul. Ootuspäraselt on praktiliselt kogu osundatud muutus kantud naise soovil tehtud abortide arvu vähenemisest, meditsiinilistel näidustustel tehtud abortide arv on püsinud läbi kolme viimase kümnendi enam-vähem samas suurusjärgus, arvuliselt ligikaudu kolm tuhat juhtu aastas.

Asjalikumate näitajate puudumisel on eri taasteprotsesside intensiivsust võrreldud sageli sündide ja abortide arvu suhte ehk abordimäära kaudu (joonis 5.15). Ka see suhtarv oli 1970-1980 aastatel selgesti langustel, millist trendi võimendas sündimuse ülesvõnge kaheksakümnendate aastate lõpul. Varasemaga võrreldes oli abortide arv jõudnud selleks ajaks elussündide arvule küllalt lähedale, ületades viimast "vaid" 15-20 protsenti. Üheksakümnendad aastad tõid sellesse pikemat aega toimunud suundumusse aga äkilise katkestuse. Kahe teguri — kiireneva sündimus-languse ning abortiivsuse langus-trendi ajutise aeglustumise — koosmõjul liikus abortide ja sündide arvu suhte viie järjestikuse aasta vältel ülespoole, jõudes tagasi 1970 aastate lõpul valitsenud olukorrani. Pikemas perspektiivis osutus taoline abortiivsussuhte võnge muidugi ajutiseks ning aastaks 1998 oli abortide ja elussündide suhtarv taas langenud varasemale miinimumtasemele, vahepeal katkenud langustrendi jätkates. Kui meditsiinilistel näidustustel tehtud abordid kõrvale jätta, langes abortide koguarv aastal 2000 — esmakordselt pärast viiekümnendaid — elussündide arvust madalamale [Sotsiaalministeerium 2002].

Joonis 5.15

Abordimäär
1970-2000

Asjalikum teabekogumine rahvastiku abortiivsuse kohta käivitus Eestis möödunud kümnendil, kui asutati Eesti meditsiiniline sünni- ja abordiregister [Tellmann, Karro, Serkina 2002]. Paraku degradeeriti abordiregister libaandmekaitsjate eestvõttel isikustamata andmekoguks. Esmakordselt Eesti andmekorralduses pakub abordiregister regulaarset isiku-, resp rahvastikukeskset teavet, registreerides kõik Eesti tervishoiuasutustes toimunud, k.a eraarstide poolt tehtud abordid. Käesoleva raamatu eesmärgi seisukohalt jääb registriandmete panus siiski napiks, kuivõrd andmestik hõlmab käsitlusalusest sajandist vaid mõned aastad.

Seetõttu täiendab eespool esitatud üldnäitajaid pigem küsitlusstatistiline teave Eesti Pere- ja Sündimusuuringust. Üldist andmenappust arvestades oli selle programmi lülitatud spetsiaalne sündmuslooline taaste- ehk reproduktiivkäitumise moodul, mille kaudu osutus võimalikuks puuduolevad andmerekad sõjajärgse

poolsajandi kohta taastada. Probleemistiku tundlikkus ning Eesti oludes äraproovitud standardprotseduuride puudumine nõudis spetsiaalset teostuvusuuringut selgitamiseks, milline on abortiivsus-, seksuaalsus- ja rasedushoidumisalase informatsiooni kogumise sobiv viis [Anderson *et al* 1993; 1994].

Joonis 5.16 esitab (tehis)abordi ning kokkuliidetult surnultsündimuse ja iseenesliku abordi summaarsed kordajad põlvkonnavaates. Koos elussünniga on tegemist nelja peamise rasedusväljundiga, mis üheskoos kirjeldavad rahvastiku rasedusprotsessi. Surnultsünnid ja iseeneslikud abordid on kokku võetud seepärast, et sisuliselt on tegemist sarnaste protsessidega: loode ei arene emalhus ühel või teisel põhjusel ootuspäraselt ning vastavalt pole ka raseduse tulemus ootuspärane, ning sõltuvalt sünnituse enne- või õigeaegsusest saamegi kaks kõnealust lõppemisviisi. Need kaks protsessi kokku annavad ka aimduse rahvastiku taastatavuse olukorrast. Seejuures tuleb muidugi arvestada, et käesolev raamat piirdub üldkäsitlusega, millest sügavamale minek eeldaks meditsiinivalda siirdumist.

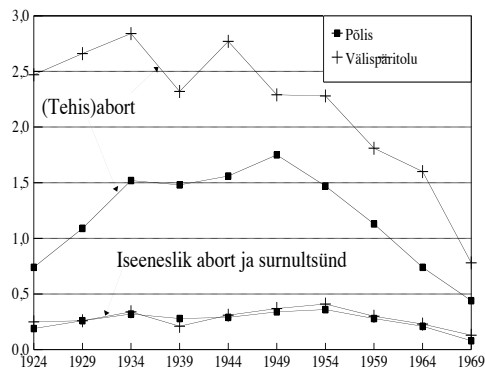
Metodoloogilisest seisukohast tasub tähele panna, et iseenesliku abordi puhul on tegemist väga suhteliste arvudega. Teadaolevalt toimub suur osa aborte paari esimese raseduspäeva jooksul, õigem olekski ehk rääkida viljastatud munaraku hukkumisest ühe ja sama kuutsükli raames. Selline sündmus jääb reeglina teadvustamata ning arusaadavalt ei saa siis ka sellist sündmust küsitlusstatistiliste meetoditega registreerida. Selles mõttes sõltub teave iseenesliku abordi kohta üsna palju varase (ühes kuutsükli) ja hilise iseenesliku abordi omavahelisest proportsioonist ning muidugi üldisest teadlikkusest taastatavise alal.

Kuidas ka iseenesliku abordi kajastatusega lood poleks, joonis 5.16 toob esile raseduskatke ehk isegi üllatavalt stabiilse taseme kõigis andmestikuga hõlmatud põlvkondades. Summaarse raseduskatkekordaja järgi on see nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus püsinud üsna ühtlaselt vahemikus ca 0,25-0,35, näidates esialgu madalamat taset nooremates, veel reproduktiivses eas olevates kohortides. Muu hulgas on protsess heaks võrdlusaluseks rahvastiku abortiivsusele, mis näitab ka põlvkonnavaates mitmekordselt kõrgemat suhtelist ning ülepea väga kõrget absoluuttaset, eriti sünnikohortides 1934-1958. Perioodvaates on just need põlvkonnad seisnud 1960-1970 aastate ülikõrge abortiivsuse taga.

Küsitlusandmestik võimaldab selgesti esile tuua ka põlis- ja välispäritolu rahvastiku abortiivsustaseme ja dünaamika lahknevuse. Eriti muljetavaldav on see eakamates kohortides: 1920 lõpul sündinud põlvkonnas ulatub osarahvastike

Joonis 5.16

Summaarne raseduskatkekordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

erisus peaaegu kolme korrani. Asjaolu on seda tähelepanuväärsem, et põhjus ei seisne sugugi põlisrahvastiku erakordselt madalas abortiivsuses. Pigem vastupidi, summaarse abortiivsuskordaja näit 0.75-1.0 on iseenesest väga kõrge rahvastikuarengu vastava perioodi kohta. Mäletatavasti on tegemist põlvkondadega, kelle sündimus jäi allapoole taastenisvood, mistõttu ka abordi osakaal kõikidest raseduse lõppemisviisidest on märkimisväärselt kõrge.

Tõmmates paralleele teiste rahvastega võib jõuda üldistuseni, et abortiivsus kipub saavutama kõrgpunkti tavaliselt demograafilise ülemineku lõpul, kui sündimus on langenud juba alla taastetasandi. Varem, traditsioonilisel rahvastikutaastel valitses teadupärast loomulik sündimus, mis seisneb sündimuskontrolli mitterakendamises või puudumises [Henry 1961]. Ennekõike käib see abielurahvastiku kohta, kelle seisukohast sündimuskontroll tervikuna, aga eriti abort, oli usulistel ja eetilistel kaalutlustel ühemõtteliselt taunitav ning selle poole pöördumine polnud tavapäraselt ka tarvilik. Sündimuskontrolli järele võis seetõttu vähegi tõsiseltvõetav tarvidus tekkida mitteabielurahvastikul, ennekõike teatud äärmusrühmadel, näiteks prostituutidel.

Väga tõenäoselt on olnud samalaadne ka Eesti rahvastiku areng ning eakaimas andmestikuga hõlmatud põlisrahvastiku kohortides tähendatud abortiivsustase — 0.7 summaarse kordaja järgi — on varasema pika kasvuperioodi tulemus. Samuti on alust oletada, et see tase on olnud keskmiselt pigem veidi kõrgem kui madalam samas demograafilises arengufaasis Euroopa rahvastega võrreldes [Blayo 1991; 1993; David 1992; Frejka 1985]. Hinnates kõnealust taset suhteliselt kõrgeks, tuleb põlis- ja välispäritolu rahvastiku suur abortiivsuserisus panna tervenisti protsessi erakordse intensiivsuse arvele immigrantrahvastikus. Vahemärkusena, Eesti välispäritolu rahvastiku summaarne abortiivsuskordaja on olnud pidevalt kõrgem vastavast sündimuse näitajast, mis kõige muu kõrval on abordist teinud tüüpilisima rasedusväljundi selle osarahvastiku jaoks. Võttes arvesse küsitlusteabe puhul paratamatu alahinnangu, võis summaarne abortiivsuskordaja välispäritolu rahvastiku mõnes põlvkonnas läheneda keskmisena 3.5 või koguni neljale abordile naise reproduktiivkarjääri vältel.

Avaldatud käsitlused teiste rahvaste kohta lubavad hinnata päris erandlikuks abortiivsuse tõusu pärast taastetasandist madalama sündimuse saabumist, nagu see on toimunud Eesti põlisrahvastikus. Varem, demograafilise ülemineku ajajärgul, oli abortiivsuse kasvu peamiseks teguriks teadaolevalt pereplaanimise laienev levik. Kuivõrd aborti tuleb enne nüüdisaja efektiivsete kontratseptiivide käibeletulekut käsitleda pigem sündimuskontrolli ühe viisina, siis pereplaanimise haarde ning intensiivsuse tõustes on ootuspärane kõigi asjaomaste vahendite ja viiside leviku suurenemine. Sündimuse jõudmisel madalale tasemele ehk teisisõnu täieliku pereplaanimise valitsemisel pole enam ruumi kõnealuste vahendite ja viiside kasutamise edasiseks laienemiseks. Muidugi muutuvad erinevate sündimuskontrolli võtete omavahelised proportsioonid, aga tavaoludes ei kasva sel etapil abordi kui psühholoogiliselt raskeima ja muuseas ka kalleima viisi eelistus. Eesti põlisrahvastikus on aga just sedaviisi juhtunud.

Abortiiivsuse taolise leviku põhjuseks tuleb pidada ühiskonna sovetiseerimist, mis leidis omalaadse väljenduse ka pereplaanimises. Toimunu üle ironiseerides on Aleksander Avdeev kirjutanud, et nõukoguvõim importis Eestisse ja teistesse Balti riikidesse abordi [Avdeev 1994]. Osundatud põlvkonnaandmetele tuginedes võib asjade käigu veidi ümber sõnastada ja tõdeda, et nõukogukord tõepoolest importis abordi, kuid koos seda praktiseeriva immigrantrahvastikuga, vähemalt esialgu. Kahel esimesel sõjajärgsel kümnendil iseloomustas põlisrahvastikku veel tunduvalt väiksem, ehkki kasvav abortiivus. Kulds paarikümmend aastat, enne kui kohalik rahvas õppis aborti "hindama", ometi jäi ka siis põlisrahvastiku abortiivus sisserännanute omast kõrgis põlvkondades mõnevõrra madalamaks.

Alates põlvkonnast 1949-1953 näitab rahvastiku abortiiivsustase mõlemas osarahvastikus järjekindlat langust, kuigi selle puhul tuleb arvestada, et tõelise langustrendi kõrval peegeldab see ka aborderiski all viibitud perioodi lühenemist nooremate põlvkondade suunas. Sellele vaatamata ennustab abortiiivsuse põlvkondlik langustrend ka perioodnäitajate kiiret kahanemist tulevikus. Kuigi naise soovil indutseeritud abortide arvu langus sündide arvust allapoole võib näida olulise teetähisena, on abortiiivsustase Eesti rahvastikuarenguliselt samasse rühma kuuluvate riikide taustal endiselt väga kõrge. Näiteks Eestis tehti 2000 aastal tuhande sünnituseas naise kohta 37.2 aborti, Soomes oli vastav suhtarv neli korda väiksem (9.0) [Gissler *et al* 2002].

Abordiregistri andmestik võimaldab heita pilgu aborti kasutanud naisrahvastikule 1990 aastate lõpupoolel. Noored, alla 20-aastased moodustasid aborditegijaist suhteliselt väikese (12-13 protsenti) osa. Kahekümnete osakaal ligines 1990 aastate keskel 50 protsendile, hilisematel aastatel on abortiiivsuse kontsentratsioon 20-29-aastaste rühma mõnevõrra alanenud. Kolmekümnete suhtarv ulatus kolmandikuni, vanemate naiste osakaal aborditegijate hulgas piirdus 5-6 protsendiga. Aborti teinud naiste keskmine vanus oli sajandi lõpul 28.2 aastat, mis on vaid ühe aasta võrra erinev sünnitajate keskmisest vanusest. Perekonnaseisu järgi moodustasid enamuse abielu- või vabaabielurahvastik — ligi seitsükümmend protsenti — ning vallalised vähem kui veerandi.

Need proportsioonid on võtmetähtsusega mõistmaks Eestis valitsenud kõrge abortiiivsuse tagamaid võrdluses rahvastikuarenguliselt lähedaste Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega. Neis maades on abort olnud reeglina noorte, veel mitte abielus naiste "pärusmaa". Eestis seevastu on aborditegijate hulgas ülekaalus abielus olevad, lapsi omavad ja mitte väga noored naised, kes kasutavad aborti pereplaneerimise meetodina. Abordiregistri andmestik näitab selektiivsuse tugevnemist mitme sotsiaalse tunnuse lõikes — aborti teinute hulgas on vähenenud kõrg- ja keskeriharidusega ning suurenenud põhiharidusega naiste osakaal, vähenenud töötavate ning suurenenud mittetöötavate osakaal. Huvitav on tõdeda, et enam kui pooled aborti teinud naistest vahetult enne rasestumist mingeid rasestumisvastaseid vahendeid ei kasutanud [Tellmann 2002; Tellmann *et al* 2003].

6. RAHVASTIKU ELULEMUS

Inimese siitilmast lahkumine on elluastumise kõrval üks väheseid absoluudi tähendusega sündmusi muidu nii suhtelises maailmas, mis asetab piiri üksikisiku ja kogu põlvkonna teotsemisele. Rahva elukorralduse seisukohalt on ülioluline, kui pikaks kujuneb ajavahemik sünni ja surma vahel, niisiis demograafilises sõnavaras keskmine sünnieluiga. Tulenevalt on valdkonna tähtsus hoidnud rahvastiku elulemuse järjepidevalt riikide ja rahvusvaheliste institutsioonide huvikeskmes ning asjakohast teavet arvestatakse ühe peamisena rahva elukvaliteedi hindamisel. Rahvastiku elulemusest on demokraatlikes riikides kujunenud strateegiliste arengukavade peamisi eesmärgivaldkondi.

Mõistagi käsitles elulemust Maailma Rahvastiku- ja Arengukonverents Kairos ja uuenenud Euroopa Rahvastikukonverentsid, asetades valdkonna nelja peamise kaasaja rahvastikuprobleemi hulka [UN, CoE 1994; UNECE 1999]. Euroopa rahvastikukomitee kutsus ellu kontinendi suremusarengut kaardistava ja põhisuundumusi analüüsiva töö, mis hiljaaegu sai kaante vahele [Vallin, Mesle 2002]. Andmestike koondamise vaatenurgast tuleb eelkõige rõhutada Maailma Tervishoiuorganisatsiooni mitmesuunalist tegevust. Selle institutsiooni kaasabil arendatakse ka rahvastiku elulemuse valdkonda kuuluvat rahvusvahelist metodoloogiat ja andmekorraldust.

6.1. Murrang rahvastiku elulemuses

Rahvastiku elulemus- ja laiemalt terviseseisundit saab käsitleda mitut moodi, millest osa vaatenurki pakub hinnangu teatud subjektiivsuslisandiga. Kindlaks mõõdupuuks rahva terviseseisundile üldhinnangu andmisel on suremusolukord ja -suundumus — inimese surm kajastab tõepoolest tervise lõplikku kadumist vaidlusi mitteteketavas vormis. Surmapõhjuste käsitus võimaldab pilku heita olulisematele asjaoludele, mis tervisekao taga seisavad. Mõistagi eelnevad sellele mitmed tervisega seotud probleemid, mida sageli koondatakse kokku haigestumuse alla, kuid see protsess sisaldab palju ajutisi tervisekahjustusi, mis ei oma pöördumatut iseloomu. Haigestumus omakorda on seotud tervisekäitumisega, millest eriti riskikäitumisele tuleb tõsist tähelepanu osutada. Käesolev raamat piirdub eelkõige nii-öelda lõpliku tasandi analüüsiga, pealegi võimaldab see käsitleda hoopis pikemaajalist arengut. Haigestumus- ja tervisekäitumise andmestikke Eestis ootab esialgu mahukas harmoniseerimise ja korrastamisülesanne, enne kui tõsise analüüsi juurde saab asuda.

Rahvastiku elulemuse ja suremuse käsitusel tuleb üldise raamina silmas pidada demograafilise arengu erilist perioodi, mille kestel rahvastikuprotsesside

iseloom ja intensiivsus põhimõtteliselt muutub. Sel perioodil toimuvad muutused kannavad pöördumatut ja ka paratamatut iseloomu. Tegemist on muidugi demograafilise üleminekuga, mille käigus vahetub rahvastiku taastetüüp tervikuna. Selle raames toimub epidemioloogiline revolutsioon, mis asendab välistegurite survele küllalt võnkelise iseloomu ning valdavalt eksogeense suremuse organismi seestmiste ehk endogeensete tegurite poolt põhjustatud suremusega ning rahvastiku tervisepotentsiaal leiab enam kui kahekordselt paremat ärakasutamist. Epidemioloogiline üleminek toimub enam-vähem paralleelselt kõigi teiste rahvastikuprotsesside teisenemisega.

Demograafilise ülemineku käigus tõuseb keskmine sünnieluiga 25-35 eluaastalt üle 75-80 aasta. Elulemuse kasvu taga on põhimõttelised muutused rahvastiku tervises ning haigus- ja surmapõhjuste struktuuris [Schofield, Reher, Bideau 1991; Vallin, Meslé 1988; 2002; Vallin, D'Souza, Palloni 1990 jpt]. Veel enne ülemineku algust, traditsioonilise taastetüübi lagunemisetapil, hakkas vähehaaval taanduma perioodilisi rahvastikukriise põhjustanud liigsuremus — epi-deemiade, sõja ja nälja tõttu mitmekordselt kõrgema suremustõenäosuse valitsemine. Seevõrra hakkasid keskmised suremusnäitajad järjest enam liikuma normaalsete aastate (vastandina kriisiaastatele) suunas. Teisisõnu, suremus langes välistegurite mõjul, õigemini nende tegurite toime vähenemise mõjul. Demograafilise ülemineku ajal hakkasid järk-järgult juba järele andma traditsioonilises rahvastikutaaestes valitsenud “normaalsed” eksogeensed surmapõhjused ja kasvas endogeensete osa, millest veresoonkonnahaigused ja kasvajakasv muutusid tooniandvaiks. Tõsi, modernne taastetüüp toob kaasa uuelaadsed eksogeense tervisekao ja surmapõhjuste kategooriad, mille taga seisavad nüüdisaegse ühiskonnakorralduse uusriskid transpordis, tööstuses jms.

Elulemuse kasvuga ülemineku käigus kaasneb suremuse homogeniseerumine — elulemus tõuseb enim imiku- ja noores lapseas, hoopis vähemal määral eakamates vanusrühmades ja peaaegu üldse mitte raugaeas. Teisisõnu ühtlustub ehk koondub ajavahemik, mis iga ilma sündinud inimest ees ootab. Viimases tähenduses on nüüdisaja 75 eluaastat palju rohkematele inimestele tegelik eluiga kui traditsioonilise taastetüübi keskmine iial varem oli. Sünni- ja surmahetke vahele jääva ajavahemiku pikenemine ja ühtlustumine on jätnud revolutsioonilise jälje pea kõigile ühiskonnaprotsessidele, ennekõike inimtegevuste omavahelisele hierarhiale ja koguni tähendusele. Jäävad ju mistahes teod ja tegemised eranditult sünni ja surmaga piiritletud vahemikku, mis ülemineku järgselt on varasemast enam kui kaks korda pikem. Kujundlikult öeldes kinkis demograafiline üleminek juurde aega — muidugi rahvastikusüsteemi tasandil — mida üksikisik ei saa ka kõige suurema hinna eest osta-omandada.

Epidemioloogilise ülemineku ajaraam pakub tarviliku tähtse elulemuse käsitlusele XX sajandil, mil üks Euroopa rahvas teise järel väljub revolutsiooniliste muutuste ajastust rahvastiku suremuses ning valitsema asuvad üleminekujärgsed suundumused. Enam pole muutused reeglina nii silmatorkavad ning arengu analüüsil ja lahtimõtestamisel läheb tarvis hulga üksikasjalikumate teavete. Seda tarvidust kajastab ilmekalt surmapõhjuste rahvusvahelise

klassifikaatori — lühidalt *ICD* — areng esimesest versioonist kümnendani saja aasta jooksul.

Oluline on märkida, et mõned kümnendid tagasi hakkas Euroopas kujunema ida-lääne suunaline suremusarengu ebakõla, kus rahvatervise edenemine jätkus vaid läänepool. Viimase aastakümne vältel on kahestumine koguni tugevnenud, lisaks on tegemist sisult ainsa tõsisema vastandusega Euroopa rahvastikuarengus üldse. Sellest vaatenurgast kätkeb elulemus kui üks tähtsamatest kaasaja Euroopa rahvastikuprobleemidest veel regionaalset eripära, kus osale rahvastest on probleemi teravusaste hoopis tugevam. Kõnealusele erisusele pöörasid tähelepanu valitsusvaheliste rahvastikukonverentside teemakäsitlused [Okolski 1994; Jozan 1998].

6.2. Eesti rahvastiku elulemusareng

6.2.1. Teave varasemast ajajärgust

Eesti rahvastiku elulemusest saab teatud kvantitatiivse pildi luua alates XVII sajandi lõpust, mil Rootsi kroon viis esimesena maailmas ka siinsel alal sisse surmaregistri pidamise. Nende andmete analüüs on küll töömahukas ja aeganõudev, aga peretaaste meetodi rakendamine võimaldab saada küllalt häid tulemusi, muuhulgas rakendada kaasaja rahvastikuanalüüsi näitajasüsteemi. Tollast rahvastikutaastet, eelkõige XVIII sajandi suundumusi, on Heldur Palli käsitlenud põhjalikult kihelkondade süvauuringu varal. Teiste tulemuste seas koostas Palli ka rahvastiku elutabeli kolmes ajapunktis: Otepää kihelkonna kohta aastatel 1775-1779 ja 1780-1784 ning Karuse kihelkonna kohta 1783-1794 [Palli 1997]. Siinkohal on need võrreldavuse huvides esitatud ühtlustatud vanusskaalal.

Kuigi tegemist on vaid kolme elutabeliga, torkab ometi silma küllalt suur erinevus näitajates, seda enam, et ajapunktid on üksteise suhtes ju lähedased. Nii varieerub sünnieluiga 28.6 eluaastalt Karusel kuni 41.6 eluaastani Otepääl 1775-1779. Siinkohal on väärtuslik teadmine, et tabelid on koostatud ühesuguse metodoloogia põhjal, mida on tarvis silmas pidada eriti imikusuremuse vaegregistreerimise korrigeerimisvõtete osas. Pealegi toetuvad Otepää kihelkonna elutabelid kvaliteedilt ühele ja samale andmestikule, kuivõrd Palli rakendas peretaaste meetodit XVIII sajandi rahvastikuarengu kohta tervikuna. Nõnda on põhjust hinnata suuri elulemusvahesid tõelistena, mida statistiline “müra” on vaid vähesel määral (kui üldse) võinud suurendada.

Sedavõrd suured vahed elulemusnäitajates ei kujuta traditsioonilise suremuse tingimustes midagi erakordset, pigem vastupidi. Tol ajal vaheldusid kriisiaastad normaalsete aastatega, kuid ka viimaste seas olid kõikumised üsna suured. Karuse puhul tuleb arvestada, et kihelkond paikneb mereäärsel, põllumajanduslikult kehvapoolsel alal, kus toitumisvõimalused võisid rohkem varieeruda, pealegi andsid oma panuse tol ajal sagedased merehukud, mis rannarahvale tüüpilised. Sama kihelkonna kohta on Palli arvutanud ka kohortelutabeli, sünnipõlvkonna 1712-1724 kohta. Selle kümneaastase

põlvkonna keskmine sünnieluiga oli 34.4 aastat, mis on üle viie aasta kõrgem kui ristlõikelise tabeli näitav [Palli 1984]. Nõnda selgub, et kihelkonnas olid 1780-1790 aastate terviseolud suhteliselt kesisemad kui varasemal ajajärgul.

Otepää kihelkonna puhul tuleb eeskätt (positiivse) võnkena käsitleda üsna kõrget sünnieluiga esimeses ajapunktis. Tõepoolest, pärast Põhjasõja ja katku laastavat tööd iseloomustas rahvastikku enam kui poole sajandi vältel kunstlikult noorendatud vanuskoostis. Suremus oli väga madal ning sündimus, vastupidi, erakordselt kõrge. Heldur Pallile viidates on teada, et 1780 aastad tähistavad selle ajajärgu lõpulejõudmist, mida muuhulgas tähistas vanuskoostise stabiliseerumist [Palli 1988]. Nõnda on ka suhteliselt lihtne seletada küllalt suuri kõikumisi rahvastiku elulemuses nii Karuse kui Otepää puhul. Üht aga kinnitavad XVIII sajandi elutabelid kindlasti — tegemist on traditsioonilise suremuse valitsemisajaga Eestis. Seda mitte ainult elulemuse taseme, vaid veel enam suremuskõvera kuju arvestades. Väärrib märkimist, et Otepää kihelkonna kahe elutabeli kõrvutamine näitab sünnieluea suure vahe pea täielikku kadumist eluea vektoris pärast viiendat eluaastat ning tervikuna on suremuskõvera kuju teineteisele üsna sarnane.

Peretaaste meetodi rakendus Eestis on jäänud pelgalt Palli kanda, kelle tööd keskenduvad XVIII sajandile. Nõnda tulebki tõdeda, et XIX sajandi rahvastikuarengu vastu pole Eesti ajaloolastel enam süvitsiminevat huvi jagunud ning andmestike rohkenemisele vaatamata

on tolle aja rahvastikuprotsesside kohta teada eelnevast vähem. Mõistagi puudutab see rahvastiku elulemust. Sajandi teisest poolest alates aga, kui sündmusstatistikast hakatakse loodud kubermangu statistikaametite näpunäiteil koondeid tegema ning viiakse läbi esimesed rahvaloendused, tekib uusi analüüsivõimalusi. Allpool on äärmiselt lühidas ja kokkuvõtlikus vormis antud ülevaade tulemustest ning viidatud asjaomastele töödele.

Eesti teaduses omalaadne on Mats Nõgese dissertatsioon, mis tänapäeva vaatenurgast võib pretendeerida Tartu biostatistikute koolkonna kõrval esimese rahvastikualase doktoriväitekirja aule. Antud kontekstis on tänuväärne, et Nõges koondas ja ühtlustas Viljandimaa kihelkondade surmajuhtude statistika [1925]. See andmestik katab kogu XIX sajandi, mis muidugi suurendab huvi andmerea vastu. Varasemast on teada, et Viljandimaa oli üks esimesi demograafilise ülemineku poolt hõlmatud piirkondi Eestis, mis rõhutab andmestiku tähtsust. Miinuspoolelt tuleb tõdeda, et surmajuhtude arvu kõrval on kasutada vaid

Tabel 6.1

*Keskmine eluiga, Eesti kihelkonnad
XVIII sajandi teine pool*

Keskmine eluiga	Otepää 1775-1779	Otepää 1780-1784	Karuse 1783-1794
0	41.6	32.8	28.6
1	50.4	38.7	35.3
5	62.6	62.4	38.7
10	59.2	59.9	37.2
20	50.6	51.6	32.3
30	41.5	42.7	26.0
40	32.3	33.4	18.9
50	23.4	24.6	13.6
60	15.4	16.3	9.3
70	8.4	9.5	...

üldkordaja, sisutihedamaid näitarve ega elutabelit pole vanustunnuse puudumise tõttu võimalik arvutada.

Kõrvalolev joonis esitab Viljandimaa suremuse üldkordaja ajatrendi. Pildile on lisatud sama näitaja jämedavõitu hinnang Põhja-Eesti rahvastiku kohta, arvatud Sulev Vahtre tööle tuginedes [Katus 1990; Vahtre 1973]. Kuigi ebapiisava täpsusega, annab suurte muutuste ajal ka teine trendijoon üldise pildi elulemuse arengust Eestis ning on vajalikuks taustaks Viljandimaa suundumusele. Mõistagi esitab suremuse üldkordaja languse kogu XIX sajandi vältel, milline suundumus jätkub XX sajandi alguses. Siiski katkestavad viidatud sajandi esimesel poolel —

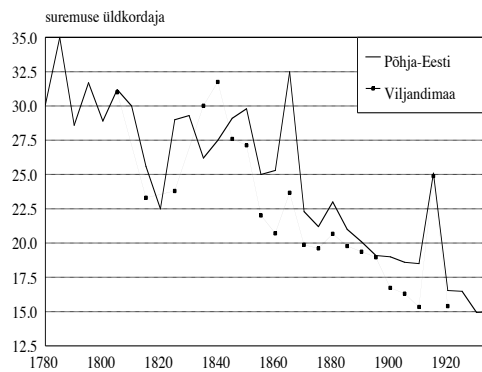
täpsemini 1860 aastateni — langustrendi korduvad võnked, mis hiljem, Esimese maailmasõjaga seonduvat üleshüpet kõrvale jättes sisuliselt kaovad.

Joonis meenutab veel kord, et suremuse lokaalne maksimum Eestis oli 1780-1790 aastatel. Edasi langeb suremus küllalt kiiresti 1820 aastateni. Vähe on teada — ja demograafilisest vaatenurgast täiesti uurimata — suremuse tõus 1830-1840 aastatel, kuid tegemist ei tundu pelgalt olevat lühiajalise võnkega. Siiski ei saavuta suremuse uus kõrgtase enam varasemat maksimumi. Veel eristub ajaloos teada olev kriisiaeg 1860 aastate alguses, mis elulemuse seisukohalt puudutas eelkõige Eesti vaeseimaid piirkondi. Suhteliselt jõukam Viljandimaa näitab küll samuti teatud ülesvõnget, aga ilma Eesti üldise suundumust teadmata oleks seda raske juhuvõnkest eristada. Nagu eespool nimetatud, tulenevad traditsioonilise suremuse võnked välistegurite mõju varieeruvast tugevusest. XIX sajandi esimesel poolel on asjaomane mõju ilmselgelt kahanemas, kuid aeg-ajalt võisid kriisiolukorrad ometi välja lüüa. Sajandi keskpaigani — ja ehk kümnendi jagu varasema ajani Viljandimaal — jäi traditsioonilise suremuse põhimehhanism siiski püsima ning sinnamaani tuleneb elulemuse teatud paranemine välistegurite mõju pehmenemisest.

Alates 1860 aastatest on suremuse üldkordaja kasutada kubermangu tasemel — sedalaadi kokkuvõtete tegemine sai tol ajal loodud statistikaasutuse ülesandeks. Rahvastiku elulemuse näitarvud jäid kõige üldisemale tasemele ega läinud karvavõrd edasi surmajuhtude arvu koondamisest ja üldkordaja leidmisest. Ometi on oluline kogu rahvastiku hõlmamine statistikaga, mille poole statistikaametid tõepoolest püüdsid. Joonis 6.2 toob ära kordaja dünaamika aastatel 1861-1913 Eestimaa ja Liivimaa kubermangude kohta. Viimatinimetatud haldusüksus koosnes ligikaudu pooleks eesti ja läti aladest.

Joonis 6.1

*Suremuse üldkordaja
Põhja-Eesti ja Viljandimaa kihelkonnad
1780-1930*

Tol ajal oli rahvastiku elulemusareng Eestis ja Põhja-Lätis (ka Kuramaal) küllalt sarnane, mistõttu põhijoontes kajastab Liivimaa suremuse üldkordaja olukorda Lõuna-Eestis.

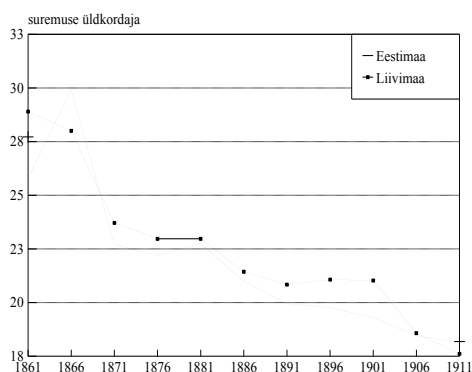
Kahe kubermangu suremuskordajate suundumus ei lisa sisult uut järeldustele, mis juba tehtud eelmise joonise põhjal. Siiski on oluline tõdeda, et tõepoolest mõlemad kubermangud, seega teisedki kihelkonnad ja niiviisi kogu rahvastik jagasid kirjeldatud suundumust. Veel toob joonis näitlikult esile tõsiasja, kui oluline on rahvastikuteaduses käsitleda pikemaajava vahemikke, *resp* omada ühe või teise rahvastikunäitaja piisavalt pikka andmesarja. Käesoleva sarja algus jätab mulje, et eriti kiire elulemuse tõus leidis aset 1860 aastate teisel poolel, milline suundumus jätkus hiljem hoopis aeglasemas tempos. Varasemast teame, et 1860 aastatel, siis ka kümnendi teisel poolel, valitses hoopis kõrgendatud suremus, mis järgmise kümnendi alguses uuesti tasandus ning tegi võimalikuks tollele ajale tavapärase suremuslanguse jätkumise.

Suremusandmestik kubermangude kaupa annab hea võrdlusaluse naaberpiirkondadega, kuivõrd teave on olemas kõigi tollase Venemaa Euroopa osa haldusüksuste lõikes. Andmestik on Rashini poolt ligikaudu poole sajandi eest korrastatud ning kergesti kättesaadav [Rashin 1956]. Seda on ka edukalt kasutatud, muuhulgas teiste Baltimaade kohta, ka võrdluses Eesti alaga [Katus, Puur 1997; Katus 2000; Krumins *et al* 1991; Krumins 1994; Krumins, Zvidrins 1993; Stankuniene 1989]. Nendest võrdlustest on selgunud Eesti ja Läti (ilma Latgaleta) sarnane asetus elulemuse tõusul XIX sajandil ja XX sajandi alul, millest Leedu jäi paari kümnendi võrra maha. Ometi oli ka Leedu suremus selgepiiriliselt madalam Vene, Valgevene ja Ukraina, aga ka Poola piirkondadest. Balti kubermangude (tol ajal ei arvatud Leedu alasid nende hulka) elulemusseisund kuulus Baltoskandia ruumi. Ühtlasi tähendas see madalamat suremust enamiku Lõuna- ja Ida-Euroopa rahvaste suhtes [Krumins 1993].

Kokkuvõttes võib tõdeda, et välispidiste kriisitegurite — sõja, epideemia ja nälja — samm-sammulise nõrgenemise tõttu algab demograafilise ülemineku pidev ja pöördumatu suremus-langus justkui märkamatu, eriti demograafilise ülemineku pioneer-rahvastel, kelle hulka kuuluvad ka eestlased. Olemasolev teave lubab väita, et suremusintensiivsus hakas Eestis süstemaatiliselt, suremustüübi teisenemise tagajärjel vähenema enam-vähem samaaegselt sündimusega [Katus 1999]. Taoline sündimuse ja suremuse üheaegne vähenemine eristab Eestit teistest maadest, kus

Joonis 6.2

Suremuse üldkordaja
Eesti- ja Liivimaa kubermangud
1861-1913

sündimusüleminek kippus suremuse langusest vähem või rohkem maha jääma. Nimetatud protsessi on uuritud Princetoni projekti raames võrdlevalt paljude Euroopa maade kohta [Coale, Watkins 1986].

6.2.2. Rahvastiku elulemus elutabelite põhjal

Alates 1897 aasta loendusest on Eesti rahvastiku elulemuse analüüsil võimalik kasutada elutabeleid, mis on suur samm sisulisemate näitavude ja seeläbi asjalikemate järelduste tegemise poole [Katus, Puur 1997; EKDK 2005]. Elutabel kujutab endast arvulist mudelit, mis omavahel seostatud näitajate süsteemi kaudu peegeldab teatud tingpõlvkonna suremusest põhjustatud pidevat vähenemist. Põlvkonna algsuuruseks võetakse elutabelis harilikult sada tuhat inimest, tabelnäitajad peegeldavad selle järk-järgulist vähenemist kuni põlvkonna viimase esindaja surmani. Elutabeli koostamisaluse määrab ära rahvastiku tegelik suremus, täpsemalt suremuse vanusintensiivsus. Sõltumatus rahvastiku vanuskoostisest ja mitmekesiste analüüsivõtete rakendamisevõimaluse tõttu on elutabeli näitavud suremuse, kaudselt aga teistegi rahvastikuprotsesside analüüsi üheks põhivahendiks. Üksikasjaliku ettekujutuse elutabelite koostamismeetoditest ja nende kasutusviisidest võib leida demograafiaalasest teatmekirjandusest.

6.2.2.1. Varem koostatud elutabelid

Eelmises osas on viidatud Karuse ja Otepää kihelkonna XVIII sajandi elutabelitele. Tegemist on lühikeste tabelitega, kus näitajasüsteem on arvatud viieaastaste vanusrühmade lõikes. Surmajuhtude väikese arvu tõttu on tabelid arvatud mõlema sugupoole jaoks ühisena, aga üks tol ajal oligi suremuse soosõltuvus üsna väike. Tabelite lähteandmed surmajuhtude ja rahvastiku vanusjaotuse kohta pärinevad kirikuraamatute ehk meetrikate põhjal taastatud perekonnalugudest.

Oluline on märkida, et Ida- ja Kesk-Euroopa taustsüsteemis loetakse nii varast ajalooperioodi peegeldavaid elutabeleid võrdlemisi haruldaseks. Nende koostamise võimaluse eest võlgname tänu Rootsi kuninga *Kirikuseadusele*, mis 1686 aastal seadis sisse rahvastikusündmuste kõikse registreerimise.

Rahvaloenduste-eelse perioodi kohta pole eelpool viidatu kõrval teisi elutabeleid koostatud, samuti pole XIX sajandi Baltimaade osaloenduste (loendus Liivimaa linnades 1867 aastal ja Tallinnas 1871 aastal) andmestikke sel otstarbel teadaolevalt kasutatud. Küll aga on elutabeli arvutamisel kasutamist leidnud esimene Balti provintse (ja ka Eesti territooriumi) hõlmanud rahvaloenduse andmestik aastast 1881. Sellele tuginedes koostasid Ballod ja Besser meeste ja naiste lühikesed elutabelid Balti kubermangude rahvastiku kohta tervikuna [Besser, Ballod 1897]. Kuigi need tabelid ei peegelda otseselt Eesti rahvastiku suremust, annavad nad siiski võimaluse võrrelda siinse

paikkonna rahvastiku olusid teiste riikidega ja teha selle alusel järeldusi Baltimaade demograafilise arengu tolleaegse taseme kohta.

Esimene otseselt Eesti rahvastikku puudutav loendusstatistikale tuginev elutabel on koostatud Mihhail Ptuha poolt 1897 aasta ülevenemaalise rahvaloenduse alusel. Tegemist on taas lühikese, aga meeste ja naiste jaoks eraldi arvutatud elutabeliga, mis peegeldab luteriusulise eestlaskonna elulemust. Samalaadsed tabelid on Ptuha koostanud enamiku tolleaegse Venemaa Euroopa-osa rahvaste kohta. Üksikasjalikku lähteteabe ja arvutusmetoodika kirjeldust pole autor avaldanud [Ptuha 1960].

Eesti iseseisvusajal koostati elutabel ühel korral, see toimus pärast 1934 aasta loendust. Tabel valmis Riigi Statistika Keskbüroos ja kujutab endast Eesti rahvastiku esimest täielikku elutabelit. Arvutused on teostatud meeste ja naiste jaoks eraldi, tabeli vanusskaala ulatub vanusrühmani 105 eluaastat. Sisendandmestiku ja arvutuskäigu üksikasjalik kirjeldus on avaldatud kuukirjas *Eesti Statistika* [Reiman 1936]. Sealt selgub, et tabeli aluseks võeti kolme — 1932-1934 — aasta surmajuhtude teave vanuse ja sünniaasta lõikes ning loendusest pärinev rahvastiku vanuskoostis (kolme esimese vanuseaasta puhul lähtuti vastavate aastate sünniarvudest). Nimetatud andmestiku alusel leitud suremustõenäosusi siluti vanusevahemikus 15-84 Jastremski meetodi järgi libiseva kuupparabooliga, järgnevates eärühmades ekstrapoleeriti suremustõenäosusi geomeetrilise progressiooni abil. Metoodika seisukohast on 1934 aasta elutabel koostatud tolleaegsel tiptasemel ja ületab selles osas ka kõiki hilisemaid ametlikke tabeleid.

Sõjajärgsel perioodil sai rahvastiku elutabeleid koostama hakata pärast 1959 aasta loendust, mis andis sõja järel esmakordselt usaldusväärset teavet rahvastiku vanuskoostise (ja koguni arvu) kohta. 1959 aasta elutabeli lähteteabeks oli rahvaloendusest pärinev kohaloleva rahvastiku vanuskoostis, kahe loendusega külgneva aasta surmajuhtude vanusjaotus ja sünniarvud 1955-1958. Arvutusmetoodika kirjeldusest selgub, et vanusakumulatsiooni kõrvaldamiseks tasandati enne tabeli arvutamist nii rahvastiku vanuskoostis kui surma vanusjaotus, eärühmas 20-44 tsentreeritud, binominaalse kordajaga kümneaastase libiseva keskmisega ja vanuses 45-90 Jastremsky meetodil libiseva kuupparabooliga. Vanuses üle 90 aasta ekstrapoleeriti suremustõenäosust Gompertz-Makeham'i valemiga [TSU SSR 1964]. Kolme esimese vanusaasta puhul ei olnud suremusnäitajate arvutamisel aluseks mitte rahvaloenduse vanuskoostis, vaid kasutati sündmusstatistilist näitarvu sündide kohta. Eesti Statistikaameti arhiivis asuvast materjalist ilmneb, et 1959 aasta elutabel on arvutatud Tallinnas, Lembit Teppi andmetel Adele Tuisu poolt. 1959 aasta elutabel on arvutatud üheaastate vanusrühmade lõikes, meeste ja naiste ning linna- ja maarahvastiku jaoks eraldi.

Alates 1962 aastast on elutabeleid Eesti rahvastiku tarvis arvutatud iga-aastaselt kuni vene aja lõpuni. Aastani 1971 olid need lühikesed tabelid, mis koostati eraldi meeste, naiste, linna- ja maarahvastiku lõikes. Arvutusviis erines oletatavasti sellest, mis oli kasutusel 1959 aasta tabeli juures. Vahemärkusena, Statistikaametis säilinud kirjavahetus annab põhjust oletada, et viidatud tabelite

puhul kasutati viimase vanusrühma 80+ osas muutmata kujul 1959 aasta elutabeli näitarve. Kõnealuste tabelite arvutamine toimus algselt Läti Statistika arvutuskeskuses Rezeknes, hiljem Moskvas. Kasutatud arvutusalgoritmi kirjeldust avaldatud ei ole.

1970 aastal võeti NLiidus kasutusele uus elutabelite arvutamise meetodika [Andreev *et al* 1975]. Sarnaselt 1959 aasta tabeli juures kasutatule olid ka uue meetodika puhul lähteandmestikuks loendusjärgne rahvastiku vanuskoostis ja loendusega külgnevate aastate surmajuhtude vanusjaotused. Seoses sünniaasta lisamisega 1970 aasta loendusprogrammi otsustati loobuda sisendandmestiku tasandamisest ning siluda selle asemel tabeli lähtenäitaja, suremuse vanuskordaja vektorit. Vanusevahemikes 0-4, 5-6 ja 70+ kasutati erinevaid tasandamismeetodeid. Varasemaga võrreldes muudeti ka suremuskordaja ekstrapolatsioonimeetodit eärühma 90+ puhul. Tugiintervalliks võeti mitte üksikud punktid nagu Gompertz-Makeham'i valem ette näeb, vaid kogu vanusevahemik 60-90, mis välistas ekstrapolatsiooni tugipunktide subjektiivse valiku võimaliku mõju. Võrdlused näitasid, et märkimisväärsed erisusi uue ja varasema meetodi alusel koostatud tabelite vahel siiski polnud [Andreev *et al* 1975].

Eesti elutabelite arvutamisel mindi uuele meetodikale üle 1971 aastast alates, tagantjärele koostati sama meetodika alusel ka 1970 aasta rahvaloendusandmeile tuginev täielik elutabel. Aastast 1971 alates on iga-aastaselt koostatud Eesti rahvastiku täielikud ja lühikesed elutabelid soo ning linna- ja maarahvastiku lõikes. Pole selge, kas nende tabelite aluseks on võetud alalise või kohaloleva elanikkonna vanuskoostise teave, kindlalt on aga teada, et ei ole kasutatud 1979 aasta loenduse järel korrigeeritud rahvastiku vanuskoostist.

1988 aastal alustas NLiidu Statistikakomitee elutabelite arvutamist ainult ühe aasta jooksul asetleidvate surmajuhtude koondile toetudes, sellega kaasnenud arvutusmeetodi võimalike muutuste kohta publikatsioonid puuduvad. 1989 aasta rahvaloendustulemusele toetudes koostati NLiidu Statistikakomitees Eesti kohta esmakordselt ka põhjuslõikelised elutabelid, kuid ka nende puhul arvutusmeetodi kirjeldust avaldatud pole. Taasiseseisvumise järel on Statistikaametis elutabeleid koostanud Aasa Maamägi, iga-aastaselt 1994 aastast alates [ESA 1995-].

Rahvastikuteadlaste tähelepanu on alati pälvinud andmestike täpsuse probleematika. Üksikasjalik ülevaade nimetatud küsimusteringist sisaldub Barbara Andersoni ja Brian Silveri töödes [Anderson, Silver 1986; 1989]. Hinnangute kohaselt on NLiidus kasutamist leidnud ja Maailma Terviseorganisatsiooni poolt soovitatava imikusuremuse määratluse erisuse tõttu vene statistika poolt esitatud imikusuremuse andmed 22-25 protsendi võrra vähendatud. Hiljutine töö pakub veidi väiksema erisuse, mis eksisteerib Venemaal ja mitmes teises riigis tänapäevani [Aleshina, Redmond 2005]. Rahvastiku keskmine sünnieluiga lüheneks rahvusvahelise definitsiooni rakendamise korral 1980 aastate suremustaseme juures ligikaudu 0.5 aasta võrra. Tugevaid moonutusi sisaldab ka andmestik vanurisuremuse kohta, sellest

annavad tunnistust eri aastate tabelite omavahelised võrdlused ja kõrvutamine mudeltabelitega.

Ehkki Andersoni ja Silveri käsitletute järgi võib Eesti suremusandmete täpsusastet NLiidu taustsüsteemis suhteliselt heaks lugeda, tuleb ka nende kasutamisel teatud moonutustega siiski arvestada. Viimaste olemasolule viitab näiteks 1897 ja 1934 aastate tabelite võrdlemisel ilmnev suremustõenäosuste kasv eakamates vanusrühmades, samuti hilisemates tabelites vanemaeliste seas paiguti esinev linnarahvastiku suremuse ülekaal maaelanikkonnaga võrreldes.

6.2.2.2. Uus elutabelisari ja võrdlus varasematega

Varasemad, ligi saja aasta kestel koostatud Eesti rahvastiku elutabelid on mõistagi arvatud eri meetodeid kasutades. Nagu eespool nimetatud, pole Moskvas koostatud veneaegsete tabelite arvutuskäik koguni teada. Pikaajalise suremusarengu analüüs niisuguse andmestiku alusel oleks jäänud paratamatult pinnapealseks ja järeldused kaheldavaiks. Lahendus seisnes uue aastasammuga elutabelite sarja koostamises 1923-1938 ja 1950-2000, millele lisandus 1897 aasta loendusandetele toetuv elutabel. Uue sarja arvutamisel oli kaks olulist lähtekohta: sisendandmestiku võimalikult kõrge ühtlusaste ja ühtse arvutusmetoodika rakendamine. Viimatinimetatud ülesanne oli lihtsalt lahendatav, rakendades ÜRO tüüpmetoodikat. Esimene ülesanne tõi kaasa äärmiselt ajamahuka töö.

Kasutatud metoodika rakendab elutabeli arvutusel sisendandmestikuna suremuse vanuskordaja (m_x) vektorit. Vanuskordajad tuli harmoniseerimise eesmärgil uuesti arvutada ka juhul, kui need mõne vahemiku või üksikaasta kohta varem tehtud olid. Nõnda oli tarvis koostada kaks aegpidevat andmerida: surmajuhtude vanusjaotus ja rahvastiku vanuskoostis. Laskumata rohketsesse detailidesse, võib surmajuhtude arvu ja vanusjaotuse lugeda XX sajandi vältel oluliselt täpsemaks kui teabe rahvastiku vanuskoostise kohta. Nimetatud asjaolu võimaldab jätta siinkohal käsitlesest välja vähemat sorti harmoniseerimisülesanded.

Rahvastiku vanuskoostise asjas aegpideva andmestiku loomine on mistahes riigis erakordselt suur ülesanne. Eesti kohta on selle ülesandega tegelenud Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus üle viieteistkümne aasta ja neid pikaajalise tulemusi — koondatuna Eesti Rahvastiku Andmepanka — kasutades oli võimalik üldse uue elutabelisarja sisendandmestiku loomine.

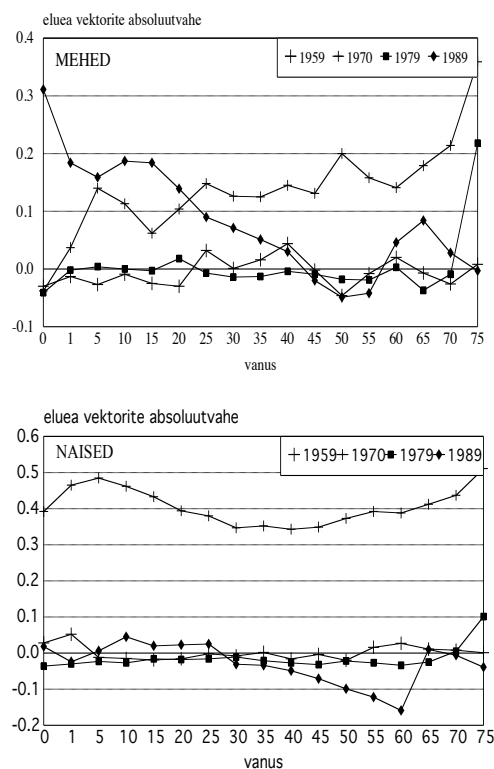
Rahvaloendused pakuvad tavaliselt tugipunkti, mille kohta rahvastiku vanuskoostise teave on täpne ja reeglipäraselt ka ajas võrreldav. Loendusvaheliste perioodide osas tuleb vanuskoostis sündimus-, suremus- ja rändeteavet integreerides arvutada. Kui sündmusstatistika on eeskujulik ja mõnda tõsisemat ühiskonnakriisi pole loendusvahemikku sattunud, on selline arvestus suhteliselt lihtne. Eesti rahvastikulugu XX sajandil seda võimalust aga teadaolevalt ei paku. Loendused ei toimunud vaatamata juba XIX sajandi keskpaiku antud soovitudele ühtlase kümneaastase ajavahemiku järel, vaid ühiskonnaoludest johtuvalt tulid loenduste korraldamisse koguni veerandsajandi pikkused pausid. Veel enam, eri võimude valitsemise ajal läbiviidud loendused suutsid isegi rahvastiku arvu ja vanuskoostist mõneti erinevalt arvestada, mistõttu sõjajärgne loendusteave tuli kõige pealt viia ühisele alalise rahvastiku standardile.

Surma- ja sünnijuhtude statistika on olnud Eestis küllalt täpne — tõsi küll, kriisiaastaid kõrvale jättes — aga rändestatistika, eriti vene aja keerukamate perioodide ning 1990 aastate kohta lihtsalt puudub või on selle kvaliteet tunduvalt allpoole lubatavat [Katus, Puur, Sakkeus 1998]. Kui rahvas oleks olnud paikne või loendused piisavalt süstemaatilised, poleks sellest erilist probleemi. Aga okupatsioon tõi kaasa ülisuure rändeinten-siivsuse, sealhulgas sundrände arvel, mis püsis vene aja lõpuni. Ainuüksi välisrändejuhude arv ületas sünni- ja surmajuhtude absoluutarvu. Niisuguses olukorras on loendusvahelise rahvastiku vanuskoostise arvutamine erakordselt tömahukas.

Eesti Rahvastiku Andmepanka oli juba varem lülitatud rahvastiku ühtlusarvutatud vanuskoostis kolme loendusvahemiku 1959-1970, 1970-1979 ja 1979-1989 kohta. Neist kahe hilisema perioodi andmestik on harmoniseeritud maakonna tasandil ning avaldatud koos metoodikakirjeldusega omaette raamatutena [EKDK 1994a; 1994b]. Nende kasutamist veneaegse teabe asemel soovitas Isikuandmenõukogu ja nüüdseks on see kinnistunud Statistikaameti väljaannetes ning teistes ametlikes allikates [Katus *et al* 1993]. Elutabelite

Joonis 6.3

Keskmise eluea vahe
Vene ja uue elutabelisarja võrdlus
Loendusaastad 1959-1989

koostamine nõudis täiendavalt vanuskoostise arvutusi ajavahemike 1922-1939 ja 1950-1959 kohta. Mõlemal juhul on püütud rakendada hilisemate loendusvahemike puhul kasutatuga sarnast metoodikat, 1950 aastate osas tuli selleks muuhulgas taastada rändestatistika. Kvaliteedihinnangu kohaselt osutus Eesti rahvastiku ühtlusarvutatud aegpidev (Teise maailmasõja ja vahetult sõjajärgsed aastad välja arvatud) vanuskoostis probleemirohkusele vaatamata igati piisavaks aluseks rahvastikunäitajate arvutamisel, st kasutamisel näitarvude nimetajas.

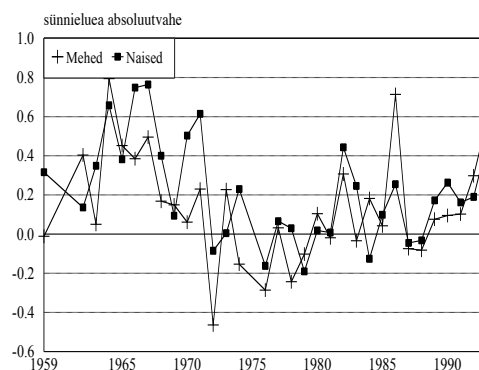
Koostatud uut elutabelite sarja on õpetlik võrrelda varasematega, et tuua esile erinevaist metoodikaist ja andmekvaliteedist põhjustatud erisusi. Sõjaeelsetest tabelitest oli väga hea kokkulangevus 1932-1934 aasta tabeliga, mis pole tolle arvutamiseks rakendatud eeskujuliku metoodika tõttu ootamatu. Ka Ptuha poolt koostatud 1897 aasta elutabel oli heas kooskõlas uue sarja raames arvutatuga. Rohkem elutabeleid sõjaeelse ajajärgu kohta polegi, mistõttu alljärgnev võrdlus keskendub hilisemale perioodile.

Joonis 6.3 esitab võrdluse nelja sõjajärgse rahvaloendusaasta kohta, meeste ja naiste lõikes eraldi. Loendusaegse rahvastiku vanuskoostise tõttu taandub ilmnenu vahe eelkõige erinevate metoodikate rakendamisele läbi nelja kümnendi, kuid omapärasel viisil toob esile ka teatud ideoloogilise mõjutuse. Naisrahvastiku elutabelid näitavad üsna head kooskõla, välja arvatud 1970 aasta elutabel. Nimetatud loendusaastal ületab erisus mõnes vanusrühmas koguni 0.4 aastat. Teatavasti algas NLiidus 1960 aastate lõpul suremuse kasv, mis ei olnud kuidagi kooskõlas valitseva ideoloogia ootustega. Enne suremusstatistika lauskeelustamist (1974) üritati uut suundumust varjata, seda isegi elutabeli arvutusmeetodiga manipuleerides. Meesrahvastiku elutabelid näitavad veidi halvemat kooskõla. Huvitav on märkida, et probleemse 1970 aasta tabeli kõrval on ka viimane, 1989 loendusaasta tabel ootamatult halvasti kooskõlas uue sarja vastava elutabeliga.

Joonis 6.3 keskendub sünnieluea erisusele ning esitab selle kogu vahemiku 1959-1993 kohta, mil Eesti rahvastiku elutabelid arvutati Moskva metoodika põhjal. Arusaadavalt on siin palju juhuvõnkeid, millele pole erilist tähelepanu tarvis pöörata. Küll selgub graafikult, et 1960 aastatel on vene tabelid rahvastiku elulemuse süsteemselt kõrgemaks hinnanud. Uue loenduse järel erisus taandub ega jääb kogu loendusvahemiku 1970-1979 osas küllalt tagasihoidlikuks. Uuesti hakkavad vene tabelid olukorda paremini näitama 1980 aastatel.

Joonis 6.4

*Keskmise sünnieluea vahe
Vene ja uue elutabelisarja võrdlus
1959-1993*

6.2.2.3. Elulemuse tõus ja seisak

Sissejuhatuseks tasub pilk heita loendusaastate elutabelitele. Keskmine eeldatav sünnieluiga koos elueaga vanuses viis aastat on nimetatud lõikes esitatud tabelis 6.2. Meeste keskmine sünnieluiga on 1959 aasta rahvaloenduseks pikenenud 41.9 eluaastalt 64.3 eluaastani ning naiste vastav näitaja 45.5 eluaastalt 71.6 eluaastani. Kui kõrvaldada loendusvahemike erineva kestuse mõju, selgub, et keskmine eeldatav eluiga on aastail 1897-1959 pikenenud võrdlemisi ühtlases tempos. Ajavahemikul 1897-1922 kasvas meeste eeldatav sünnieluiga aastakeskmiselt 0.27 aastat, 1922-1934 oli pikenemine 0.44 ning 1934-1959 samuti 0.44 aastat. Naiste vastavad näitajad olid 0.38, 0.39 ja 0.48 eluaastat. Ilmselt kajastab XIX sajandi lõpul fikseeritud keskmine eeldatav sünnieluiga suremuse sellist taset Eestis, mis viitab suremuse intensiivsele langusele juba mitme loendusele eelnenud kümnendi jooksul.

Tabel 6.2

*Keskmine eeldatav eluiga vanuses 0 ja 5
Loendusaastad 1897-1959*

Aasta	Mehed		Naised	
	Sünni- eluiga	Vanuses 5 aastat	Sünni- eluiga	Vanuses 5 aastat
1897	41.87	52.96	45.50	55.40
1922	48.65	53.91	54.92	60.09
1934	53.13	56.15	59.60	62.11
1959	64.31	62.35	71.62	69.41

Keskmine sünnieluiga pikenes Eestis tublisti veel 1950 aastatel, nagu jooniselt 6.5 hästi näha. Jättes sõja ja repressioonide käigus tapetud inimesed üldtrendselt analüüsist kõrvale, oli eluea kasvutempo võrreldav epidemioloogilise ülemineku varasemate kümnenditega. Samuti tõusis elulemus küllalt ühtlaselt nii mees- kui naisrahvastikus. Väärab märkimist, et kuni 1950 aastate lõpuni kulges suremuse vähenemine Eestis igati võrreldavalt samalaadse trendiga Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides, mille rahvastega oli sarnane kogu üleminekuajaga [Katus, Puur 1997]. Tol ajaperioodil edestas keskmise eeldatava eluea poolest Eesti niihästi Ida- ja Lõuna-Euroopa maid kui mõistagi ka endise NLiidu vabariike [Krumins 1990; 1993].

Tabel 6.3

*Keskmine eeldatav eluiga vanuses 0 ja 5
1960-2000*

Aasta	Mehed		Naised	
	Sünni- eluiga	Vanuses 5 aastat	Sünni- eluiga	Vanuses 5 aastat
1960	64.71	62.62	73.07	70.38
1965	66.33	63.28	74.33	70.91
1970	65.44	62.23	74.52	70.92
1975	64.96	61.68	74.76	71.07
1980	64.27	60.93	74.26	70.68
1985	64.65	61.12	74.49	70.53
1990	64.70	60.91	74.90	70.95
1995	62.39	58.71	74.71	70.90
2000	66.36	62.28	76.56	72.56

Eraldi tasub juhtida tähelepanu asjaolule, et kuigi 1940-1950 aastad olid kahtlemata süngeim periood eesti rahva XX sajandi ajaloos, siis — otseselt sõja- ja repressioonikaotusi kõrvale jättes — taastus pidev keskmise eluea kasv niipea, kui ühiskonnaelu vähegi normaliseerus. 1950

aastate alguses oli küll keskmine eluiga veidi madalam kui 1930 aastate lõpul, st 15 aasta vältel oli toimunud pigem taandareng, ometi taastus suremuse langustrend veel Stalini eluajal. Keskmise eeldatava eluea kasv 1950 aastatel oli sedavõrd kiire, et veidi pikemat aja-perioodi vaadeldes polegi vahepealse 15 aasta mõju otse enam näha [Katus 1999]. Sellist demograafilise arengu ja ühiskondlike olude näilist vastuolu selektab rahvastikuprotsesside inertsus. Põlvkondade elujõud ei murenenu

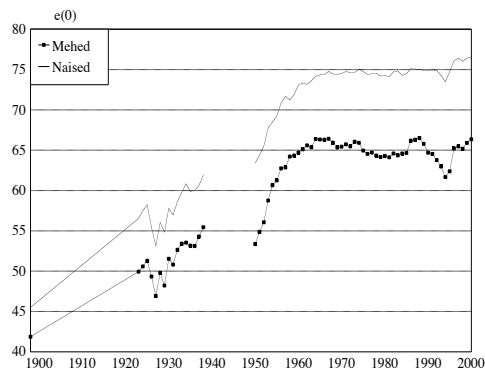
veel nii lühikese aja jooksul, enne jõudis lõpule Stalini valitsusaeg Eestis. Repressioonidest ning elutingimuste järsust halvenemisest tulenevad muutused Eesti rahvastiku tervises ilmnesisid alles paar aastakümnet hiljem, kui kõige raskemad ajad olid juba möödas.

1960 aastate alguses Eesti rahvastiku keskmise eeldatava eluea kasv praktiliselt lõppes ning järgnenud 45 aastat pole suremustasemesse põhimõttelist muutust enam toonud. Ilmekalt kinnitavad väidet asjaomane joonis kui ka arvud tabelis 6.3. Kogu perioodi võib iseloomustada kui seisakut ehk stagnatsiooni, või peetust demograafilise arenguetapi poolest Eestiga sarnastes maades iseloomuliku üldsuuna taustal. Muidugi ei püsinud rahvastiku keskmine eeldatav eluiga kogu selle aja vältel täpipealt ühesugusel tasemel. Näiteks pikenes naiste sünnieluiga veidi 1960 aastatel, aga 1980 aastate teisel poolel võis täheldada teatavat eluea kasvu mõlema soo puhul. Kõige väljapaistvam suremusarengu lühivõnge leidis aset 1990 aastatel — kümnendi alguses sünnieluiga langes kiiresti ja seejärel tõusis, praktiliselt sama kiiresti, tagasi 45 aastat valitsenud tasemele. Nimetatud võnge on kogu seisakuperioodi ulatuslikum ja väärib omaette tähelepanu, millest pikemalt allpool, siiski jääb valitsevaks üldsuundumuseks ikkagi seisak [Katus, Zaharov 1997].

Tähelepanu köidab mitte ainult suremuslanguse peatumine mitmeks kümnendiks, vaid ka keskmise eluea stabiliseerumine kaasaja vaatevinklist väga madalal tasemel. Tänapäeval edestavad Eestit mitte ainult pea kõik Euroopa riigid, vaid ka märkimisväärt osa arengumaid [UN 2005]. Kesk- ja Ida-Euroopa rahvastega võrreldes, kus stagnatsioon elulemuses pole samuti mitte tundmatu nähtus, tõuseb esile Eesti rahvastiku suremusseisaku ajaline ulatus. Koos Lätiga pretendeerib Eesti pikimale seisakuperioodile Euroopas ja maailmas ülepea. Nimetatud asjaolu peamiseks põhjuseks tuleb lugeda suhteliselt varast epidemioloogilise ülemineku ajastust teiste Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega võrreldes, mistõttu selle protsessi lõpulejõudmine ja järgnenud seisaku algus toimus samuti ajas varem. Paraku lisab siiski vürtsi teadmine, et suremuspeetus algas Eestis ka mõneti madalama elulemuse juures, ja mis kurvem, Eesti ei näi

Joonis 6.5

Keskmine sünnieluiga
1897-2000

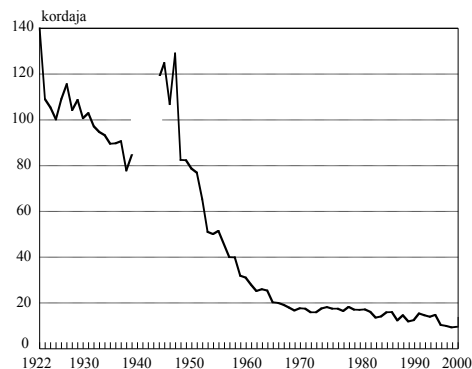
ilmutavat märke seisakuperioodi varasemast lõpust. Pigem vastupidi, mõni teine Kesk- ja Ida-Euroopa riik — kasvõi näiteks Sloveenia, Poola ja Ungari — evib seisakust ülesaamise jooni küll, kuigi nähtuse algus oli Eestiga võrreldes hilisem [CoE 2005; Vallin, Mésle 2002].

Keskmise eeldatava eluea vanusvektorit analüüsides tuleb sünnieluea omanäolise arengu kõrval ilmsiks veel üks kurvavõitu detail. Nimelt toimus teatud sünnieluea pikenemine, eriti 1960 aastatel, peamiselt imikusuremuse alanemise arvel. Viimase mõju kõrvalejätmisel tuleb tinglik vahejoon Eesti rahvastiku suremuse langus- ning seisakuetapi vahel veel selgemalt esile. Kinnitust võib leida tabelis 6.3 esitatud keskmise eluea dünaamikast vanuses viis aastat. Ühtlasi on suremuspeetus eriti tugev keskea vanusrühmades. Näiteks Eesti meesrahvastiku suremus on täisea mitmekümne eluaasta vältel koguni kõrgem kui 1930 aastatel. Guinnessi rekordiraamatusse soovijail on kindel võimalus olemas, aga arvatavalt päästab Eesti rahvastikuarengu kehv tundmine ja andmestiku olukord meid sinna sattumast.

Imikusuremus on sedavõrd oluline indikaator, et protsessil omaette peatuda. Teadupärast langeb just imikusuremus epidemioloogilise ülemineku käigus teistest vanusrühmadest enim, seevõrra on langustrend eriti tundlik. Joonis 6.6 esitab imikusuremuse dünaamika alates 1920 aastatest [Katus, Puur 1991]. Rõhutamist väärrib kaks asjaolu. Esiteks tõepoolest, teatud imikusuremuse langus jätkub ka pärast suremusseisaku kujunemist, igatahes ei ole märke tõusutrendist. Teiseks, vahetult sõja-

Joonis 6.6

*Imikusuremuskordaja
1922-2000*

järgne (1945) imikusuremuse tase on sõjaeelsega võrreldes märgatavalt kõrgem, koguni samal tasemel Esimese maailmasõja ja Vabadussõja järgse ajaga. Sünnieluea dünaamika nii suurt tagasiminekut välja ei toonud, nagu mõni aasta varem algav, ja mis olulisem, märgatavalt tundlikum imikusuremuskordaja seda teeb. Selles osas on Eesti olukord olnud tunduvalt halvem kui teistes, ka kaotaja poolel asunud Euroopas riikides [Caselli, Egidi 1990].

6.2.2.4. Suremusarengu vanuslõige

Sünnieluiga on üldistav näitaja, mis sobib eriti hästi pikemaajaliste põhisuundumuste analüüsiks ja oluliste rahvastiku elulemusetappide väljatoomiseks. Järgmine samm on elulemuskõvera analüüs, mis võimaldab selgitada üht või teist suundumust kandvad vanusrühmad ja ka need, kes üldisest

trendist võivad häälbida, *resp* vanusheterogeensuse astme. Eriti huvitav on suremusseisaku ajajärk, mis sünnieluea stabiilsuse juures ei pruugi tähendada samasugust ühtsust kõigis rahvastiku vanusrühmades. Varasemates töödes on tõdetud, et suremusseisak tõi ühtlasi või koguni peamiselt kaasa elulemuskõvera deformatsiooni [Katus, Puur 1991; 1998]. Sama on täheldatud ka Läti rahvastiku puhul [Krumins 1993; 1994]. Võrdlus Coale-Demeny ja ÜRO mudeltabelitega selgitas, et madala sünnieluea ja suhteliselt madala imikusuremusega kõver ei kuulu Euroopa rahvaste klassi ja sarnaneb — vähemalt meesrahvastiku puhul — enim Kagu-Aasia tüübile.

Rahvastiku vanusrühmade elulemuse analüüsil on siinkohal kasutatud potentsiaaldemograafia meetodit. Kogu vanusskaala on agregeeritud neljaks võrdseks kahekümne aasta pikkuseks rühmaks 0-19, 20-39, 40-59 ja 60-79 eluaastat. Nõnda veedab vähemalt 80 aastaseks elav isik igas nimetatud vanusvahemikus täpselt 20 aastat oma eluteest. Rahvastiku tasandil on 20 eluaastat igas vanusvahemikus maksimumpiir, mida tegelikkuses kunagi ei saavutata, kuivõrd teatud arv surmajuhte tuleb ette igas vanuses ka kõrge elueaga rahvastel. Mõistagi on suremus seda madalam, mida lähemal asub tegelikult elatud eluaastate arv potentsiaalsele maksimumile, järjestikuste vanusrühmade võrdlus võimaldab hinnata erisust vanusskaalal. Maksimumpiirist puudujäävad aastad peegeldavad eluea suremuskadu ja näitavad elulemuse arenguruumi ulatust. Keskmiselt elatud eluaastate indeksid on arvutatud eraldi meeste ja naiste lõikes.

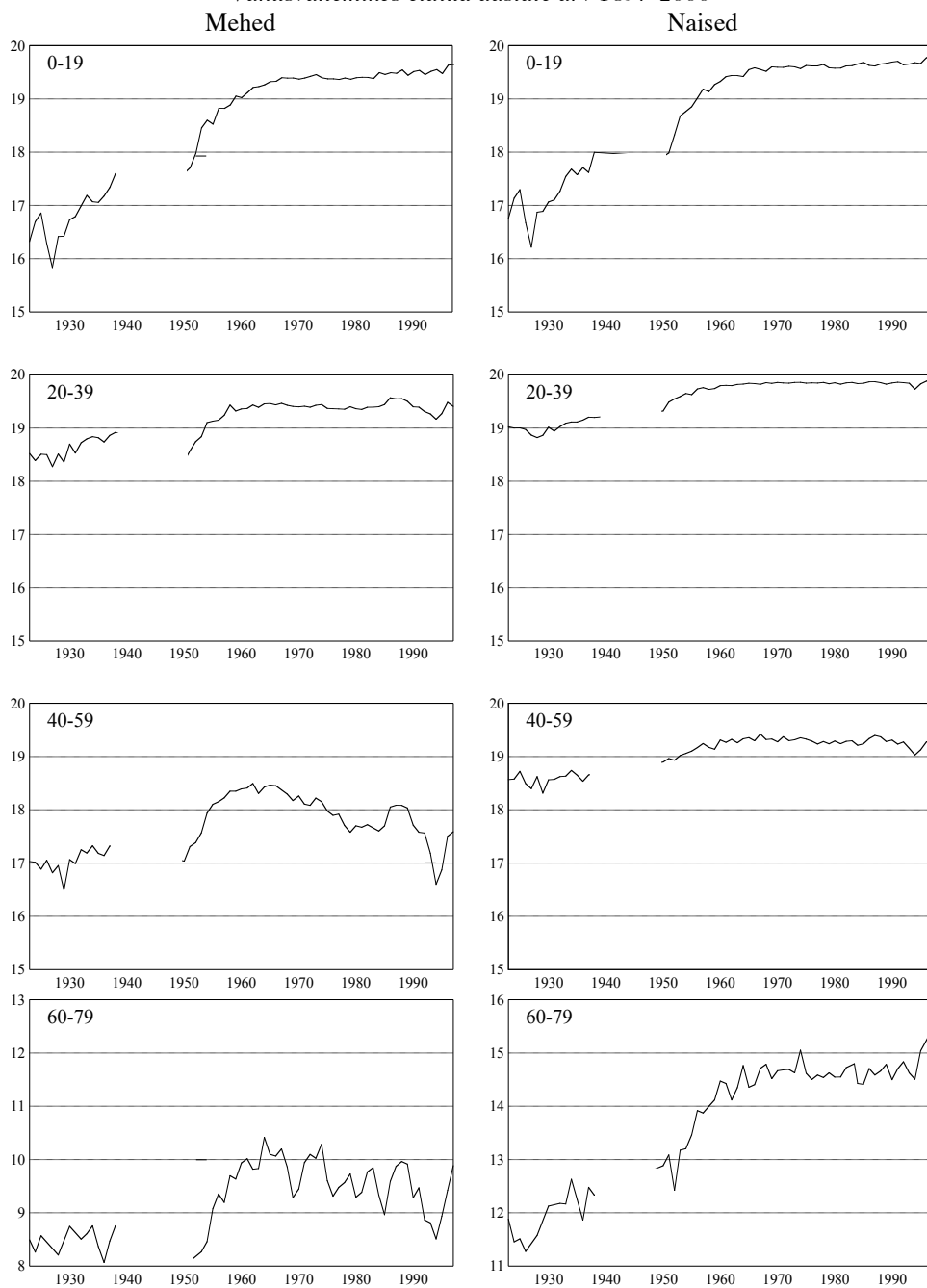
Joonis 6.7 esitab kõnealuste indeksite dünaamika igas neljas vanusvahemikus kogu eelmist sajandit katvana 1897-2000. Indeksid näitavad, kui palju eluaastaid antud vanusintervalli alguseni jõudnud rahvastikul on järgneva 20 aasta jooksul keskmiselt elada. Analüüs toob esile tõsiasja, et 1950 aastate lõpuni toimus eluea pikenemine kogu vanusskaala ulatuses. Eluaastate arvu kasv oli kõige suurem nooremas eas, kusjuures suurima panuse sünnieluea pikenemisse andis imikusuremuse vähenemine. Alates 1960 aastatest ehk suremusseisaku kinnistumisel saab eluea kasvust rääkida üksnes noorima vanusrühma 0-19 osas. Teistes vanusvahemikes põhimõttelist eluea pikenemist enam toimunud pole, meeste osas võib täheldada koguni selle mõningast lühenemist, eelkõige rühmas 40-59.

Vanusvahemikes 0-19 ja 20-39 elatud aastate arv on kõigele vaatamata üsna lähedane teoreetilisele maksimumile, eriti naisrahvastikus. Edasine suremustaseme langus neis vanuspiirides ei saa keskmist sünnieluiga enam eriti palju kasvatada. Iseenesest võib selles osas Eesti rahvastiku suremust pidada küllalt võrreldavaks teiste demograafiliselt arenenud rahvastega. Nõnda eristab Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest Eesti rahvastiku elulemust eeskätt vanusvahemikus 60-79 elatud aastate arvu kaugus potentsiaalsest ja eriti selle muutumatu tase suremusseisaku ajajärgul. Teine omapära on teadagi liigmadal meeste elatud aastate arv vanusrühmas 40-59.

Eestiga võrreldava rahvastikuarenguga maades, vastuoksa, on just vanurisuremuse kiirenenud (ja edasi kiirenev) langus ehk epidemioloogilise

ülemineku neljas staadium toonud lisa keskmisele sünnieluleale [Olshanski, Ault 1986]. Eestis pole esialgu veel märke nimetatud arenguetapi saabumisest.

Joonis 6.7

Vanusvahemikes elatud aastate arv 1897-2000

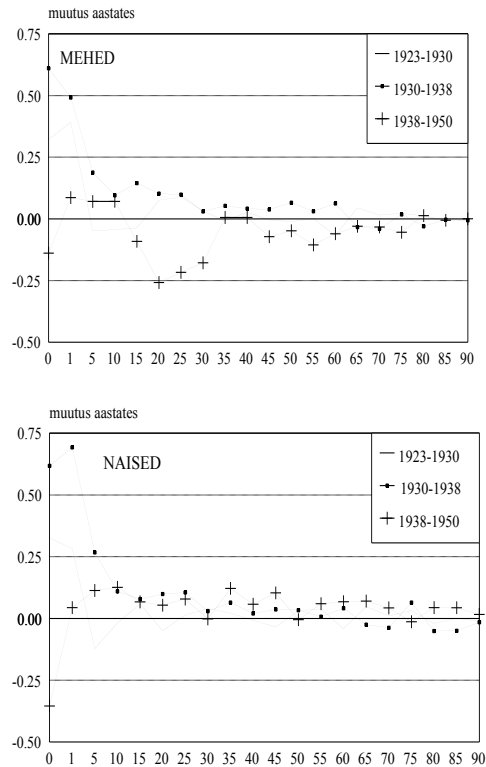
Analüüsitulemustest tasub tähelepanu pöörata veel paarile asjaolule. Pole arvata-vasti ootamatu, et raskel ajajärgul 1940-1950 on suremus-kadu meesrahvastikus tõusnud kõigis kolmes täiskasvanu rühmas. Nõnda puudutasid repressioonid mehi pigem tervikuna, ilma erilise kontsen-tratsioonita nooremapoolsesse nagu sõjaolukorras tavapärane. Nimetatud kadu pole nais-rahvastikus pea üldse leida ning just siit saab alguse meeste ja naiste kasvav suremuserisus. Juba eespool on nimetatud, et meeste vanusrühma 40-59 elulemusareng on omapärane. Näitaja väärtus ca 18,5 aastat kuuekümnendate alguses on jäänud hiljem ületamatuks, üldisele langustrendile lisan-dunud 1990 aastate suremus-võnge viis taseme koguni alla-poole indeksi 1920 aastate vastavast väärtusest.

Sedavõrd erilaadse elulemuse dünaamika puhul erinevates vanusrühmades on järgmine analüüsisamm iga vanusrühma positiivse või negatiivse panuse leidmine sünnieluea muutusesse. Kogumuutuse dekomponeerimiseks on siinkohal rakendatud hästituntud Andrejevi meetodit ning arvutused on teostatud viieaastaste vanusrühmade kaupa meeste ja naiste jaoks eraldi [Andreev 1982]. Joonis 6.8 esitab tulemustest võrdlevalt kolme ajaperioodi — 1923-1930, 1930-1938 ja 1938-1950 — suremuskõvera vanusspetsiifilist panust sünnieluea kogumuutusesse.

Käsitlusalused ajavahemikud langevad epidemioloogilise ülemineku lõpukümnenditesse ja ootuspäraselt tuleb suurim positiivne panus keskmise eluea tõusu noorematest vanusrühmadest, eelkõige imikueast. Täiskasvanueas on teatud panus samuti olemas, aga vanurieas sisuliselt puudub. Paistab silma, et kasv on olnud mõnevõrra suurem ajavahemikus 1930-1938, võrreldes eelmise perioodiga. Vanusspetsiifilised elulemusmuutused ajavahemikus 1938-1950 on tuntuvalt erinevad. Nii meestel kui naistel on imikusuremuse mõju keskmisele elueale koguni negatiivne. Silmatorkavalt negatiivne on meeste elulemuse mõju nooremas täiseas 15-34. Sellist hälvet naistel pole ja siit saab alguse nii

Joonis 6.8

Sünnieluea muutuse vanuskomponendid
1923-1950

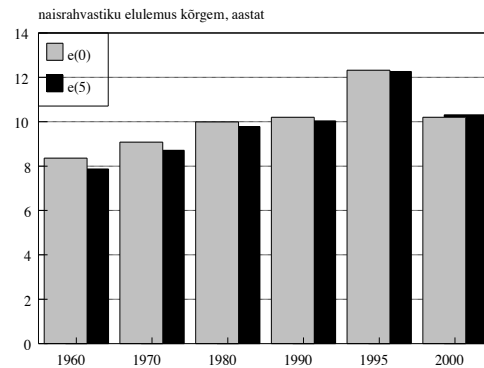

elulemuse soorisus kui tänaseni säilinud meeste elulemuskõvera deformatsioon. Meestel säilib negatiivne mõju, kuigi vähemal määral, ka vanusrühmas 45-64, see tasandub alles vanurieas.

Kõrvalpõikena tuleb esile tuua elulemuse kõrge soorisus, mis sõja ajal ja järel tekkinuna saab edaspidi hoogu juurde. Teadupärast on liigsuureks rebenenud meeste ja naiste keskmise eluea vahe teine Kesk- ja Ida-Euroopa suremusseisaku üldine eripära. Selles seltskonnas hoiab Eesti suremuse soorisuse poolest jällegi üht kurba liidrikohta Venemaa ja Valgevene järel [Katus, Puur 1997]. Meeste ja naiste keskmise eluea vahe suurenes pidevalt kuni 1970 aastate lõpuni ning ületas siis 10 aastat. Kuigi 1980 aastatel vahe veidi vähenes, on 1990 aastatel täheldatud selle uut suurenemist (joonis 6.9). Maksimumi saavutas Eestis vahe aastal 1995 — joonisel ka eraldi välja toodud —, kui see ulatus 12.3 aastani.

Joonis 6.9

Keskmise eeldatava eluea soorisus
1960-2000

6.2.2.5. Suremusseisaku elulemusvõnked

Suremusseisak kirjeldab üldsuundumust ega pruugi tähendada elulemuse pidevat stabiilsust. Eestis on neljakümne viie aasta pikkuse seisaku vältel seni suurim võnge toimunud alles hiljuti, eelmisel kümnendil. 1990 aastate suremuse kasv enamikus Ida- ja Kesk-Euroopa riikides saavutas erakordse tähelepanu just ulatusliku leviku, aga veel enam suremuse intensiivse tõusu tõttu. On tähele pandud, et elulemuse vähenemine on seni üldse suurim teadaolev langus rahuaja tingimustes ja mõistagi sobib sellist olukorda nimetada kriisiks. Suundumus oli seda silmatorkavam, et haaras äsja kommunismi haardest vabanenud Euroopa rahvad ja vastandus pikemaajalistele demokraatiarahvastele. Suremuse tõus poolitas Euroopa [Jozan 1998].

Tänaseks on kõik suremuse äkilise tõusu üleelanud maad läbi teinud uue trendimuutuse languse suunas ja paljud neist on saavutanud kriisieelse või sellest ka kõrgema elulemuse [CoE 2005]. Nõnda võib tõdeda, et tegemist oli võnke, mitte pikaajalise trendiga, ometi pakub kriisi ulatus uurimisainet veel kauaks.

Asjakohane analüüs käesolevas peatükis põhineb suremistõenäosuse vanuskõvera (q_x) käsitlel. Viieaastaste vanusrühmade kaupa arvutatuna haarab võrdlus kogu suremusseisaku ajajärku, et järeldusi oleks võimalik teha ka teiste võimalike trendivõngete kohta. Tulemused on esitatud joonisel 6.10, kus suremistõenäosuste vektorid on rühmitatud kolme ossa, sõltuvalt perioodi jooksul valitsenud üldsuundumusest. Meesrahvastikku kipub sageli

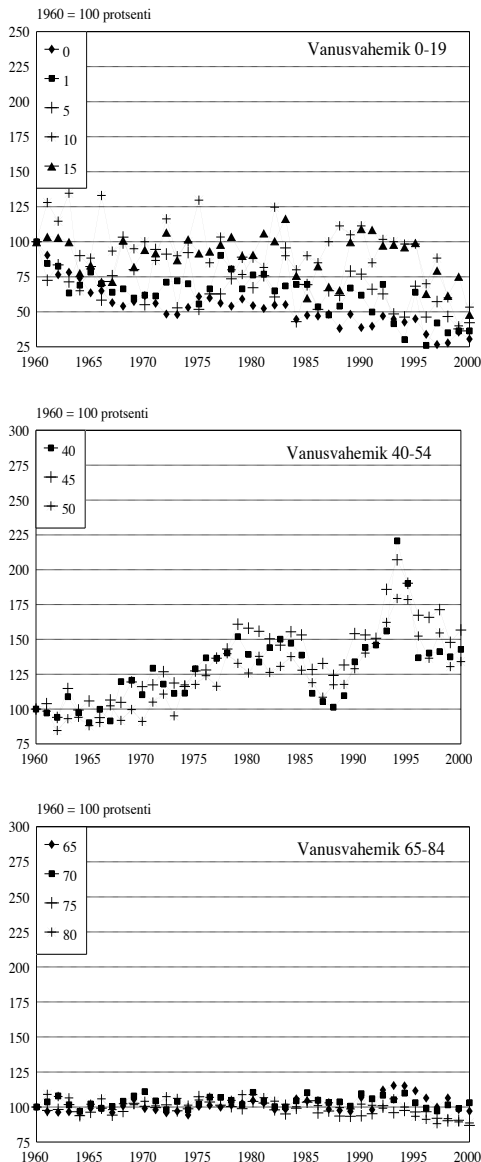
iseloomustama teatud rel-jeefsem elulemusareng, seetõttu keskendub ka sinne käsitus sellele sugupoolele. Olgu tähel-datud, et naisrahvastikus toimu-vad põhimõtteliselt samasugused muutused, aga ühtlasema trendi taustal avalduvad need vähem.

Võnked elulemuses iseloomustavad eelkõige vanusvahemikku 35-54 eluaastat. Võnkeamplituud on muljet-avaldav — vähem kui kümne-aastase ajavahemiku vältel ulatub erisus suremistõenäosuste maksimumi (1994) ja miinimumi (1987) vahel koguni 225 protsendini. Võnke kõrval torkab silma, et neidsamu vanusrühmi iseloomustab üldine suremustõus kogu käsitletava neljakümne viie aasta jooksul ning 1990 aasta suremustõus algab tegelikult elulemuse mada-lamalt tasemelt, kui oli 1950 aastate lõpuks saavutatud. Seda üldtrendi arvesse võttes tundub pigem 1980 aastate teise poole sure-muse vähenemine kuidagi roh-kem hääbivat kui hilisem ülesvõnge. Igatahes on just see eluea vanusvahemik nii sure-musseisaku kui ka sel perioodil asetleidnud võngete peamiseks mootoriks.

Nooremad vanusrühmad — kuni 20 eluaastani — esi-tavad suremuse langustrendi. Väikese surmade arvu tõttu on aastahälbed mõistagi suured, aga neid kõrvale jättes paistab välja küllalt oluline suremuse vähenemine. Samuti ei ole hoopiski näha seda perioodvõnget, mida eelmise rühma puhul täheldada. Nõnda tuleb tõdeda, et meeste vanusrühmade 0-19 ja 35-54 elulemused omavad mõlema põhisuundumuse seisukohalt täiesti lahknevat trendi. Hoopis kolmanda olukorra toob esile eakate suremistõenäosuse dünaamika. Siin on tegemist tõepoolest erakordselt stabiilse elulemusega ilma igasuguse kasvu- või

Joonis 6.10

Meesrahvastiku suremistõenäosus (qx)
1960-2000

vähenedissuundumuseta kogu seisakuperioodi vältel. Samavõrra pole mingitki jälge 1990 aastate suremusvõnkest.

6.3. Elulemus ühiskonnavaates

XIX sajandi keskpaigast alates näitas Eesti rahvastiku suremus kahanemist ja keskmine sünnieluiga kasvu, sõjaaegu kõrvale jättes enam-vähem pidevana pea terve sajandi vältel. Igatahes olid nii suremuse langus kui muutused surmapõhjuste struktuuris igati kõrvutatavad samalaadi trendidega Põhja- ja Lääne-Euroopas kuni 1960 aastate alguseni. Põhisuundumused olid muidugi sarnased ka Ida- ja Lõuna-Euroopa ning NLiidu riikide võrdluses, kuigi nende suhtes hoidis Eesti liidripositsiooni. Järgneva neljakümne viie aasta jooksul kuni tänaseni pole rahva tervises seisund Eestis aga kokkuvõttes enam paranenud. Mõnevõrra on alanenud imikusuremus, seevastu täisea meeste elulemus on hoopis kahanenud. Samuti on ebaloomulikult pikaks veninud meeste ja naiste eluea vahe.

Rahvatervise pikaajalise seisaku tõttu on üks riik teise järel Eestist mööda läinud ja kaasaja olukord pakub rahvusvahelises võrdluses kurba pilti. Näiteks on mitmes Ladina-Ameerika ja Kagu-Aasia arengumaas eluiga Eesti rahvastiku, eriti meesrahvastiku võrdluses tuntavalt pikem, küündides koguni kümnekonnale eluaastale. Muidugi võib eneselohtuseks leida veel madalama elueaga riike Aafrikas ja Aasias, kuid ka kõige suurema otsimise peale ei leidu maad, kus seisak rahvatervises oleks kestnud neli kümnendit või rohkem.

Kui eesti inimene põleb keskmisest eurooplasest enam kui kümme aastat varem läbi, siis pole tegemist kitsalt tervishoiuküsimusega. Selline inimene jõuab paratamatult — ning väga erinevates väljendusvormides — hoopis vähem elu jooksul korda saata. Märkimisväärselt suure erinevuse tõttu peaksid mitmed ühiskonnakorralduslikud sammud kujunema Eestis teistsuguseks kui Euroopas tavaks. Näiteks pole kolmanda elufaasi sihiseaded, mis Lasletti järgi on tänapäeva arenenud riikides saamas keskseiks investeeringupoliitika, rahvastiku tarbimisstruktuuri, hariduselu, aga ka halduse ja poliitilise korralduse ajakohastamisel, Eestis kaugeltki mitte samaväärselt asjakohased. Lühidalt, rahvatervise “eurostandardile” mittevastavuse tõttu ei saa Eesti tegelda samade probleemidega, mida Euroopa tulevikuvaatavalt arutab.

7. KOOSELLUMUS JA SELLE VORMID

Kuigi eelmises peatükis viidatud valitsusvahelised konverentsid perearengut kontinendi nelja kõige tõsisema rahvastikuprobleemi hulka ei arvanud, pole põhjust asjaomases valdkonnas viimase aastasaja jooksul asetleidnud teisenemist sugugi teisejärguliseks või koguni vähetähtsaks arvata. Toimunud muutused kajastuvad otseselt ka asjaomases terminoloogias. Nii on vabaabieli kiire levik viimastel kümnenditel abiellumuse ja lahutumuse kõrval või asemel käibesse toonud koosellumuse ja kooselulagunemuse (*partnership formation and dissolution*) erilaadiliste kooseluvormide tekke ja lagunemisprotsessi üldnimetusena. Käesolevas raamatus on valdkonda üldistavas tähenduses kasutatud terminit koosellumus.

Teiselt poolt ei ole siiski õige ka muutuste rõhutamise liiale minna. Kõigele vaatamata kannab perekond ka kaasaja ühiskonnas jätkuvalt rahvastikutaaste põhifunktsiooni ning endistiivi pärinevad just pereringist uue põlvkonna pürgimused, kultuur, käitumisharjumused ja -eelistused. Majanduslikust vaatenurgast sõltub rahvastiku perekonna- ja leibkonnastruktuurist eluaseme ning püsitarbeesemete vajadus, mille osa rahvuslikus koguproduktis käsikäes elatustaseme tõusuga teadaolevalt suureneb. Samuti on perekond asendamatu toimetuleku tagaja eakate, vaegurite ning teiste igapäevast tuge vajavate rahvastikurühmade jaoks, kelle suhtarv modernses rahvastikus samuti kasvab. Taolise mitmekesise tähenduse tõttu on rahvastiku perekonnateave pigem oma väärtust suurendamas kui vastupidi.

7.1. Euroopa abiellumustüübi tõus ja langus

Abieluinstitutsiooni roll traditsioonilise taastetüübi raames tõi kaasa rahvastiku täieliku abielulisuse ning määras ka abiellu astumise küllalt varases nooruses. Abielusidemetest jäid kõrvale reeglina vaid tänapäevases kõnepruugis puudega inimesed ning poegade-tütarde vallalisust käsitleti kogu perekonna õnnetusena. Niisama enesestmõistetavalt kuulusid seksuaalsuhted abielu juurde, Euroopa kultuuriruumis koguni abielukohustusena, mille omaette naudinguline eesmärgistus oli taunitav. Just abielu institutsiooni kaudu toimis traditsioonilisele taastetüübile iseloomulik abielu-, sündimus- ja seksuaalkäitumise range ühtsus ja sotsiaalne regulatsioon.

Sellest tulenevalt oli ka abielu põhimõtteliselt teistsuguse, hoopis laiema tähendusega, võrreldes tänapäevase, kahe inimese omavaheliste suhete vormiga. Abiellu astumine tähistas täiskasvanu seisundiga kaasneva iseseisva vastutuse teket ühiskonna majandus- ja sotsiaalelu korralduses — mõistete laias tähenduses — ning seevõrra oli kõnealune sündmus ennekõike kogukonna, seejärel vanema-

te ja alles viimases järgus, kui üldse, abiellujate endi asi. Nõnda polnud pruutpeigmees pulmapeol külaliste kutsujad, vaid hoopis kogukonna valvsa pilgu all “läbikatsutavad”. Kõik see peegeldub rikkalikes pulmakommetes, mida ka Eesti puhul on kogutud ja analüüsitud [Tedre 1973; Viires, Vunder 1998]. Tänapäevaks on omaaegsetest pulmatavadeist saanud ajaviitelised mängud, aga varem oli asjal vägagi tõsi taga.

Range sotsiaalse kontrolli all polnud traditsioonilise rahvastikutaaste raames mitte ainult elukaaslase valik ja abielu sõlmimine, vaid mitmesugused normid — peamiselt väljakujunenud käitumisjoonte ning traditsioonide kaudu — läbisid kogu perekonnaelu. Nende normide järgimist ei kindlustanud ainuüksi tollane järjestikuseid põlvkondi ühendav suurpere, ennekõike oma eakamate liikmete kaudu, vaid jällegi andis olulise panuse kogukond. Tänapäevane kahe inimese eraelu puutumatus oli tollal veel välja arenemata ja koguni mõisteliselt tundmatu.

XVII-XVIII sajandil hakkasid ilmnema märgid traditsioonilise abiellumusemudeli lagunemisest. John Hajnal oma põhjapanevas uurimuses *European Marriage Patterns in Perspective* [1965] on seda muutust kehastanud nähtust nimetanud Euroopa abiellumustüübiks. Kvantitatiivselt oli tegemist vaid abiellumisea edasinihkumisega viie-kuue aasta võrra ja vallalisuse kasvuga naispõlvkonnas seniselt ühelt-kahelt protsendilt kümnele ning üle selle. Sisuliselt aga tähistas Euroopa abiellumustüüp ühiskonnakorralduse põhjapaneva teisenemise algust, mille sisuks oli sotsiaalse toimetuleku võimaluse väljakujunemine üksikisiku jaoks, perekonnast ja abieluseisundist sõltumata.

Geograafiliselt poolitas uus abiellumustüüp kontinendi Peterburi-Trieste mõttelist joont pidi, jättes Eesti sellest lääne poole. Heldur Palli tööd Karuse, Otepää ja Rõuge kihelkondade kohta on kinnitanud asjaomase abiellumustüübi olemasolu juba XVIII sajandi alul. Näiteks kerkis naiste keskmine abiellumisiga Otepääl 22.1 aastalt 1725-1749 vanuseni 24.2 aastat perioodi 1775-1799 kokkuvõttes, veelgi suuremat tõusu — 23.2 aastalt 27.1 aastani — võis täheldada sama kihelkonna meesrahvastiku puhul [Palli 1988]. Hinnangud XIX sajandi kohta on andnud naiste keskmiseks abiellumisvanuseks 24-25 aastat, meestel 27-28 aastat [Vahtre 1973]. Sajandit lõpetanud rahvaloenduse (1897) andmeil ületas Eesti- ja Liivimaa kubermangus vallaliste suhtarv vanusrühmas 40-49 nii meestel kui naistel kümnendiku piiri.

Euroopa abiellumustüüp püsis nii Euroopas kui Eestis põhijoontes kuni Teise maailmasõjani. Sõdadevahelisel ajal oli esmaabiellumisvanus naistel suhteliselt stabiilne — 26 eluaasta ümber — ning meestel 29 eluaasta piirimail [RSKB 1937]. Järjestikuste loendusandmestike võrdlus näitas XX sajandi esimesel kolmandikul veel vallasrahvastiku suhtarvu mõningast suurenemist. Euroopa abiellumustüübi valitsemisajale teeb lõpu beebibuum, millega kaasnes rahvastiku abielulisuse kiire tõus. Selle kõrval hakkas abiellumus ka kiiresti noorenema, paralleelselt samasuunalise trendiga sündimuses ja teistes taasteprotsessides. Kuigi abiellumuse kvantitatiivsed näitajad liikusid Euroopa abiellumustüübi riikides tagasi paarsada aastat varem valitsenud olukorra suunas,

oli abielul varasemaga võrreldes muidugi hoopis teistlaadne, individualiseeritud paarisuhtel rajanev sisu.

Uue pöörde abiellumuse arengusse tõi nn teine demograafiline üleminek. Põhjapoolsetes Euroopa riikides hoogustus vabaabieliu levik, mis tänaseks on mitmel rahval kasvanud koguni valdavaks kooselu algusvormiks [Manting 1994]. Aja jooksul on uus nähtus pidevalt lõuna poole liikunud, eriti kiiresti viimasel aastakümnel. Rahvastikuarengu ebaühtlust suurendas tublisti lahtumuse kasv, mis mõne rahva varasema ajaloo, sealhulgas beebibuumiaegse kogemuse taustal võttis koguni plahvatusliku ilme. Kõige selle tulemusena mitmekesisused, ja muidugi jälle ebaühtlaselt, kooselu ja perekonna tüübid, kuni samasooliste kooselu (ametliku) registreerimiseni välja. Eestis on nende muutuste demograafiline käsitus olnud tagasihoidlik, seda nii teistes Euroopa riikides tehtu, kuid veel enam Eesti rahvastikuarengulise asendi taustal. Valdav enamik asjaomastest töödest on sotsioloogilise kallakuga ning pühendatud perekonnaelu mitmesugustele üksiktahkudele [Kelam 1980; 1989; Kutsar 1995; Narusk 1995; 1999; Narusk, Hansson 1999; Tartu Ülikool 1972-1990; Tavit 1975; 1990 jt].

7.2. Eesti rahvastiku koosellumusareng

Alljärgnev pakub ülevaate koosellumuse taseme, järjestuse ning ajastuse muutumisest. Abieluvormide mitmekesistumise taustal on peatükis omaette tähelepanu pööratud kooselu määratlevatele põhidimensioonidele, kooselu registreeritusele ning partnerite ühtekuuluvusele leibkonna ja eluaseme mõttes. Analüüs ei piirdu üksnes esmasabiellumusega, vaid hõlmab ka lahtumuse ja teisesabiellumuse põhijooni, andes nõnda rahvastiku abielukarjäärist terviklikuma pildi. Arusaadavalt ei piisa osundatud tahkude asjalikuks läbivalgustuseks Eestis enam ammu registreeritud abieliu sõlmimist ja lagunemist peegeldavast sündmusstatistikast ning selle kõrval/asemel on käsitluse kandvaks andmealuseks küsitlusstatistika. Protsessi pikaajaliste suundumuste reljeefsemaks esiletoomiseks on perioodvaadet täiendatud põlvkonnaperspektiiviga.

7.2.1. Koosellumustase

Koosellumuse ja abiellumuse tasemekäsitlemisel on reeglits pöörata põhitähelepanu esmassündmusele, mis märgib rahvastiku siirdumist vallas seisundist abieluseisundisse. Joonis 7.1 esitab summaarse esmasabiellumuskordaja dünaamika Eestis alates 1950 aastate lõpupoolest, tuginedes iga-aastasele abieluregistreerimise statistikale. Sarnaselt beebibuumi läbiteinud riikidega iseloomustas ka Eestit tollal väga intensiivne abiellumus — esmasabiellumuskordaja ületas neil aastatel koguni 1.0 piiri. Siinkohal tasub meenutada, et statistilise interpretatsiooni kohaselt peegeldab kordaja, sarnaselt näiteks summaarsele sündimuskordajale, elu jooksul sõlmitud esmasabielude

arvu isiku kohta, eeldades protsessi vanusintensiivsuse püsivust. Kordaja väärtuse tõus ühest kõrgemale polnud muidugi reaalne, vaid peegeldab perioodnäitajate tundlikkust protsessi ajastusmuutuste — antud juhul esmaabiellumuse noorenemise — suhtes, millest tuleb juttu allpool.

Abiellumuskordaja dünaamikas domineerib kogu käsitlusalusel ajavahemikul langussuund. Suhteliselt kiire on langus 1960 aastate algupoolel, mille katkestas esmaabiellumuse ajutine ülesvõnge kümnendi teisel poolel. Kuivõrd kordaja väärtus kerkis taas ühest kõrgemale, peitub sellegi võnke taga protsessi ajastuse hüppeline noorenemine. 1970 ja 1980 aastaid iseloomustas esmaabiellumuskordaja järkjärguline vähenemine, kuid kokkuvõttes võib Eesti rahvastiku abiellumustaset hinnata sellel ajavahemikul endiselt väga kõrgeks — naisrahvastikus ei lange kordaja väärtusest 0.9 piirist allapoole. Muuhulgas leiab antud tõsiasi kinnitust võrdluses teise demograafilise ülemineku pioneerriikidega Põhja- ja Lääne-Euroopas, kus just seitsmekümnendatel leidis aset abiellumuse näitajate hüppeline alanemine.

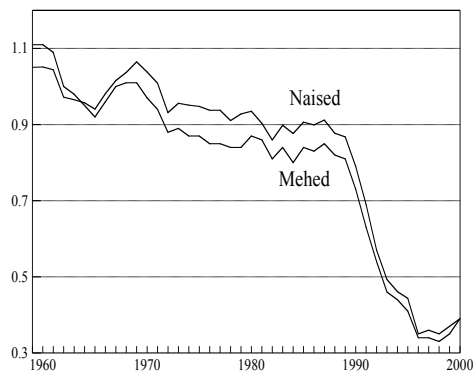
Eestis jõudis abiellumustaseme langus kätte ligikaudu 15-aastase hilinemisega, 1990 aastate alguses, olles samas hoopis järsem ja jõulisem. Sündmus-statistika kohaselt langes registreeritud esmaabielude arv umbes üheksalt ja poolelt tuhandelt kolme ja poole tuhande piirimaile ehk peaaegu kolm korda. Esmaabiellumuskordaja jõudis möödunud kümnendi keskpaigaks allapoole 0.4 joone ning on väikeste kõikumistega püsinud sellel tasemel tänaseni. Muidugi ei tohi sellest järeldada nagu jääks üle poole 1990 aastatel täiskasvanuikka jõudnud põlvkonnast vallaliseks.

Rahvastiku koosellumusest tõepärasema pildi saamiseks on oluline mõlema peamise kooseluvormi — registreeritud abielu ja vabaabielu — käsitlus. Joonis 7.2 esitab summaarse koosellumuskordaja dünaamika naisrahvastiku sünnipõlvkondades 1924-1973, eraldi põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta. Eeltoodu taustal väärrib rõhutamist, et lisaks esmaskooselule hõlmab joonisel kujutatud näitarv ka korduskooselu. Peamise muljena tõuseb arvustikust esile kordaja taseme suhteline “madalus”, eriti arvestades sündmusstatistilisel käsitlusel kõrvalejääva vabaabielu kaasatust. Vahemärkusena olgu öeldud, et andmeanalüüsist jäid välja mõnesuguste eluhüvede saamiseks sõlmitud fiktiivabielud, kuid nende hulk oli kaduvväike (alla 0.1 protsendi kooseludest).

Keskeltläbi tuleb hõlmatud põlvkonnavaheajal iga naise kohta elu jooksul 1.2-1.3 kooselu, mis jääb selgesti alla sündimuse ja abortiivsuse asjaomasele summaarnäitajale, rasedustest ning elu- või töökohavahetusest rää-

Joonis 7.1

Summaarne esmaabiellumuskordaja
1960-2000

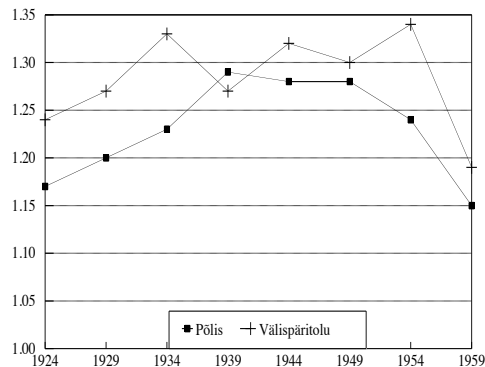
kimata. Teisisõnu on asjakohane näitarv üpris lähedane ainukordse elusündmuse sagedusele, mis rõhutab kooselusuhte pikaajalisust ja tähenduslikkust, vaatamata möödunud aastasaja jooksul ikka ja jälle kõlanud arvamusedustele abielu kui sotsiaalse institutsiooni järjekindlast allakäigust ning perekonna kriisist.

Põlvkonniti pole koosellumuskordaja arvvärtus siiski mitte ühesugune, vaid ilmutab tõusutrendi. Kõnealune suundumus on jälgitav neljas vanemas andmestikuga hõlmatud kohordis. Kooselude koguarv põlisrahvastikus kasvas 1.18 kooselult 1924-1928 sünnipõlvkonnas 1.29 kooselule kohordis 1939-1943, mis on ühtlasi näitarvu maksimumvärtus käsituseluses vahemikus. Põlvkondades 1944-1953 jääb kordaja pea samale tasemele, millele nooremates kohordides järgneb ühesuunaline langus. Arusaadavalt on viimase (ühiks) põhjuseks asjaolu, et kõnealused põlvkonnad pole oma kooselukarjääris eelkäijatega võrdsele "kaugusele" edenenud ning nende puhul võib eeldada kordaja tõusu tulevikus. Tasub tähele panna, et erinevalt sündimusest või abortiivsusest ei lõpe kooselukarjäär fertiileaga, vaid jätkub (partneri) elu lõpuni, ehkki teiseneva laadi ja intensiivsusega. Olulise järelduse on vanuskumulatiivse koosellumuskordaja analüüs toonud esile protsessi intensiivsuse järjekindla kasvu läbi kogu 20 sajandi, kuni kõige nooremateni põlvkondadeni välja [Katus, Puur, Põldma 2002]. Põlvkondade kooselukarjääri ekstrapoleerides võib eeldada, et 1960-1970 aastate põlvkondades jõuab summaarkordaja 1.5 kooselu piirimaile.

Põlisrahvastikuga võrreldes on välispäritolu rahvastikku iseloomustanud süstemaatiliselt kõrgem koosellumuskordaja. Asjaomane erisus on selgemini täheldatav ühelt poolt vanemates ja teiselt ka nooremates andmestikuga hõlmatud põlvkondades, kohordivahemiku keskel lähenevad arvjooned teineteisele, põlvkonnas 1939-1943 ajutiselt koguni ristudes. Demograafilisest vaatenurgast on osundatud erisus ootuspärane ning kooskõlas kummagi taasterühma abiellumusarengu pikaajaliste suundumustega. Nagu eespool märgitud, valitses sisseerandajate kodupiirkondades kuni demograafilise üleminekuni traditsiooniline abiellumusmudel, mille üheks peamiseks tunnuseks oli rahvastiku pea täielik abielulisus. Eestis kuni 1940 aastateni valitsenud Euroopa abiellumustüüpi tuntakse seevastu just vastupidise tunnusojoone, kõrge vallalisusmäära poolest. Kuigi Euroopa abiellumustüübi taandumisest lahutab meid ligikaudu pool sajandit, osutab analüüs sellest lähtuvate käitumiserisuste püsimisele kahe osarahvastiku vahel.

Joonis 7.2

Summaarne koosellumuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

7.2.2. Kooselujärjestus ja vallalisus

Rahvastikuteaduses on juba mitme aastakümne eest vähegi tõsisema analüüsi puhul loobutud esmas- ja korduskoosellumuse ühiskäsitlusest ning vaadeldud kõnealuseid osaprotsesse omaette, seda tarvidust rõhutab esmas- ja korduskooselu ilmne omanäolisus ning kaugelt erinev rahvastikutaasteline panus. Joonis 7.3 esitab eelnevas alaosas käsitletud põlvkondade jaotuse neljaks järjestusrühmaks — vastavalt null, üks, kaks ja kolm või enam kooselu.

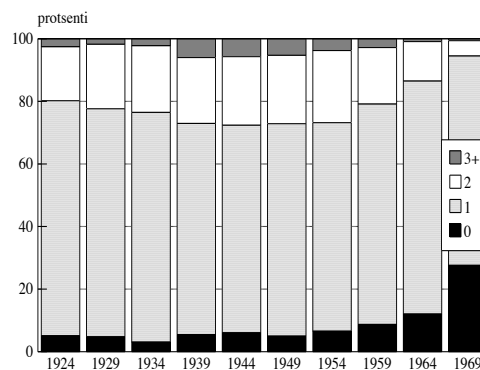
Sarnaselt keskmisele kooselude arvule jääb ka kooselude maksimumarv teiste elukarjäärade põhisündmustega võrreldes küllalt tagasihoidlikuks. Nõnda tundub kolm kooselu olevat piiriks, millest edasi minnakse ka modernse perearengu tingimustes küllalt harva. Eesti põlisrahvastikus jõudis põlvkonnavahemiku keskmisena neljanda kooseluni vaid 0.4 protsenti naisrahvastikust, viiendasse koosellu astus ligikaudu üks viiest tuhandest naisest. Selle poolest erineb koosellumus üsna selgesti sündimusest, mille puhul suhteliselt väikesearvuline, kuid selektiivse käitumisega põlvkonnaosa jõuab keskmisest mitu korda kõrgema pariteedini.

Nõnda kinnitab kooselujärjestuse teave otseselt eelmises alaosas tehtud järeldust kooselujärjestuse tugevast koondumisest ühe kooselu — järjekorra mõttes esmaskooselu — ümber, kohordivahemiku keskmisena langeb selle järjestuspositsiooni arvele üle 70 protsendi rahvastikust. Kõige tugevam koondumus iseloomustab seejuures vanimat andmestikuga hõlmatud põlvkonda, kus asjaomane suhtarv ulatub kolme neljandikuni ning kõigi ülejäänud järjestusrühmade osakaal koosvõetuna piirdub vaid veerandiga. Järgnevatel põlvkondades võib täheldada kooselujärjestuse heterogeensuse aeglast, kuid järjekindlat suurenemist. Suhteliselt pikk samm osutatud suunas seondub põlisrahvastikus kohordiga 1939–1943, järgnevatel põlvkondades püsib ühekooseluste suhtarv üsna stabiilselt kahe kolmandiku piirima. Joonisel esitatud kolme noorema põlvkonna suhtes on järeldusi teha varavõitu, kuid eeldada võib kooselujärjestuse diferentseerumise jätkumist.

Kooselujärjestuse puhul väärib omaette tähelepanu paarisuhtest eluaegselt kõrvalejääva rahvastikuosa suurus. Loendusstatistikale tuginedes toob joonis 7.4 ära vastava suhtarvu — eluaegse vallalisusmäära — dünaamika XX sajandi esimesel poolel sündinud naispõlvkondades, eraldi põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta. Esitatust tõuseb selgesti esile kummagi taasterühma koosellumusarengu erinev käik. Põlisrahvastikus on trendina jälgitav

Joonis 7.3

Kooselujärjestus Sünnipõlvkonnad 1924–1963

vallalisusmäära järjepidev vähenemine. Möödunud sajandi alguskümnendil sündinud naispõlvkondades, kelle pereloomine langes Eesti Vabariigi algusaega, küündis abielust kõrvalejäänute suhtarv veel tosina protsendini. Nii kõrget vallalisusmäära pole muidugi üheski hilisemas kohordis, kuid teisalt oli osundatud tase siiski ligi kaks korda madalam kui Euroopa abiellumustüübi hiilgeajal. Nõnda näitab tulemus, et kõnealuse abiellumuse mudeli lagunemine oli Eestis alanud juba varasemates põlvkondades.

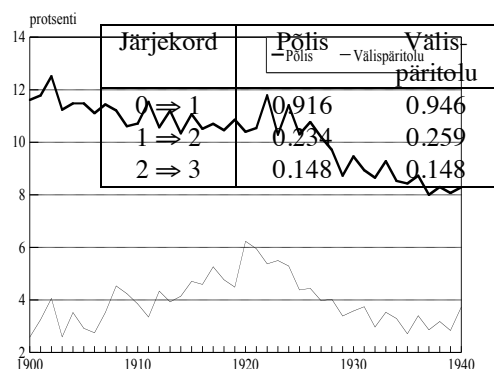
Välispäritolu rahvastikus oli vallalisusmäära dünaamika samades põlvkondades mitte üksnes taseme poolest mitu korda madalam, vaid ka trendisuunalt vastandlik. Peegeldades eemaldumist traditsiooniliselt kõrgest abiellumusest tõusis välispäritolu rahvastiku vallalisusmäär XX sajandi alguskümnenditel ligi kaks korda. Lokaalse kõrgpunkti saavutas see 1920 aastate algul sündinud põlvkondades, et langeda seejärel uuesti tagasi kahe-kolme protsendi tasemeni.

Metodoloogilise vahepõikena on siinkohal õpetlik võrrelda rahvastiku vallalisusmäära loendus- ja küsitlusstatistika andmetel. Ühtesid ja samu sünnipõlvkondi kahe allika toel kõrvutades selgub küllalt suur lahkuminek — näiteks põlisrahvastiku sünnikohordis 1924-1928 piirdub vallaliste osakaal küsitlusstatistika järgi vaid viie protsendiga, sellal kui loendus osutas ligi kaks korda kõrgemale tasemele. Eesti PSU raames individuaaltasandil läbiviidud loendus- ja küsitluskirjete võrdlus tõi erisuse peapõhjuseks välja asjaolu, et vastupidiselt juhtnööridele arvestati loendusel vabaabielus olnuid tüüpiliselt vallalistena [EKDK 1995a].

Vallalisusmäära languse taustal on rahvastiku kooselujärjestusliku heterogeensuse kasvu põhjuseks olnud korduskooselu sagenemine, mida eelnenud joonis ka piltlikult kinnitab. Suhtarvuliselt kasvas teiseskooseluliste hulk 17 protsendilt 1924-1928 kohordis 23 protsendini 1954-1958 põlvkonnas. Kolmandaskooseluste suhtarv on liikumisel nelja vanema põlvkonna piires koguni kahekordistunud, kuid madala lähtetaseme tõttu pole selle muutuse mõju üldjaotusele kuigi tugev. Välispäritolu rahvastikus võib täheldada üldjoontes sarnast suundumust, kuid ühtlasi on selgesti täheldatav kooselujärjestuse süsteemne ajastusnihe põlisrahvastikuga võrreldes. Välispäritolu rahvastikule on omane korduskooselurühma veidi suurem osakaal, andmestikuga kaetud kohordivahe miku keskmisena 24.5 protsenti põlisrahvastiku 21.5 protsendi vastu. Järjestusjaotuse äärmusrühmade vahele jäävate ühekooseluste suhtarv on aga mõlemal osarahvastikul praktiliselt ühe-sugune.

Joonis 7.4

Fabel 7.1
Vallalisusmäär
Kooselujärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1900-1940
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Kooselujärjestuse ülevaadet täiendab tabel 7.1, mis toob ära Eesti rahvastiku asjaomased kordajad, agregeerituna kohordivahemiku 1924-1973 kohta. Erinevalt tavapäraestest jaotusnäitajatest kajastab kordaja tõenäosust, millega teatud kooselujärjestuseni jõudnud liiguvad edasi järgmisele sündmusele. Kuivõrd esmaskooselu järjestuskordaja kujutab endast vastava jaotusprotsendi täiendust sajani, pakuvad põhilist huvi korduskooselu näitard. Nii ulatub põlisrahvastikus teiseskoosellu astumise tõenäosus keskeltläbi 23.4 protsendini, välispäritolu rahvastiku vastav näitard on veidi kõrgem (25.9 protsenti). Kolmandaskooseluni jõuab teiseskoosellu astunud naistest märksa väiksem osa, huvitaval kombel langeb järjestuskordaja väärtus kummaldi osarahvastikul täpelt kokku (14.8 protsenti). Muidugi tuleb seejuures arvestada, et järjestuskordajad pole põlvkonniti kaugelstki stabiilsed. Koos korduskoosellumuse tõusuga kasvab ootuspäraselt ka järjestuskordaja väärtus, 1940 aastate sünnipõlvkondades on see jõudnud kolmekümne protsendi piirimaile. Muu hulgas viitab järjestuskordaja osundatud tase kooselude tähelepanuväärselt sagedasele lagunemisele, millest tuleb juttu allpool.

7.2.3. Abielu ja vabaabielu

Koosellumuse viimaste aastakümnete muutustest on vahest kõige enam käsitlimest leidnud registreeritud abielu osatähtsuse kiire vähenemine ja vabaabielu populaarsuse kasv. Uute kooseluvormide leviku väljumine teatud piirkondliku omapära raamest kajastub muu hulgas nn teise demograafilise ülemineku kontseptsioonis, mis peab registreeritud abielu taandumist vabaabielu ees rahvastikuarengu nüüdisjärgu üheks keskseks tunnusjooneks [van de Kaa 1987]. Selle nähtuse arvessevõtuta oleks küllap vist võimatu aru saada ka Eesti rahvastiku koosellumuses toimunud muutusest.

Koosellumuse teisenemise selgitamiseks on joonisel 7.5 eristatud kolme kooselutüüpi. Esiteks on välja toodud otseabielu, mille puhul partnerite kooselu tegelik algus langeb kokku abielu registreerimisega. Oludes, kus kooselusuhe väljaspool registreeritud abielu olid sotsiaalselt vastuvõetamatu ja igal juhul taunitav, oli otseabielu ühtlasi ainumõeldavaks “korralikuks” kooselu algusvormiks. Teiseks käsitluseluseks kooselutüübiks on viitabielu, mille puhul kaks sündmust — kooselu algus ja abielu registreerimine — järgnevad teineteisele lühema või pikema ajanihkega. Vabaabielu võib taolises kontekstis pidada pigem kooselukarjääri algetapiks kui alternatiiviks registreeritud abielule ning vastavalt on selle funktsiooniks peetud partnerite vastastikust tundmaõppimist ja kohandumist abieluga. Kolmanda kooselutüübina on eristatud püsivat vabaabielu, mille puhul ülekasvamist abieluks pole (veel) toimunud. Põlvkondade parema võrreldavuse huvides piirdub joonis esmaskooselu tüübijaotusega, mõistagi pärineb asjakohane andmestik küsitlusstatistikast.

Joonis annab tunnistust rahvastiku koosellumuse ulatuslikust teisene misest — otseabielu taandumisest ja alternatiivsete kooseluvormide osakaalu jõulisest tõusust nooremates põlvkondades. Samas on oluline märkida, et ka

põlisrahvastiku vanemates andmestikuga hõlmatud põlvkondades pole otseabielu olnud sugugi ainuvaldav — sünnikohortides 1924-1938 piirdub kõnealuse tüübi osakaal ligikaudu vaid kahe kolmandikuga kõigist esmaskooseludest. Laiemas perspektiivis on kooselutüüpide paljususe varane teke tunnuslik Baltoskandia rahvastele. Näiteks Rootsis oli vabaabielu nähtusena üsna tuntud juba XX sajandi esimesel poolel [Trost 1978; 1988].

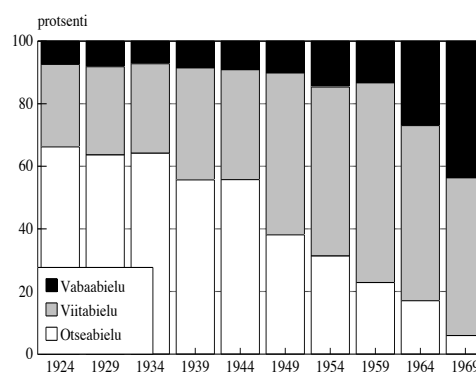
Eesti juurde tagasi tulles tuleb märkida kooselutüüpide vahekorra kiiret muutust alates põlisrahvastiku põlvkonnast 1939-1943, kus otseabielu osakaal vähenes eelneva kohordiga võrreldes ligi kümme protsendipunkti. Kuigi 1944-1948 sünnipõlvkonnas trend ajutiselt peatus, järgnes sellele peagi veel kiirem langus. Paaris nooremas kohordis on otseabielu suhtarv laskunud sedavõrd madalale tasemele — 1964-1968 põlvkonnas 17.1 protsenti ning 1969-1973 põlvkonnas koguni 5.9 protsenti —, et edasisest langusest enam tõsiselt juttu olla ei saa. Koosellumuse vanusselektiivsuse tõttu on otseabielude suhtarv neis kohortides muidugi mõnevõrra “alla surutud”, kuivõrd hilisemas eas sõlmitavad esmaskooselud näitarvudes veel ei kajastu.

Viit- ja vabaabielu dünaamika näitab, et traditsioonipärane otseabielu on käsitlusaluses kohordivahemikus taandunud enamjaolt viitabielu ees. Vanimas kohordis ulatus viitabielu osakaal veidi üle veerandi kõigist esmaskooseludest, kaht nooremast põlvkonda välja arvates on vastava suhtarvu tõus järginud üsna täpselt otseabielu osakaalu vähenemist. Murdepunkt nende kahe omavahelises proportsioonis jõudis kätte põlisrahvastiku põlvkonnas 1949-1953, kus viitabielu ületas esmakordselt otseabielu sageduse, muutudes niiviisi ühtlasi domineerivaks kooselutüübiks. Suurima populaarsuse saavutas vabaabieluna alanud, kuid hiljem registreeritud kooselu kohordis 1959-1963. Rahvastikuarenguliselt on see tulemus huvipakkuv, kuivõrd näitab, et vabaabielu kujunes pereformeerumise “peateeks” juba vene ajal, mil vabaabielust ei räägitud juriidikas ega meedias ning mujal NLiidus (jättes Läti põlisrahva kõrvale) oli see tõepoolest erandlik nähtus. Raudse eesriide taha suletud Eesti puhul on vabaabielu varast levikut üsna raske põhjendada ka rahvastikuarengu suhtes väliste teguritega [Mills 2000].

Nii-öelda puhta vabaabielu levimuse kasv on olnud otse- ja viitabieluga võrreldes teistsugune. Kuigi vastav kooselutüüp pole puudunud ka vanemates põlvkondades, on abieluks vormistamata vabaabielu jäänud kuni viimase ajani suhteliselt harvaks nähtuseks. Kohortides 1924-1943 ulatus puhasvabaabielu osakaal 7-8 protsendini, ning kuigi põlvkondade 1944-1963 jooksul asjaomane

Joonis 7.5

*Esmaskooselu tüüp
Sünnipõlvkonnad 1924-1973*

suhtarv peaaegu kahekordistus, jäi selle kooselutüübi levimuse kasv siiski selgesti viitabelu populaarsuse tõusule alla. Olukord muutus alles 1960 aastate lõpul ja 1970 aastatel sündinud põlvkondades, kus vabaabieli levimus hüppeliselt tõusis, jõudes üpris lähedale viitabelu sagedusele. Kuigi teatud osa taolisest tõusust on näilik ning põhjustatud kooselukarjääri algetapi selektiivsusest, pole siiski kahtlust koosellumuse märkimisväärses teisenemises 1964-1973 sünnipõlvkonnas.

Kooselukarjääri vaatenurgast seisneb toimunud muutuse raskuspunkt vabaabieli kui omaette elufaasi kiires pikenemises. Kaudselt annab kirjeldatud pöördest märku ka sündmusstatistikas 1990 aastatel fikseeritud abiellumuskordaja tõus peale 25 eluaastat, abielude arvu ja vastavate suhtnäitajate ligi kahekordse vähenemise taustal [ESA 2005]. Kuni 1970 aastate põlvkondadeni oli asjaomane kooselufaas Eestis suhteliselt lühike. Esimese kooseluaasta lõpuks oli abieluks muutunud ligikaudu pool vabaabieli alanud kooseludest, teise kooseluaasta lõpuks aga juba 65-70 protsenti. Seevastu kohordis 1969-1973 oli rohkem kui pool vabaabieliudest teise kooseluaasta lõpuks endiselt abieluks vormistamata.

Kõrvalpõikena olgu märgitud, et jämedakoelistes võrdlustes on abieluks teisenemise kiire tempo lasknud paista vabaabieli leviku Eestis suhteliselt väiksemana kui riikides, kus kooselukarjääri kõnealune etapp on olnud muidu sarnase käitumismudeli juures pikema kestusega. Põlvkonnaperspektiivis aga on vabaabieli levimus põlisrahvastiku hulgas lähedane Rootsile — ja Soomet kõrvale jättes — teistele Põhjamaadele, mida tuntakse uute kooseluvormide pioneerriikidena. Väärib märkimist, et vabaabieliude osakaalult on Eesti põlisrahvastik pidevalt ja selgesti ületanud Soomet [Granström 1997; Nikander 1998; Noack, Ostby 1996].

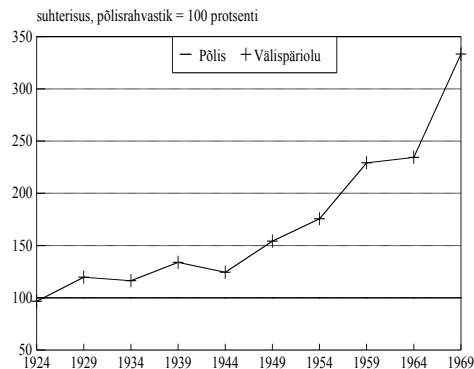
Välispäritolu rahvastikus iseloomustab kooselude tüübijaotust hoopis tugevam traditsioonilembus. Nõnda ületas otseabieli suhtarv sisserännanutel käsitluseluse kohordivahemiku keskmisena 60 protsendi taseme ning viitabelu ja vabaabieli koosvõetuna moodustasid veidi vähem kui 40 protsenti kõigist esmaskooseludest. Teisisõnu on asjaomane proportsioon põlisrahvastikuga võrreldes pea vastupidine. Suhtväljenduses saavutab kahe osarahvastiku erisus ootuspäraselt kõige suurema ulatuse vabaabieli puhul, mille esinemissagedus on sisserännanutel keskeltläbi kaks korda madalam. Huvitava trendihälbena leiab välispäritolu rahvastikus põlvkonnast 1924-1928 järgmisse üleminekul aset koguni otseabieli levimuse ligi 20-protsendine tõus. Kuivõrd taolist anomaaliat on täheldatud veel mitme elusündmuse puhul, paistab tegu olevat Teise maailmasõja põhjustatud perioodefektiga ja/või sisserände selektiivsusega [UNECE 2000].

Nooremates kohortides annab ka sisserännanute seas tooni otseabieli taandumine, kuid põlisrahvastikuga võrreldes on protsess käivitunud tuntava ajanihkega (joonis 7.6). Kui jälgida otseabieli levikut, siis on osarahvastike erisus kohordivahemiku keskpäigast koguni suurenenud, saavutades maksimaalse ulatuse (32 protsendipunkti) põlvkonnas 1969-1973. Põlisrahvastikus võis sarnast olukorda täheldada viimati sünnikohordis 1949-1953. (Puhas)vabaabielude esinemissagedus on sisserännanute seas püsinud muutumatuna praktiliselt läbi kogu kohordivahemiku, pöõret tõusu suunas võib täheldada üksnes kõige nooremas põlvkonnas. Iseenesest oleks äärmiselt põnev kõrvutada immigrantrahvastiku käitumist Eestis nende põlvkonnakaaslaste omaga päritoluregioonides, kuid paraku ei suutnud Venemaa ega ükski teine SRÜ riik ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni poolt koordineeritud andmeloomes programmis osaleda.

Sarnaselt võrreldavas demograafilises arengujärgus riikidega ilmneb ka Eestis vabaabieli märgatavalt suurem sagedus korduskooselude hulgas [Katus, Puur, Põldma 2002]. Käsitlusaluses põlvkonnavahemikus moodustas (puhas)vabaabieli keskeltläbi poole kõigist teiseskooseludest. Võrdluseks olgu öeldud, et esmaskooselu puhul oli vastav näitaja üle kolme korra madalam, mis johtub peamiselt otseabieli erandlikkusest teiseskooselu puhul (keskmiselt 14 protsenti). Viitabieli osakaal on kahe esimese järjekorra kooseludes suurusjärgu mõttes enam-vähem võrreldav. Põlvkonniti ilmneb ka teiseskooselus tüübikoostise nihe registreeritud abielult vabaabieli suunas, kuid erinevalt esmaskooselust on vabaabieli põlisrahvastiku kõigis andmestikuga hõlmatud põlvkondades teiseskooselu kõige tüüpilisemaks vormiks. Kuigi kolmandaskooselu esineb suhteliselt harva, näitab andmestik kooselu registreerituse edasist langust kooselupariteedi suurenemisel.

Joonis 7.6

*Kooselutüübi põlisuserisus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973*

7.2.4. Rahvastiku kooseluseis

Kooseluvormide mitmekesisistumise täiendusena esitab käesolev lõik rahvastiku kooseluseisu. Lisaks vabaabieli väljatoomisele läheb asjaomane jaotus rahvastiku perekonnaseisu tavapärasest liigitusest ühe sammu võrra kaugemale ning toob välja veel ühe paarisuhte vormi — püsi(seksuaal)suhte —, mille puhul partnerid elavad eraldi pinnal ning kuuluvad erinevatesse leibkondadesse.

Sõltuvalt eluetapist võib niisuguse püsisuhte tähendus üsna tublisti varieeruda. Näiteks noorte inimeste puhul on sageli tegemist suhte teatud

arengufaasiga, millel on tendents aja jooksul kooseluks üle kasvada, olgu vabaabielu või abielu vormis. Samas võib püsisuhe muidugi väljendada ka partnerite teadvustatud eelistust kooselu muude vormide ees. Mitmes plaanis kipub kõnealusel suhtevormil olema sarnasusjooni lahuskooseluga (*living-apart-together*), mille puhul partnerid ei kuulu ühte ja samasse leibkonda. Taolise kooseluvormi sagenemist võib samuti käsitada modernse koosellumuse arengu koostisosana. Kuigi nimetatud vormid ei mängi ega hakka ilmselt ka edaspidi mängima rahvastiku kooseluseisu kujunemisel määravat rolli, osutab nende väljatoomine tõsiasjale, et koosellumuse osaprotsesside kooslus ei piirdu nüüdisajal üksnes abielu ja vabaabieluga, vaid on kindlasti mitmekesisem. Sarnaselt eelnevale saab taolise mitmekesisuse väljatoomisel toetuda vaid küsitlusstatistikale.

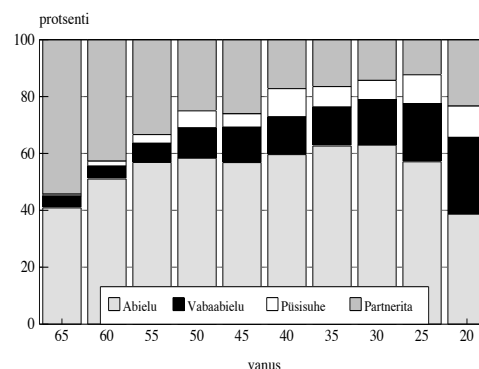
Kõiki kooseluvorme kokkuvõtlikult iseloomustades torkab Eesti puhul silma ennekõike abielurahvastiku suhteliselt madal osakaal põlisrahvastiku hulgas: möödunud kümnendi keskpaigas oli vanusvahemikus 20-69 abielus keskeltläbi vaid 55 protsenti naistest. Muuseas, vanusrühmiti on abielusolijate suhtarv viljakusea piires suhteliselt ühtlane ega tõuse üheski rühmas oluliselt kuuekümnest protsendist kõrgemale (joonis 7.7). Rahvastikuarenguliselt seisab osundatud madala abielulisuse taga arusaadavalt rohkem kui üks tegur.

Kõigepealt seondub rahvastiku madal abielulisus vabaabielu suhteliselt laia levikuga. Vabaabielurahvastik moodustab kõnealuse vanusvahemiku kokkuvõttes ligi kuuendiku. Erinevalt abielust on vabaabielu koondunud nooremasse ikka ning vanusrühmas 20-24 on abielu- ja vabaabielurahvastikku peaaegu ühepalju. Nagu eespool nimetatud tõi eri andmeallikate võrdlus välja kooselurahvastiku alahinnangu ja vallasrahvastiku ülehinnangu NLiidu metodoloogia alusel läbi viidud rahvaloendustel, eeskätt vabaabielu arvel. Arvuliselt oli ligi viiendik vabaabielurahvastikust loendusel kirja pandud vallalisena, kuigi loendusjuhend nõudis selgelt üheväärsena nii abielu kui vabaabielu fikseerimist [NSVL RSK 1988].

Teise peamise tegurina vabaabielu laialdase leviku kõrval seletab rahvastiku madalat abielulisust ka kooselulagunemuse kõrge intensiivsus. Vanusskaala keskosas johtub see eeskätt lahutumisest, mille sagenemine on üheks modernse rahvastikuarengu hästi teadaolevaks tunnusjooneks. Vanemates earühmades asendab lahutumuse mõju järk-järgult leolestumus, mis rahvastikuarenguliselt sarnaste riikide taustal on Eestis tähelepanuväärselt intensiivne ning algab hulga nooremast eas, tänu meeste ja naiste liigsuurele elueaerisusele.

Joonis 7.7

Rahvastiku kooseluseis
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Abielu- ning vabaabielurahvastikuga võrreldes on püsisuhtega hõlmatud rahvastikurühm küll väiksem, kuid sugugi mitte marginaalne. Rahvastikutaaste seisukohalt moodustab kõnealune rühm ühe osa tegeliku abieluga hõlmatutest ja peab seevõrra olema arvestatud samaväärselt kooselurahvastikuga. Vanusvahemiku 20-69 keskmisena ületas püsisuhteste osakaal põlisrahvastikus 6 protsenti. Vahemärkusena olgu tõdetud, et selle rühma vanuskõver sarnaneb enim vabaabielurahvastikuga. Kõige sagedamini kohtab püsisuhet kahekümneste hulgas, kus paarisuhte niisugust vormi harrastab enam kui iga kümnes naisterahvas. Vanuse kasvades püsisuhte osakaal aegapidi väheneb, kuid jääb fertiilea lõpuni siiski igati arvestatavaks.

Paarisuhte erinevate vormidega hõlmatud rahvastiku täiendrühma — partnerita ehk tegeliku vallasrahvastiku — osakaal ulatus käsitluseluses vanusvahemikus 27 protsendini. Rangelt võttes on tegeliku vallasrahvastiku suhtarv küll kõrgem, sest sellele tuleb lisada kooseluga hõlmatud, kuid seksuaalsuhetest kõrvale jääv rahvastik. Kõige madalam on vastav tase vanusrühmas 25-29, kus näitav langeb 12 protsendini, iga järgneva vanusrühmaga hakkab partnerita rahvastiku osakaal arusaadavalt tõusma. Viljakusea lõppu märkivas vanusrühmas on tegeliku vallasrahvastiku osakaal mainitud miinimumtasemega võrreldes juba kahekordistunud. Vahemärkusena olgu öeldud, et leibkonnakoostise seisukohalt ei tähenda partneri puudumine enamasti mitte üksielamist. Suhteliselt madala lastetuse ja kõrge lahutumuse koosmõjul iseloomustab vallasrahvastikku selles vanuses kõige sagedamini üksikvanema leibkond, olgu ilma või koos vanavanema(te)ga. Rahvastikuarenguliselt sarnaste riikide taustal tuleb pidada üksikvanema leibkonna kuni viiendikuni küündivat osakaalu vanuses 35-44 küllalt kõrgeks, mis majandusülemineku kontekstis nõuab tähelepanu spetsiifilise vaesusriski allikana [UNECE 2000].

Osundatud järeldused kehtivad põhijoontes ka välispäritolu rahvastiku kohta, kuid samas tuleb tõdeda ka erisusi. Ootuspäraselt iseloomustab välispäritolu rahvastikku põlisrahvastikuga võrreldes märksa kõrgem abielulisus. Eriti silmatorkav on erisus vanusvahemikus 20-34, kus osarahvastike abielulisustaseme vahe küünib 16 protsendipunkti. Huvitav on tõdeda, et see lahknevus johtub pea täielikult vabaabielu tagasihoidlikumast levimusest, vanuses 20-34 ulatub erisus põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel koguni kahe-kolme korrani. Seevastu püsisuhteste ja partneritute suhtarv on kummagi osarahvastiku nooremates rühmades küllalt sarnane — lahknevuse suurus ei ületa üht-kaht protsendipunkti.

Vanemate eärühmade poole liikudes kahe osarahvastiku omavaheline asetus teiseneb. Sisserännanute ühtlaselt kõrgem abielulisus kaob, kuigi vabaabielurahvastiku osakaal jääb süstemaatiliselt madalamaks kogu vanusskaala ulatuses. Niisuguse teisenemise põhjuseks tuleb pidada immigrantrahvastiku abielude mõnevõrra väiksemat püsivust, ühelt poolt intensiivsema lahutumuse, teisalt lehestumuse tõttu. Kuivõrd ka püsisuhte levimus kipub sisserännanutel olema pigem veidi madalam ega tasakaalusta eelmainitud abielulisuserisust, siis pole üllatav välispäritolu rahvastiku keskeltläbi kõrgem partnerita staatus kesk- ja vanemaalaste hulgas.

Kooskõlas demograafilise arengu ajastuserisusega kahe osarahvastiku vahel iseloomustab põlisrahvastikku kooseluvormide suurem mitmekesisus ning tervikuna ka mõnevõrra suurem hõlmatus paarisuhtega. Metodoloogilisest vaatenurgast on oluline tähele panna, et omaaegset rada jätkav Eesti sündmusstatistika näitab kirjeldatud protsessi oma võimaluste piires just vastupidisena.

7.2.5. Koosellumusajastus

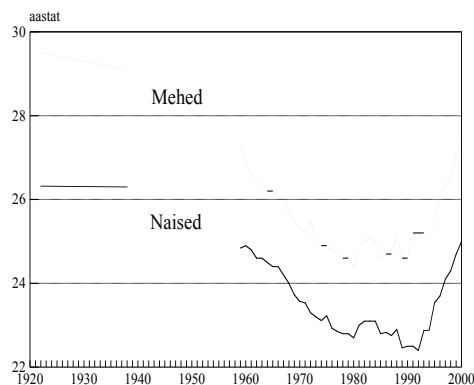
Sarnaselt teistele Euroopa abiellumustüübi levialasse kuulunud rahvastele on ka Eesti puhul olnud XX sajandi keskel koosellumuse ajastuse valdavaks suundumuseks noorenemine. Joonis 7.8 esitab rahvastiku keskmise abiellumisea sündmusstatistikale tuginedes. Kahe maailmasõja vahel püsis esmaabiellumisvanus naistel 26 eluaasta ning meestel 29 eluaasta piirimail. 1960 aastate alguseks oli see nihkunud ühe-kahe aasta võrra nooremasse vanusse, kuid hilisemate standarditega võrreldes tuleb Eesti tollast abiellumisiga lugeda pigem suhteliselt hiliseks kui varaseks. Kuuekümnendatel aastatel abiellumisea noorenemine jätkus, isegi mõnevõrra kiirenevas tempos. Erinevalt võrreldava rahvastikuarenguga Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidest, kus protsessi ajastuse trendisuund 1960 aastate lõpul muutus, jätkus Eestis abiellumisea langus veel 10-15 aastat. Nagu jooniselt nähtub stabiliseerus esmaabiellumisvanus 1980 aastatel meestel 24-25 ja naistel 22-23 eluaasta piirimail.

Ligikaudu kümnendi pikkuse “trendituse” järel pöördus rahvastiku esmaabiellumisvanus 1990 aastate algupoolel vananemiseks. Võrreldes eelnenud, ligikaudu poole sajandi pikkuseks veninud noorenemisperioodiga, on uus suundumus olnud sootuks järsem. Nagu eespool märgitud on kiire ajastusmuutus olnud ka abiellumustaseme pretsedenditu languse põhjuseks. Selle tulemusena jõudis rahvastiku abiellumisiga aastatuhande vahetuseks tagasi kuuekümnendate olukorrani: aastal 2000

ulatus meeste esmaabiellumisvanus 27.5 aastani, naistel 25 aastani [ESA 2005]. Trendijoone suunda arvestades peaksid põlisrahvastiku vastavad näitardvad olema tänaseks Euroopa abiellumustüübi hiilgeaegadega üsna võrreldavad. Muidugi tuleb seejuures arvestada, et kaasajal astub otse registreeritud abiellu vaid väike vähemus noortest. Enamuse jaoks kulgeb peremoodustuse tee läbi lühema või pikema kestusega vabaabiellu. Seevõrra tuleb ka koosellumuse ajastusmuutusest

Joonis 7.8

*Esmaabiellumisvanus
1925-2000*

tõepärasema pildi saamiseks pöörduda taas küsitlusstatistika poole ning täiendada perioodikäsitlust põlvkonnavaatega.

Ajastusanalüüs eeldab kooselu tüübi/algusviisi mitmekesisuse kõrvalejätmist ning nõnda esitab joonis 7.9 vallaspõlvvest lahkumise vanuskumulatiivse elulemusfunktsiooni kaudu olenemata asjaolust, kas see sünnib abiellu või vabaabiellu astumise läbi. Eesti põlisrahvastiku koosellumus-ajastust iseloomustavad elulemus-kõverad annavad tunnistust koosellumuse järjekindlast nihkest elutee alguse suunas, mis kokkuvõttes annab tulemuseks küllalt ulatusliku noorenemise. Nimetatud üldsuundumuse taustal väärib tähelepanu ka noorenemisprotsessi raskuspunkti ümberpaiknemine.

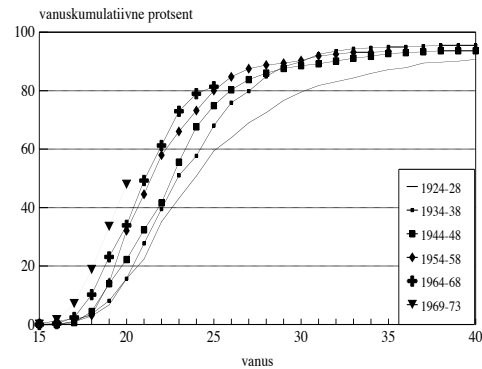
Eakamates andmestikuga hõlmatud kohortides 1924-1933 teeb esmaskooselu elulemuskõver kõige suurema muutuse läbi kahekümne viienda ja kolmekümnenenda eluaasta vahel, nooremas vanuses eristuvad kõnealuste põlvkondade elulemuskõverad vaid üsna nõrgalt. Rahvastiku kooselukarjääri vaatenurgast seisneb vanemates kohortides aset leidnud muutuse olemus eeskätt väga hilises eas sõlmitud esmaskooselude äralangemises ja asendumises noorematega. Muutus piirdus seejuures pea täielikult ajastusega ega mõjutanud märkimisväärselt protsessi lõpptaset — nagu lugeja arvatavasti mäletab ning jooniselt kinnitust saab, oli eluaegne vallasusmäär käsitlusaluse kohordivahemiku alguseks juba üsna madalale langenud.

Ajastusmuutuse raskuspunkt nihkus järgnevates põlvkondades järk-järgult varasemasse ikka. Kohortides 1934-1948 koondus koosellumuse tugevaim noorenemine 23-26 eluaasta vahemikku, põlvkondades 1949-1958 võib elulemuskõverate suurima nihke leida vanuses 20-21. Põgus pilk joonisele näitab noorenemisprotsessi hüppelist kiirenemist eriti kohordis 1949-1953. Järgnevates põlvkondades on trendi jätkumise taustal omaette tähelepanuväärne väga noores eas, enne 18 eluaastat alanud kooselude suhtarvu järsk suurenemine. Noorimas kohordis 1969-1973 ulatub selleks vanuseks kooselu alustanute kumulatiivvarv ligi viiendikuni põlvkonnast, mis on viis-kuus korda enam kui varasemates andmestikuga hõlmatud põlvkondades. Kahekümnenendaks eluaastaks küünib vastav näitav ligi 50 protsendini, millise tasemeni jõudmine võttis 1924-1928 kohordil aega ligemale neli aastat kauem. Umbkaudu samasuguse noorenemisnihe on käsitlusaluses põlvkonnavahelemikus läbi teinud ka koosellumuse kõrgpunkt.

Enne kahekümnenadat eluaastat sõlmitud kooselu sagenemine juhib muu hulgas tähelepanu võimalikule seosele koosellumusakajastuse noorenemise ja kooselutüüpide vahetamise vahel. Vähem reglementeeritud sotsiaalsed

Joonis 7.9

Esmaskooselu ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

kohustused on ilmselt soodustanud kooselu varasemat algust olukorras, kus vabaabieliu leiab kooseluvormina üldist aktsepteerimist. Nõnda on koosellumuse hiljutine noorenemine toimunud valdavalt just varases eas alanud vabaabieliu kaudu. Näiteks oli põlvkonnas 1969-1973 kahekümnendaks eluaastaks abiellunud vaid kolm protsenti, samal ajal kui vabaabiellu oli astunud 45 protsenti põlvkonnast. Esitatud ajastustrend näitab ühtlasi, et juriidilisest definitsioonist lähtuva abielustatistika poolt fikseeritud langus 1990 aastatel kajastab muutust üksnes kooselu registreerimises ning ellu astunud uute põlvkondade tegelik koosellumus ei tundu eriti vähenenud olevat.

Koosellumuse noorenemine on jälgitav muidugi ka välispäritolu rahvastikus, kuid samas iseloomustavad sisserännanuid teatud erijooned. Lisaks Euroopa abiellumustüübi puudumisest johtuvale koosellumuse kõrgemale lõpptasemele väärib nimetamist noorenemisprotsessi teistlaadne samm läbi andmestikuga hõlmatud kohordivahemiku. See näitab, et ühtede ja samade sünnipõlvkondade panus koosellumuse noorenemisse pole põlis- ja välispäritolu rahvastikus olnud kaugeltki ühesugune. Näiteks võib tuua kas või sünnikohordi 1964-1968, mis sisserännanute hulgas kannab üht kõige tugevamat noorenemisimpulssi, põlisrahvastikus aga demonstreerib eelneva põlvkonna suhtes hoopis trendi ajutist peatumist.

Sarnaselt mitmele teisele protsessile väärib ka esmaskooselu puhul nimetamist veel üks põlis- ja välispäritolu rahvastiku ajastuserisuse joon. Nimelt pole protsessi algupoolel suurt erisust kahe taasterühma vahel märgata ja nii on põlis- kui välispäritolu rahvastiku põlvkondades enam-vähem ühepalju neid, kes alustavad kooselukarjääri väga varases eas. Teisisõnu on põlisrahvastiku üldiselt eakam koosellumus tingitud peamiselt selle naisrühma poolt, kes alustab kooselu veidi küpsemas vanuses. Sellest vaatenurgast on välispäritolu rahvastiku koosellumus, pisut kõrgemale lõpptasemele vaatamata, eluteel ajaliselt kokkusu- rutum ehk vähem indi-vidualiseeritud kui põlisrahvastikus.

Tabel 7.2 esitab esmaskooselu mediaankeskmise vanuse sünnipõlvkonniti, eraldi kahe osarahvastiku kohta. Välja arvatud kohort 1949-1953, kus protsessi ajas-
Tabel 7.2
Esmaskoosellumis ja -abiellumisvanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

tus teeb põlisrahvastikus järsu hüppe noorenemise suunas, iseloomustab varasem ajastus sisserännanuid. Käsitlusaluse kohordivahemiku keskmisena pole vahe esmaskooselu mediaanvanuses märkimisväärne — kõigest kolme kuu ringis. Põlvkonniti on raske mediaanvanuse erisuses mingit trendilaadset

Põlvkond	Esmaskooselu		Esmasabieliu	
	Põlis	Välis- päritolu	Põlis	Välis- päritolu
1924-1928	23.52	23.18	24.07	23.62
1929-1933	23.13	22.87	23.41	23.06
1934-1938	22.78	22.42	23.06	22.65
1939-1943	22.95	22.01	23.24	22.26
1944-1948	22.39	21.75	22.61	22.09
1949-1953	21.34	21.56	22.06	21.64
1954-1958	21.22	20.93	21.91	21.10
1959-1963	20.51	20.48	21.68	20.80
1964-1968	20.89	19.96	21.99	20.51
1969-1973	19.98	19.48	...	...

suundumust leida, peaaegselt on selles süüdi noorenemise viidatud ebasünkroonsus osarahvastikes. Samavõrra pole näha ka mingit konvergenti põlis- ja välispäritolu rahvastiku koosellumuse ajastuses käsitlusaluse poolsajandi vältel. Paaris nooremas põlvkonnas pole erisus sugugi väiksem kui eakamates kohortides, pigem vastupidi.

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku esmaskoosellumuse ajastusvõrdlusele tuleb omaette asjaoluna arvestada kooselutüübi erinevust, millest oli juttu peatüki eelnevates osades. Muude võrdsete tingimuste juures tähendab vabaabieliu kõrgem osakaal ühtlasi nooremat koosellumust, mis laseb põlis- ja välispäritolu rahvastiku ajastuserisuse paista tegelikust väiksemana. Väidet sobib kinnitada esmasabieliu mediaanvanus, mis kohordivahemiku keskmisena demonstreerib osarahvastike vahel üle kahe korra suuremat ajastuserisust kui esmaskooselu vastav näitarv. Samuti ilmneb esmasabiellumuse ajastuserisuses põlvkonniti kasvusuundumus — mediaanvanuse suurimat erisust (1.5 aastat) võib täheldada kohordis 1964–1968. Tõenäoliselt kasvab noorimas kohordis vahe kooselukarjääri edenedes veelgi. Selles valguses võib pidada küllalt tõepäraseks, et põlisrahvastiku perioodnäitajates kajastuv abiellumisvanus on Euroopa abiellumustüübi taseme juba saavutanud.

Huvitav on märkida, et põlisrahvastikus saab kohordist 1964–1968 alguse ka abiellumus- ja koosellumuse ajastuse trendisuuna lahknemine. Sarnaselt Põhja- ja Lääne-Euroopa maades mõned põlvkonnad varem alanud liikumisele tähendab see abiellumuse kiiret vananemist koosellumuse aeglase noorenemise või stabiilsuse juures [Corijn, Klijzing 2001; Leridon 1988]. Välispäritolu rahvastikus protsesside ajastustrendi sedalaadi lahknemist esialgu veel täheldada pole, immigrantrahvastiku noorimas põlvkonnas 1969–1973 on tõusule pööranud nii koosellumuse kui abiellumuse mediaanvanus, määratuna muidugi viimatinimetatud protsessi poolt. Huvitav on tõdeda, et riikidevahelises võrdlusperspektiivis on osundatud mudel üsna sarnane hilise demograafilise üleminekuga Lõuna-Euroopa maadele, kus koosellumuse ja abiellumuse radikaalset lahtisidumist pole toimunud.

Rahvastiku elukäigu tervikpildi jaoks sugeneb ajastusmuutuse käsitlusest veel üks oluline tõdemus [Katus, Puur, Sakkeus 2005]. Nimelt on Euroopa abiellumustüübi lagunemise järel tooniandva noorenemistendentsi raames leidnud aset ka elukarjääride alguse ehk koosvõetuna täiseastumise koondumine varasemast lühemasse vanusvahemikku, põhjuseks erinevate rahvastikuprotsesside lõikuv trendisuund. Võttes piirtähisteks koolilõpu ja esimese lapse sünni, mahub elukarjääride algus nooremates andmestiku hõlmatud põlvkondades põlisrahvastikul viie, sisserännanutel koguni ligi kuue aasta võrra lühemasse vanusvahemikku kui eelkäijatel. Koondumine on veel mõjusam suhtväljenduses, mille kohaselt asjaomaste sündmuste mediaanvanuse vahe 1969–1973 sünnipõlvkonnas moodustab mõlemal rahvastikurühmal vaid kaks viiendikku 1924–1928 kohordi vastavast näitarvust.

Elusündmuste tugevnenud kontsentratsioonil on üsna mitu mainimisväärt mõju rahvastiku elutee käigule. Kõigepealt teostuvad kogu eluks suundamääravad otsused ja valikud endisest varem ning erinevate elukarjääride algus

on muutunud üheaegsemaks. Kui abiellumus ja sündimus välja arvata, mahub kõigi ülejäänud karjääride algusmoment mõneaastasessse vanusvahemikku kaheksateistkümnennda ja kahekümne esimese eluaasta vahel. Samuti on vähenenud täiskasvumisele viiva sündmusahela järgulisus, teisisõnu mitmesuguste vahefaaside kestus, kus osa sündmustest on juba toimunud, teine osa aga veel mitte. Sama suundumuse ilminguna paistab ajalise kontsentratsiooniga koos olevat kasvanud ka sündmusjärjestuse mitmekesisus. Võrreldes elukarjäärade ajastusarengut ühelt poolt Eestis ning teisalt Põhja- ja Lääne-Euroopa maades, tuleb tõdeda, et tõenäoliselt 1970 aastate põlvkondades hakkab erinevate elukarjäärade alguse pikka aega valitsenud kontsentratsioonitendents taas ruumi tegema vastassuunalisele liikumisele.

7.2.6. Lahutumus ja lesestumus

Esmaskoosellu astumine märgib vallaspõlve lõppu ning abielupõlve algust, olgu registreeritud abielu või vabaabielu raames. Pisendamata kuidagi kõnealuse sündmuse tähendust eluteel, ei ammendu põlvkonna kooselukarjäär kaugeltki mitte esmaskooseluga. Rahvastikutaaste seisukohalt on täpselt niisama tarvilik pöörata tähelepanu kooselu lõppemisele, mida järgnevas on nimetatud kooselulagunemuseks.

Kooselulagunemus võib esmapilgul tunduda järjekordse kohmaka sõnaleiutisena, aga rahvastikuarengus on kõnealusel oskussõnal kindlapiiriline tähendus. Kõige olulisemana võtab see mõiste kokku kahe kooselu lõppemist määrava osaprotsessi — lesestumuse ja lahutumuse — toime. Metoodilisest seisukohast on oluline märkida, et taoline integreerimine ei tähenda mitte intensiivsusparameetrite lihtviisilist summeerimist, vaid eeldab ühe protsessi seisukohalt riskiavatud rahvastiku määratlemisel teise protsessi toime nõuetekohast arvestamist [Willekens *et al* 1982]. Teiseks, ning modernse rahvastikutaaste kontekstis mitte vähemolulisena, hõlmab kooselulagunemuse mõiste nii registreeritud abielude kui vabaabielude lõppemist, koondades niisiis ühisnimetaja alla nii lahutumuse kui lahkumineku.

Demograafilise ülemineku käigus leiab aset nimetatud kahe osaprotsessi “panuse” põhimõtteline teisenemine. Keskmise eluea enam kui kahekordne pikenemine vähendab hüppeliselt abikaasa kaotuse tõenäosust ning tõstab koos sellega kooselu ja perekonna püsivust. Eriti tugev on see mõju rahvastikutaaste seisukohalt määrava viljakusea piires, mida võib kahtlemata pidada demograafilise progressi oluliseks väljenduseks. Teatud ajanihkega ilmub lesestumisele vastukaaluks lahutumuse kasv, kuid vähemalt seni pole selle kooselusi lagundav toime võrreldav suremuse mõjuga traditsioonilise rahvastikutaaste tingimustes. Kahest käsitusalusest osasündmusest — lesestumisest ja lahutusest — on sündmusstatistikas järjekindlalt registreeritud ning seevõrra trendina jälgitav vaid teine. Lesestumus on sündmusstatistikas kajastatud vaid kaudselt (surnud abikaasa perekonnaseisu kaudu), mis paraku ei võimalda seda rahvastikuprotsessina mõõta.

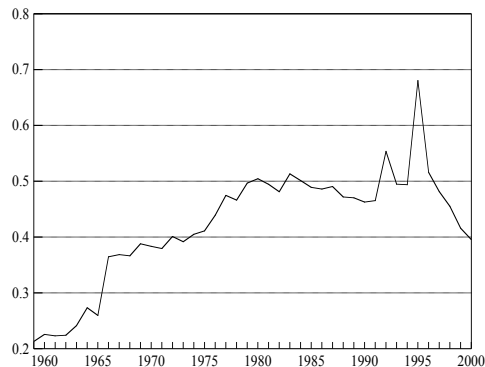
Kuigi protsess käivitus varem, langeb lahutumuse tõus Eestis sotsiaalselt tähelepanuväärseks nähtuseks sõjajärgsesse aega. Protsessi teisejärgulisusest 1920-1930 aastatel annab muuhulgas tunnistust asjaolu, et Statistika Keskbüroo poolt koostatud rahvastikuarengu küllalt põhjalik analüütiline käsitlus läheb sellest teemast täielikult mööda [RSKB 1937]. Ka esimesel sõjajärgsel kümnendil võib registreeritud lahutuste arvu pidada tagasihoidlikuks, aastakeskmisena kõikus see viiesaja ja tuhande juhu vahel. 1950 aastaid iseloomustab aga juba lahutumuse väga kiire tõus — kümne aastaga registreeritud sündmuste arv ligikaudu kolmekordistub, jõudes kahe ja poole tuhandeni. Eesti rahvastiku summaarse lahutumuskordaja trend alates 1959 aasta rahvaloendusest on kujutatud joonisel 7.10. Metoodikasse suunduva märkusena olgu siinkohal nimetatud, et erinevalt sündimusest või abiellumusest ei põhine lahutumuse summaarkordaja asjakohaste vanuskordajate agregeerimisel, vaid eelnenud aastatel sõlmitud abielude arvu ning lahutuste kestusspetsiifilise jaotuse suhtestamisel.

Esitatust ilmneb lahutumuse tõusutrend alates 1960 aastatest, kuigi kasvutempo pole olnud eri kümnenditel ühesugune. Kiire tõus kestis põhijoontes 1980 aastani, mil ilmnesid märgid lahutumustaseme stabiliseerumisest. Riikidevahelises võrdluses kuuluvad Eesti lahutumusnäitajad Euroopa kõrgemate hulka, olles võrreldavad teise demograafilise ülemineku pioneerriikidega [CoE 2005].

Lugeja kindlasti märkab trendijoonel ka paari eriti järsku ülesvõnget, mis tulenesid lahutuste registreerimist käsitleva seadusandluse muutmisest. Neist esimene langeb 1960 aastate keskpaika, mil NLiidus abielulahutuse juriidilist protseduuri lihtsustati. Teise ülesvõnke (1995) põhjustas lahutuste registreerimiskorralduse ratsionaliseerimine, mille kohaselt hakkas teave kohtu poolt vormistatud lahutuse statistikasse jõudma koheselt, ilma Perekonnaseisuametis registreerimist ootamata.

Eesti väga kõrgete lahutumusnäitajate taustal ei saa mainimata jätta süstemaatilise rahvastikuteadusliku käsitluse puudumist kõnealuses valdkonnas. Paljus peegeldab eksisteeriv lünk objektiivseid andmeraskusi, kuivõrd mõne teise protsessiga võrreldes on lahutumuse ja kooselulagunemuse puhul sündmusstatistika raames standardselt produtseeritava (periood)teabega suhteliselt vähe peale hakata [Kutsar 1991]. Pikki aastaid väldanud sisserände tulemusena on Eesti rahvastikustatistikas kajastuvad abielu- ja lahutuskohordid omavahel vaid

Joonis 7.10
Summaarne lahutumuskordaja
1960-2000

tinglikult võrreldavad. Asjade niisugune seis rõhutab taas küsitlusstatistika asendamatut panust riigistatistika osisena.

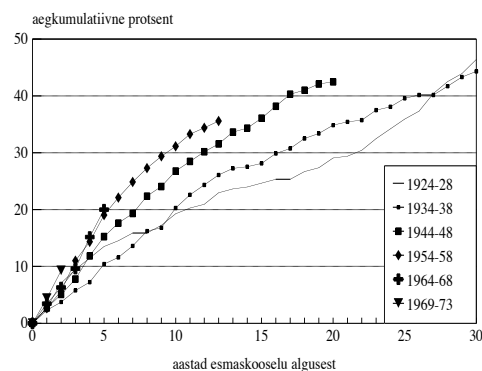
Mõneti sarnaselt suremusele on ka kooselulagunemust mõistlik käsitleda mitte niivõrd taseme kui ajastuse vaatenurgast. Kuivõrd iga alanud kooselu varem või hiljem paratamatult lõpeb, on protsessi intensiivsus kohortperspektiivis ette teada ning kvantitatiivses mõttes taandub kõik küsimusele, millisel ajahetkel sündmus aset leiab. Kooselulagunemuse analüüsil seostatakse ajatelg tavapäraselt mitte isiku vanusega, vaid algpunktiks võetakse kooselu algusmoment, mil asjaomane riskiavatus tekib, ning lõpp-punktiks kooselu lagunemisaeg. Vanuskaalaga võrreldes on niisuguse skeemi eeliseks koosellumisvanuse erisuste toime kõrvaldamine ning keskendumine puhtakujuliselt kooselulagunemusele. Siinjuures tasub tähele panna, et sarnaselt kooselu alguse määratlemisega tuleb ka selle lõppu arvestada paarisuhte tegeliku lõppemise, mitte juriidilise vormistuse kaudu. Kuivõrd küsitlusstatistika pakub registreeritud abielude puhul teavet mõlema sündmuse ajastuse kohta, siis oli võimalik hinnata nende omavahelist kokkulangevust. Lühidalt öeldes kipub abielulahutus kooselu tegelikust lõppemisest üsna oluliselt hiljemaks jääma: vähemalt aasta võrra hilines lahutus 37 protsendil juhtudest, enam kui kolme aasta võrra 15 protsendil juhtudest ja ligikaudu seitsmel protsendil jääb lahutus ülepea vormistamata [EKDK 1995b].

Joonis 7.11 esitab esmaskooselu lagunemise elulemuskõvera kaudu, mis jälgib katkenud kooselude suhtarvu tõusu kolmekümnenda kestusaastani. Andmestikust ilmneb, et valdavaks

suundumuseks käsitlusaluses kohordivahemikus on kooselulagunemuse kiirene-mine. Samas pole protsessi käik põlis- ja välispäritolu rahvastikus olnud sarnane ning järjestikused põlvkonnad on etendanud selle kandjana küllalt erinevat rolli. Põlisrahvastikus torkab teiste hulgas omapärasusena silma sünnikohort 1924-1928, kus kooselulagunemuse intensiivsus on esimestel kestusaastatel olnud tavatult kõrge. Näiteks kolmanda kestusaasta alguseks oli selles põlvkonnas lagunenu üle seitsme protsendi esmaskooseludest, millise taseme ületamiseni jõuab alles 1969-1973 põlvkond pool sajandit hiljem. Ilmselt ei saa sedavõrd kõrget kooselulagunemust pidada loomupäraseks, vaid põhjusi tuleb otsida sõja- ning veel enam neile järgnenud terroriaastatest, mis muu kurja kõrval purustas ka hulgaliselt perekondi. Teatud määral võib nimetatud mõju täheldada veel ka kohordis 1929-1933, kus lagunenu kooselude kumulatiivprotsent näitab samuti ootuspärasele vastupidist liikumist.

Joonis 7.11

*Kooselulagunemuse ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973*

Keskmites põlvkondades on kooselu lagunemine nihkunud järk-järgult varasema kestuse suunas. Eelnevas lõigus kirjeldatud perioodefekti tõttu ületab kohordi 1934-1938 elulemuskõver esimese põlvkonna kõvera kümnennda kestusaasta paiku ja tõuseb märgatavalt kõrgemale, ületades eelmisi 4-5 protsendipunkti võrra. Huvitav on tõdeda, et kestusskaala lõpul muutub kõverate omavaheline asetus veelkord. Jooniselt on näha, et selles on süüdi 1924-1928 kohordi elulemuskõvera tõusunurga uus kasv, mis sedapuhku peegeldab leolestumise mõju. Olgu öeldud, et tegu pole mitte niivõrd meeste kõrgema suremusintensiivsusega asjaomases põlvkonnas, vaid peamiselt abielupoolte suurema vanusvahega. Nõnda ulatus vanimas andmestikuga hõlmatud põlvkonnas kooselude suhtarv, kus mees naisest kümme või rohkem aastat vanem, ligi 12 protsendini, nooremates kohortides esineb taolisi kooselusi kaks-kolm korda harvemini.

Hüppeline nihe varasema kooselulagunemise suunas seondub põlisrahvastikus kohortidega 1934-1958, eriti põlvkondadega 1939-1943 ja 1949-1953. Täiendava, kooselulagunemust soodustava tegurina võib osutada abielulahutuse protseduuri lihtsustamisele 1960 aastate keskpaigas, millele järgnes lahutumise perioodnäitajate hüppeline tõus. Edasine kasv jätkus juba uuel, varasemaga võrreldes ligi kaks korda kõrgemalt tasemelt. Elulemuskõverate lähedus annab tunnistust sellest, et kohortides 1959-1968 kooselulagunemise olulist kiirenemist enam pole toimunud. Kaudselt andis protsessi teatud küllastumistaseme saavutamist märku ka lahutumise perioodnäitajate eespool mainitud stabiliseerumine 1980 aastatel. Uue impulsi pikaajalise trendi jätkumiseks võib siiski anda kõige noorem kohort 1969-1973, kes näitab kooselulagunemise kiirenemist paari esimese kooseluaasta vältel. Iseseisva tegurina tuleb samuti arvestada vabaabieliu leviku hüppelist kasvu nooremates põlvkondades, mis muude võrdsete tingimuste korral omab samasuunalist mõju.

Erinevalt koosellu astumisest pole kooselulagunemise üldistamiseks sobiv kasutada tavapärast mediaankestmist, sest viiekümne protsendini jõuab vastav kumulatiivarv alles suhteliselt pika kooselu järel. Põlisrahvastiku puhul on selle statistilise punktini jõudnud parasjagu pooled põlvkonnad 1924-1948. Mediaankestusel võib selektiivsusest enam-vähem vabaks lugeda üksnes vanimat kohorti, kus pooled esmaskooseludest on lagunened kolmekümne üheksandaks kestusaastaks. Järgnevates põlvkondades on käsitlusaalne ajahetk nihkunud tublisti varasemaks, kõige nooremas mediaanini jõudnud põlvkonnas 1944-1948 on pool esmaskooseludest lõppenud juba kahekümne seitsmendaks kestusaastaks. Neid numbreid igapäevakeelde ümber pannes tähistas esimestes andmestikuga hõlmatud põlvkondades hõbedast tähtpäeva kaks kolmandikku esmaskoosellu astunutest. Keskmites põlvkondades jõudis sama verstaapostini laias laastus iga teine paar. Nooremates kohortides paistab hõbepulma pidamine jääma tõenäoliselt juba vähemuse lõbuks.

Niisuguse arengu tulemusena jõudis esmaskooselu tüüpiline lõhkimine küsna lähedale vanusele, millal Euroopa abiellumustüübi ajal toimus alles sellesse astumine. Vanusskaalal on esmaskooselu lagunemine käsitlusalasuses põlvkonnavahe vahemikus liikunud vähemalt kuue aasta võrra nooremale ikka. Kui võtta aga lähtealuseks mitte 1924-1928 sünnikohort, vaid järgmine, kõrgeima perekonna-

stabiilsusega kohort, läheneb noorenemismäär mõlema sündmuse puhul tervelt kaheksale aastale.

Kooselu lõppemisviisi seisukohalt kaasneb ajastusmuutusega lesestumuse ja lahutumuse omavahelise proportsiooni teisenemine viimase kasuks. Vahepõike korras tasub tähele panna, et erinevalt kooselulagunemusest võib lesestumuse ja lahutumuse eraldikäsitusel rääkida ka osaprotsessi kumulatiivsest lõpptasemest. Lahutumuse puhul näitab see, milline osa esmaskooseludest lõpeb varem või hiljem partnerite lahkuminekuga. Tabelis 7.3 on vastava suhtarvu lähenduseks esitatud lahutunud kooselude osakaal kümnennda kestusaasta seisuga. Kõnealune suhtarv näitab lahutuse/lahkuminekuga lõppenud kooselude osakaalu ligi kahekordset tõusu käsitusel kohordivahemikus: kui vanimas kohordis 1924-1928 oli esimese kümne kooseluaasta vältel lahutunud alla 15 protsendi paaridest, siis põlvkonnas 1959-1963 lähenes vastav suhtarv kolmandikule. Huvitav on tõdeda, et vanimas põlvkonnas ei saavutanud lahutumuse kumulatiivprotsent ka kooselukarjääri lõpuks niisugust taset, teisisõnu elas üle 70 protsendi 1924-1928 põlvkonnas partneriga koos kuni (ühe) abikaasa surmani. Tabelis esitatud arvandmeid ekstrapoleerides on küllalt tõenäoline, et alates 1940 aastate sünnipõlvkondadest saavutab kooselu kahe võimaliku lõppemisviisi vahekorras esmakordselt ülekaalu lahutumus.

Põlis- ja välispäritolu rahvastik on kooselulagunemuse ajastuselt on omavahel üsna võrreldavad, arvuliselt võib selles veenduda tabeli 7.3 põhjal. Nõnda on kolmes vanemas põlvkonnas kümnenndaks kestusaastaks lahutunud kooselude suhtarv kõrgem immigrant-rahvastikus, neljandas ja viiendas kohordis põlisrahvastikus, kuuendas ja seitsmendas jälle vastupidi jne. Rahvastikuarengu vaatenurgast on taoline ebaregulaarsus mõneti ootamatu, sest muude võrdsete tingimuste korral võinuks eeldada kooselude väiksemat püsivust põlisrahvastikus, olgu kasvõi vabaabielude suurema sageduse tõttu. Viimast arvestades on immigrantrahvastiku kooselud tegelikult ebapüsivamad, kusjuures vahe on eriti suur kahe osarahvastiku vabaabielu võrdlemisel [UNECE 2000]. Ilmselt räägib sedapidise erisuse kujunemisel kaasa nii sisse- ja välisrännanute süstemaatiliselt noorem iga koosellu astumisel, veel olulisemana aga sisse- ja välisrännanute staatus ja põlisrahvastikust mitu korda kõrgem seega(rahvus)kooselude osakaal.

Tabel 7.3

*Kooselulagunemus (osakaal
kümnenndaks kooseluaastaks)
Sünnipõlvkonnad 1924-1963*

Põlvkond	Põlis	Välis- päritolu
1924-1928	14.8	17.0
1929-1933	15.6	17.4
1934-1938	18.7	19.2
1939-1943	24.5	21.2
1944-1948	23.9	19.7
1949-1953	27.9	29.1
1954-1958	28.9	37.8
1959-1963	28.7	25.1

7.2.7. Korduskoosellumus

Koosellumuse käsitlese jätkuks on mõistlik põgusalt peatuda ka korduskoosellumusel. Sarnaselt kooselulagunemusele eeldab korduskoosellumuse vähegi üksikasjalikum käsitus pikilõikelise andmestiku ning kohortperspektiivi rakendamist. Joonis 7.12 esitab elulemusfunktsiooni kaudu teiseskoosellumuse kohorttrendi. Ajatelje algpunktiks on sedapuhku esmaskooselu lagunemisaeg, olgu lesestumise või lahutuse/lahkuminekuga tõttu, skaala lõpp-punktiks aga uue kooselu sõlmimine. Nõnda mõõdab ajatelg esmaskooselule järgneva, väljaspool kooselu veedetud eluperioodi kestust, abstraherudes ühtaegu nii esmaskoosellu astumise vanusest kui ka selle pikkusest.

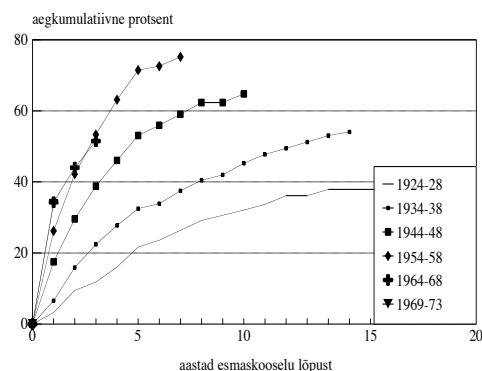
Joonisel hakkab silma korraga kaks tugevat ja ühesuunalist muutust. Kõigepealt on käsitlusaluses kohordivahemikus aset leidnud korduskoosellumuse intensiivsuse järsk suurenemine, mis avaldub protsessi kumulatiivtaseme ehk teisisõnu esmaskooselu lõpetanute selle osa suhtarvu tõus, kes astub teiseskoosellu. Kõnealust trendi võib täheldada praktiliselt kõigil kestustel, kõige tugevamini siiski skaala alguses. Nõnda alustas esmaskooselu lõppemisele järgnenud esimese aasta vältel uut kooselu kohordis 1924-1928 vaid kolm protsenti naistest, põlvkonnas 1964-1968 on vastav suhtarv aga kerkinud enam kui kolmandikuni ehk kümnekordseks. Hilisematel kestustel kumulatiivprotsendi suhteline kasv küll aeglustus, kuid tasemevahe jäi sellele vaatamata üsna märgatavaks.

Teiseks, esimesega tihedasti seonduvaks muutuseks on protsessi ajastuse nihkumine kestusvahemiku alguse suunas *resp* korduskoosellumuse noorenemine. Võrreldes omavahel vanemaid ja keskmisi kohorte, paistab esmaskooselu lõppu ja teiseskooselu algust lahutava ajavahemiku mediaankestus olevat lühenenud neljalt-viiekt aastalt nappi kolme aastani. Üldjoontes iseloomustab sama suundumus ka välispäritolu rahvastikku, kuigi peamist muutust kandvad põlvkonnad on erinevad.

Oluline on tähele panna, et kooselukarjäärile iseloomuliku kumulatiivsusel tõttu pole teiseskoosellumuse sedavõrd suure teisenemise põhjuseks mitte üksi käsitlusaluse protsessi enda ajastuses toimunud muutus, vaid ka kahe eelneva protsessi — esmaskoosellumuse ning kooselulagunemuse — samasuunaliste nihete kuhjumine. Kuivõrd tõenäosus korduskoosellu astuda on seda suurem, mida varem esmaskooselu laguneb, on nii esmaskoosellumise alanemine kui kooselu püsivuse vähenemine aidanud kaasa korduskoosellumuse sagenemisele. Põlvkondade võrdlemisel tuleb samuti

Joonis 7.12

Teiseskooselu ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

arvestada, et nooremates kohortides ei peegelda andmestik veel korduskoosellumise riski alanemist pikemalt kestnud kooselu lõppedes. Öeldut kokku võttes on suurem osa joonisel nähtavast teiseskoosellumuse intensiivsuse tõusust tegelikult kumulatiivse struktuurimõju ning selektiivsuse tulemus.

Peatüki lõpetuseks on paslik võrrelda küllalt erineva elukäiguga põlvkondade poolt kooselus veedetud aega viljakuse piires (siinkohal vanusvahemik 15-44). Küsitlusstatistika raames kogutud sündmuslugudest ühekuulise sammuga summeeritud kestusarvud näitavad, et vaatamata abielu ja vabaabielu püsivuse kahanemisele pole kooseluaastate koguarv vähenenud, pigem vastupidi. Nõnda hõlmas kooselu põlisrahvastiku sünnikohordis 1924-1928 selles rahvastikutaaste seisukohalt olulises vanusvahemikus keskmiselt 17.5 aastat. Järgnenud põlvkondades kestus pikenes, liikudes kohordivahemikus 1929-1948 selgesuunalise trendi 18.0 ja 18.8 aasta vahel. Kooselu kestuse üldise pikenemise taga on seisnud kaks vastassuunalist ja üksteist tasakaalustavat trendi. Ühelt poolt on kooselus veedetud aeg nooremas eas, eriti vanusvahemikus 20-24, kasvanud. Kooseluaastate arv on kasvanud ka vanusvahemikus 25-29, kuid jäänud muutumatuks järgmises. Vahemikus 35-44 on kooseluaastate arv seevastu vähenenud, mis viitab tõsiasjale, et korduskoosellumus korvab lahutumuse mõju vaid osaliselt. Elutee vaatenurgast on need muutused tähendanud kooselukarjääri raskuspunkti nihkumist noorema ea suunas. Osundatud tulemus kinnitab veel kord, et pole põhjust rääkida kooselu tähtsuse põhimõttelisest langusest, vaid selle vormide ja laadi teisenemisest.

8. RAHVASTIKU KURITEGEVUS

Rahvastiku aastaraamatu põhimõtteks on rahvastikutaaste tuumosa kõrval ühiskonnanahtuste laiemasse ringi kuuluvate protsesside hõlmamine, käesolevas väljaandes esindab taolisi sidusvaldkondi kuritegevus. Arvamusküsitluste andmetel on kuritegevus Eestimaal viimase kümnendi jooksul tervise ja majandusliku toimetuleku kõrval üheks kõige sagedamini rahva poolt esiletoodud probleemiringist ning allpool esitatav arvustik ainult kinnitab niisuguse suhtumise paikapidavust. Kuritegevuse tagajärjel sündinud ainelise ja isikukahju ning korrakaitsele kuluva mitmemiljardilise eelarveraha kõrval annab kuritegevuse tase üsna karmi hinnangu ühiskonna kõlbelisele palgele ja sotsiaalsele sidususele. Kaasaegne ainekäsitlus ei näe kuritegevust enam ammu mingi individuaalse patoloogia või äärenähtusena, vaid selles olemasolus ja vormides peegeldub lõppkokkuvõttes sotsiaalsete institutsioonide — alates perekonnast ning lõpetades riigiga — suutmatust toime tulla ühiskonna arengu poolt esitatud väljakutsetega.

Kuritegevuse alljärgnev käsitlus rakendab rahvastikukeskset vaatenurka, muidugi arvestades protsessi omapära ja andmeallikate võimalusi. Kuritegevuse kui olemuselt sageli varjatuks jääva nähtuse tegelikku ulatust on paljude teiste rahvastiku- ja sotsiaalprotsessidega võrreldes sootuks raskem mõõta. Kuritegevuse ulatuse hindamisel on põhilisteks andmeallikateks ühelt poolt sündmusstatistika poolt kogutav politseistatistika registreeritud kuritegude kohta ja teiselt poolt küsitlusstatistika kuritegude ohvriks langemise kohta (ohvri- ehk viktimoloogilised uuringud). Olulist kuritegevusalast lisateavet saadakse ka surmapõhjuste statistikast (tapmiste kohta), kriisikeskustest (pere- ja koolivägivalla juhtumid), *self-report* küsitlustest vastajate endi poolt toime pandud õigusrikkumistest (nt kooliõpilaste või vangide seas). Antud valdkonda kuuluvad ka õigusrikkujate kriminaalkarjääri uuringud, mille raames vaadeldakse kurjategijate elukäiku longituudselt pikema aja vältel.

Kaht põhiallikat iseloomustades on mõlemal eeliseid ja piiranguid, mis tingib protsessist tõepärase ettekujutuse saamiseks nende kombineerimise. Politseistatistika tugevaks küljeks on andmestiku mitmekülgsus ja pikaajalisus, nõrgaks pooleks aga informatsiooni puudumine kuritegude kohta, millest politseile ei ole teatatud. Politseistatistika sisaldab tüüpiliselt rohket teavet kuritegude ja süüdistatavate kohta, kuid selles praktiliselt puudub andmestik kuriteohvritest. Samuti on politseistatistika — eriti kuriteoliikide lõikes — tugevasti mõjustatud kehtivast seadusandlusest ega allu riikidevahelisele harmoneerimisele. Samuti tuleb arvestada inimeste valmisolekut kuriteost teatada, ning osa kuriteoliikide puhul (nt majanduskuriteod, narkokuriteod) olenevad näitajad tugevasti politsei suutlikkusest kuritegu välja selgitada. Viimane asjaolu võib lühikese aja jooksul märgatavalt muuta registreeritud

kuritegevuse absoluutarvu ning ühtlasi ka kuritegevuse struktuuri, ilma et tegelikult kuritegevus kuigi oluliselt muutuks. Seetõttu tasub kuritegevuse taseme hindamisel sündmusstatistika kaudu üldnäitajate kõrval käsitleda eraldi peamisi kuriteoliike.

Just osundatud piirangud andsid tõuke küsitlusstatistika kujunemisele valdkonnas, mida kuriteo ohvriks langemise küsimusis viiakse alates 1989 aastast läbi rahvusvaheliselt koordineerituna. Ohvriuuringu põhiväärtuseks on võimalus saada teavet ka niisugustest üksikisikute ja leibkondade vastu suunatud kuritegudest, millest politseile ei teatata. Oluline on rõhutada, et küsitluse kaudu kogutav informatsioon ei sõltu erisustest ega muudatustest kriminaalseadusandluses, mis seab mõistetavalt tõsise piirangu politseistatistika ajalis-ruumilisele võrreldavusele. Sel põhjusel peetakse ohvriuuringut sisuliselt ainsaks rahvusvahelises võrdluses usaldusväärseks infoallikaks.

Käesolev peatükk tugineb kuritegevusalase teabe mõlemale põhiallikale. Esmalt käsitletakse rahvastiku kuritegevuse pikaajalist trendi alates Eesti riigi loomisest, teises osas analüüsitakse kurjategijate sotsiaalseid tunnuseid kolmekümnendatel ja üheksakümnendatel ning süüdistatavate sotsiaaldemograafilise koosseisu muutusi viimasel kümnendil. Peatüki lõpuosas käsitletakse kuritegevust Eestis läbi viidud ohvriuuringute võtmes.

8.1. Registreeritud kuritegevuse üldtrend

Sarnaselt teiste aastaraamatus käsitletavate protsessidega iseloomustab ka registreeritud kuritegevust asjakohase andmestiku katkelisus ühelt poolt teabe olemasolu, teisalt aga aegride võrreldavuse tähenduses. Informatsioon registreeritud kuritegude kohta puudub täielikult esimese vene ja saksa okupatsiooni perioodi kohta, samuti viimase sõjaeelse iseseisvusaasta kohta, milline teave jäi võimuvahetuse tõttu publitseerimata.

Sõdadevahelise iseseisvusaaja, teise vene okupatsiooni ja taasiseseisvumisele järgnenud aastate andmestikud kuritegevuse taseme kohta pole reeglina võrreldavad, tulenevalt nii seadusandluse kui registreerimissüsteemi erisustest. Nõnda hõlmab sõjaeelne süüteo- ja süüdistatavate statistika ka niisuguseid juhtumeid, mis on hilisemal ajal liigitatud haldusõigusrikkumiseks ning mille üle pole arvestust peetud. Vahest veelgi olulisemana tuleb aga arvestada soovi veneaegset kuritegevusstatistikat ideoloogilistel kaalutlustel ilustada, mistõttu paradoksaalselt — hoolimata totalitaarriigi jõustruktuuride äärmiselt suurest mõjujõust ning andmestiku täielikust salastatusest — ei võimalda tollane statistika kuritegevuse taseme ning selle muutuste kohta kuigivõrd usaldusväärset pilti luua.

Osundatud võrdlusraskuste tõttu jaguneb registreeritud kuritegevuse trendikäsitus mitmeks eraldiseisevaks alalõiguks. Varasemate peatükkide taustal loob terava kontrasti ka üldkordajaga piirduv näitajasüsteem, mis koos aegride harmoneerimistarbega rõhutab kaasaegsete andmekorralduspõhimõtete rakendamise vajadust väljaspool rahvastikustatistika tuumvaldkonda.

8.1.1. Sõdadevaheline ajajärk

Kuritegevuse kohta kogus ja üldistas vabariigi algusaastatel teavet politsei, aga 1924 aastast viidi kriminaalstatistika pidamine ning asjakohane metodoloogiline arendustöö üle Riigi Statistika Keskbüroosse. Alates kahekümnendate aastate keskpaigast avaldati registreeritud kuriteosündmusi hõlmavat informatsiooni regulaarselt kuukirjas "Eesti Statistika". Lisaks selgitati teemakohastes artiklites andmekogumise põhimõtteid ja tegureid, mis võisid kuritegevusstatistikat mõjutada, tüüptabelites näidati politsei poolt registreeritud süütegude arv olulisemate kuriteoliikide kaupa, sealhulgas regionaalses ja sesoonses lõikes. Samuti avaldati analüüse süüdimõistetute koosseisu ja vangide kohta, sealhulgas keskeid rahvastikutunnuseid kaasates, ning kohtute tegevuse kohta.

Statistika Keskbüroo väljaannetele tuginedes esitab joonis 8.1 süütegude³ arvu aastatel 1919–1938, millest ilmneb kaks suuremat arengujärku näitarvu dünaamikas. Esiteks leidis kuni kahekümnendate aastate keskpaigani aset politsei poolt registreeritud sündmuste arvu kiire ja kokkuvõttes ulatuslik tõus. Viie esimese iseseisvusaasta jooksul suurenes süütegude arv enam kui kaks korda, ületades 1924 aastal kuuekümmne tuhande juhu piiri. Suhtväljenduses vastab taolisele süütegude sagedusele enam kui viissada sündmust kümne tuhande elaniku kohta ehk ühtlase jaotuse korral ligikaudu üks süütegu iga kahekümne inimese kohta, imikud ja raugad kaasa arvatud.

Osundatud suundumuse tõlgendamisel tuleb muidugi silmas pidada, et lisaks protsessi tegelikule suundumusele peegeldab politseistatistika alati mitmesuguseid kõrvaltegureid, sealhulgas seadusandluse teisenemist, rahva aktiivsust kuritegudest teatamisel ja õiguskaitseasutuste töö tõhusust. Kaasaegsed autorid on pidanud viimast küllalt oluliseks kui mitte määravaks registreeritud kuritegevuse suurenemise tõukejõuks Eesti riikluse algaastatel [Susi 1926].

Eesti politsei loomispäevaks peetakse 12. novembrit 1918, mil Tallinnas võeti politseiasutused Saksa okupatsioonivõimult üle. Tollane olukord oli kahtlemata keeruline — politsei ülesehitamist ja üldisemas plaanis korra makspanekut pidurdas alanud Vabadussõda ning sõjategevuse kandumine suurele osale riigi territooriumist. Sõjapingutusele lisaks ilmnes ka teatud raskusi inimeste leidmisel, sest mitte kõik tsaariaegsed politseinikud ei sobinud/soovinud asuda Eesti riigiteenistusse. Politseinike arv kasvas märgatavalt alles pärast Vabadussõja lõppu — 1919 aastal oli teenistuses 1460 politseinikku, kaks aastat hiljem oli neid tuhande võrra rohkem [Krikk 2001].

Politsei tegevuse tõhususe suurenemisest annab muuhulgas tunnistust kuritegude avastamismäära tõus mitmete kuriteoliikide osas 1920 aastate algupoolel. On tõenäoline, et taoline areng kasvatas elanikkonna usaldust politsei vastu, mis omakorda soodustas aktiivsemat kuritegudest teatamist. Samuti aitasid mitmed edusammud kuritegevuse vastu võitlemisel mõneti

³ Statistilise arvestuse aluseks olev tollane süüteo mõiste hõlmas lisaks kriminaal-kuritegudele ka väärtegusid ehk tänases mõistes haldusõigusrikkumisi

paradoksaalselt kaasa registreeritud süütegude arvu tõusule — sobivaks näiteks võib tuua hobusepasside sisseseadmise, mis vähendas hobusevarguste arvu paari aastaga pea kümnekordselt, kuid teisalt lisas küllalt arvuka uue süüteoliigina passirezhiimi rikkumise.

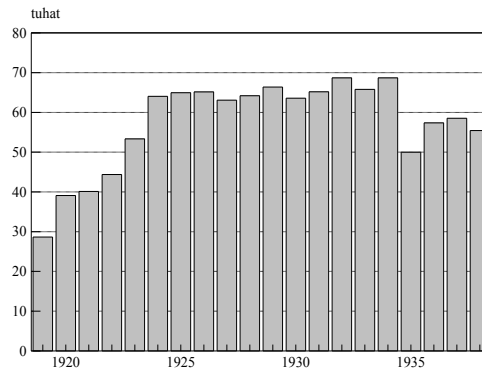
Kahekümnendate aastate keskpaigast püsis registreeritud süütegude arv järgneva kümmekonna aasta vältel suhteliselt stabiilsena. Aastakeskmisena liikus sündmuste arv 65 tuhande piirima lähedal, väiksemat ülesvõnget võis täheldada majanduskriisi ajal 1930 aastate algul. Süütegude arv ning üldkordaja vähenesid järsult 1935 aastal — langus eelnenud aastate keskmise suhtes oli kolmandiku ümber. Languse peamise põhjusena on viidatud uue karistusseadustiku jõustumisele, mis sanktsioonide karmistamise kaudu avaldas preventiivset mõju kutselistele kurjategijatele ja sundis need ajutiselt “äraootavale” seisukohale. Konjunktuurse lisamõjurina on kaasaegsete poolt samuti nimetatud kriisiraskuste ületamist ja uue majandusliku tõusu algust [Raid 1939a]. Kuigi osundatud allavõnke järel süütegevuse tase mõnevõrra tõusis, jäi registreeritud sündmuste arv 1930 aastate teisel poolel püsivalt madalamaks kui eelnenud aastatel. See suundumus annab tunnistust kuritegevusaktiivsuse langusest ja ühiskondliku turvalisuse paranemisest, muuseas tuli politsei oma ülesandega toime ka varasemast väiksema arvu korraldajate abil [Krikk 2001].

Osundatud üldnäitajate käsitlemisel tuleb silmas pidada, et süütegude valdava enamiku moodustasid suhteliselt piiratud ühiskonnaohtlikkusega rikkumised, sealhulgas üleastumised mitmesugustest heakorda ja tervishoiunõudeid reguleerivatest määrustest. Rahvastiku vaatenurgast kõige olulisemale — isikuvastaste kuritegude — arvele langes ajavahemikus 1919–1938 süütegude koguarvust vähem kui kümnendik, täpsemalt liikus suhtarv suurusjärgus 6–9 protsenti.

Omaette tähelepanu väärivad selles rühmas kindlasti inimeluvastased teod, mis kuritegevuse kõige traagilisema ja väiksema latentsusega ilminguna on tihtipeale ühiskondliku turvalisuse paremini võrreldavaks indikaatoriks kui mitmesugustest struktuuriteguritest mõjutatud kuritegude üldarv. Kuigi tapmine näib suhteliselt selgepiirilise kategooriana, tuleb siiski ka selle puhul tähele panna sündmuse registreerimise üksikasju. Üks levinumaid registreerimisega seotud probleemidest on näiteks tapmiste ja tapmiskatsete kooskäsitlemine, samuti tapmiskatse ja (üli)raske kehavigastuse eristamine, millistest puudustest pole vaba ka Eesti omaaegne politseistatistika [Susi 1926; Raid 1939]. Teiseks ja sageli usaldusväärsemaks allikaks inimeluvastase kuritegevuse kohta on suremusstatistika, mille raames tuuakse vägivaldsete surmade ühe alaliigina

Joonis 8.1

*Registreeritud süütegude arv
1919–1938*

välja teise isiku poolt põhjustatud surmajuhud, sealhulgas üllaske kehavigastuse tekitamise tagajärjel asetleidnud surmad.

Kuigi kummaski nimetatud allikas ei lange sündmuste arv arvestuspõhimõtte erisuse tõttu kokku, saab nende põhjal siiski kujundada tõepärase pildi tapmiskuritegevusest sõdadevahelisel iseseisvusajal. Protsessi suundumuse seisukohalt väärrib rõhutamist, et vastupidiselt registreeritud süütegude üldarvule näitab tahtlike tapmiste ja tapmiskatsete arv langustrendi juba kahekümnendate aastate algusest peale. Kõige rohkem registreeriti asjaomaseid kuritegusid aastatel 1920–1921, edasi leidis aset inimeluvastase kuritegevuse suhteliselt kiire vähenemine. Registreeritud tapmiskuritegude arv kolmekümnendatel oli ligi kaks korda madalam kui vahetult pärast Vabadussõja lõppu, majanduskriisi kõrgpunktis (1932) toimunud ülesvõnke järel fikseeris suremusstatistika aastakeskmisena püsivalt alla poolesaja tapmisjuhu, suhtväljenduses vastas sellele kolm–neli sündmust saja tuhande elaniku kohta.

Ehkki lähimineviku vägivallaline taustal võib tapmiskuritegevuse tollane tase Eestis paista üsna ideaalilähedane, on seda teiste riikidega võrreldes pigem kõrgeks kui madalaks hinnatud. Sõdadevahelist tapmiskuritegevust põhjalikult käsitlenud Martti Lehti rühmitas Eesti kõrge inimeluvastase kuritegevusega riikide hulka, mis hõlmab geograafiliselt Euroopa idaosa, vastandina madala tapmiskuritegevusega Skandinaaviale ning Lääne- ja Kesk-Euroopale. Mainitud piirkonnas liikus tahtlike tapmiste suhtarv XIX sajandil ning XX sajandi esimesel poolel ühe juhu piirimail saja tuhande elaniku kohta [Lehti 2001]. Viidatud analüüs Tallinna-Haapsalu ringkonnakohtus arutusel olnud süüasjade (1919–1938) põhjal on samuti heaks näiteks kuritegevuse rahvastikupõhisest käsitlusest, mille raames on välja toodud sõdadevahelise kuritegevuse seos demograafilise ülemineku ajal sündinud suurearvulise rahvastikupõlvkonna liikumisega ja sotsialiseerumisega ning kuritegevuse erisused rahvastikurühmade vahel.

8.1.2. Sõjajärgne periood ja kaasaeg

Teise maailmasõja järgse ajavahemiku osas peab kuritegevuse käsitlus arvesse võtma radikaalselt teisenenud sotsiaalset konteksti. NLiidu ideoloogias ja propagandas peeti kuritegevust “kodanlikuks igandiks”, mis eksisteerib sotsialismi ajal valdavalt eelneva ajastu aegamööda väljasureva pärandina. Kuna tegelikkus taolist teesi kinnitada ei suvatsenud, tuli avalikkus kuritegevusalasest informatsioonist võimalikult kaugel hoida nagu reeglina rahvastikuteabest. Nõnda kuulus kuritegevusstatistika kuni 1980 aastate teise pooleni kategooriasse “salajane” (niiõelda tavalised kuriteod: vägivald, vargus, huligaansus jt) või koguni “täiesti salajane” (majanduskuriteod, korruptsioon, valuutakuriteod, narkokuriteod jt võimude jaoks tundlikud kuriteoliigid). Seatud piiranguid arvestades koostas Siseministeerium võimuaparaadi kõrgema hierarhiatasandi informeerimiseks regulaarset andmekogumikku, mis esitas aasta jooksul

registreeritud ja avastatud kuritegude arvu peamiste kuriteoliikide kaupa, sealhulgas regionaalses lõikes.

Rangest salastatusest hoolimata või õigemini küll kokkuvõttes just selle tõttu iseloomustab veneaegset kuritegevusstatistikat sõjaeelsega võrreldes tublisti madalam usaldusväärsus. Statistikat mõjutasid poliitilised kampaaniad, võimuvahetused Kremlis jt subjektiivsed asjaolud [Leps 1991]. Kuritegevuse andmete kasutamine korrakaitseasutuste töö hindamisel lõi paratamatult pinna teabe tahtlikule moonutamisele ehk näitajate “parandamisele”. Andmetega manipuleerimise eesmärgiks paistis olevat soov näidata kuritegevuse taset stabiilse või vähenevana ning kuritegude avastamise protsenti võimalikult kõrgena. Selle saavutamiseks püüti raskestiavastatavad kuriteod jätta võimalusel registreerimata, esmajoonel puudutas see vargust kui suhteliselt levinud ja kergemat laadi kuritegu. Ametliku teabe kohaselt iseloomustas miilitsa tööd uskumatult kõrge efektiivsus — näiteks 1980 aastate algul avastati salajastest vargustest Eestis tervelt 98 (sic!) protsenti. Mõistagi oli niisuguse tulemuse saavutamine võimalik üksnes paberil.

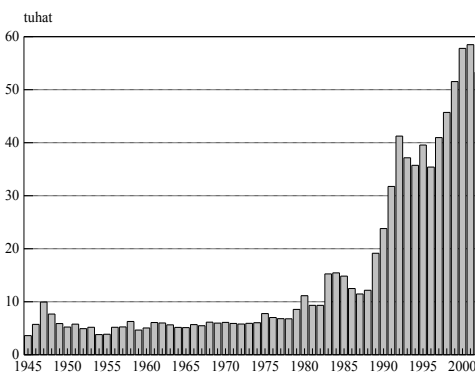
Nimetatud ja teistel sarnastel põhjustel tuleb joonisel 8.2 kujutatud kuritegude üldarvu suhtuda küllalt tõsise reservatsiooniga, samas pole põhjust näitaja dünaamikast täiesti mööda minna. Nõnda on esimestele sõjajärgsetele aastatele tunnuslik registreeritud kuritegude arvu kiire tõus, mis jõudis kõrgpunkti aastal 1947. Sel aastal lähenes Eestis registreeritud kuritegude arv kümnele tuhandele. Sõjajärgse laose

ning käivitunud (kotipoiste) massilise sisserände kõrval tuleb tollase kuritegevuspildi mõjusa tegurina arvestada repressiivaparaadi poolt laialdaselt rakendatud rahvavaenlase otsimist ja kuriteokoosseisude fabritseerimist, teisisõnu elanikkonna kriminaliseerimist. Kõrgpunktile järgnes seitsme-kaheksa aasta vältel registreeritud kuritegude arvu enam kui kahekordne vähenemine, pärast sõjajärgse perioodi madalaim ametlikult registreeritud kuritegevuse tase fikseeriti 1954 aastal (3,8 tuhat kuritegu). Sotsiaal- ja majandusolude esmase stabiliseerumise kõrval võib osundatud languse üheks tõukejõuks pidada massirepressioonide ära kukkumist, tõsi, totalitaartüüpi jõustruktuuride püsides.

Järgneva kahe kümnendi vältel iseloomustas kuritegude arvu aeglane, aga järjekindel kasvusuundumus. Kuivõrd samal ajal kasvas sisserände toel jõudsalt ka Eesti rahvaarv, jäi kuritegevuse üldkordaja 1970 aastateni enam-vähem muutumatuks. Sealpeale võib täheldada registreeritud kuritegevuse kõigi üldnäitajate tõusu ning seitsmekümnendate teisel poolel fikseeriti Eestis

Joonis 8.2

Registreeritud kuritegude arv
1945-2000

keskmiselt üle kaheksa tuhande kuriteo aastas. Kaheksakümnendate algul kerkis asjaomane näitarv viieteistkümmne tuhandeni, ületades kümme aastat varasema taseme peaaegu kolm korda.

Andmerekord ilmneb samuti kuritegevuse registreerimispraktika *resp* andmemoonutamise mõju, mis kohati protsessi tegelikku suundumust ületas. Nõnda kaasnes Andropovi võimuletulekuga kontrolli karmistamine miilitsa töö üle, mis avaldub registreeritud kuritegude arvu hüppelises suurenemises — Brezhnevi viimase eluaastaga võrreldes fikseeriti 1983 aastal sündmusi kolme viiendiku võrra rohkem, ootuspäraselt kaasnes sellesuunalise nihkega kuritegude avastatismäära langus. Pole tarvis olla eriline asjatundja mõistmaks, et kuritegevuse üldnäitajate kasv 1970 ning 1980 aastate algul on ametlikus statistikas ilmselt alahinnatud.

Kuritegevuse registreerimise mõningasest korrastamisest johtuva ülesvõnke järel tõusutrend peatus ning asendus aastatel 1986–1987 langusega, mida vahetevahel seostatakse 1985 aastal jõustunud range alkoholipoliitikaga. Nimelt pannakse märkimisväärne osa — kaheksakümnendatel aastatel keskeltläbi veerand — kuritegudest toime alkoholijoobes. Kaudselt kõneleb niisuguse oletuse kasuks tõsiasi, et suhteliselt kõige enam vähenes neil aastatel vägivallakuritegevuse ja huligaansuse tase — just niisugused kuriteod on enam kui pooltel juhtudel toime pandud alkoholijoobes. Muidugi ei tähenda taoline seos, et alkoholi tuleks pidada kuritegevuse põhjuseks. Pigem kujutab alkohol endast katalüsaatorit, mis soodsale pinnasele sattudes suurendab kuriteo toimepanemise tõenäosust. Naaberriik Soome pakub alkoholipoliitika seosest kuritegevusega paradoksaalse näite, kus XX sajandi kõrgeimad kuritegevusnäitajad iseloomustasid just keeluseaduse aastaid [Lehti 2001].

Registreeritud kuritegevuse jõuline kasvutrend taastus aastal 1989. Järgneva kolme-nelja aasta jooksul jõudis korrakaitse poolt fikseeritud sündmuste arv 40 tuhande piirimaile, millele suhtväljenduses vastas ligikaudu 2.5 kuritegu saja inimese kohta. Kuivõrd süstemaatiline statistikaga manipuleerimine oli tolleks ajaks lõppenud, peegeldab osundatud kasv tõepoolest kriminogeense situatsiooni teravnemist erilaadsete mõjurite toimetel. Niisugust olukorda tõlgendatakse siirdeajale iseloomuliku sotsiaalse desorganisatsiooni ilminguna, mis seletab kasvanud kuritegevust inimeste sisemiste normide ja riikliku kontrolli nõrgenemisega [Saar *et al* 2003].

Taolises seisukohas on kahtlemata oluline annus tõtt, kuid samas tuleb tähele panna, et ühiskonna suletusest ülesaamine ning võimaluste avardamine — ülepiirilise vabadus, rahvusvahelised kaubavood, majanduskeskkonna teisenemine, materiaalsete väärtuste hulga suurenemine jpm — suurendas objektiivselt kuritegevuse sihtmärkide tegevusareeni. Kuritegude toimepanekut soodustanud faktoritena, mis vene ajal olid ühiskonnakorralduse poolt latentssesse olekusse tõrjutud, kerkisid möödunud kümnendi algul esile töötus, vaesus ning teised sotsiaalse deprivatsiooni vormid. Oma panuse kuritegevuse tõusu andis ka organiseeritud kuritegevus, mille laialdaseks arenguks puudusid varem eeldused. Eesti puhul tugevdas kõigi taoliste tegurite mõju riikluse katkelisus, mis tähendas muuhulgas uute korrakaitseasutuste loomist miilitsa jt

veneaegsete struktuuride asemele. Nõnda pole ootamatu, et kuritegevuse levikuga paralleelselt toimus avastamisnäitajate kiire langus, mis jõudis madalaimale tasemele aastatel 1991–1992 (tollal suudeti avastada vaid 17 protsenti registreeritud kuritegudest).

Üheksakümnendate keskpaigas kuritegevuse üldnäitajad stabiliseerusid, liikudes mitme aasta vältel 35–40 tuhande sündmuse vahemikus. Aastast 1997 võib aga täheldada registreeritud kuritegude arvu ja üldkordaja uut tõusulainet, mis jätkus aastatuhande vahetuseni. Aastatel 2001–2002 registreeris politsei 57–58 tuhat kuritegu, mis ületab siirdeaja alguse taseme ligikaudu kahe viiendiku võrra. Tuleb tähele panna, et võrreldes Eesti taasiseseisvuse algusajaga iseloomustab viimast tõusu paljuski erinev mehhanism. Üheksakümnendate teisest poolest võib rääkida kuritegevusega tegelevate institutsioonide, nende koosseisu ja töömeetodite järk-järgulisest stabiliseerumisest ja nende kasvavast aktiivsusest. See ilmneb muuhulgas avaliku korra ja ühiskondliku julgeoleku vastaste (sh narkokuritegevus), valitsemiskorralduste ja majanduslaste jms kuritegude (nt maksupettus, salakaubandus, ebaseaduslikud metsaraied jmt) arvu ja osakaalu suurenemisest [Saar *et al* 2003].

Mainitud kuritegevuse suurenemises peegeldub eelkõige riigi varasemast intensiivsem toimimine ja kontrolli tõhusamaks muutumine, mida kinnitab ka avastatismäära kasv. Tuleb märkida, et kuritegude arvu mõjutas tõusu suunas ka uute kuriteokoosseisude loomine seadusandja poolt (nt korduv sõidukijuhtimine alkoholijoobes), samuti kindlustuskaitse laiem kasutamine, mis suurendab kuritegude registreerimist. Kokkuvõttes väljendavad viimaste aastate arengud registreeritud kuritegevuses pigem riikluse arengut ja tugevnemist kui protsessi edasist hoogustumist.

Sotsiaalse konteksti, kuritegevuse registreerimispõhimõtete ja struktuuri eelkirjeldatud mitmejärgulise teisenemise tõttu on mõistlik osundatud üldnäitajaid ka sõjajärgse perioodi osas täiendada andmestikuga tapmise kui räge ja selgepiirilise kuriteoliigi kohta. Parema andmevõrreldavuse huvides toetub joonisel 8.3 kujutatud aegrida suremusstatistikale, mis sisuliselt tähendab tapmisohvrite suhtarvu aegrida. Politseistatistikas on osa surmaga lõppenud vägivallakuritegusid registreeritud üliraske kehavigastuse tekitamisena, kui juurdlus ei selgitanud kurjategija kavatsust ohver tappa. Motiivide eristamine on teadagi keeruline ja asjakohane kohtupraktika küllalt varieeruv, mis annab eelise suremusstatistikale kui objektiivsemale teabeallikale. Tasub seejuures tähele panna, et esitatud tapmisandmestik ei kajasta liiklusõnnetustes hukkunuid, mille puhul õnnetuse põhjustajat on kriminaalkorras karistatud.

Tapmiste kaudu esitatuna paistab kuritegevuse dünaamika mitmes aspektis teistlaadne, kui registreeritud kuritegevuse üldnäitajad paista lasevad. Kõige silmatorkavamaks erisuseks on tapmiste väga suur arv esimestel sõjajärgsetel aastatel, mil tapmiskuritegevuse tase ületab selgesti mistahes teisi vägivallalaineid Eesti lähiajaloos. Madala kuritegevusega Euroopa lääneosa rahvaste vastavaid näitarve ületab tapmiste suhtarv 1940 aastate lõpul ligi paarkümmend korda. Tegelikuses võib vahe olla isegi suurem, sest tolle perioodi statistika sisaldab suhteliselt palju määratlemata põhjusega vägivaldseid

surmajuhumeid, repressioonide põhjustatud inimkaotused ei kajastu aga arvustikus üldse.

Vahepõikena on huvitav lisada, et kuritegevuse ajaloo uurijad pole hinnanud tapmiste sagedust sedavõrd kõrgeks isegi keskajal, mida tavapäraselt iseloomustatakse kui eriti vägivallarohket ajastut, kus inimellu suhtumine oli tänasega võrreldes hoopis teistsugune [Elias 1994; Ylikangas, Karonen, Lehti 2000]. Tapmiskuritegevuse ulatus ei kajasta ilmselt kuritegevust selle tavapärasel mõistes, vaid peegeldab Eesti sovetiseerimisel rakendatud vägivallameetodeid. Taolise panuse eristamine kriminaalkuritegevusest eeldab mahukat arhiivitööd, mille ettevõtmine väljub käesoleva aastaraamatu ülesannetest, kuid on Eesti rahvastikuloo sõjajärgse tühiku täitmiseks kindlasti vajalik.

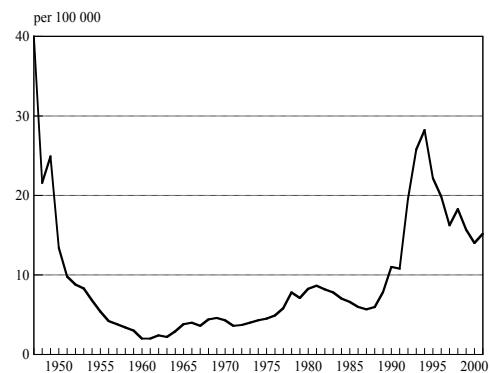
Sõjajärgse vägivallalaine kiire taandumine kestis 1950 aastate alguseni. Aastatel 1952–1953 ohvrite arvu vähenemine pidurdus, kuid tapmiskuritegevuse langussuundumus püsis kuni kuuekümnendate aastate alguseni. Tapmisohvrite aastakeskmine arv jäi sellal poolesaja piiresse, suhtväljenduses oli sündmuste sagedus üsna võrreldav 1930 aastatega. Pikemas perspektiivis ei osutunud taoline olukord aga kestvaks. Nõnda viitab joonis kuuekümnendate aastate keskpaigast uuele tõusule, milline joon tugevnes seitsmekümnendate teisel poolel. Vahepealse lainepõhjaga võrreldes kerkis tapmiste üldkordaja neil aastatel üle kahe korra.

Eesti lähimineviku tapmiskuritegevust seni kõige põhjalikumalt uurinud Martti Lehti peab nimetatud ajajärku tänapäevani kestva vägivallalaine alguseks, kus seostub tahtlike tapmiste väga kõrge tase ning rahvastikuareng, täpsemalt sisserränne ja suurearvulise välispäritolu rahvastiku kujunemine [1998]. Sisserränne tekitas erakordselt noore ning vahelduva rahvastikuga kooslusi, kus inimeste käitumist kontrollivate sotsiaalsüsteemide areng oli tugevasti pärssitud. Sisserrändaja staatusele lisaks on samas suunas toiminud ilmselt ka päritolumaalt kaasa toodud kogemus, sest tapmiskuritegevuse tase rändetagamaal on püsivalt olnud kõrgem kui Eestis.

Tulemusena on risk sattuda ühelt poolt tapmise toimepanijaks, teisalt aga selle ohvriks olnud Eesti nüüdisrahvastiku kahes peamises taasterühmas üle kolme korra erinev. Välispäritolu rahvastiku kõrge osakaalu tõttu kajastub see jõuliselt nii Eesti kogurahvastiku näitavates kui ka kuritegevuse piirkondlikes erisustes, põlis- ja välispäritolu rahvastiku kuritegevustrendide süstemaatilist lahuskäsitlust olemasolev arvustik paraku ei võimalda.

Joonis 8.3

*Tapmiste üldkordaja
1947–2000*

Möödunud kümnendi algul tegi Eesti tapmiskuritegevus läbi hüppelise tõusu, mis saavutas haripunkti 1994 aastal. Nimetatud aastal fikseeris statistika 423 tapmisest põhjustatud surmajuhtu, vastav suhtnäitaja lähenes 30 sündmusele saja tuhande elaniku kohta. Tuleb tunnistada, et tapmiskuritegevuse taolise kasvu poolest seisab Eesti koos Lätiga üsna lähedal Venemaale, mujal Kesk- ja Ida-Euroopa riikides on tapmiste sagenemine olnud hoopis väiksema ulatusega. Uurimismaterjalile põhinev analüüs näitab, et tapmiskuritegevuse taseme tõusule viis põhiliselt kolme tüüpi tapmiste arvu lisandumine [Lehti 1998].

Esiteks sagenesid joomingutüliga seotud tapmised, mida võib pidada ühiskondlike muutuste tõttu elust kõrvale tõrjutute kuritegevuseks. Teise võimsalt kasvanud ja samuti ainult teatud kitsama rahvastikurühmaga piirduva kuriteotüübi moodustab kurjategijate omavaheline vägivald. Kolmanda ja kõige olulisema muutuse põhjustas kasusaamise eesmärgil toime pandud kuritegevus ehk nn kasutapmine (röövmõrv, võlgade sissenõudmine, teise kuriteo varjamine, kättemaks jms). Ühiskonna seisukohalt on viimatimainitud kuriteotüüp kõige ohtlikum, sest puudutab kogu elanikkonda ja selle ohvriks langemist on raske ennetada. Samuti on kasusaamise eesmärgil toime pandud kuritegu sootuks raskem välja selgitada, kui hetkelises vihahoos toime pandud impulsiivtapmist.

Erinevalt registreeritud kuritegevuse üldnäitajatest on inimeluvastane kuritegevus alates 1990 aastate keskpaigast olnud valdavalt langusteel. Samasuunalist trendi võib täheldada ka teiste raskete isikuvastaste kuritegude, üliäärmiste kehavigastuste tekitamise ja vägistamise osas. Laineharjaga võrreldes on tapmiste arv vähenenud kaks korda ning jõudnud tänaseks tagasi kaheksaaja piirimaile. Situatsiooni paranemisele vaatamata on tapmiskuritegevuse suhtarv siiski veel üsna kaugel siirdeajale eelnenud aastate olukorrast, kõnelemata kuuekümnendatest või kolmekümnendatest. Madala kuritegevusega kindlustab see Eestile kahetsusväärset kõrge positsiooni riikidevahelises pingereas ning osutab indikaatorina teele, mis Euroopa tuumikriikide olukorrani jõudmiseks läbi käia tuleb.

8.2. Kurjategija iseloomustus

Kriminaalpoliitika vaatenurgast on kuritegevuse taseme kõrval vähemalt sama oluline kurjategija kujunemine ja päritolu. Nagu enamik ühiskonnanahtusi, pole ka kuritegevus jaotunud rahvastikus ühtlaselt, vaid ilmutab suuremat või väiksemat koondumist teatud rühmadesse. Ühelt poolt võimaldab taolise koondumuse tundmine mõista kuritegevuse kui tagajärje seost erilaadsete sotsiaalsete mõjuritega, teisalt aga suunata jõupingutusi ja ressursse protsessi ohjeldamiseks. Üldisemas plaanis annab kurjategijate profiil märku asetleidvast kihistumisest, sest suuresti just kriminaal- ja justiitsüsteemi kaudu leiab aset teatud rahvastikurühmade sattumine ühiskonna ääremaale.

Teave kuritegusid toime pannud isikute kohta pärineb peamiselt kahest allikast. Politseistatistika sisaldab andmeid isikute kohta, kelle suhtes on läbi viidud eeluurimine, esitatud süüdistus ja kelle kriminaalasi on üle antud kohtule.

Kohtustatistika annab informatsiooni kohtualuste ja kohtutes süüdimõistetute kohta. Informatsiooni kogumise vahendiks on mõlemal juhul süüdistatava või kohtualuse kaart, mis fikseerib põhitunnused isiku ja toimepandud kuriteo kohta. Põhimõtteliselt võib kohtustatistikat pidada kahest allikast täpsemaks, kuna see arvestab vaid tõestatud süüid, samuti võib kohus menetluse käigus kuriteo ka ümber kvalifitseerida, kuid järelduste suund sellest reeglina ei olene. Järgnevalt vaadeldakse kohtustatistika alusel süüdimõistetute sotsiaal-demograafilist koostist kahel ajamomendil, aastatel 1937 ja 1998 [Shumakov 1938; Politseiamet 2001; Justiitsministeerium 1999]. Esimene võrdlusaasta esindab sõjaeelse iseseisvusaia lõpuks kujunenud olukorda, teine peegeldab situatsiooni pärast taasiseseisvumisele järgnenud esmaste muutuste läbimist. Vahepealset vene aega pole käsitletud asjaomase teabe ebapiisava usaldusväärsuse tõttu.

Kuriteo toimepanemise eest mõisteti süüdi 1937 aastal 7254 isikut ning 1998 aastal 8267 isikut. Kõrvutamine eelnevas alapeatükis esitatud registreeritud kuritegevusega näitab, et süüdimõistetute arv on mõlemal puhul kuritegude arvust tublisti väiksem. Selle põhjuseks on asjaolu, et informatsioon kurjategijate kohta kajastab ikka vaid avastatud kuritegevust. Väikese kahju tekitanud kuritegudest politseile sageli ei teatata ning seetõttu jäävad nad registreerimata, lisaks jääb suur osa registreeritud kuritegudest avastamata, peamiselt varguste osas⁴. Kuivõrd kurjategijate märgatav osa paneb kuritegusid toime korduvalt, võib arvata, et paljude kuritegude avastamata jäämise kiuste võetakse enamik kurjategijaid siiski varem või hiljem mõne kuriteo eest vastutusele. Kurjategijate arvu teeb väiksemaks ka asjaolu, et mitme eriliigilise kuriteo toimepanemisel on isik arvestatud vaid üks kord, kõige raskema kuriteoliigi järgi.

Joonis 8.4 esitab kurjategijate jaotuse kahe rahvastiku põhitunnuse, soo ja vanuse lõikes. Nagu mujalgi ilmneb ka Eestis kurjategijate väga tugev soodisproportsioon, mis paistab olevat aja jooksul isegi süvenenud. Nõnda moodustasid mehed süüdimõistetutest 1930 aastate lõpul 83 protsenti, möödunud kümnendi lõpul ulatus tugevama poole osakaal 92 protsendini. Kuigi leidub mitmeid kuriteoliike (eelkõige majanduskuritegevus), kus naised annavad keskmisest kaks-kolm suurema panuse, on kuritegevus soorollide lähenemistendentsile vaatamata jäänud meeste pärusmaaks. Vahepõike korras võib märkida, et raskete isikuvastaste kuritegude vallas on naiste panuse pikaajaline langus seotud vastsündinu/lapse tapmise marginaliseerumisega, mis kahekümnendatel aastatel küündis kohati saja juhuni aastas [Susi 1926]. Kuna meesülekaalu, ehkki mitte alati nii tugevat, võib täheldada ka riskikäitumise muudes väljundites (õnnetusjuhtum, enesetapp), pole alust pidada kuritegevuse meestekeskust mingiks omaetteseisvaks nähtuseks, vaid ühiskonda ja inimtegevust läbiva sügavama soorisuse kajastuseks.

⁴ Sõjaeelses andmestikus lisab erisust süütegijate kõige arvukama liigi — üleastujate kõrvalejätmine [Shumakov 1938].

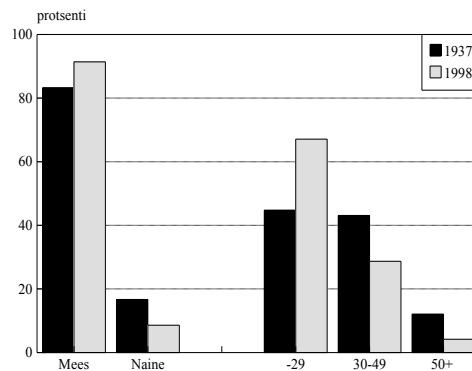
Vanusrühmiti on kuritegevusele iseloomulik tugev koondumine nooremaelise rahvastiku hulka. Kuigi rakendatud vanusskaala erisus võrdlusaastatel ei võimalda protsessi vanussõltuvust üksikasjalikult eritleda, haarab kuritegevus selgesti ühiskonna elujõulisemat ja ettevõtlikumat osa. Süüdimõistetute seas andsid mõlemal ajamomendil tooni kahekümnendates eluaastates noored ja teismelised, vanemaaliste osatähtsus üldarvus ning kuritegelik aktiivsus oli aga võrdlemisi tühine. Tähelepanuväärse suundumusena toob joonis esile osundatud vanuskoondumise küllalt märgatava tugevnemise viimase 50–60 aasta vältel ehk teisiti öeldes kurjategijate kontingendi noorenemise. Nõnda moodustasid alla kolmekümneaastased süüdimõistetute koguarvust 1930 teisel poolel vähem kui poole (45 protsenti), 1990 aastate lõpuks ületas aga vastav suhtarv kahe kolmandiku piiri (68 protsenti). Süüdimõistetute mediaanvanus oli sõjaeelsel võrdlusaastal 31.6 aastat, järgnenud poolsajandi kestel nihkus see ligikaudu kümme aasta võrra nooremisse ikka. Vanglapopulatsioonist moodustasid alla 30-aastased 1990 aastatel veidi enam kui poole.

Rahvastikuarengu laiemas raamistikus ei kujuta kuritegevuse noorenemine endast midagi erandlikku, vaid on üsna sarnane peremoodustuse, seksuaalsuse, vanematekodust lahkumise või sündimuse ajastusmuutusega. Kuritegevuse puhul väljendub noorenemistendents ilmekalt alaealiste kriminaalaktiivsuse tõus. Sõjaeelsel võrdlusaastal moodustasid kriminaalõiguslikult alaealised (alla 18-aastased) süüdimõistetute koguarvust vähem kui kaks protsenti. Üheksakümnendate lõpul langetas kohus igal aastal süüdimõistva otsuse enam kui pooleteise tuhande noore suhtes, suhtväljenduses ulatus alaealiste osakaal 15–18 protsendini süüdimõistetutest. Positiivse märgina võib siiski täheldada, et alates 1970–1980 aastatest pole alaealiste esindatus kohtualuste hulgas enam oluliselt suurenenud [Leps 1991].

Suhtestatuna rahvaarvu ületas kuritegevuse intensiivsus 16–17 aastaste noorte hulgas möödunud kümnendil kõiki ülejäänud kohtustatistikas eristatud eärühmi, kaasa arvatud 18–24 aastased. Igal aastal sai kuriteo eest kohtulikult karistada kolm sajast kuueteist-seitsmeteistkümmne aastast noorest. Arvestades ülalkirjeldatud soodisproportsiooni, mis kehtib ka alaealiste puhul, on vastav näitav noormeeste hulgas pea kaks korda kõrgem kui neidudel. Kui silmas pidada veel seda, et alaealised panevad tüüpiliselt toime kergemaid kuritegusid, mille avastamismäär kipub olema keskmisest madalam, paistab õigusrikkumine noorte hulgas olevat üsna laialt levinud. Tavapäraselt seostatakse seda

Joonis 8.4

Süüdimõistetute sugu ja vanus
1937 ja 1998

sotsialiseerumise ja ühiskonnas oma koha leidmise raskustega ning vanematekodust ja laiemast kasvuümbrusest saadud mõjustustega [Madisson 1926; Falck 1998].

Kriminaalpoliitika seisukohalt on äärmiselt oluline, et noores eas süüdimõistetute jaoks jääks esmane kokkupuude kriminaal-justiitsüsteemiga ühtlasi viimaseks ega avaks korduvkuritegevuse ahelat. Viidatud proportsiooni kindlakstegemise ning jälgimise kindlustab põlvkondliku vaatenurga ja sündmusloolise käsitluse kasutuselevõtt kuritegevusalases andmekorralduses, sarnaselt Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega [Petersilia 1980; Stattin, Magnusson 1991; Carcach 2002]. Eestis saab antud kontekstis viidata 1985-1999 aastal toimunud noorsookurjategijate kohordi longituuduurimusele ja hiljutisele doktoritööle [Saar 2003]. Laiema representatiivse andmekogumisülesande püstituseni pole seni jõutud.

Eesti rahvastikupildi seisukohalt keskset kurjategijate jaotust põlisuse *resp* päritolumaa järgi olemasolev arvustik korrektselt välja tuua ei võimalda, kuivõrd vastavat rahvastikutunnust pole andmekogumisel rakendatud politsei-, kohtu- ega vanglastatistikas. Andmekorralduslikus plaanis osutab see metodoloogilise koordineerimise nõrkusele õigusstatistika vallas, mis muuseas avaldub eri institutsioonide poolt kogutud teabe piiratud ühilduvuses ka paljude teiste isikutunnuste lõikes. Taasiseseisvumisele järgnenud kümnendi kuritegevusarengut üldistava koguteose autorid hindavad situatsiooni koguni protsesse kajastava riigistatistika puudumisena käsitluseluses valdkonnas, mida tänane ametkonnakeskselt kogutav informatsioon ei asenda [Saar *et al* 2003]. Tagasiviite korras aastaraamatu alguspeatükile võib tõdeda, et taoline koordineerimise nõrkusest või koguni puudumisest johtuv seisund pole erandlik, vaid iseloomulik üsna mitmele olulisele eluvaldkonnale.

Põlisustunnuse aseainena on võimalik kasutada rahvusliigitust, mis annab asjaomase diferentsatsioonist Eesti rahvastikuloo omapära tõttu siiski piisavalt tõepärase pildi. Kuivõrd sõjajärgne statistika kurjategijate rahvastikust süstemaatiliselt ei eristanud, saab nimetatud ajajärgu osas tugineda Martti Lehti tapmiskuritegude uurimis- ja kohtumaterjali analüüsile [2001]. Suhtestatuna rahvaarvuga ilmnevad tollal märkimisväärsed erisused tapmiskuritegevuse intensiivsuses eestlaste ja tollaste vähemusrühvuste vahel.

Nõnda ilmutasid sakslased ja rootslased enamusrühvusest 3–6 korda väiksemat kuritegelikkust aktiivsust. Huvitav on märkida, et rootslaste puhul pole erisust võimalik taandada eakamale vanuskoostisele, kõrgele sotsiaalsele positsioonile ega jõukusele. Eestlastega võrreldes madalamat kuritegevusintensiivsust võib eeldada ka kahe ülejäänud vähemusrühvuse — juutide ja lätlaste puhul —, kes ei figureerinud süüalustena üheski tapmiskuriteos. Enamusrühvusest kolmandiku võrra sagedasem oli tapmiskuritegevus venelaste hulgas, kuid tuleb silmas pidada, et analüüsitud materjal ei hõlmanud tollase Eesti kõrgeima kuritegevustasemega maakondi Petseri- ja Virumaad. Kaasaja taustal on osundatud tulemus tähelepanuväärne ning rõhutab omalt poolt sügavat erisust vähemusrühvuse ja sisserännanute vahel, kelle puhul on üldreeglikult põlisrahvast tugevalt kõrgem kuritegevuse tase.

Üheksakümnendate aastate lõpul moodustas põlisrahvastik süüdistatutest (kohtustatistika eristab süüdimõistetuid vaid kodakondsuse alusel) 55 protsenti, välispäritolu rahvastiku osakaal kuriteos kahtlustatavate isikute seas oli vastavalt 45 protsenti, mõõdetuna eestlaste ja mitte-eestlaste kaudu. Taasiseseisvumisele järgnenud aja jooksul on see vahekord nihkunud aeglaselt, kuid järjekindlalt välispäritolu rahvastiku kasuks. Kümnendi algul moodustasid sisseännud ja nende järelpõlv kuritegudes süüdistatavatest 41 protsenti, tänaseks on vastav suhtarv kasvanud viie-kuue protsendipunkti võrra.

Osundatud üldproportsiooni kõrval tuleb kindlasti tähele panna märgatavaid erisusi kuriteoliigiti. Välispäritolu rahvastiku osakaal ulatus isikuvastastes kuritegudes 53 protsendini, tahtlikke tapmisi toime pannud isikute hulgas aga koguni 63 protsendini, mis tähendab kolm korda sagedasemat osalust inimeluvastases kuritegevuses (2001). Võrreldes suhtarvuga kogurahvastikus on välispäritolu rahvastik ülesindatud samuti varguse, röövimise, kehavigastuste tekitamise, huligaansuse ja mitme teise kuriteoliigi puhul. Sisseännanute kõige tugevam ülekaal on täheldatav narkokuritegudes, kus nende "panus" ulatub 82 protsendini. Ka prostitutsiooniga tegelejatest kuulub hinnanguliselt umbes neli viiendikku välispäritolu rahvastiku hulka, politsei andmetel kuuluvad ka organiseeritud kuritegelikesse rühmitustesse valdavalt mitte-eesti päritolu isikud [Saar *et al* 2001; 2003]. Põlisrahvastiku kuritegelik aktiivsus omakorda ületas välispäritolu rahvastikku liikluskuritegude, majandus- ja ametialaste kuritegude ning riisumiste toimepanemisel. Põlis- ja välispäritolu rahvastiku kuritegevuse erinev laad kajastub ka määratud karistustes. Selle tulemusena eestlased, kes moodustavad arvulise enamuse kuritegude toimepanijatest, ei moodusta enamust vanglakontingendis.

Väärib rõhutamist, et kuritegevuse kirjeldatud põlisuserisus ei ole välja kujunenud viimasel kümnendil, vaid ulatub tagasi taasiseseisvumisele eelnevasse aega [Leps 1991]. Niisuguse järjepidevuse tõttu ei tule välispäritolu rahvastiku kõrgenenud kuritegeliku aktiivsuse põhjusi otsida siirdeühiskonna vastuoludest ja/või endise soodusseisundi minetamisest. Pigem on tegu immigrantrahvastikule tüüpilise joonega, mida võib täheldada enamikus sisseännumaades [Tonry 1997]. Lisateguriks võib pidada Eestisse saabumist aladelt, kus kuritegevuse tase on olnud pikemas ajaperspektiivis kõrgem kui vastuvõtumaal. Põlisuserisuse tähenduslikkus ei johtu aga nimetatud asjaoludest, vaid välispäritolu rahvastiku tavatult kõrgest osakaalust, mis avaldab otsustavat mõju üldise kuritegevuspildi kujunemisele Eestis.

Kuritegevuse demograafiline profiil ja kahe tublisti eristuva aktiivsusega suurrühma olemasolu esitab väljakutse kriminaalpoliitika korraldusele. Eesti tänast kuritegevuse kontrolli mõjutavad Euroopa Liidus kehtivad reeglid ja tavad, mis seavad esiplaanile inimese vabaduse ja demokraatlike põhiõiguste tagamise. Nõnda oli surmanuhtluse kaotamine karistusliku sanktsioonina ning selles asendamine eluaegse vanglakaristusega paratamatu, kuna surmanuhtlus ei mahu euroopalikus kultuuriruumis rakendatavate sanktsioonide nimekirja. Samasugune põhimõtteline seisukoht kehtib vanglakaristuse rakendamise sageduses, kus normiks on kujunenud väike vangide arv. Üldistatult määrab

Euroopa suhtumist kuritegevusse ja selle kontrolli kriminaalpoliitiline abolitsionism, mis seab eesmärgiks võimalikult väiksema riigipoolse sekkumise inimeste ellu ja võimalikult paljude käitumisviiside (tegude) dekriminaliseerimise. Tugevasti varieeruva kuritegeliku aktiivsuse oludes pole eri rühmade seisukohalt optimaalse meetmekompleksi leidmine lihtne.

Sotsiaalses plaanis kinnitab kurjategijate koostis tõsiasi, et nii minevikus kui tänapäeval kipuvad õigusrikkumised esindama vähem edukate pahupidist eneseteostust, ehkki arvandmed pole otseselt võrreldavad. 1920-1930 aastate Eestis on tõdetud kuritegevuse koondumist proletaarse päritoluga rühmadesse, eriti maarahvastikus [Lehti 2001]. Üheksakümnendate aastate kohtustatistika kohaselt moodustasid süüdimõistetute hulgas alg- ja põhiharidusega isikud ligi kolm viiendikku, mis ületab märgatavalt nende ülekaalu kogurahvastiku vastavates eärühmades. Teisalt piirdus kõrgharidusega isikute suhtarv kuritegudes süüdistatavate koguarvust 2–3 protsendiga, reaalse vanglakaristuse kandjate hulgas leidub kõrgharitud veel vähem [Justiitsministeerium 2002]. Arusaadavalt on erinev madala ja kõrgema haridustaseme isikute poolt toime pandud kuritegude laad.

Kinnipeetavate statistika osutab kurjategijate selektsiooni tugevnemisele sotsiaalsete karakteristikute alusel, mis avaldub muuhulgas kõige madalama haridusega isikute arvu ja osakaalu ligi kolmekordses tõusus möödunud kümnendil. Tugevnenud selektiivsusele viitab ka varemkaristatute osakaalu tõus süüdimõistetute hulgas, mis ulatub kahe viiendikuni. Pealiskaudsel vaatlusel võib taolise suundumuse põhjal jõuda järeldusele, et rakendatud karistuspoliitika pole olnud piisavalt tõhus. Taoline seisukoht on aga ainult osaliselt õige. Pigem näitab korduvkurjategijate osakaalu tõus rahva kasvavat polariseerumist seaduskuulekaks ja mitteseaduskuulekaks osaks, mis on omane kuritegevuse stabiliseerumise ja üldise kahanemise ajajärgudele.

8.3. Kuriteoohvriks langemine

Politseistatistika saab kajastada vaid seda osa kuritegudest, millest ametivõime informeeritakse. Kui raskete isikuvastaste kuritegude puhul on registreerimismäär reeglina kõrge, siis kergemate ning ühtlasi levinumate kuritegude puhul jätavad ohvrid sündmuse toimumise tihti enda teada, olgu mugavuse, kuriteo madala avastamistõenäosuse tõttu või muul põhjusel. Kuritegevuse levikupildist terviklikuma ettekujutuse saamiseks on seetõttu hakatud ohvrikslangemise ehk viktimisatsiooni kohast informatsiooni koguma algallikast ehk küsitlusstatistilisel meetodil otse inimestelt endilt.

Esimene tõsiseltvõetav ohvriuurimise tulemusi võrreldi ametliku registreerimisstatistikaga, korraldati 1965 aastal Ameerika Ühendriikides ning aja jooksul kasvas ettevõtmisest välja Rahvuslik Ohvriuurimise (National Crime Victimization Survey). Seitsmekümnendatel ja kaheksakümnendatel aastatel sai perioodilistest ohvriuuringutest politseistatistikat täiendav teabeallikas paljudes riikides. Arengu loogilise jätkuna võeti ette uuringute metoodika ühtlustamine ja

rahvusvahelise koordineerimise ellukutsumine ÜRO Kriminaalpreventsiooni Instituudi egiidi all. Osundatud raamistikus on ohvriuurimusi läbi viidud paljusid riike haaravate tsüklitena neljal korral (1989, 1992–1994, 1996–1997 ja 2000). Kui esimene ring piirdus peamiselt arenenud tööstusriikidega, siis üheksakümne aastal liitus ettevõtmisega enamik Kesk- ja Ida-Euroopa maid, samuti hulk arenguriike.

Eesti lülitus ohvriuurimuste alasesse koostöösse kohe pärast iseseisvuse taastamist, teemakohased küsitlused viidi läbi 1993, 1995 ja 2000 aastal⁵. Ühtlusmetodoloogiale tuginev ankeet selgitas, kas küsitletav (isikuvastaste kuritegude, röövimiste ja taskuvarguste puhul) või tema leibkond (kogu pere vara vastu suunatud kuritegude puhul) on langenud viimase viie aasta jooksul mõne kuriteo ohvriks, täpsustades kuriteo liigi, asjaolud ja sündmuse toimumise aasta. Samuti hõlmas programm kuritegudest politseile teatamist, hinnanguid politsei tegevusele konkreetse juhtumi lahendamisel, üldisi hoiakuid korrakaitse tõhususele, hirmu kuritegevuse ees jms [Aromaa, Ahven 1993; 1995; Ahven *et al* 2001]. Järgnevas on ohvriuurimuste teabe alusel käsitletud kuritegevuse ulatust ja selle dünaamikat 1990 aastatel ning ohvrikslangemise riski rahvastikurühmiti.

8.3.1. Ohvrikslangemise ulatus

Uuringutulemustest ilmneb kõigepealt kuritegevuse kõrge tase ja ohvrikslangemise väga kõrge intensiivsus. Nõnda sattus 1999 aasta jooksul vähemalt ühe kuriteo ohvriks 34 protsenti küsitletutest ja/või nende leibkondadest. Samal aastal pandi iga saja küsitletu kohta toime keskmiselt 79 kuritegu, millest järeldub, et arvestatav osa kannatanutest langeb kuriteo ohvriks rohkem kui ühel korral sama aasta raames. Kogurahvastikule laiendatuna ületaks need arvud ootuspäraselt Eestis registreeritud kuritegude koguarvu kaheksa-üheksa korda, kuigi politseistatistika peaks kajastama ka ohvriuurimuste vaateväljast kõrvalejäävad kindla ohvri kuriteod (nt asutuste ja ettevõtete vara vastu suunatud kuriteod, narkokuriteod, riigivastased kuriteod, paljud liikluskuriteod jms). Samuti ei peegeldu ohvriuurimustes Eestis viibinud välismaalaste suhtes ning respondentide suhtes välisriigis viibimise ajal toime pandud kuriteod.

Ohvriuurimuste ühtlustatud metodoloogia võimaldab kõrvutada elanikkonna vastu suunatud kuritegevuse taset Eestis teiste maadega. Võrdluse kohaselt on Eestis elanike vastu suunatud kuritegevuse tase 1990 aastatel olnud lähedane kõige kõrgema kuritegevuse tasemega arenenud riikidele nagu

⁵ Küsitleti vastavalt 1000, 1173 ja 1700 inimest vanuses 16–74 aastat. Kõik uuringud viidi läbi Siseministeeriumi, ÜRO Kriminaalpreventsiooni Instituudi ja Soome Õiguspoliitika Instituudi koostöös, küsitluse ning esialgse andmetöötluse viis läbi *Emor*. Mõne kuriteoliigi kohta pakuvad täiendavat teavet 1994 ja 1999 aastal Eestis, Lätis ja Leedus läbi viidud eluoluuuringud.

Austraalia, Inglismaa ja Wales, Holland [Bouten, Goudriaan, Nieuwbeerta 2002]⁶. Põhjapoolse naabri Soomega võrreldes langesid Eesti elanikud kuritegude ohvriks 1.8 korda sagedamini, Rootsiga oli erisus väiksem. Kesk- ja Ida-Euroopa võrdluses on ohvriuuringute põhjal kõrvutatud riikide pealinnu — viieteistkümne pealinna seas hoidis Tallinn, kus vaadeldud kuriteoliikide ohvriks langes aasta jooksul 41 protsenti küsitletutest/leibkondadest, kahetsusväärset esikohta [Del Frate, Kesteren 2002].

Tabel 8.1 esitab kuritegevuse läbi kannatanute suhtarvu Eestis tosina kuriteoliigi lõikes. Rakendatud ositus võib esmapilgul tunduda ehk liiga üksikasjalik, kuid see teenib sündmuste võimalikult täieliku kajastamise ülesannet — kogemused on näidanud, et mida detailsemalt kuriteoliike vaadeldakse, seda suuremaks osutub kokkuvõttes küsitletutele meenunud konkreetsete juhtumite arv. Ohvriuuringute kohaselt on kõige sagedasemaks kuriteoliigiks vargus autost ning suvilast, maakodust ja aiamaalt, samuti garaazhist, kuurist, keldrist jm abiruumidest. Taolise kuritegevuse ohvriks langes 1999 aastal vastavalt 9 ja 7 protsenti kõigist ohvriuuringuga hõlmatud leibkondadest. Kui võtta arvesse vaid riskialust rahvastikurühma st vastavat vara omavaid leibkondi, ulatuvad näitavud 15 ja 17 protsendini.

Ohvrikslangemise vaatenurgast on suhteliselt levinud kuriteoks ka autovandalism, isiklike esemete vargus (sh taskuvargus), jalgrattavargus ning korterivargus, nimetatud kuriteoliikide puhul ulatus kannatanute suhtarv nelja–viie protsendini. Mõnevõrra harvemini — suhtarv kahe–kolme protsendi piires — esines vägivaldaähvardusi ning reaalselt füüsilist vägivalda: röövimisi, kallaletunge, vägistamisi ja vägistamiskatseid. Samas tuleb tähele panna, et ohvriuuringud on orienteeritud väljastpoolt koduringi lähtuva ründe väljaselgitamisele, perevägivald ja muud spetsiifilised vägivaldavormid selles tavapäraselt ei kajastu [Kase 2001]. Teistest kuriteoliikidest vähem nimetati ohvriuuringus autovargusi, mille läbi kannatanute suhtarv ei ületanud üht protsenti.

Teiste riikidega võrreldes kinnitavad ohvriuuringud lisaks kuritegevuse kõrgemale tasemele ka selle vägivaldsemat iseloomu Eestis. Nii esines 1999 aastal suhteliselt enam isikuvastaste kuritegude hulka kuuluva röövimise ohvriks langemist, mille läbi kannatanute osakaal ületas ligikaudu neli korda Lääne-Euroopa keskmise taseme. Ligikaudu kaks korda kõrgem oli kannatanute osakaal vägivaldaähvarduste ja kallaletungide, kuid samuti varguste osas autost või kodust ning varguskatsete osas kodust [Kesteren, Mayhew, Nieuwbeerta 2000]. Teiste kuriteoliikide puhul, autovandalism välja arvatud, ületas Eesti tase samuti Lääne-Euroopa riikide keskmist, kuid vahed polnud nii suured.

⁶ Eestis on rahvusvahelistes võrdlustes välja jäetud kuriteoliigid, mille kohta küsimusi teistes riikides ei esitatud (vargus suvilast, maakodust ja aiamaalt, vargus garaazhist, varjualusest ja kuurist); samuti mootorrattavargus, mille kohta omakorda Eestis (2000) küsimust ei esitatud: arv on olnud väga väike ning üldist taset nad ei mõjuta.

Tabel 8.1

*Ohvrikslangemine kuriteoliigiti
1992, 1994 ja 1999*

	Kannatanute osakaal (%)			Kuritegude arv 100 isiku kohta		
	1992	1994	1999	1992	1994	1999
Autovargus	0.7	1.6	0.9	0.7	1.9	0.9
sh autoomanikest	1.5	2.7	1.5	1.5	3.5	1.7
Vargus autost	7.3	7.0	9.2	10.8	9.0	12.2
sh autoomanikest	15.6	11.5	14.7	23.2	16.7	22.2
Autovandalism	3.1	5.2	5.9	5.2	6.8	7.8
sh autoomanikest	6.6	8.6	9.3	11.0	12.8	14.3
Mootorrattavargus	0.8	0.2	...	0.8	0.2	...
sh mootorrattaomanikest	6.0	1.3	...	6.0	1.3	...
Jalgrattavargus	6.3	4.7	4.1	7.8	5.1	4.5
sh jalgrattaomanikest	9.6	7.0	6.1	12.1	7.0	6.6
Vargus suvilast, maakodust, aiamaalt	...	...	7.3	...	...	15.1
sh suvila, maakodu või aia pidajatest	...	...	17.0	...	...	35.1
Vargus kodust (eluruumist)	5.7	4.2	3.7	7.4	6.4	5.0
Varguskatse kodust (eluruumist)	3.2	3.9	3.1	4.2	4.9	3.9
Vargus garaazhist, varjualusest, kuurist	7.9	7.0	4.5	12.5	10.5	7.1
Röövimine	2.9	3.4	2.9	4.0	3.8	3.8
Muu isiklike esemete vargus	8.0	5.5	5.5	9.1	6.7	6.6
sh taskuvargus	2.7	2.7	3.6	3.8	3.3	4.0
Seksuaalne ahistamine (naiste suhtes)	2.5	1.3	3.6	2.5	1.8	4.2
sh vägistamine, vägistamiskatse	1.0	0.7	0.7	1.1	1.0	0.8
Kallaletung, ähvardus	4.8	5.5	6.4	8.1	9.2	9.7
sh vägivald	2.2	1.7	2.3	3.6	3.5	3.9
Kuritegude üldarv (kõik liigid) ⁷	...	...	...	72.0	64.5	78.8
Kuritegude üldarv (võrreldavad liigid) ⁸	...	...	...	58.7	54.0	56.7

Kuritegevuse tasemes ohvriuuringute andmetel üheksakümneandatel aastatel suuremaid muutusi pole toimunud. Läbi kolme küsitluse võrreldavaid kuriteoliike (välja on jäetud vargus suvilast, maakodust, aiamaalt, garaazhist jms, samuti mootorrattavargus) arvestades pandi 1992 aastal toime 59, 1994 aastal 54 ja 1999 aastal 57 kuritegu saja küsitletu kohta. Teisisõnu on muutused ohvrikslangemise üldtasemes suhteliselt väikesed ning püsivamat suundumust ajavahemikus 1992–1999 ei ilmne. Vähendamaks rahva hoiakute ja teadlikkuse võimalikust muutusest tingitud mõju, võrreldakse mõnikord eraldi raskemaid, reaalse ründega seotud või suuremat varalist kahju tekitanud kuritegusid (röövimine, kallaletung, vägistamine või vägistamiskatse, autovargus, vargus kodust jms). Niisuguseid kuritegusid pandi saja küsitletu kohta toime 1992 aastal

⁷ 1999 aasta pole võrreldav 1992 ja 1994 aastaga.

⁸ 1992–1999 võrreldavad kuriteoliigid ei hõlma vargusi suvilast, maakodust, aiamaalt, garaazhist, varjualusest, kuurist ning mootorrattavargusi.

44, 1994 aastal 36 ja 1999 aastal 37. Seega paistab raskemate kuriteoliikide tasemes olevat üheksakümnendate algusega võrreldes toimunud langus, kuigi kümnendi teisel poolel see ei jätkunud. Kuritegevuse trendisuuna kohta käiv järeldus on ühtlasi tõenduseks erinevate andmeallikate kombineerimise vajadusest. Ohvriuringutest tulenev järeldus kuritegevuse taseme suhtelisest stabiilsusest 1990 aastatel kinnitab eespool tehtud oletust, et politseistatistikas fikseeritud kuritegevuse tõus peegeldab pigem registreerituse paranemist kui kuriteosündmuste olulist sagenemist.

Üksikasjalikumalt liigenduses suurenes 1990 aastate teisel poolel autost toimepandud varguste arv, autovandalism ning vägivallaähvarduste ja kallaletungide arv, vähenes aga kodust (eluruumist) toime pandud varguse, jalgratta- ja autovarguste arv — küsitlusvalimi väiksuse tõttu mahuvad need muutused siiski statistilise vea piiridesse. Arvestades samal ajal asetleidnud autode arvu kiiret kasvu, ei ole autost toime pandud varguse või autovandalismi läbi kannatanute osakaal autoomanike seas tegelikult muutunud. Statistiliselt oluline kasv ilmnes vaid seksuaalses ahistamises, kuid vaid verbaalse ahistamisjuhtumite arvel. Tõenäoliselt on tegemist naiste teadlikkuse kasvuga, mitte vägivallajuhtude lisandumisega. Seda kinnitab kaudsel fakt, et politsei poolt registreeritud vägistamiste ja vägistamiskatsete hulk on üheksakümnendate aastate algusega võrreldes vähenenud umbes kahekordselt, riikidevahelises võrdlusperspektiivis jääb nimetatud kuriteoliigi sagedus Eestis ühena vähestest allapoole Euroopa keskmist [Saar *et al* 2003].

Ohvriuringutest ilmneb, et mitme kuriteoliigi puhul on suhteliselt suur tõenäosus langeda sarnase teo ohvriks korduvalt, tabelis 8.1 juhib sellele tähelepanu kuritegude arvu ülekaal kannatanute suhtarvust. Kõige sagedamini kipuvad korduma vargused samadelt, tihti nõrgalt kaitstud objektidelt. Nii langes 1999 aastal suvilast, maakodust või aiamaalt toimepandud varguse ohvriks kaks või enam korda üle poole (52 protsenti) kõigist naisuguste tegude läbi kannatanutest, sealjuures 13 protsendiga kannatanutest juhtus seda isegi viis või enam korda. Suhteliselt kõrge on korduvus ka vägivallaähvarduse või kallaletungi puhul, garaazhist või abihoonest toime pandud varguse, röövimise ja vandalismi puhul. Kriminaalpoliitika jaoks osutab korduvus tõsiasjale, et teatud laadi kuriteo ohvriks langemise risk pole jaotunud rahvastikus ühtlaselt, vaid ilmutab koondumist kindlatesse rühmadesse.

8.3.2. Kuriteoohvrite iseloomustus

Kuritegevuse täielikuma kajastuse kõrval on ohvriuringute teiseks oluliseks eeliseks võimalus käsitleda ohvrikslangemise riski rahvastikurühmade lõikes. Politseistatistikas, mille huvikeskmes asuvad kurjategijad ning nende tegevuse tõkestamine, jääb taoline vaatenurk paratamatult teisejärguliseks või puudub hoopis.

Järgnevas on võrreldud ohvrikslangemise erisusi viimase ohvriuringu põhjal, esitatud teave peegeldab kuriteo läbi kannatanute hulka sattumise

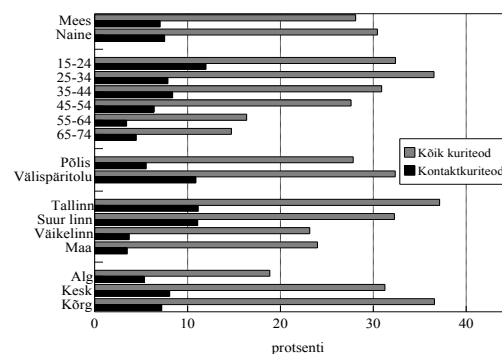
sagedust 1999 aastal ja 2000 aasta esimesel viiel kuul, taandatuna kalendriaasta pikkusele perioodile. Tulemuste ülevaatlikumaks esitamiseks ning küsitlusstatistikale iseloomulike juhukõikumiste mõju vähendamiseks on kuritegevust käsitletud kahes üksteist täiendavas koondrühmas — esiteks kogu kuritegevus kokku ning teiseks konkreetse isiku vastu suunatud ehk kontaktkuritegevus. Viimase hulka on arvatud röövimine, vägivaldaahvardus ja kallaletung ning seksuaalne ahistamine.

Joonis 8.5 esitab ohvrikslangemiskordaja soo, vanuse, põlisuse, elukoha ja hariduse lõikes. Keskmiselt ulatus kuritegevuse läbi kannatanute osakaal 29 protsendini, kusjuures kontaktkuritegevuse ohvriks langemise tõenäosus piirdus keskeltläbi 7 protsendiga. Osundatud üldproportsiooni raames võib rahvastikurühmiti tähele panna aga küllalt suuri erisusi. Sarnaselt kuritegevusaktiivsusega on ka kuriteoohvriks langemine koondunud nooremapoolse rahvastiku hulka ehk teisisõnu võib vanust pidada üheks kõige olulisemaks ohvrikslangemise riski diferentseerivaks teguriks. Muidugi ei johtu nooremate inimeste kõrgeenenud tõenäosus kuriteoohvriks sattuda mitte sünniaastast, kõnealune koondumus kujuneb erialiste elustiili, suhtlusringi, avalikes kohtades viibimise sageduse, varguse objektideks olevate esemete olemasolu ja paljude muude vahendavate tegurite toimes. Isikuvastaste kuritegude puhul on näiteks hästi teada, et enamasti pole kuriteo toimepanija ja ohver üksteisele võõrad, vaid varasemast omavahel tuttavad, st kõrgeenenud tõenäosusega pärit lähedastest rahvastikrühmadest.

Eriti tugevasti paistab olevat nooremasse ikka koon-

Joonis 8.5

Ohvrikslangemiskordaja 1999-2000

võrreldes saavutab ohvrikslangemise üldine määr maksimumi mõnevõrra hiljem, kolmekümneaastaste hulgas. Vanuskõvera kõrgpunkti määravad seejuures ilmselt kurjategijate jaoks atraktiivsemate esemete olemasolu, kuivõrd ligi neli viiendikku kõnealuse eärühma suhtes toimepandud kuritegevusest langeb varavastase teo arvele.

Nais- ja meesrahvastiku võrdluses näitavad ohvriüringud, et sugu diferentseerib käsitletud rahvastikutunnustest ohvrikslangemist kõige vähem, pakkudes küllalt järsu kontrasti kurjategijate eespool käsitletud meestekesksele

sookoostisele. Naiste risk saada kuriteo läbi kannatada ületab meeste vastavat näitarvu kahe protsendipunkti võrra, kontaktkuritegevuse osas jääb soorisus allapoole statistilist olulisuspiiri. Kontaktkuritegevuse üksikasjalikumal vaatlusel ilmnevad meeste ja naiste vahel teatud erisused kuriteoliigiti. Tugevam pool langeb tunduvalt sagedamini kallaletungi või vägivallaahvarduse, samuti röövimise ohvriks, naised seevastu kannatavad enam seksuaalse suunitlusega rünnete läbi. Rahvusvahelised ohvriuuritud on näidanud, et see teema on suhteliselt tundlik nii ühiskonna kultuurikonteksti kui semantiliste tegurite suhtes. Käesolevas analüüsis on arvestatud vaid neid juhtumeid (vähem kui pool koguhulgast), mida kannatanu ise pidas kuriteoks. Lisada võib, et kontaktkuritegevuse kirjeldatud struktuurierisus on kõige tugevamini väljendunud nooremaeliste seas, vanuse kasvades ohvrikslangemise muster ühtlustub.

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdluses langeb põlisrahvastik kuritegude ohvriks mõnevõrra harvem. Kannatanute osakaalu vahe ulatub viie protsendini, mis pole kokkuvõttes väga suur erisus. Samas väärib tähelepanu, et peaaegu sama suur on erisus hoopis harvema kontaktkuritegevuse puhul. Nõnda oli aasta jooksul otsest isikuvastast rünnet kogenud ligikaudu kümnendik küsitletud välispäritolu rahvastikust, põlisrahvastiku hulgas on vastav näitav kaks korda madalam. Vastavalt iseloomustab põlisrahvastiku suhtes toime pandud kuritegusid ka leebem ohvrikslangemise struktuur, st isikuvastaste tegude tagasihoidlikum esindatus küsitluses ülestähendatud kuritegude üldarvus.

Asulatüübiti kinnitab ka ohvriuuritud tulemus kuritegevuse koondumist linnadesse. Kõige sagedamini langevad kuritegevuse ohvriks pealinna elanikud, nimelt aastakeskmisena langes ühe või teise kuriteo ohvriks 37 protsenti tallinnlastest. Suhteliselt kõrge — ligi kolmandik — oli ka teiste suuremate linnade (Tartu, Narva, Kohtla-Järve ja Pärnu) rahvastiku risk kannatanuks sattuda. Väiksemates linnades ja maa-asulates oli kõnealune näitav Tallinnaga võrreldes pea kahe viiendiku võrra madalam. Asulatüüpide järgi diferentseerumine on eriti selge tõsiste kontaktkuritegude puhul — sellise kuritegevuse läbi kannatanute osakaal Tallinnas ja teistes suurtes linnades ületas muude linnade ja maa-asulate vastavat näitajat enam kui kaks korda. Toodud näitav tõi tõlgendades tuleb siiski silmas pidada, et need lasevad paista kuritegevuse erisust reaalsest väiksemana, sest arvestatav hulk kuritegudest väikelinnade ja eriti maa-asulate elanike vastu pandi toime väljaspool koduasulat (maa-asulate puhul ligi kolmandik).

Harjumuspärasest mõneti erineva tulemuse andis ohvrikslangemise riski võrdlus haridusrühmade lõikes. Kõige kõrgema riskiga rühmaks osutusid kõrgharitud, kellest tervelt 37 protsenti sai aasta jooksul kuriteo läbi kannatada. Alg- ja põhiharidusega isikuid sattus ohvriks pea kaks korda harvemini, keskharitud moodustasid vahepealse rühma. Väärib rõhutamist, et taoline asetuse vastandub selgesti enamiku muude sotsiaalsete riskide — vaesus, töötus, haigestumus, enesetapu, tapmise või õnnetusjuhtumite ohvriks sattumine jne — jaotusest haridusrühmiti. Hälbiva olukorra põhjuseks tuleb pidada asjaolu, et kõrgharidusega inimesed on keskmiselt nooremad, elavad sagedamini suurtes

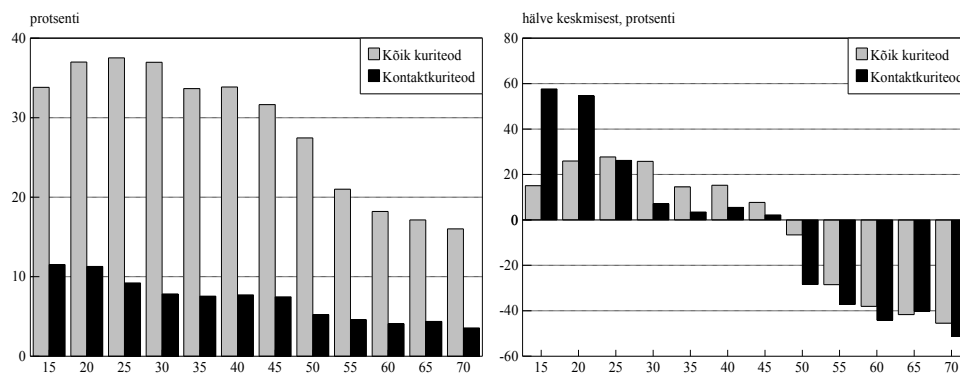
linnades, ning mis arvatavasti veel olulisem, omavad rohkem mitmesugust kurjategijate sihtmärgiks olevat vara. Viimase teguri mõjule viitab märgatavalt väiksem hariduserisus kontaktkuritegude puhul, isikuvastase ründega objektiks langemise risk kõrgharitudel on isegi mõnevõrra madalam kui keskharidusega rahvastikul.

Ohvrikslangemise kirjeldatud erisused rahvastikurühmade vahel on põhijoontes sarnased ka teistes riikides täheldatuga. ÜRO Kriminaalpreventsiooni Instituudi poolt koordineeritud ohvriuuringu andmete põhjal (2000 aasta küsitlusring) on võrreldud ohvrikslangemise riski mõjutavaid tegureid kuueteistkümmes tööstusriigis [Kesteren, Mayhew, Nieuwbeerta 2000]. Nimetatud analüüsi kohaselt oli ohvrikslangemise risk keskmisest tunduvalt kõrgem noorte (16–24 aastat) ning suurlinnade elanike seas, samuti keskmisest enam väljas liikuvate, keskmisest suurema sissetulekuga, kõrgema haridustasemega ja vallaliste puhul. Olulisi sugudevahelisi erinevusi ei ilmnunud varavastaste kuritegude puhul, kontaktkuritegevuse ohvrikslangemise risk oli meestel suurem kui naistel.

Rahvastikukeskse vaatenurga rakendamisel omandab teistest kaalukama rolli ohvrikslangemise vanussõltuvus, kuivõrd just selles avalduvad käsitlusala protsessi üldised seaduspärasused ning realiseerub seos rahvastikuarenguga. Neid tõsiasju arvestades on joonisele 8.6 koondatud ohvrikslangemise vanuskordaja viieaastaste rühmade kaupa. Küsitlusstatistikale omaste juhuvõngete mõju vähendamiseks on kõveraid liikuvkeskmisega silutud. Joonispaar võrdleb ohvrikslangemise vanuskordajat kõigi kuritegude ning eraldi kontaktkuritegude lõikes, rühmadevaheliste erisuste paremaks väljatoomiseks on lisatud ka hälve (rühma)keskmisest.

Joonis 8.6

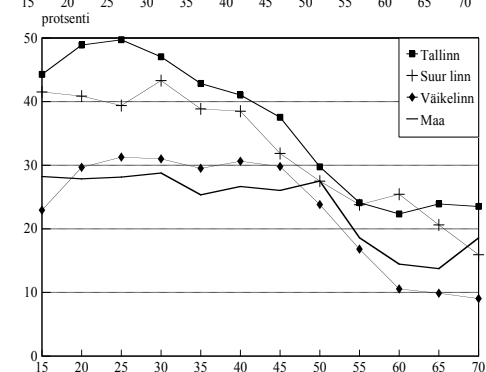
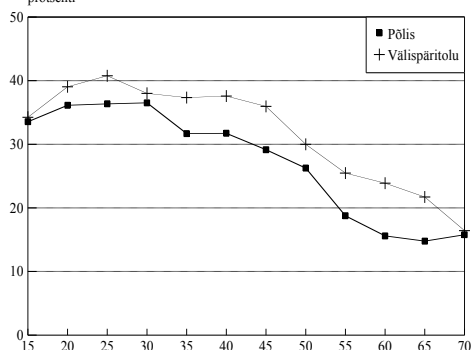
*Ohvrikslangemise vanuskordaja
1999-2000*

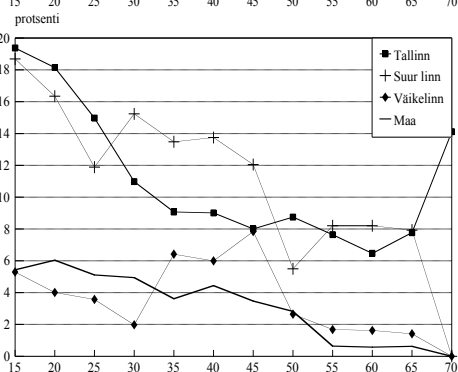
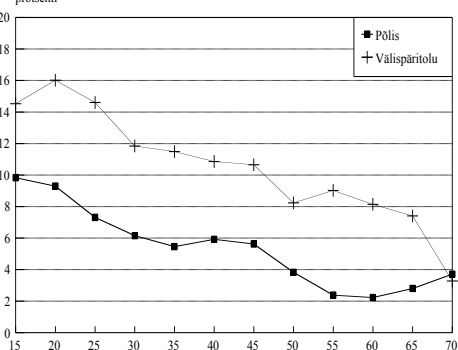
Vanemate eärühmade suunas väheneva ohvrikslangemise taustal rõhutab joonis kontaktkuriteo ohvriks sattumise riski tugevamat vanussõltuvust võrreldes üldise ohvrikslangemisega. Otsese ründega kokkupuutumise tõenäosus on kõige

Joonis 8.7

Kōik kuriteod

Age	Mehedi (protsenti)	Naised (protsenti)
15	0.5	2.5
20	1.5	1.5
25	1.0	1.0
30	0.8	0.8
35	0.7	0.9
40	0.8	0.7
45	0.7	0.7
50	0.5	0.6
55	0.4	0.6
60	0.3	0.5
65	0.4	0.4
70	0.4	0.3

Naiste ja meeste võrdluses on õrnema soo ohvrikslangemise vanuskordaja veidi kõrgem, kaks eakamat rühma välja arvatud, kuid vanussõltuvuse laad on üldjoontes sarnane. Põlisuse lõikes kinnitab joonis välispäritolu rahvastiku süstemaatiliselt suuremat riski kannatanu rolli sattuda pea kogu vanusskaala ulatuses. Asulatüübiti ilmneb vanuskõveratest ühelt poolt ohvrikslangenute suurem suhtarv Tallinnas ja teistes suuremates linnades, teisalt madalam tase väikelinnades ja maa-asulates. Kõige suurema ulatuse omandab ohvrikslangemise riski kõnealune erisus nooremaealistes vanusrühmades, asulatüübiti on kõige ühtlasem tõenäosus kuriteo ohvriks langeda viiekümneaastaste seas.

8.4. Kuritegudest teatamine ja turvatunne

Ohvriuuritud annavad võimaluse hinnata, kui sageli ja milliste kuritegude puhul inimesed juhtunust politseile teatavad. Eestis 1990 aastatel läbiviidud kolme küsitluse andmestiku kohaselt on vastav proportsioon olnud üsna püsiv. Eelnenud viie aasta jooksul toimunud kuriteost teatati politseile (1993) 37 protsendil juhtudest, 1995 aasta uuringu järgi 35 protsendil juhtudest ning 2000 aasta uuringu puhul 36 protsendil juhtudest. Lääne-Euroopa riikidega võrreldes on kuritegudest politseile teatamise aktiivsus Eestis suhteliselt madal, varavastaste kuritegude (mitmesugused vargused ja autovandalism) puhul ulatub vahe ligemale 15 protsendipunkti [Ohvriuuritud 1993–2000; Bouten, Goudriaan, Nieuwbeerta 2002].

Varguste puhul oleneb sündmusest politseile teatamine tekitatud materiaalsest kahjust: mida suurem kahju, seda tõenäolisemalt kuriteost teatatakse. Aastal 2000 toimunud ohvriuuritud kohaselt teatati kõige aktiivsemalt autovargustest (86 protsenti juhtudest) ja korterivargustest (62 protsenti). Kuigi isiku vastu suunatud kuritegu peetakse üldiselt raskemaks, teatati kallaletungidest ja vägivaldaähvardustest suhteliselt harva (kokku vaid ligikaudu neljandikul juhtudest). Kuriteost mitteteatamist põhjendati kõige sagedamini arvamusega, et “politsei poleks niikuinii asja heaks midagi teinud”, sama motiiv oli levinuim ka varasemates uuringutes, ligikaudu samal tasemel. Levinud põhjendusteks oli samuti, et tegu “polnud piisavalt tõsine asi, politseid polnud tarvis” ning “puudusid asitõendid, politsei poleks midagi teha saanud”.

Vägivallalaine kõrgpunkti möödumisele ja olukorra järk-järgulisele normaliseerumisele viitab elanike turvatunde mõningane suurenemine. Ohvriuuritud järgi tundis end täiesti või üsna julgelt oma elurajoonis ükski pimedas liikudes 1993 aastal 51 protsenti, 1995 aastal 57 protsenti ja 2000 aastal 59 protsenti küsitletuist. Eelmises alapeatükis käsitletud ohvrikslangemise riski taustal võib väita, et tegeliku kuritegevusest ohustatusega on turvatunde erisused rahvastikurühmade vahel üsna nõrgalt seotud. Nõnda tunnevad end kõige turvalisemalt noored, kelle puhul kontaktkuriteo ohvriks langemise risk on kõige suurem. Vanemaalised, kelle reaalne võimalus kuritegude ohvriks langeda on aga väiksem, kardavad seda kõige enam.

Huvitav on märkida, et samalaadset turvatunde kasvutrendi pole märgata korterivarguste suhtes, mille arv on tegelikkuses vähenenud. Korterisse sissemurdmist eelseisva aasta jooksul pidas 1993 aastal tõenäoliseks 34 protsenti küsitletuist ja 1995 aastal 28 protsenti. Aastaks 2000 oli vastav suhtarv aga tõusnud 44 protsendini, vaatamata turvalukkude, valvesignalisatsiooni ja muude vahendite lisandumisele murdvarguste tõkestamiseks (peamiselt Tallinnas). Võimalik, et kuritegevuse ulatuslik kajastamine meedias on soodustanud muljet kuritegevuse jätkuvast kasvust ja üha laialdasemast levikust, ning sellega tahes- tahtmata suurendanud hirmu kuritegevuse ees. Kaudselt kinnitab taolist oletust tõsiasi, et kasv on toimunud kindlat arvamust mitteomavate vastajate osakaalu vähenemise arvel.

Üldisemas plaanis näitab see, et reaalses tegelikkuses eksisteeriv kuritegevus ning kuritegevuse kajastumine avalikus arvamuses on kaks üsna erinevat asja. Viimast võib käsitleda sotsiaalse konstruktsioonina, mille loomisel osalevad meedia ja mitmesugused huvigrupid ning mis toimib oma mängureeglite järgi [Saar *et al* 2003]. Ajakirjandus pakub kuritegevust haarava vaatemänguna, mille tunnistuseks on dokumentaalsel materjalil põhinevate saadete populaarsus telekanalites. Kuritegevushirmu kui üldise turvalisusega seotud probleemi on erineva meelsusega poliitilised jõud õppinud kasutama kindla kaardina valimisvõitluses, mistõttu erinevas variatsioonis kordub ikka ja jälle seesama tuttav “korra majja löömise” loosung. Objektiivselt võttes on hirmutunde püsimisest huvitatud ka arvestatavaks ärivaldkonnaks kujunenud turvateenistus ja kindlustussektor. Hoiakuid kujundava tegevuse väljundiks on omakorda karistuspoliitika — mida rohkem inimesed kardavad kuriteo ohvriks langemist, seda rohkem nõutakse kiireid ja radikaalseid meetmeid kuritegevuse vastu võitlemiseks.

9. RAHVASTIKUMÕJUNE POLIITIKA

Euroopa demokraatlike riikide rahvastiku- ja sotsiaalpoliitikas asendus XX sajandi teisel poolel nii ideoloogia- kui majanduskeskne vaatenurk inimkeskse lähenemisviisiga. Ennekõike tähendab see toetumist niisugusele korraldatud andmestikule, mis annab võimaluse kavandada hetkeseisu fikseerivast hinnangust lähtuva üksikmeetme rakendamise asemel ettevaatavat ning läbimõeldud rahvastikupoliitilist tegevust. Samuti on ligemale poolsajandi jooksul tehtud tõsist tööd rahvastikumõjuse ettevõtmiste riikidelõikelisel analüüsil ja koordineerimisel. Ühise lähtekohana on selles tegevuses leidnud tunnustuse rahvastikuprotsesside keskne roll riigi sotsiaal-majanduslikus arengus [Sadik 1992]. Maailma Rahvastiku- ja Arengukonverents (Kairo 1994) võttis vastu mitmesuunalisi rahvastikupoliitilisi meetmeid koondava üleilmse tegevuskava *Plan of Action* [UN 1995]. Kairo+5 ja Kairo+10 jätkumaterjalid ja kokkuvõtted näitavad rahvastiku ja arengu alase rahvusvahelise ühistevõtte ajakohasust.

Rahvastikumõjuse poliitika komplekssus nõuab selliste esmapilgul erinevatena tunduvate valdkondade nagu laste-, pere-, pensioni-, haridus-, tervise-, elamu-, maksu-, transpordi-, teabe-, regionaal-, sotsiaalteenuste-, sotsiaalkaitse- jms poliitika lõimimist ühtseks rahvastiku- ja sotsiaalpoliitiliseks tervikuks. Muidugi jääb kõnealuste valdkondade igapäevane korraldus vastavate ametkondade ajada ja korraldada, aga põhimõttelised sihid ja meetmesüsteemid peavad kokku sulama tervikuks, mis vastab rahvuslikule taastearengule ja asjakohastele eesmärkidele. Aastal 2005 alustatud tegevus Euroopa Liidu raames püstitab samasuguse ülesande juba riigitasandist laiemalt [European Commission 2005].

Rahvastikumõjuse poliitika üks esmasnõudeid on teabepõhisus, st eesmärgi püstitamiseks ning meetmete valikuks on kõigepealt tarvis põhjalikult tunda olukorda, milles neid rakendatakse. Teadaolevalt allub rahvastikuareng kindlatele seaduspärasustele, mille kohaselt teisenevad aja jooksul küllalt süsteemselt viisil sündimus, suremus, abiellumus, lahutumus, tervis, ränne, tööhõive ja teised protsessid, samuti rahvastiku asjakohased taastevajadused. Nende muutuste taga seisab taastetüübi vahetus, mille läbivad oma arenguteel varem või hiljem kõik rahvad. Nõnda on rahvastiku demograafiline arenguaste rahvastikumõjuse poliitika nurgakiviks ja üldise mõjutusraami peamiseks määrajaks. Rahvastikuteooriast tuleneva tõsiasjana võiks see arusaam olla lähtekohaks rahvastiku- ja sotsiaalpoliitikasse puutuvate konkreetsete küsimuste lahendamisel ka Eestis.

Kahe maailmasõja vahelisel perioodil suutis Eesti lühikese ajaga luua oma ajale kohased rahvastikumõjuse poliitika regulatsioonid koos vastavate riiklike institutsioonidega, alustades sisuliselt nullist. Üks esimesi ülesandeid oli

tollal riigile ja oludele kohase seadusandluse loomine, mitmete aktide väljatöötamisel polnud toetuda ei varasemale ega leida ka välismaalt sobivat eeskju. Sama puudutas ka oskusjõu koolitamist, kes ühe või teise valdkonna probleemistikuga tegelema olid kutsutud. Seadusandluse väljatöötamine rajanes ulatuslikule eeltööle, rõhuasetusega kavandatud regulatsioonide ja korralduse toimetehhanismide analüüsile. Vahemärkusena, kõige muu kõrval kujundati kiiresti ümber ühiskonna suhtumine kodu ja pere kui riikluse aluse kaitsmisse — tollases ajas ning Impeeriumist tulnuna oli muutus arvestatav.

Toona tehtule on tänases päevas vähe tähelepanu pööratud. Samamoodi on tähelepanu alt väljas Teise maailmasõja järgsed hoopis teise suunitlusega aasta(kümne)d, käsitlemata on nende mõju kaasaja probleemipuntrale. Sõnaga, liialt nõrgalt on kaasajaga lõimitud varasem areng. Mis veel olulisem, vaade tulevikku peab olema rahvastikumõjuse poliitika elluviimisel sihitud tänapäeval kaugemale kui varem tarvilik ja sedakaudu on teiselt poolt tähtsustunud ka tulevikulõiming. Mineviku ja tuleviku lõimumist olevikuga rõhutab hästi rahvastikuareng ja iseenesest ju küllalt aeglaselt toimuv põlvkonnavahteldumine ning annab selle kaudu rahvastikumõjusa poliitika kujundamisele ja elluviimisele tarviliku vahendi.

Kogumiku viimases peatükis on vaatluse all rahvastikumõjuse poliitika etapid Eesti riigi algusajast tänapäevani läbi nelja allteema: abielu ja perekond, lapsed ja sündimus, pensionikorraldus ja sotsiaalne heaolu ning tervishoiukorraldus. Arusaadavalt polnud peatüki mahu tõttu võimalik peatuda vähemat laadi muutustel neis valdkondades, üksikasjalikuma ja tehnilisema teabe saamiseks tasub süveneda viidatud allikmaterjalidesse.

9.1. Abielu ja perekond

Eesti Vabariigi kaheksa ja pool aastakümnet on tinglikult jagatud neljaks etapiks, mis on määratud sotsiaalse konteksti ja seadusandluse ning rahvastikuarengu seaduspärasuste omavaheliste seostega.

9.1.1. Abielu institutsioon

Abielu ja perekonda käsitletavatest perioodidest esimene langeb ajaliselt kahele sõjaelsele kümnendile. XIX sajandi keskpaigast alates oli ühiskonna demograafiline, majanduslik ja sotsiaalne areng kulgenud jõudsalt moderniseerumise suunas. Esimese maailmasõja ning järgnenud võitluste käigus iseseisvusid endisesse Vene Impeeriumi kuulunud rahvastest Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola. See muutus tähistas ühtlasi jäädavat lahkumist seisustel põhinevast ühiskonnakorraldusest [Laaman 1964]. Nagu mujal Põhja- ja Lääne-Euroopas, käis muutusega kaasas ilmaliku abielu kujunemine koos vastava riigi ja ühiskonna poolt tunnustatud institutsiooni loomisega. Eestis toimus see kaheastmeliselt. Aastal 1920 avati ilmalikku abiellu astujaile, kes ühel või teisel

põhjusel kiriklikku laulatust ei soovinud, registreerimisbürood Tallinna, Tartu, Narva ja Valga linnavalitsuse juures. Kiriklike meetrikaraamatute kõrval viidi neis linnades sisse ilmaliku perekonnaseisu arvestus, mida korraldasid linnaametnikud.

Reform viidi lõpule aastal 1926, mil jõusse astunud Perekonnaseisu seadus andis abielu seadusliku tunnustamise (ja registreerimise) õiguse (ja kohustuse) üle kirikult riigile [RT 1925a]. Veel olulisem oli, et protseduurid, mis olid usutunnistusest ja seisusest sõltuvalt rahvastikurühmade jaoks erinenud, said sealtpeale ühtse ja võrdse aluse. Samal ajal säilitati Balti provintsis kehtinud seadusandluse järjepidevus selles mõttes, et kellelgi polnud vaja tagantjärele midagi ümber vormistada ega tõestada. Kaasaja vaatepunktist sisaldas 1926 aasta perekonnaseadus muidugi ka mitmeid vanamoodsaid, aga tol ajal Lääne-Euroopas üldiselt järgitud põhimõtteid nagu mehe ülimuslikkus perekonnas, abielu käsitlemine eluaegse liiduna ning lahutuse võimaldamine vaid tõestatud truudusetuse/süü korral, vallaslaste järjekindl eristamine abielusündinust jms.

Teine tähtis uuendus, mille nimetatud seadus kaasa tõi, oli üldine võimalus ilmalikult abielu sõlmida ning teisi rahvastikusündmusi registreerida. Reform kutsus ellu perekonnaseisuametid, ühtlustas protseduurireeglid — kaasa arvatud kirjalik arvepidamine ühtses vormis ja keeles — ning tagas rahvastikusündmuste tänapäevase kajastamise statistikas. Kohalike registreite korrektsuse ja andmetäpsuse eest lasus vastutus omavalitsusel, suurt tähelepanu pöörati andmekvaliteedile ja registreerimistäpsusele Perekonnaseisumeti ja Statistika Keskbüroo juhendamisel. Seati sisse kogu rahvast hõlmav perekonnaregister — ennetades samasuguseid, rahvastikuregistreid sätestavaid otsuseid Skandinaavias —, mis sisaldas teavet iga isiku perekonnaseisumuutustest kronoloogilises järjekorras sünnist surmani [Teder 1939]. Perekonnaseisusametil oli keskne osa isikunimedele valikul — ka nimede eestistamisel, mille raames võttis endale uue perekonnanime kuni viiendik rahvastikust [Must 2000].

Laiemalt vaadatuna tehti Eesti Vabariigi algusaastate sotsiaalreformide käigus arvestatavalt palju perekonna ning rahvastiku tarviduste heaks. Vabariigi rajamine viis lõpule feodaalsüsteemist pärineva kinnistunud sotsiaalse korralduse likvideerimise ning lähendas Eesti ühiskonda tollasele Põhja- ja Lääne-Euroopale. Reformide tulemusena kadusid endiste seisuste alustoad ning kasvas sotsiaalne sidusus. Võrrelduna Kesk- ja Ida-Euroopa riikides pärast Esimest maailmasõda läbiviidud samasuunaliste ümberkorraldustega olid reformid Eestis (samuti Lätis) radikaalsemad ning teenisid jõudsamalt ühiskonnakihtide vaheliste erisuste vähendamist. Koos ühistegevuse edenemisega tuleb perede toimetuleku seisukohalt eriti esile tõsta maareformi tähtsust, mis kindlustas rahva enamusosa majandusliku põhja Eestis.

9.1.2. Perekond sotsiaalsetes murrangutes

Molotov-Ribbentropi pakt tõi Ida- ja Kesk-Euroopasse uue geopoliitilise jaotuse. Juunist 1940 oli Eesti NLiidu, 1941-1944 Saksa okupatsiooni all ning 1944 algas teine vene okupatsioon. Uus režiim korraldas ühiskonda jõupositsioonilt, muutes Eesti elukorraldust üsna süsteemselt. Kuni viiekümne aastate keskpaigani, s.o veel kümmekond aastat pärast sõja lõppu oli sotsiaalsete ümberkorralduste vahendiks otsene vägivald. Nimetatud sotsiaalse katkelisuse ajajärk väärib eraldi tähelepanu oma otse- ja kaudmõjude tõttu perekonnale.

Okupatsiooni ühe väljendusena hakkas Eestis maksma vene perekonnaseadus, aga 1940 ja 1950 aastate rahvastikustatistika ei näita uue seaduskorralduse märkimis- ega märkamisväärtset otsemõju peremoodustusele ja lahutumusele. See aga ei tähenda, et Eesti perekond muutustest puutumata oleks jäänud. Otse vastupidi — ühiskonnaarengu katkelisuse antud hoop oli väga tõsine ning väljendus ulatuslikus rahvastikukaos, ehkki tollaegse statistika lünklikkuse tõttu on asjaomaste arvnäitajate andmine siiani raskendatud. On arvatud, et päris puutumata ei jäänud kolme okupatsioonist ühe või teise pereliikme kaotuse ja/või vangistuse tõttu pea ükski perekond Eestis.

Arhiiviallikate kõrval on ühiskonnaarengu katkelisuse mõju perekonnale võimalik hinnata läbi tagasivaatelse sündmusloolise käsitluse. Eesti Pere- ja Sündimusuuring on esile toonud rahvastikurühma pretsedenditu tõusu, kel tuli üles kasvada vaid ühe vanemaga peres. Täisperes kasvanute ligi üheksakümne protsendini ulatunud suhtarv põlisrahvastiku 1920 aastate sünnipõlvkonnades langes 1940-1944 kohordis koguni alla seitsmekümne protsendi. Erinevalt enamikust Euroopa maadest ei järgnenud Teise maailmasõja lõppedes Eestis perekoostise normaliseerumist, vastav protsess on täheldatav alles 1950 aastate teisel poolel, 10-15 aastase hilinemisega. Analüüs osutas lapsepõlvkodu purunemisele olukordades, kus küsitletu ema, isa või mõlemad vanemad tapeti, mõisteti pikaajalisse vangistusse või küüditati [Katus, Puur, Põldma 2002].

Rahvastikurühmade lõikes langes tugevama löögi alla kõrgema haridusega ja/või muul moel ärksam ning tegevam rahvas. Näiteks perekondades, kus vähemalt ühel vanemal oli kõrgharidus, ulatus repressioonirisk viidatud vormides koguni viiekümnest protsendist kõrgemale. Kõrvutades sotsiaalse katkelisuse poolt põhjustatud perede sunniviisilist lahkuminekut lahutumuse mõjuga, osutus viimane analüüsil vähemasti kaks korda nõrgema jõuga teguriks. Lapsepõlves kogetud repressioonid, olgu iseenda, vanemate või vanavanemate suhtes, ei piirdunud vaid toimumishetkega, vaid andsid ja annavad ennast tunda läbi isiku kogu hilisema elutee. Oluline on silmas pidada, et tagasivaateline teave kajastab olukorda vaid osaliselt — andmestikus ei peegeldu represseeritud, kel lapsi polnud või kelle lapsed samuti hukkusid. Näiteks osutusid kõige ulatuslikuma, 1949 aasta küüditamise ohvreiks kolme neljandiku ulatuses naised-lapsed, kelle perekonnapea oli varem hukkunud või represseeritud [Rahi 1998].

Ümberkorraldused puudutasid ka rahvastikusündmuste registreerimist, mis kahe sõja vahel oli arenenud hästitoimivaks süsteemiks. NKVD ettepanekul ja ilmselt ka kontrolli all lõpetati perekonnaregistri pidamine, muuseas esimene

rahvastikuregister Euroopas (tõsi, mitte veel täielikult valminuna ja üleriigiliselt kasutatavana). Ametlik otsus registri lõpetamise kohta anti välja mõni nädal enne 1949 aasta märtsiküüditamist, aga paljus olid tööd soikunud juba varem, teise vene okupatsiooni saabudes. Riigistatistikaga läks niisamuti, töötav süsteem lammutati ning asendati ülalt alla juhitava käsuliiniga, millele korraldusi andev keskus asus väljaspool vabariiki [Katus, Puur 2003].

9.1.3. Perevormide mitmekesisustumine

Viiekümnendate keskel tähistas rezhiimi mahenemine riigivõimu sekkumise märgatavat vähenemist perekonna ja üksikisiku eraellu. Välispidise otsemõju kahanemisel tõusis perekonna ja abielu seadusandliku regulatsiooni roll ning tähendus. Ehkki perekonnaseaduse üldkontseptsioon püsis üsna muutumatuna kuni kaheksakümnendate aastate keskpaigani, väärivad mõned muudatused valdkonda reguleerivates sätetes siiski tähelepanu.

Koos vene okupatsiooni teistkordse saabumisega 1944 hakkasid kehtima mitmed lahutust puudutavad kitsendused nagu kaheastmeline juriidiline menetlus, ebaproportsionaalselt kõrge (lõivu)maks ja avalik teatis lahutuse kohta kohalikus ajalehes. Need abinõud pidid ära hoidma hetkeajenditest kantud lahutused ning toetama abielu eluaegsuse printsiipi, ehk siis rõhutasid omal moel traditsioonilise taastetüübi ja demograafilise ülemineku aegset abielumudelit. Rahvastikuarengu vaatenurgast võis selline seadusandlus ju sobida slaavi vabariikidele, kuid enam mitte Eestile (ja Lätile).

Need kitsendused jäid kehtima kaheks aastakümneks kuni kuuekümnendatel aastatel abielu puudutavad seadused uuesti liberaliseeriti: aastal 1965 kaotati piirangud lahutusele ning lihtsustati protseduurireegleid. Muudatuse sisseviimisele järgnenud aasta tõi kaasa lahutuste arvu hüppelise kasvu Eestis, peegeldades juba lagunenud kooselusid, mis olid jäänud keerulise lahutusmenetluse tõttu ametlikult registreerimata. Pärast lahutumuse järsku tõusu protsessi intensiivsuse alanemist ei järgnenud ning lahutumuse tõusutrend jätkus ka järgnevatel aastatel, stabiliseerudes alles kaheksakümnendail. Võrdlusperspektiivis kuulub Eesti Euroopa riikide hulgas eriti kõrge lahutumustasemega maade hulka [CoE 2005]. Arusaadavalt on lahutumuse tase tõstnud esile üksikvanemlike perekondade ja üksikemadusega seotud probleemistiku.

Eestis algas vabaabielu leviku laienemine 1960 aastatel, enam-vähem üheaegselt sama protsessiga Põhja-Euroopa riikides. Uue trendi kandjaiks olid 1940 aastate ja mõistagi järgnevad sünnipõlvkonnad. Juba viiekümnendate aastate põlvkondades alustasid esmaskooselu ametlikult registreerimata viisil enam kui pooled noortest. Kuuekümnendate teise poole sünnipõlvkondades, kes löid perekonna vene aja lõpul, oli otseabielu määr langenud alla kahekümne protsendi, näidates jätkuvat langustrendi [Katus, Puur, Põldma 2002]. Kõrvutades samu näitajaid teiste riikidega, on Eesti põlisrahvastik vabaabiellumuse leviku poolest hoidnud üle kolmekümne aasta teist-kolmandat-

neljandat kohta maailmas ning sarnaneb Põhjamaade olukorrale. Muidugi tuleb samas ilmsiks märgatav erinevus Kesk- ja Ida-Euroopa rahvastest, eriti aga endise NLiidu olukorrast, kus vabaabielu hakkas levima (ja sedagi mitte kõigis uusloodud riikides) alles 1990 aastatel [Granström 1997; Nikander 1998; Noack, Ostby 1996].

Kooseluvormide mitmekesisustumine Eestis alates 1960 aastatest ei kajastunud mingil moel omaaegses Abielu- ja Perekonnakoodeksis [ÜPT 1969]. Vahest ainsa uuendusena regulatsioonis võeti muutusi arvesse lapse sünni registreerimisel: sisse seati mõlema vanema ühisavaldus, mille tulemusena vabaabielus vanemad, s.o abielu ametlikult mitteregistreerinud kooselupooled said oma ühist last ja vanemlikkust seadustada mõistlikumalt kui varem ainuvõimaliku lapsendamise kaudu. Muus jäi Abielu- ja Perekonnakoodeks endiselt — tegelikult kuni NLiidu lõpuni — tunnistama ainsa ametliku kooseluvormina registreeritud abielu, milline arusaam vastas rahvastikuarengule slaavi vabariikides.

Viimase kümnendi jooksul on püstitatud hüpotees, et pereloomet mõjutas riik ja seadusandlus Ida- ja Kesk-Euroopa maades eluasemepoliitika kaudu [Katus, Puur, Põldma 2002]. Tolleaegse kontseptsiooni kohaselt polnud vene ajal eluasemeturgu ning uue eluaseme omanikuks või kasutajaks sai reeglina vaid kindlate kriteeriumide täitmisel, neist üks olulisemaid oli kasutatava pinna suurus inimese kohta. Sisuliselt sai registreeritud abielust nende kriteeriumide osa, sest vaid abielu kaudu said mees ja naine näidata elukohana ühist elamispiinda. Tavaliselt oli vaja veel ka vähemalt üht last (ja sageli kedagi vanavanematest, olgu tõepoolest oma lapse peres elavana või järjest sagedamini formaalselt sissekirjutatuna), et olemasolev pind tuleks elamispiinna taotluse sisseandmiseks piisavalt väike. Taoline pragmaatiline kaalutlus võiks selgitada, miks Eestis võrreldes Põhjamaade või Lääne Euroopaga jäi laia leviku kõrval vabaabielu kestus suhteliselt lühikeseks ja kooselu registreeriti ametlikult küllalt varases eas. Samavõrra aitaks eluaseme jaotusmehhanism ka põhjendada, miks sündimuse vananemine algas Eestis alles pärast majanduskorralduse muutumist, olles siis aga väga järsk. Muuseas, täiendava seletuse leiaks ka kõrge lahtumus.

9.1.4. Perekorraldus üheksakümnendatel

1990 aastate riigikorra muutus tõi kaasa seadusandluse, sh perekonda puudutava uuendamise. 1995 aastal jõustus uus perekonnaseadus [RT 1994]. Oma põhiolemuselt tugines uus seadus kummatigi endisele Abielu ja Perekonnakoodeksile. Esiteks, seadus tunnistas jätkuvalt ainsa kooseluvormina registreeritud abielu. Teiseks, abielu käsitletakse peamiselt ja ainuvaldavalt kui majanduslikku ühendust. Väheste uute elementidena kaasas seadusemuutus abielulepingu kui omandisuhete aluse. Seaduse poolelt vaadatuna pakub abieluleping kaitset olukorras, kus üks pooltest satub majanduslikesse raskustesse [Kullerkupp 2001]. Kuid seaduses sisaldub ka mõningaid muid

mööndusi. Nii näiteks alandati minimaalset lubatud abiellumisiga vanemate kirjalikul nõusolekul kuuteistkümnelt eluaastalt viieteistkümnenele.

Eelpool oli juttu sellest, et traditsiooniline pereloomismudel asendus uuega juba eelnevatel kümnenditel. Üheksakümnendate fenomeniks sai abiellumise järsk edasilükkumine. Keskmine abiellumisvanus lükkus edasi enam kui kolm aastat ja samasuunaline trend jätkub. Keskmiselt astub viimastel aastatel esmasabiellu 28-29 aastane mees ning 25-26 aastane naine. Kiire ajastusmuutuse tulemusena langes esmasabiellumuskordaja tasemele 0.35, mis osutus madalaimaks Euroopas [CoE 2005]. Lahutusajastus muutus vähem, kuid tasub aga tähele panna, et abielulahutuse protseduuri muutmine tõi kaasa lahutuste arvu ajutise kasvu. Selle tulemusena kerkis registreeritud lahutuste arv 1995 aastal abielude arvust kõrgemale.

Põhja- ja Lääne-Euroopas on paar viimast aastakümnet andnud märku uuest arengufaasist perekonda puudutavates regulatsioonides, kus leiavad tähelepanu ja arvestamist eritiübilised heteroseksuaalsed kooselud, eeskätt vabaabielud [Bradley 2001]. Eesti perekonnaseadusandlus ei ole seda sammu veel astunud ega tunnista muud kooseluvormi peale registreeritud abielu. Neis tingimustes saavad vabaabielupaarid oma elu korraldamiseks (olgu selleks ühisvara soetamine, pangalaenu võtmine, ühise tuludeklaratsiooni esitamine) toetuda põhiliselt muudele seadustele [RT 2001a; 2001b; RT 2002]. Vabaabielupaarid saavad ühiselt taotleda ka toimetulekutoetust [Kama, Kullerkupp 2002]. Ehkki võlaõigusseadus on küllalt paindlik, on vabaabielude levik iseenesest nii ulatuslik, et seda oleks mõistlik omaette seadusega reguleerida. Mõistagi ei lange vabaabielu reguleeriv seadustik üheselt kokku registreeritud abielu käsitlevate seadusaktidega.

9.2. Sünnimus ja lapsed

Ehkki sünnimusele suunatud poliitika kerkis omaette nähtusena esile põhiliselt XX sajandil, Prantsusmaa ehk välja arvatud, on lapsed ühel või teisel moel olnud juba pikka aega ühiskonna regulatsiooni objektiks. Kaasaegses ühiskonnas on need kaks – lapsed ja sünnimus – teineteisega tihedalt põimunud ning seetõttu pole sageli lihtne erinevate poliitikate kujunemist üksteisest eristada.

Eestis võib nimetatud poliitikate arengu jaotada viide etappi. Esimene etapp käsitleb riigi loomisaega Vabadussõja järel, mida iseloomustab püüe kindlustada kõigile lastele teatav elementaarne elustandard. Teine etapp toob esile ühiskondliku reaktsiooni sünnimuse esmakordsele langusele alla taastetaset 1930 aastatel. Kolmas etapp hõlmab sovetiseerimisperioodi ja neljandat iseloomustab uuenenud huvi sünnimusega seonduva poliitika vastu kaheksakümnendatel. Viies etapp haarab laste- ja sünnimuspoliitikat majandusliku ja sotsiaalse ülemineku tingimustes.

9.2.1. Laste heaolupoliitika

Eesti Vabariik sai päranduseks omapärase segu vene ja saksa päritolu seadustest, mille juured ulatusid Peeter I kinnitatud Balti erikorda. Võrreldes tolleaegsete Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega peegeldas lastepoliitika Vene impeeriumi olusid. Ühest küljest mõjutas Eestit ligikaudu poole sajandi pikkune nihe rahvastikuarengus võrreldes impeeriumi ülejäänud osadega, kus vajadus lastele suunatud poliitika järele polnud veel esile kerkinud. Teisalt püüdis kohalik ülemklass vältida igasuguseid muutusi, nähes neis ohtu oma eelisseisundi stabiilsusele.

Lisades eelnevale 1914-1920 aastate sõjaraskused, alustas Eesti oma lastele suunatud poliitika kujundamist praktiliselt tühjal kohalt. Peamistele sellega seotud tegevusvaldkondadele – sotsiaalkaitse, tervis, haridus ja elamistingimused – tähelepanu pööramine näitas nii valdkonna terviklikku käsitlemist kui ettevaatavat hoiakut. Tuleb märkida, et lastele suunatud poliitikate põhimõtted haakusid põhimõtete ja tegevustega, mida rakendati seonduvates eluvaldkondades. Moodsas keeles väljendatuna suunati laste heaolu läbi integreeritud lähenemise. Kahekümnendate aastate algul oli selle kandjaks ja teostajaks tollane Haridus- ja Sotsiaalministeerium.

Lapsed moodustasid omaette sihtgrupi poliitikas, mille eesmärgiks oli kindlustada rahvale teatav elustandard ja sotsiaalne heaolu. Esmane vastutus jäi selles valdkonnas kohalike omavalitsuste kanda nii korraliste meetmete rakendamisel kui erakorralise toetuse andmisel. Lisaks alustati lastega seotud institutsioonide võrgustiku ülesehitamist, küllalt suure töö tegid ära ka mitmesugused vabatahtlike organisatsioonid. Riik toetas nii kohalikke omavalitsusi kui ka vabatahtlike tegemisi, kattes üle poole nende eelarvetest. Laste sotsiaalse kaitse põhimõtted leidsid kokkuvõtte Hoolekande seaduses [RT 1925b].

Sõjaeelses Eestis omistati väga suurt tähelepanu haridusele, mille põhiliseks sihtgrupiks olid samuti lapsed. Juba 1917 otsustas Maanõukogu muuta eestikeelseks nii alg-, kesk- ja kutsekoolid kui ka ülikooli. 1920 aasta reform liitis erinevat tüüpi koolid ühtsesse süsteemi, kuueklassiline algkool muutus kohustuslikuks ning oli kõigile tasuta. Et rahuldada vajadust õpetajate järele, avati mitmel pool pedagoogilisi kolleegiume, lisaks veel õpetajate koolitus Tartu Ülikoolis. Üheks näiteks mahukatest investeeringutest haridusse olid ka 1920-1930 aastatel ehitatud uued koolimajad [Riigikantselei 1935].

Ka riikliku tervishoiukorralduse areng nägi ette eriteenused lastele. Üleriigiliselt loodi emade ja laste keskusi, kus arstid ja meditsiinilise väljaõppe saanud personal nõustasid emasid ja lapsi kuni seitsmenda eluaastani tasuta. Vajadusel tehti ka koduvisiite. Loodi vabatahtlik organisatsioon Eesti Lastekaitse, mis korraldas mitmesuguse abi osutamist lastele. Tervishoiusüsteemi põhimõtted koondati Rahva tervishoiu korraldamise seadusse [RT 1928].

Laste vajadusi võeti arvesse ka eluasemepoliitikas eesmärgiga kindlustada teatav eluasemestandard, üüri- ja sanitaarnormid jm. Tulenevalt elamistingimuste suurest erinevusest piirkonniti anti abinõude tarvituselevõtt

kohalike omavalitsuste pädevusse. 1922 aasta rahvaloendus sisaldas küsimusi ka elamistingimuste kohta, mis tagas küllaldase andmealuse vastava poliitika kujundamiseks [RSKB 1923-1924]. Järgmine rahvaloendus näitas, et eluasemetingimuste osas saavutati nähtav edasimineku [RSKB 1934-1937].

Kokkuvõttes pandi laste heaolu integreeritud poliitikale Eestis alus küllalt lühikese ajaga juba 1920 aastatel. Nende pingutuste toel saadi üle vasturääkivusest rahvastikuarengu taseme ja Vene impeeriumis kehtinud sotsiaalpoliitika vahel. Kolmekümnendate keskpaigaks oli Eesti, hoolimata lühikesest ajast ja rahapiirangutest, saavutanud selles valdkonnas oma aja kohta hea taseme.

9.2.2. Sündimuspoliitika algus

Sündimustaseme, -ajastuse või protsessi muude aspektide mõjutamisele suunatud poliitika kujutab endast XX sajandi nähtust. Sündimuspoliitika tekkis ühiskonna reaktsioonina kestva (liig)madala sündimuse ületamiseks, mis järgnes selle pikaajalisele langusele demograafilise ülemineku käigus. Pärast taastetasemest madalama sündimuse kujunemist, mis muu kõrval tähistas pereplaanimise üldist kasutuselevõttu, hakkas enamik uudest nähtusest hõlmatud Euroopa rahvaid tegelema sündimuse mõjutamisele suunatud poliitika valjatöötamisega.

Eesti jõudis taastetasemest madalama sündimuse ajajärku 1920 aastate keskel [Katus 1997a]. Tollal sündimusele suunatud poliitika kogemus Euroopas veel praktiliselt puudus ja nii polnud vastavat eeskuju ka naabermaadest võtta. Analüüsides sündimusega seotud poliitikate kujunemist — tegu oli põhimõtteliselt uue elemendiga rahvastikupoliitikas — tuleb arvesse võtta tollast konteksti. Euroopas mõjutas teema üleskerkimist tõenäoliselt majanduskriis, mis lükkas ühiskonna vastukaja sündimuslangusele mõnevõrra edasi. Eesti puhul on aga tõenäoline, et 1934 aastal ellu viidud riigivõimu muutus toimus tõenäoliselt samas suunas — põhjustas ühiskondliku reageeringu edasilükkumist. Teisalt informeeris tollane täpne ja aja nõuetele vastav statistika esilekerkiva olukorra tõsidusest. Näiteks andis tollane rahvastikustatistika teada esmakordsest depopulatsioonist rahuaja oludes⁹.

Madal sündimus sai peateemaks Eesti rahvusliku kasvatus kongressil 1935. Kongress kajastas sisuliselt kogu ühiskonna – alates riigivanemast, ministritest, teadlastest, eri valdkondade asjatundjatest kuni ühiskondlike organisatsioonide esindajateni – vaateid ja seisukohti. Konverents võttis vastu rea resolutsioone, mis said riikliku sündimuspoliitika nurgakiviks, riigivanem rõhutas ühiskonna vastukaja tarvidust [Madisson 1935]. Tollaste uuenduste hulgas väärivad eraldi äramärkimist lastetoetused. Toetuse määr varieerus sõltuvalt sisetulekust ja elukohast, see oli ette nähtud riigiteenistujate ja sõjaväelaste ning riiklike ettevõtete tööliste lastele kuni 18 aastaseks saamiseni

⁹ Aastal 1929 oli Eesti negatiivne loomulik iive -1068 inimest.

[RT 1935; 1936b]. Samuti oli kehtestatud sünnitoetus, sünnitusega seotud meditsiiniabi anti tasuta.

Järgides kongressi soovitusi, loodi Rahva juurdekasvu ja heaolu Komisjon laste ja sündimusega seotud seaduste loomise ja sõnastamise elluviimiseks. Komisjoni ettepanekul loodi Tartu Ülikooli juurde eugeenika kateeder ülesandega jälgida olulisemaid rahvastikuprotsesse nagu sündimus, abiellumus, suremus ning analüüsida madala sündimuse ja vähese rahvastiku juurdekasvu põhjuseid.

Nagu varasemates peatükkides tõdetud, hakkas sündimus Eestis kolmekümnendate aastate lõpul tõusma. Olemasolevatel andmetel saavutas sündimus 1942 aastaks kõrgeima taseme koguni 40-aastase ajavahemiku lõikes (1928-1968). Sündimuse tõus Eestis polnud siiski ilmselt mitte sellesuunalise poliitika tulemus, ehkki toetavat osa see muidugi omas. Hiljutised uuringud on näidanud, et kolmekümnendate lõpul oli sündimuse tõus iseloomulik mitmetele sarnase rahvastikuarenguga Euroopa rahvastele [Calot *et al* 1998; Lundström 1999].

Eesti ühiskonna reageering alla taastetaset sündimusele oli küllalt energiline, kajastudes nii elavas arutelus kui poliitikameetmete väljakujundamises. Üldistavalt võib öelda, et riigi ning rahva arusaamad langesid kokku ning rahvastikuküsimused kujunesid inimesi samas suunas vaatama ja tegutsema panevaks teguriks.

9.2.3. Sündimuspoliitika kadu

Rahvastikumõjune poliitika, sealhulgas sündimusele suunatud poliitika, kaotab oma tähenduse kriisi- ja sõja-aastatel. Eestis tugevdasid seda kolm järjestikust okupatsiooni, mis vältasid kokku pea viis aastakümnet. Koos Eesti riikluse hävinguga kadusid ka kahekümnendail ja kolmekümnendail loodud laste ja sündimusega seotud poliitikasuunad. Nagu eelpool jutuks oli, mõjutasid sündimust ja lapsi alates 1940 aastast kuni Stalini surmani hoopis sõda ja repressioonid.

Sotsiaalpoliitika vallas rakendusid Eestis unifitseeritud Vene NFSV seadused. Lastesse ja sündimusse puutuva kohalt tuleks rääkida ennekõike kahest meetmest. Esiteks keelati Eestis rangelt abort. Teiseks, lähtuvalt suurte perede ideaalmudelist loodi 1944 omaette riiklik tunnustus- ja autasusüsteem paljulapselistele emadele, Naised, kel oli üle kümne lapse, nimetati kangelasemadeks, seitsme kuni üheksa lapsega ning viie-kuue lapsega emasid autasustati medaliga *Ema au* [ÜPT 1945]. Abordikeeld kaotati Stalini surma järel 1955, kuid emamedalid ja muud asjaomased autasud kehtisid kuni 1991 aastani. Üksikemadele, suurperedele ning väga väikese sissetulekuga peredele oli ette nähtud ka mõningane majandusabi, kuid sündimuspoliitika kui niisugune puudus sisuliselt 1982 aastani.

Tulles tagasi poliitikatelt protsessi juurde, on huvipakkuv meenutada olematu sündimuspoliitika taustal protsessi arengut. Lühidalt üle korrates,

ainsana sarnase demograafilise arengu ajastusega riikide hulgas ei täheldatud sõjajärgset beebibuumi Eestis (samuti Lätis, kuigi nõrgemalt ja vastuolulisemalt väljendunult). Väärib märkimist, et kõik muud beebibuumi iseloomustavad tunnusjooned — abiellumuse kasv, abiellumis- ja sünnitusvanuse noorenemine, lastetute osakaalu tõus — olid Eestis olemas [Katus 2003]. Alla taastetaset sündimus aga püsis, küündides viiekümnendail koguni maailma madalaima tasemeni.

Kuuekümnendate lõpul, paralleelselt lahtumuse kasvu, vabaabiellumuse leviku, abieluvälise sündimuse suurenemise, naisrahvastiku haridustaseme tõusu ja suureneva tööhõivega kasvas kummatigi ka sündimus, ilma mingeid poliitilisi meetmeid rakendamata. Küllalt lühikese, mõneaastase perioodi vältel tõusis sündimus ligikaudu viiendiku võrra ning kerkis pärast nelja aastakümnet taastejoonest madalamal püsimummist viidatud piiri lähedale, jäädes sinna kaheksakümnendate lõpuni.

Kõnealust ajavahemikku iseloomustab aga ka teistlaadi omapära, mida on oluline silmas pidada ka tulevikus. Ulatuslik sisseränne ning välispäritolu rahvastiku jõuline kasv tõid endaga kaasa sündimuskäitumise kahestumise. Rahvastikutaastega seotud protsesside osas nagu peremoodustus, sündimus ja abortiivkäitumine, erinevad kaks suurrühma — põlis- ja välispäritolu rahvastik — oma käitumises mitte ainult arvnäitajate taseme, vaid tihtipeale ka protsessi suundumuste osas. Analüütilisest seisukohast nõuab see asjaolu mõlema rahvastikurühma eraldi käsitlemist, sest Eesti tänane kogurahvastik representeerib kahe erineva käitumismudeli mehaanilist ühendit [UNECE 2000].

9.2.4. Uus pööre sündimuspoliitikas

Lühike ajavahemik 1982-1988 paistab Teise maailmasõja järgseist aastakümneist NLiidus, sealhulgas Eestis, välja põhimõttelise muutuse poolest laste ja sündimusega seonduvas poliitikas. 1970 aastatel jõudsid Vene Föderatsioon ja NLiidu teised tuumvabariigid rahvastikuarengu etappi, mida iseloomustab sündimuse langus allapoole taastetaset. Nimetatud protsess tõstatas samm-sammult huvi rahvastikuarengu ja asjaomase poliitika vastu. Tulemuseks oli tollase ühiskonna kontekstis täiesti uudne lähenemine, mida hakati ellu viima aastal 1982 [ÜPT 1981]. Lisaks laste heaolu ja perekonna eluolu pidevale parandamisele (traditsiooniline osa NLiidu poliitikates), eesmärgistati tookord ka sündimuse tõus. Muuhulgas viis uus regulatsioon rõhuasetuse suhteliselt väikesearvuliselt suurperelt n-õ tavalisele vähelapselisele perekonnale.

Vastavalt uuele seadusele pikenes lapsehoolduspuhkus kaheksateistkümnene kuule, millest esimese kaheateistkümnene kuuga kaasnes rahaline kompensatsioon. Rõhutatakse meetme uudsust vajab meenutamist, et toona kehtis NLiidus üldine töökohustus nii meestele kui ka naistele ning seaduse kohaselt ei tohtinud põhjuseta töökatkestus ületada kolme nädalat. Lubada emale tervelt kaheksateist kuud lapsehoolduspuhkust oli sel taustal tähelepanuväärne samm, üpris erinev kogu tööjõuressursi maksimaalsest

mobiliseerimisest. Samas laienes sünnitoetuse maksmine kõikidele emadele, kaasa arvatud esmassünnitajad. Kuigi nähti ette ka reproduktiivtervise valdkonna kaasaajastamine, jäi püsima kaasaegsete rasedustismvastaste vahendite nappus ning ligipääs neile oli piiratud.

Teiseks oluliseks hoovaks sündimusele suunatud ettevõtmistes sai eluasemepoliitika. Suurt osa (uute) korterite jaotusest kontrolliv riik sai suhteliselt lihtsate ümberkorraldustega võtta ette samme, et parandada lastega noorperede elamistingimusi. Vastavalt määrusele tekkis noorel abielupaaril kuni kolmekümne aasta vanuseni õigus omaette elamispinnale (korterile), kui neil sündis esimese kolme abieluaasta jooksul laps. Noorel perel oli samuti eelis elamukooperatiivi liikmeks astumisel. Lühidalt, esimest korda nõukogude praktikas laienes eluaseme omandamise eelisõigus ideoloogilise määratluseta rahvastikurühmale.

Uute poliitikate taustal väärib eraldi tähelepanu kaheksakümnendate aastate sündimuseareng. Kui Eesti põlisrahvastiku sündimustrend näitas mõningast langustendentsi, siis välispäritolu rahvastik tegi läbi sündimuse tõusu, mis kümnendi lõpuks jõudis põlisrahvastikuga enam-vähem samale tasemele, lõpetades kuuekümnendatel alanud eristumise. Konvergennts kahe rahvastikurühma sündimuses päädis selle tõusuga tasemele, millist oli Eestis täheldatud viimati seitsme-kaheksakümne aasta eest [Katus, Puur, Põldma 2002]. Võimalik seos uute sündimust toetavate meetmete ja sündimuse tõusu vahel välispäritolu rahvastikuosa puhul on siiski vaid hüpoteetiline, enam tõenäoline on meetmete mõju sündimuseajastusele, mis perioodnäitajaid kergitas.

Eesti kontekstis võib 1982 aasta uuendusi laste ja sündimusega seotud poliitikas nimetada 1930 aastate korduseks — mõlemal korral oli ühiskonna eesmärgiks leida rohtu alla taastetaset langenud sündimusele. Huvitav on märkida, et nende kahe tegevuskava alguse vahele jääb parasjagu neli-viis aastakümnet ehk ajavahemik, mis eristab Eesti ja Venemaa demograafilist arengut. Kui kaht algust võrrelda, siis iseloomustas kolmekümnendaid lai avalik arutelu, asjaomaste vaatenurkade ühtlustamine ning üldtunnustatava esiletõstmine. Lisaks olid toonased lastetoetused suhtelises võrdluses suuremad kaheksakümnendatel kehtestatud, kuigi teisalt ei hõlmanud toetussüsteem kõiki rahvastikurühmi. Samuti omistati rahvastikuandmestikule ja teaduskäsitlusele täiesti erinev roll, lahknevalt sõjaeelse Vabariigiga kehtisid vene rahvastikustatistika kasutamisel ranged piirangud kuni kaheksakümnendate lõpuni [Veskimägi 1996]. Eesti ametlikus nimistus puudus rahvastikuteadus omaette teadusharuna vene aja lõpuni välja.

9.2.5. Rõhuasetuse muutus perekonnalt isikule

Madal sündimus ning sellest tulenev depopulatsioon, samuti piiramata sissetulek ja muudki rahvastikualased mureteemad olid avalikult kõne all 1987-1988 alanud iseseisvusliikumise ajal. Muuhulgas sõnastas need Lennart Meri oma programmilises kõnes loomeliitude pleenumil 1988. Mure rahva tuleviku pärast

vene võimu all sai laiemaks arutlusteemaks ning leidis üldist arusaamist. Teisalt andis end tunda rahvastikualaste teadmiste nappus, mis tulenes teabele pika aja vältel kohaldatud piirangutest. Nii valdas rahvastikuküsimuste käsitlemisel põhiliselt emotsionaalne lähenemisviis, sageli väljendudes ebareaalsete sihtide väljapakkumises. Olgu siin näitena toodud toona populaarne laul, kuidas maa tuleb täita lastega *resp* (kiire) positiivne loomulik iive.

Aastast 1987 on pärit mitmete seaduste ja määruste teke, mis kõik püüdsid ühel või teisel moel demograafilist olukorda parandada. Viimane sellest sarjast oli lastetoetuse seadus, mis jõustus 1992 juba iseseisvumise järel [RT 1992a]. Arvestades tõsiasja, et nende seaduste sünd rajanes rohkem emotsioonidel kui teaduspõhisel analüüsil, pole üllatav, et nad jätkasid paljus vene kaheksakümnendate aastate alguse korraldust. Näiteks erinevad rahalised toetused määrati absoluutsummas, indekseerimist arvestamata, erinevate ametiasutuste tegevus oli killustatud, sageli üksteisele vasturääkiv jms.

Üleminek demokraatlikku ühiskonda ja turumajandusse oli kindlasti üks teguritest, mille tulemusena enamus lastele ja sündimusele suunatud veneaegseid poliitikameetmeid enam ei toiminud. Näiteks kadus koos eluaseme turuartikliks muutumise ning riigikorterite süsteemi kaotamisega üks peamistest noorpere eluasemetingimuste mõjutamise võtetest. Samuti kaotas paljus oma mõtte 1989 vastu võetud seadus, mis andis emale õiguse kuni lapse kolme aastaseks saamiseni koju jääda. Täistööhõive kadudes ja töötuse tekkides omandas pikaajaline koduhõive kahetise tähenduse, mis kätkeb probleeme töölenaasmisel ehk tööturule reintegreerumisel [Puur 2000]. 1992 aasta rahareformi järel tuli muutmisele ka toetussüsteem, jättes tookord laste- ja peretoetustele sotsiaalkulutuste eelarvest suhteliselt väikese osa.

Seega, paradoksaalsena eelnenud laulva revolutsiooni taustal, kus omistati suurt tähelepanu madalale sündimusele ja rahvastikuprobleemidele, ei pannud üheksakümnendate poliitika neile küsimustele rõhku. Vaat et ainus, mis alles jäi, oli rahvastikuministri ametikoht valitsuses, samuti sotsiaalsete tagatiste kättesaadavus põlis- kui immigrantrahvastikule kodakondsusest sõltumata. Viimase puhul väärib märkimist, et Eesti sotsiaalpoliitika on selle poolest olnud heledakäelisem kui enamikus Euroopa Liidu maades. Üheksakümnendate lõpupoolel hakkas maad võtma järjest tõsinev vastuolu avalikkuse ja poliitikakujundajate vahel kõiges, mis puudutas rahvastikuarengut. Ühelt poolt sündimuslangus ja rahvastikuvähenemine, immigrantrahvastiku kehvapoolne integreerumine, vastukäivad arengud rahvatervise vallas jms andsid alust avalikkuse kriitilise tähelepanu kasvule. Teisalt, selginenud arusaam, kui raske on tegelikult antud valdkonnas lühikese ajaga, näiteks ühe-kahe parlamendikoosseisu valitsemisajal, midagi märkimisväärset saavutada, hoidis paljusid poliitikuid ja erakondi rahvastikuküsimustest eemal. Üldsuse silmis mõjus selline hoiak mõistagi riigimeheliikkuse puudujäägina.

Viimase, 2003 aasta Riigikogu valimise eel tõusis tagasisidena rahva poolt väljendatud murele ja negatiivsetele arengutele rahvastikuvallas poliitikute kaudu üles uuesti terve rida murepunkte, samuti anti valimisprogrammides lubadusi negatiivsete arengute peatamiseks. Kõik tähtsamad parteid tõstatasid

valmiskampaanias enam-vähem samu küsimusi, teistest sagedamini võeti kõneaineks madal sündimus. Valimisjärgselt kujunes üllatuseks rahvastikuministri koha määramine Reformierakonnale, kes üheksakümnen datel paistis silma rahvastikumõjuse poliitika ehk kõige süsteemsema eirajana. Ministri büroosse suundusid tööle noored, kes tõstsid esile emapalga, pakkudes seda avalikkusele kui uut mõtet ja saavutust. Minister esitas seda Euroopa Rahvastikufoorumile kui kesket vahendit sündimuse tõusuks taastetasandile, jäädes mõistagi üksikuks hääleks [RMB 2004].

Uus poliitika asetas rahvastikualase tegevuse paljus ühele kaardile — jaanuarist 2004 jõustus uus seadus, mille kohaselt makstakse emale aasta jooksul lapse sünnile eelnenud palka. Avalik kriitika Eestis tõi esile peamiselt toetusraha suuruse erinevuse hästitasuval tööl olnud ema ja töötu või üliõpilasema vahel. Ekspertarvamus sedastas tõsiasja, et uus seadus ei haaku kuigivõrd seni kehtinud sotsiaaltoetustega ning suurendab veel juba niigi suurt sissetuleku ebavõrdsust. Tegelikult oli see — nii Eestis kui Euroopas üldse — esmakordne juhus, kus laste- ja sündimuspoliitikat laialt ning avalikult arvustati.

9.3. Rahvastikuvananemine ja eakas elanikkond

Rahvastikuvananemisega seonduvaid poliitikaid vaadeldakse tavapäraselt kahe olulisema tahu, pensionikorralduse ja vanurihoolduse kaudu. Kuivõrd pensionisüsteem on tihedalt seotud riigikorraldusega, siis märgivad süsteemi kolm olulisemat arenguetappi Eestis vastavalt esimest iseseisvust, okupatsiooniaega ja taastatud iseseisvuse ajajärku.

9.3.1. Pensionisüsteemi loomine

Eesti alustas pensionisüsteemi väljaarendamist 1920 aastatel praktiliselt tühjalt kohalt. Vene impeeriumis hõlmas pensionikorraldus üksikuid väiksearvulisi rühmi, osa riigiteenistujaist ning sõjaväelasi. Kõnealune süsteem lakkas olemast koos tsaaririigiga — tsaaririigi õigusjärglaselt polnud pensioni maksmise jätkumist oodata ning kadunud oli ka senine pensionikapital.

Kahekümnen date aastate algul loodud Eesti pensionisüsteem hõlmas riigi keskasutuste töötajad, riigiametnikud, õpetajad, riigile kuuluvate tehaste ja käitiste töölised, sõjaväelased ja sõjaväelased, samuti viimaste pereliikmed [RT 1920; 1924; 1926]. Süsteem nägi ette vanaduspension, töövõimetus ja toimetulekupension maksmist. Pensionieaks arvestati nii meestele kui naistele kuuekümnen dat eluaastast, täispension saamiseks oli nõutav 25 tööaasta olemasolu [Buldas 1934]. Pensione maksti pensionikapitalist, mis moodustus kolme neljandiku ulatuses riigieelarvest, neljandiku katsid töötajad ja tööandjad ise. Lisaks võttis riik üle kohustuse endiste riigiteenistujate, sõjaväelaste ja invaliidide suhtes, kes oma pensioniõiguse olid välja teeninud Tsaari-Venemaal.

Süsteemi arenedes ilmnes pensionisaajate arvu kiire kasv. Erinevalt kaasajast moodustasid tollal 90 protsenti pensionäridest mehed [Tuisk 1931; Lepp 1936]. Teiseks suundumuseks oli vanaduspensionäride arvu kasv vastukaaluks toimetuleku- ja invaliiduspensionäride arvu kahanemisele. Uus pensioniseadus võeti vastu 1936 [RT 1936a] ning kooskõlas riigi üldise arenguga oli süsteem täiuslikum eelmisest. Areng jätkus ka edaspidi. Näiteks 1939 laienes vanadus- ja invaliiduspension kõigile erasektori tööstustöölisele enama kui kuue töötajaga ettevõttes. Vastavalt seadusele pidid suurte ja keskmise suurusega ettevõtted kindlustama igakuise vanadustoetuse tööliste, kes olid kuuekümnepäevased või vanemad ega tulnud iseseisvalt toime.

Sotsiaalabi, sealhulgas vanurihoolekande põhimõtted määratleti 1925 aasta Sotsiaalhoolekande seaduses [RT 1925b]. Seadus tugines pereliikmete vastastikustele kohustustele ning sõnastas sotsiaalpoliitika põhialused koos läbiproovitud solidaarsusprintsipiga. Mis puutub eakasse rahvastikku, siis võis abi taotleda iga mees või naine alates 60 eluaastast. Esmane vastutus nende eest, kes iseendaga toime ei tulnud, olid lastetud või pere toetuseta, jäi omavalitsusele, nagu see oli olnud XIX sajandil ja tegelikult ka aastasadu varem. Samuti tuleb siinjuures toonitada mitmete vabatahtlike organisatsioonide ja kiriku olulist panust [Pullerits 1927]. Sotsiaalhoolekande edaspidist arengut toetas ka sotsiaaltöölase kutsehariduse sisseseadmine.

Et abistamine seisnes eeskätt eneseabi toetamises, osutati märkimisväärset tähelepanu avahoolekandele. Kolmekümnendail aastail moodustas iga-aastane sotsiaalabi saajate arv viis protsenti rahvastikust ning sellest koguarvust omakorda neli viiendikku langes laste arvele [Tuisk 1937]. Asutushoolekande võrk koosnes eraldi lülidest vanurite ning invaliidide toetamiseks, samuti sõjainvaliidide abiks, töötasid vanadekodud ja ajutised varjupaigad. Laialt olid levinud sotsiaalhoolekandelised majutused. Taolise omavalitsuse vaestemaja, tänases mõistes sotsiaalmaja juurde kuulus tüüpiliselt ka väike maalapp, mida elanikud ühiselt harisid.

9.3.2. Vasturääkivused pensionisüsteemi arengus

Eesti annekteerimisega NLiidu poolt senine sotsiaalhoolekande- ja pensionisüsteem likvideeriti. Enamik sinnamaani riiklikku pensioni saanud või saada pidanud rahvastikust jäeti kui rahvavaenlased pensioniõigusest ilma [RKN 1945]. Tulemuseks oli ametliku pensionäride arvu langus, samuti pensioni suuruse oluline vähenemine. Isikud, kes pensioniõiguse säilitasid, elasid tihtipeale alla igasugust toimetulekupiiri.

Aastal 1956, *resp* Stalini aja järel jõustunud vene pensioniseadus muutis tolle ajani kehtinud süsteemi põhjalikult, tõstes toetuste suurust ning parandades seeläbi eakate majandusolukorda. Samas polnud uus süsteem ikkagi universaalne ega ka kõigi jaoks ühetaoline [Porket 1979]. Esiteks oli skeemiga kaetud vaid rahvastik, kes oli kogunud nõutava arvu tööaastaid. Et saada täit vanaduspension, pidid mehed olema vähemalt kuuekümnepäevased ning omama

25 aastat tööstaazhi, naiste puhul oli nõutavaks vanusepiiriks viiskümmend viis eluaastat. Seadus ei laienenud kolhoosnikele ja nende pereliikmetele, kes ometi moodustasid Eestis kolmandiku rahvastikust. Alles 1965 aastal laienes riiklik pension ka kolhoosnikele ning seitsmekümnendatel lõpuks kaks süsteemi ühtlustati¹⁰

Pensionioõiguslikkuse kriteerium hoidis vanaduspensionäride arvu endiselt küllalt madala, sest mitmed tegevusalad enne Teist maailmasõda (ja sõja ajal) liigitati pensioniseaduses mittetootlike või koguni kontrrevolutsiooniliste hulka. Tulemuseks oli tähelepanuväärselt suur ametliku tööstaazhita rahvastikuosa — näiteks kuuekümnendatel moodustasid toetusesaajad Eesti pensioniealisest rahvastikust vaid kolmandiku. Aegapidi pensionisaajate suhtarv tõusis ning 1970 aastateks oli pensionist saanud eakate peamine elatusallikas. Süsteemi katvus laienes sedamööda, kuidas kasvasid peale uued vanuripõlvkonnad, kellel oli järjest suurem osa tööelust kulgenud nõukoguajal ning vastavalt kogunenud pensioniks tarvilik tööstaazh. Siiski saavutati rahvastiku täielikule lähedane kaetus pensionisüsteemiga Eestis alles kaheksakümnendatel [Puur 2000].

Teist pensionisüsteemi vastuolu väljendas pensionivalem. See jaotas ümber kõrgema sissetulekuga isikute tulu madalama sissetuleku saajatele, eesmärgiga tagada kõigile pensionäridele teatav elatusmiinimum ning alandada vaesusriski. Vähem oluline oli töökäinute palga-asenduse kindlustamine. Arvestades varasema tööpanuse ja isikliku pensioni nõrka seost, on arusaadav, et sissetulekute erisus vanurirahvastikus polnud kuigi suur. Siiski oli tegelikkuses võrdsust hoopis vähem kui põhimõtete vaatenurgast võinuks eeldada. Pole väheoluline, et idabloki riikide hulgas joonistus NLiit välja eaka rahvastiku sissetuleku suhteliselt kõrge heterogeensusega juba enne majandusülemineku algust [Atkinson, Micklewright 1992].

Näiline paradoks tulenes peamiselt pensionimäära jäigas fikseerituses kogu vanuriea ulatuses, mis eeldas inflatsiooni puudumist plaanimajanduses [Schmähl, Horstmann 2003]. Vanurirahvastiku seisukohalt tähendas see suurt vahet eri aegadel määratud pensioni suurustes ja ainelise toimetuleku seaduspärasest halvenemist vanemate põlvkondade suunas liikudes. Olukorrast väljatulekuks ja suurema pensioni kindlustamiseks püüdsid inimesed leida endale enne pensionilejäämist ajutiselt kõrgemapalgaline töö või lisatöökoht. Kaheksakümnendatel polnud enam sellestki abi, sest piiri asetas pensioni 1956 aastal fikseeritud ülempiir (120 rubla). Siiski on analüüsitulemused näidanud, et kuni teatava tasemeni kroonis sellelaadseid ponnistusi edu — 1970-1980 suurenes pensioni asendusmäär keskmise palga suhtes ligikaudu 10 protsenti [Pöldma 2000].

Samuti seletab pensionimäära inflatsiooni arvestava korrigeerimismehhanismi puudumine erisust ametliku ja tegeliku pensioniea vahel. Võrreldes arenenud turumajandusriikidega kujunes Eestis

¹⁰ 1964 aasta pensioniseaduse kohaselt said kolhoosnikest mehed pensionile vanuses 65 ja naised vastavalt vanuses 60.

seitsmekümnnendatel ja kaheksakümnnendatel üldiseks tendents, kus tööturult lahkumist püüti edasi lükata, jätkates töölkäimist ka pensioniea saabudes. Majandusülemineku eel kerkis tegelik tööjätuvanus meestel 66 ning naistel 62 aastani, vastavalt kuus ja seitse aastat hilisem kui ametlik pensioniiga oleks nõudnud [Katus *et al* 2003]. Suundumust toetas ka püüe katta plaanimajandusele omast kroonilist tööjõupuudust. Nooremapoolse eaka rahvastiku hulgas tagas pensioni ja jätkuva palgatöö ühitamine küllalt hea elatustaseme.

Mis puutub sotsiaalhoolekandesse, siis lakkas vene ajal mõistagi olemast omaavalitsus- ja erahoolekanne ning igasugune muu tegevus, millel uues mudelis paralleel puudus. Muuhulgas likvideeriti kasuperede süsteem, avahoolekandeesutused ning lõpetati koguni (1951) sotsiaaltöötajate väljaõpe. Vanuriabi taandus peamiselt meditsiinasutuste poolt pakutavale, kus piiratud kohtade arvu tõttu rakendati jätku vastuvõtukriteeriume ning üldise abi tase oli neis küllalt puudulik. Riiklike hooldusasutuste võrk lähtus ühtsest standardist, arvestamata Eesti rahvastiku kõrgemat vanuriosakaalu võrreldes enamiku liiduvabariikidega. Ühes avahoolduse ja koduse abi puudumisega tekkis olukord, kus isegi tõsist põetusabi vajavad inimesed seda ei saanud ning kujunesid pikad ootejärjekorrad hooldeasutustesse. Kaheksakümnnendate lõpul ei küündinud hooldeasutustesse paigutatud vanavanurite hulk (85+) viie protsendini vastava rahvastikurühma suuruselt [Katus *et al* 2003].

Vanuri seisukohast tähendas hooldeasutusse siirdumine pea täielikku iseseisvuse kaotust, kuivõrd 90 protsenti pensionist arvati hooldeasutuse kulude katteks. Hooldekodus kaotas vanur ka õiguse korterile [Bachverk, Saia 1988]. Kuna vanuriasutuste võrk ei jälginud rahvastiku paiknemist, tähendas sinna kolimine sageli kodukohast lahkumist, sotsiaalse sidususe nõrgenemist või isegi katkemist. Kõige selle tõttu oli hooldeasutusse minek äärmiselt ebapopulaarne ning suurem osa vanurihooldes raskusest jäi eakate endi ja nende laste kanda.

9.3.3. Kriisijuhtimine ja struktuurireform

Riigisotsialismi kasvav kriis kaheksakümnnendate lõpus näitas mõistagi oma mõju ka pensionikorralduses. Vanaduspensioni nominaalsuurus jätkas aeglast kasvutrendi, aga selle tegelik väärtus ei jõudnud enam kuidagi kiireneva inflatsiooniga sammu pidada. Moskva keskvalitsus teadvustas samuti, et senikehtinud hoolekandesüsteem vajab reformi. Aastal 1989 oli uus seadus valmis, kuid olukord ei olnud enam parandatav abinõudega omaaegsete põhimõtete raames.

Käsumajanduse kokkuvarisemine alandas järsult vanaduspensioni asendustaseme — 36 protsendilt 16 protsendile ehk enam kui kaks korda. Mitmelaadsed kaasuvad tegurid raskendasid vanurirahvastiku olukorda veelgi. Erakordselt kiire inflatsioon (aastatel 1989-1992 keskel läbi 20 000 protsenti) põhjustas säästude pea täieliku kaotsimineku. See puudutas tõsisemalt just rahvastiku eakamat rühma, sest erinevalt tööealistest polnud neil enam mingit võimalust kaotatud sääste vähegi taastada. Pealegi, majandusstruktuuri

teisenemine ahendas tööleidmise võimalusi just eakama rahvastiku jaoks, nende tööhõive langes kõigi teiste vanusrühmade taustal kõige kiiremini¹¹

Kolmas tegur, mis halvendas vanurrahvastiku ning teiste mittetöötavate rahvastikurühmade suhtelist elujärge, seisnes hindade vabakslaskmises ning esmatarbekaupade ja eluasemekulude doteerimise kaotamises. Vanurrahvastiku tarbimismudel tegi järsu muutuse ning esmavajaduste rahuldamise kõrval enam reeglina muuks võimalust ei jätkunud. Igatahes loodi eluasemetoetuste süsteem, mis päästis kodukaotusest arvestatava osa eakast linnarahvastikust.

Töö uue pensioniseadusega algas Eestis 1990 aastal. Paraku oli pensionikorralduse ja sotsiaalse alane teadmiste tase Eestis üsna piiratud ning pole imestada, et aprillis 1991 võeti vastu sisuliselt vene uue pensioniseaduse esialgne projekt [Lepik, Männik 2002]. Mõne kuu järel pärast jõustumist sai selgeks uue seaduse sobimatus või õigemini kasutuskõlbmatus turumajanduse tingimustes. Erakorralise abinõuna külmutas Ülemnõukogu veebruaris 1992 pensioniseaduse ning kehtestas võrdse suurusega ja üksnes miinimumpalgast sõltuva elatusraha kõigile vanaduspensionäridele. Abinõu oli mõeldud ajutise lahendusena, kuid tekitas sellele vaatamata üleüldist pahameelt.

Polnud valikut, seadus vaadati järgmisel aastal (1993) taas ümber ning kehtestati tööstaazhi pikkusest sõltuv diferentsatsioon. Tegelikult tähendas see pensionimäära üsna väikest erisust, sest töökohustuse tingimustes oli töötajateks kogunenud staazh rahvastikus suhteliselt ühtlane. Sätestati ka erandid, nimelt arvutati parlamendiliikmete, kohtunike ja riigiauditorite pensionid teistel alustel. Arvata olulisem uue seaduse poolt tehtud muudatus puudutas ametliku pensioniea tõstmist viie aasta võrra, meestel niisiis 65 ja naistel 60 eluaastani. Uue pensionieani oli kavandatud jõuda kümnendi vältel, aastaks 2003, veidi hiljem lükati tähtaeg edasi aastani 2007.

Pensioniea tõstmine oli mõeldud pensionisüsteemi koormuse alandamiseks, teisisõnu rahvastiku liigvananemise mõju vähendamiseks [Katus *et al* 2003]. Teadaolevalt tulenes pensioniealise rahvastiku järsk kasv ennekõike asjaolust, et 1940 ja 1950 aastatel Eestisse asunud arvukad sisserändajate põlvkonnad hakkasid jõudma pensioniikka.

Ametliku töötajavaru edasilükkamine teenis ühtlasi eesmärki vähendada eakama rahvastikuosa hulgas kuhjuvat vaesust. Olgu siiski öeldud, et võrreldes teiste toimetuleku seisukohalt nõrgemate rahvastikurühmadega nagu töötud ja üksikvanemapered, esineb eaka rahvastiku hulgas vaesust mõnevõrra vähem. Teatud paradoksina vanavanurite sissetulek majandusülemineku ajal suhtväljenduses mõnevõrra isegi paranes [Puur 2000].

Pensionireformi järgmise sammuna kiitis Riigikogu 1998 aastal heaks kolmele pensionisambale toetava mudeli, mis toimib siiani [RT 1998]. Mudeli esimene samm hõlmab riigipensioni, mida täiendavad kohustuslik ning

¹¹ Tööhõivemäär langes põhitööeas 5-8 protsenti, vanuses 60-64 aga ulatus tase olnust kahe viiendikuni ning vanuses 65-69 säilis töö vaid 40 protsendil töötanuist. Tulemusena nihkus tegelik töötajavaru 3-4 aastat nooremise suunas.

vabatahtlik kogumiskindlustus. Esimese samba ülesanne on minimaalse elustandardi kindlustamine kõigile pensionäridele ning selle allikaks on sotsiaalmaks. Teine sammas diferentseerib pensioni elu jooksul tehtud sissemaksete alusel ning on kohustuslik põlvkondadele, kes astuvad tööturule. Iga isik maksab fondi kaks protsenti brutopalgast ning riik lisab neli protsenti sotsiaalmaksu arvelt. Kolmas sammas ergutab eraalgatuslikku säästmist vanaduspõlveks, mida toetab maksusoodustus. Pensionisüsteemi reformi alustati esimesest sambast, kusjuures kehtestati võrdne pensioniiga — 63 aastat — nii meestele kui naistele.

Käesolevaks ajaks on enam kui pool töötavast rahvastikust teise pensionisambaga ühinenud ning kolmandasse sambasse investeerib kümnendik. Hoolimata reformi edukast rakendumisest on teise ja kolmanda pensionisamba reaalsed mõju tunda siiski alles aastakümnete pärast, kui pensionit akumuleerivad põlvkonnad ise pensioniikka jõuavad [Leppik, Kruuda 2003]. Samavõrra on ette näha ka pensionierisuse kasvu, vastavalt tänase suhteliselt suure palgaerisuse kandumisele pensionifondi. See protsess kutsub senisest enam tähelepanu pöörama miinimumpensioni tasemele ning koos tarvidusega parandada juba pensionipõlve pidavate kohortide toimetulekut võib ette näha survet (sotsiaal)maksu tõstmise suunas.

Riigi taastamine puudutas ka sotsiaalhoolekande valdkonda. Esmane vastutus sellealase abi ja teenuste eest delegeeriti taas riigilt omavalitsusele, samuti hakkas taastuma vabatahtlike organisatsioonide tegevus. Niisiis on valdkonnas ilmseks suundumuseks olnud detsentraliseerimine ehk nihkumine abivajajale lähemale. Näiteks kasvas vanuriasutuste arv 1990 aastatel Eestis kaheksateistkümnelt kaheksakümne üheni. Vanuri seisukohalt tähendab suundumus taas suhteliselt väikesi hooldeasutusi, mis saavad paikneda lähemal elukohale. Teine oluline arengujoon on nihe meditsiinikeskselt laiema teenustevalikuga vanurihoolde suunas. Muuhulgas on orientatsiooni muutus mõjutanud ka sotsiaaltööstalast koolitust, enam on hakatud rõhutama koduhooldust ja selle tähtsust. Igatahes ületas koduhooldatav vanurrahvastik juba 1997 aastal hooldusasutuses viibivate arvu, milline areng on jätkunud tõusvas joones [ESA 2005].

Uue asutusetüübina on omavalitsused loonud päevakeskusi, mis pakuvad eakatele mitmesuguseid teenusi alates meditsiinilistest protseduuridest ja arstlikust konsultatsioonist kuni huviringide ja seltsitegevuseni. Samuti saavad vanurid taotleda endale kohta spetsiaalses väikekorteritega sotsiaalmajas, kus on võimalik kasutada mitmesuguseid eakate jaoks vajalikke teenuseid. Teisalt, kuigi muutused sotsiaalteenuste struktuuris on toimunud positiivses suunas, ületab nõudmine jätkuvalt pakkumist.

9.4. Tervishoid

Nagu eespool käsitletud valdkondade puhul, on iseloomustavad ka tervishoiukorralduse arengut korduvad murrangud. Samuti on rahvastiku

suremuses ja haigestumuses aset leidnud märkimisväärne teisenemine, kuid selle seos teostatava poliitikaga on olnud nõrk või puudunud hoopis. Siiski, ka rahvatervise ja poliitika omavahelise suhte vaatenurgast jaotub käsitusalaune ajavahemik tinglikult neljaks etapiks.

9.4.1. Rahvusliku tervishoiu loomine

Ka tervishoiu alal ei pärandanud Tsaari-Venemaa Eestile korraldust, mida oleks saanud võtta iseseisva riigi tervishoiusüsteemi aluseks. Nõnda sai esimeste riigiasutuste hulgas tööd alustanud tervishoiuosakonna ülesandeks loodava süsteemi üldpõhimõtete väljatöötamine. Alates 1920 aastast aitas seda teha riiklik tervisenõukogu — akadeemiline kogu, mis suunas tervishoiureformi ning kõike muud sellesse valdkonda puutuvat, sh hügieeni, ravi, farmaatsiat, meditsiiniuuringuid ning seadusloomet [Riigikantselei 1935].

Esmane vastutus tervishoiukorralduse ja administreerimise eest anti omavalitsusele. Kogu maa jaotati 6-8 tuhande inimesega piirkondadeks, kus rahvatervise korraldamiseks loodi vastav ametipost. Nimetatud töötaja ülesannete hulka kuulus tervishoiuteenistuse korraldamine, teenistus kooliarstina, sanitaarjärevalve, tasuta terviseabi vaesemale rahvastikule jms. Suuremates linnades ja maakondades moodustati tervisenõukogud, mis tegutsesid tihedas koostöös kohaliku arstkonnaga. Pärast kümneaastast kogemust vormistati loodud tervishoiusüsteemi põhimõtted Rahva tervishoiu korraldamise seadusesse [RT 1928].

Rahvusliku tervishoiusüsteemi raames saavutati iseseisvusajal märgatav kasv nii meditsiinitöötajate kui -asutuste arvus. 1930 aastate lõpuks oli arstide arv kasvanud kaks ja pool korda ning eriharidusega õdede arv rohkem kui kuus korda. Olgu rõhutatud, et õigus avada meditsiinipraksist anti vaid neile, kes olid ülikoolikursuse täielikult läbinud ning ka abipersonalilt nõuti vastavat kutseoskust. Teaduskäsitlustest valmis ulatuslik maakondade rahvatervist, meditsiini korraldust ja hügieeniolusid käsitlev sari [Rammul 1929-1938].

Teise maailmasõja eelne tervishoiupoliitika pööras suurt tähelepanu moodsate hügieeninõuete tutvustamisele ja kinnistamisele. Emaduse ja laste tervise kaitse, nagu eespool mainitud, moodustas valdkonna teise tähtsa prioriteedi. Koolihügieeni vallas evitati iga-aastane tervisekontroll kooliaasta alguses ning tasuta ravi haigetele lastele. Tööhügieeni alal võeti vastu uus seadus, mis sätestas nõuded töötingimuste ja tööaja osas, arstiabi tööõnnetuste korral jpm [Kaelas 1935]. Samuti arendati välja sanatooriumide ja puhkekodude võrk, tervisekasvatust edendati tihedas koostöös vabaühendustega [Pullerits 1935].

Tervishoiu rahastamine korraldati tervisekindlustuse ellukutsumise kaudu. Algselt oli tervisekindlustus kohustuslik riigiametnikele, tööliste üle kahekümne töötajaga ettevõtetes ning nende pereliikmeile. 1923 laienes süsteem ka väiksemate ettevõtete töötajatele. Tervisekindlustusmaks moodustas neli protsenti palgafondist ning selle tasumine jaotus võrdselt tööandja ja töövõtja

vahel. Tööõnnetuskindlustuse kulud kandis täielikult tööandja. Haiguse (ja sünnituse) korral sai kindlustatu meditsiiniabi ja toetust kaotatud sissetuleku kompensatsiooniks. Süsteemi arengut peegeldas kindlustatute hulga pidev kasv ning 1930 aastate lõpuks ulatus kindlustatute arv 18 protsendini rahvastikust [Raid 1939b]. Kindlustamata isikud pidid meditsiinikulud kandma ise, kuid rahapuuduse tõttu ei jäänud kellelgi abi siiski saamata, niisuguses olukorras tasus abi eest omavalitsus.

9.4.2. Ühiskonnaarengu katkelisus ja tervisekriis

Teine maailmasõda ja kaasnenud geopoliitiline muutus tõid kaasa uue tervishoiukorralduse, mis püsis oma põhiolemuselt 1990 aastate alguseni. Enne sellele keskendumist tasub aga pöörata tähelepanu katkelise sotsiaalarengu kajastusele rahvatervise vallas.

Otsemõju ulatust rahvatervisele on võimalik määrata sõjategevusest ja repressioonidest põhjustatud rahvastikukao põhjal. On teada, et Eesti kaotas pooleteise kümnendi vältel, aastast 1940 kuni Stalini surmani ligikaudu viiendiku sõjaeelsest rahvastikust [Katus 2002]. Üldine andmevaegus kõnealuse perioodi osas, eriti rahvaarvu ja rahvastikukoostist puudutav segadus pole võimaldanud seda inimkaotust tavapäraste suremusnäitajate kaudu väljendada. Siiski võivad NLiidu teiste piirkondade kohta tehtud tööd anda teatud ettekujutuse tollase kriisi ulatusest. Näiteks Ukrainas vähendasid repressioonid ja nälg meeste keskmise sünnieluea 1930 aastate algul seitsme eluaastani [Mesle, Vallin 2003].

Eesti rahvastikus on suremuse tõusu võimalik jälgida imikusuremuse abil, mida loetakse sotsiaalset arengut ja ühiskonnakorraldust üldistavaks indikaatoriks. Vahetult sõjajärgseil aastail kasvas imikusuremus enam kui 50 protsenti, võrreldes sõjaaja või sellele eelnenud kümnendiga [Katus 2000]. Ka registreeritud surmajuhtude absoluutarvust lähtudes võib järeldada, et tervisekriisi saavutas Eestis kõrgpunkti aastatel 1946-1947. Suremuse kõrgpunkt pärast sõja lõppemist on mõistagi pretsedenditu ning annab tunnistust sõjajärgse ühiskonnamuutuse vägivaldsusest.

Kõrvuti otsese suremuse tõusuga õõnestasid rahvatervist sõjaaja raskused, vangistused, töölaagrid ja küüditamised. Sedalaadi kaudne mõju rahvatervisele ei pruukinud väljenduda otsekohe, raskusi kandnud põlvkonnad viisid selle ajas edasi ning suremustasemes ja -struktuuris avaldusid need mõjud mitu aastakümnet hiljem. Tollase ühiskonnamuutuse kaudmõju rahvatervisele pole Eestis üksikasjalikult uuritud, kuid hüpoteesi korras saab väita, et just 1940 ja 1950 aastate järelmõju on seisnud ühe keskse põhjusena Eesti rahvastiku pikaaegse suremusseisaku taga.

9.4.3. Suund tsentraliseeritud korraldusele

Sõja järel Eestis sisse seatud tervishoiukorraldus pärines oludest, mida iseloomustas nakkushaiguste ja teiste eksogeensete surmapõhjuste valitsemine. Vene tervishoiumudeli kehtestamine tähendas mõistagi haiglate, kliinikute, sanatooriumide ja muude tervishoiuasutuste natsionaliseerimist. Kuigi formaalselt polnud erapraksis meditsiinivallas keelatud, muutsid kõrged maksud ja muud piirangud selle peagi marginaalseks. Tervishoidu rahastati riigieelarvest ning see kuulutati tasuta teenuseks.

Muude ümberkorralduste hulgas lammutati täielikult vana, omavalitsuse ja maakonna pädevusele ning vastutusele toetunud korraldus, mis nägi ette koostööd kohapealse administratsiooniga ning tegelemist laia ringi rahvatervist ja hügieeni puudutavate küsimustega. Uus süsteem kandis vastutuse kitsapiirilisel tervishoiuasutuste pädevusse ning kitsendas põhilise tähelepanu neis asutustes toimuvale. Teiste sõnadega võttis tervishoiukorraldus tugevasti haigla- ja ravikeskse ilme, mis süvenes käsikäes ravivahendite ja -võtete arenguga.

Valdkonna käsitlemisel kaldus rõhuasetus rahvatervise näitajatelt märkamatu tervisehoiusteemi enda iseloomustuse suunas, olgu näiteks arstide või haiglakohdade arvu kaudu. Kuigi sõda ja repressioonid olid põhjustanud arstkonnas suuri kaotusi — Merila-Lattiku tööle viidates oli arstide arv aastatel 1939-1945 langenud enam kui kaks korda [2000] — paranesid meditsiinisisüsteemi kvantitatiivsed näitavad kiiresti. Nii kerkis haiglakohdade arv vene aja lõpuks peaaegu tosinani tuhande elaniku kohta, mis on tunduvalt rohkem kui enamikus Euroopa riikides. Mõistagi jäi kvantiteedi eesmärgistamisel unarusse muu ning asjaomaste näitavate tõus saavutati tihti peale kehvapoolse sisseseade, ravimite puuduse jms hinnaga. Olgu samuti meenutatud, et sarnaselt paljudele teistele eluvaldkondadele nägi vene süsteem ka tervishoiuvallas ette eriasutusi tollase ühiskonna privilegeeritud osale.

Kummatigi näitab suremusareng, et arvnäitajate järgi jõudsalt arenenud tervishoiusteemi panus rahvatervise paranemisse jäi enam kui tagasihoidlikuks. Keskmise eluea tõus pidurdus ja seiskus Eestis 1950 aastate lõpul ning XXI sajandi alguse näitavad ei erine üle nelja aastakümne varem valitsenud olukorrast [EKDK 2005]. Viidatud seisakut rahvatervises ja suremuses on dokumenteeritud paljudes Kesk- ja Ida-Euroopa maades, kuid demograafilise ülemineku varasest ajastusest tingituna on seisak olnud eriti pikaajaline just Eestis (ja Lätis). Ehkki rahvatervise stagnatsiooni põhjused on siia maani üheselt selgitamata, ei jäta Eesti rahvastiku suremusareng kahtlust tolleaegse tervisepoliitika läbikukkumisest.

9.4.4. Hiljutine tervishoiureform

Tervishoiusteemi uus reform algas 1992 aastal Ravikindlustusseaduse vastuvõtmisega, mis tähistas tagasipöördumist tervisekindlustuse põhimõtte juurde [RT 1992b]. Uue seadusega hakkas kehtima kohustuslik ravikindlustusmaks, mis moodustab 13 protsenti töötasust ning on osa 33-protsendilisest sotsiaalmaksust. Maksuraha koguneb haigekassasse, kes sõlmib meditsiinasutustega lepingud ning tasub neile vastavalt osutatud teenustele.

Kindlustatu enda kanda jääb suhteliselt väike osa kuludest visiiditasu ja eriteenuste näol.

Kindlustussüsteemi eelis on teadagi maksekorralduse ning raviteenuse osutamise tegelevate asutuste lahutamine, teisalt on see aga kaasa toonud majandushuvi esiletõusu tervishoiu põhieesmärkide kõrval [Vask 1998]. Väärib märkimist, et üleminek tervisekindlustusele ei põhjustanud suuremat langust arstiabi kättesaadavuses ning tervikuna on lõviosa rahvastikust (väidetavalt kuni 95 protsenti) tervisekindlustusega kaetud, kaasa arvatud välispäritolu rahvastik [Kiivet, Harro 2002].

Tervisekindlustus on üles ehitatud solidaarsuspõhimõttele ning katab ravi, tervisealase preventiivteenuse, ravimite ja tehnilise keskkonna (aparatuur) kulud, lisandub ajutise töövõimetuse korral makstav toetus töötajaskonnale. Tervisekindlustusega isikutele on garanteeritud tasuta meditsiiniline esmaabi. Riigi tervisekindlustuse poolt pakutava teenuse hõlmavuse tõttu on eratervisekindlustusele jäänud Eestis üsna väike turuosa.

Kindlustuspõhimõtte rakendamise kõrval on tervishoiu ümberkorraldus tähendanud märgatavaid muutusi meditsiini- ja hooldeasutuste struktuuris. Haiglates võeti suund meditsiiniabi kvaliteedi tõstmisele — ühelt poolt tsentraliseeriti akuutse abi voodikohad, teisalt loodi varasemaga võrreldes ulatuslik põetusravi süsteem. Tulemusena on kahanenud meditsiinipersonali, asutuste ja voodikohtade arv. Alates 1990 aastast on haiglakohtade arv vähenenud ligikaudu poole võrra, mis kujutab endast suurimat langust Kesk- ja Ida-Euroopa riikides [Leppik, Kruuda 2003].

Sisustamaks voodikohti kaasaegse aparatuuriga, näeb reformi jätk aastaks 2015 akuutset arstiabi pakkuvate haiglate arvu vähendamist kolmeteistkümnele, kusjuures kõrgetaseme abi hakkavad andma neli regionaalhaiglat. Sama arengukava kohaselt on ette näha mitme praeguse akuutravi haigla ümberkujundamine pika- ja hooldushaiglaks.

Esmatasandi arstiabis on senine polikliinikute süsteem asendatud perearstikeskuste ja perearstidega. Reformi eesmärk oli luua tugevam patsiendi ja perearsti vaheline seos koos suurema vastastikuse vastutustundega, samuti saavutada parem tasakaal esmase, teise ja kolmanda astme arstiabi vahel [WHO 2001].

Meditsiinipersonali juurde tulles on arstide arv võrreldes 1990 aastaga langenud ligikaudu 15 protsenti, põhiliselt sai asjaomane muutus teoks aastatel 1992-1993. Ainukese erandi moodustavad hambaarstid, kelle arv on samal ajavahemikul enam-vähem samavõrra tõusnud, samuti on ligemale kolmel neljandikul hambaarstidest erapraksis. Suurim langus tabas keskastme meditsiinipersonali, õdesid ja põetajaid, kelle osakaal vähenes ligikaudu viiendiku võrra, halvendades veelgi arstide ja muu meditsiinipersonali omavahelist arvsuhet [SM 2000]. Kaasajal vastab arstide arv Eestis enam-vähem Euroopa keskmisele, kuid meditsiiniharidusega õdesid ja põetajaid on vaevalt pool vajaminevast, et tagada teeninduse kvaliteet ja optimaalne tööjaotus haiglates.

Tervishoiureformide taustal on rahvatervise ja suremuse areng ilmutanud vastuolulisi suundumusi. Viiekümnendate aastate lõpus maad võtnud terviseseisakusse tuli 1990 aastate alguses tõepoolest ajutine pööre, kuid keskmise eluea kasvu asemel toimus hoopis selle vähenemine [Katus, Puur 1997; EKDK 2005]. Eriti selgelt väljendus see meesrahvastikus, mille keskmine sünnieluiga langes koguni 61.1 eluaastani. Kõnealune suremusvõnge sai kümme aastat tagasi ületatud ning tänaseks on eluiga jõudnud tagasi seisakuga määratud tasemele, aga kindlaid märke edasisest paranemisest pole.

Edasiminekut kõrvuti tõsiste probleemide võib täheldada ka rahvatervise mitmes kitsamas valdkonnas. Viimase kümnendi-poolteise jooksul saavutatud edu õhu- ja veesaaste vähendamisel ning (loodus)keskkond meie ümber on kahtlemata tervislikum kui varem. Nõnda pole üllatav, et imikusuremus on märgatavalt langenud. Samuti on laienenud kaasaegsete rasestumisvastaste vahendite kättesaadavus ja vähenenud abortide arv [Tellmann *et al* 2003]. Samas on 2001 aastast hüppeliselt kasvanud HIV-viiruse nakatunute arv, ennekõike välispäritolu rahvastiku hulgas, ja viinud Eesti Euroopa asjaomase pingerea etteotsa. Nakatumise ulatus näitab preventiivse ja tulevikkuvaatava töö tegematajätmist 1990 aastatel. Suitsetamine on küll vähenenud täiskasvanud rahvastiku hulgas, kuid kasvab järjest koolilaste ja noorte seas. Toitumusharjumused on muutunud tervislikumaks, kuid uued võimalused pole kahjuks kõigile rahvastikurühmadele rahaliselt kättesaadavad.

Kokkuvõttes seisab Eesti tervise- ja tervishoiupoliitika endiselt silmitsi rahvastiku madala elueaga. Turumajanduse rakendus meditsiinivallas on muutnud tervishoiusüsteemi teenuse- ja rahakeskseks ning viinud valdkonna põhiprobleemide käsitle — ootejärjekorra lühendamine, preventatsioon, ravi ja hoolduse tasakaalustamine, kaasaegse meditsiinitehnika ja ravimite hankimine jms — pea eranditult rahastamisküsimuse tasandile. Samas lisab vananev rahvastik ja ahenev maksumaksjate ring uusi väljakutseid solidaarsuspõhimõttele tuginevale tervisekindlustusele. Täiendav surve tuleb ka kasvanud ootustelt ravi ja hoolduse kvaliteedile, samuti arstkonna ja meditsiinipersonali palganõudelt. Neid ja samalaadseid asjaolusid arvestades nõuab tõepoolest oskuslikku ja ettenägevat juhtimist, et kindlustada tervishoiu jätkusuutlikkus Eesti rahvastiku tarvis.

9.5. Rahvastikumõjuse poliitika sõlmküsimused

Esitatud ülevaade ei jäta kahtlust, et sotsiaalmajandusliku arengu katkelisus kajastub selgesti ka rahvastiku- ja sotsiaalpoliitikas. Kõigis käsitlemist leidnud valdkondades on Eestis XX sajandil alustatud otsast — sageli veel olnut lammutades — kolmel korral. Esimest korda 1920 aastatel, kui oli sündinud Eesti omariiklus, teistkordselt pärast Teist maailmasõda kommunistliku eksperimenti kaasakistuna ning kolmas kord taasiseseisvunud riigina reforme kavandades ja neid ellu viies. Kuigi asjaolud ja perioodi kestus on olnud erinev, tühistas iga uus pööre varem kehtinud regulatsioonid, likvideeris asjaomased institutsioonid ning rajas põhimõtteliselt uue korralduse.

Järjepidevuse korduv ja sedavõrd sage katkemine pole võimaldanud Eestis luua rahvastikule sobivat ja väljakujunenud traditsioone arvestavat rahvastikumõjust poliitikat. Rahvastikuarengu poolt seatud vajaduste, käitumismallide ja eelistuste eiramine või koguni tõrjumine on kirjas eelpool. Viimase 10-15 aasta jooksul on üles kerkinud aga uued valikud. Rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika vallas on nimetatud ajal Eestit mõjutanud Skandinaavia mudel, viidates Esping-Anderseni liigitusele [1990]. Sellega kõrvuti eksisteerib kindlasti Kesk-Euroopa korporatiivmudeli ning mõistagi angloameerikaliku liberaalse mudeli mõju, mis arvatavalt on olnud teistest tugevam. Igal mudelil on oma toetajaskond ja oponendid, kuid enim on heaoluühiskonna rajamist piiranud eelnenud sotsiaalse rezhiimi poolesajandiline pärand.

Kaasaja Eesti suurim raskus rahuldava rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika ülesehitamisel tuleneb demograafilise ja majandusarengu olulisest lahknevusest. Rahvastiku vaatenurgast — tüüpilisena võrreldava arenguga rahvastele — nõuab vanurrahvastiku kõrge ja kiiresti kasvav osakaal, liigmadal sündimus, vähenev rahvaarv, krooniliste haiguste esinemissagedus, perevormide mitmekesisustumine, uut tüüpi põlvkonnavahealiste suhete levimus jpm rohkem vahendeid pensionisüsteemi, tervishoiu, hariduse ja teiste sotsiaalvaldkondade tarbeks. Majandusarengu vaatenurgast aga väljub Eesti alles kapitali esmaakumulatsiooni ajajärgust. Viimane toimub rahva ajaloos teist korda, kuid nüüd demograafilises olukorras, mis pole selliseks ülesandeks eriti sobilik.

Võrreldes Kesk- ja Ida-Euroopa keskmise olukorraga ilmneb rahvastiku- ja majandusarengu tasakaalustamatus teravamini, kuivõrd rahvastikuarengu pioneerriikide hulgas oli Eesti (koos Läti põhja- ja läänepoolse osaga) ainus riik, kes jäi pooleks sajandiks raudse eesriide taha. Selle tulemusena peab rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika ning asjaomased programmid konkureerima piiratud vahendite eest kõigi teiste riigi ja rahvuse ülesehitamiseks vältimatute tarvidustega haridusest riigikaitseni.

Teine olemuslik raskus rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika väljaarendamisel tuleneb rahvastiku heterogeensusest. Nelja aastakümne vältel oli Eesti NLiidu erinevatest piirkondadest pärit enam-vähem kontrollimatu sisserände sihtkohaks. Nagu teisteski võrreldava demograafilise arenguga Euroopa riikides, erineb immigrantrahvastiku demograafiline muster, koostis ja käitumistavad süstemaatiliselt põlisrahvastikule omasest, varieerudes pealegi immigrantide

päritolurühmade vahel [Katus, Puur, Sakkeus 2002; Viikberg 1999]. Erinevalt viidatud riikidest oli Eesti läbisõidukohaks aukartustäratavale hulgaile rändajatele ning taasiseseisvuse alguseks moodustas immigrantrahvastik 36 protsenti kogurahvastikust. Sedavõrd suurt välispäritolu rahvastiku suhtarvu pole ühelgi teisel Euroopa maal. Mõistagi erineb eesti olukord ka selles suhtes kardinaalselt Kesk- ja Ida-Euroopa rahvastest — Lätit ja vähemal määral Leedut kõrvale jättes —, kes kohtasid sisserännet alles 1990 aastatel ning kelle hulgast nii mõnigi riik asub täna veel pigem välja- kui sisserännuetapis.

Eesti arvukas välispäritolu rahvastik vajab keerukaid ja kulukaid lõimumisprogramme, mille kavandamisega ollakse alles algusjärgus. Aga tõenäoliselt veel suurem raskus tuleneb immigrantide kehvast kohandumisest, mille põhjused peituvad minevikus, eeskätt Eesti riikluse vahepealses kaotuses. Kohandamisraskused avalduvad sotsiaalses stressis, töötuses, kuritegevuses ja narkomaanias, HIVi levikus ning muudes probleemides. Välispäritolu rahvastiku osakaal on kandnud need probleemid kaugele väljapoole omaenese ringist ning neist küsimustest on saanud Eesti arengu sõlmprobleemid.

Objektiivsete tegurite kõrval on rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika arengut komplitseerinud kohaliku oskusjõu nappus, eriti 1990 aastate algul. Kuni selle ajani olid juhised tulnud käsu korras Moskvast ning kohapeal toimus üksnes kavandatu täidesaatmine. Samas oli enamuse Kesk- ja Ida-Euroopa maid, hoolimata Moskva kontrollist, siiski säilitanud omariikluse institutsioonid. Eesti riik taastati paljus mitmesuguste nõustajate, konsultantide ja rahvusvaheliste organisatsioonide nõuandeid järgides, mis pärinesid erinevatest kultuurikeskkondadest ja poliitilisest kogemuspagasist. Kohaliku oskusjõu nõrkus ei võimaldanud neid soovitusi alati kriitiliselt hinnata ja oludele kohandatuna rakendada.

Tuleviku seisukohalt väärrib rõhutamist tarvidus poliitilise joone järjepidevuse järele, hoolimata sellest, kes parajasti seda teostab. Noore demokraatia häda seisneb aga riigimeheliikkuse vähesuses — liialt paljud poliitikud joonduvad oma tegevuses valimistsüklile ning hoolivad seetõttu pigem populistlikest lööksõnadest. Mõistagi on vaja põhiküsimustes, mis puudutavad maa ja rahva strateegilisi sihte ning nendeni jõudmise viise, saavutada poliitiliste jõudude vahel üksmeel. Viimaste aastate vältel on arusaam üksmeele vajadusest küll kasvanud, aga tegelikkuses tundub ikka veel tooni andvat erakonnastumine.

Mais 2004 astus Eesti Euroopa Liitu. Tegu oli olulise sammuga Teheran-Jalta sobingu tagajärgede ületamise teel. Rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika seisukohalt ei tule sammu otsemõju liialt suureks arvata, sest Euroopa Liidus on viidatud valdkond jäetud paljus liikmesriikide pädevusse ning mitmelaadsed miinimumnõuded sõnastatud pigem suht- kui absoluutväljenduses. Tõsi, eelmisel aastal (2005) tuli Brüssel välja üsna lubava rahvastikupoliitika kavaga, millest Eestil tasub kindlasti õppida. Rahvastiku- ja sotsiaalpoliitika vallas tuleb liikmesuse kõige olulisemaks teeneks hinnata mõttelaadi muutust, sest Euroopa Liiduga nähakse asjaomast valdkonda mitte riigi maksukoormuse allikana, vaid keskse vahendina inimkeskse heaoluühiskonna ülesehitamisel.

VIIDATUD KIRJANDUS

- Ahven, Andri & Lauri Tabur & Kauko Aromaa (2001). *Victims of crime in Estonia 1993–2000*. Ministry of Internal Affairs, Estonia / National Research Institute of Legal Policy, Finland. Research Report / Research Communications no.51. Tallinn–Helsinki.
- Anderson, Barbara (1986). Family, marriage, and fertility in Russian and Soviet censuses. *R.Clem (Ed) Research guide to Russian and Soviet censuses*. Ithaca, Cornell University Press, pp.131-154.
- Anderson, Barbara & Brian Silver (1985a). Estimating census undercount from school-enrollment data: an application to the Soviet censuses of 1959 and 1970. *Demography*, vol.22, no.2, pp.289-308.
- Anderson, Barbara & Brian Silver (1985b). 'Permanent' and 'Present' populations in Soviet statistics. *Soviet Studies*, vol.37, no.3, pp.386-402.
- Anderson, Barbara & Brian Silver (1986). Infant mortality in the Soviet Union: regional differences and measurement issues. *Population and Development Review*, vol.12, no.4, pp.705-738.
- Anderson, Barbara & Brian Silver (1989). The changing shape of Soviet mortality: an evaluation of old and new evidence. *Population Studies*, vol.42, no.2, pp.303-320.
- Anderson, Barbara & Kalev Katus & Allan Puur & Brian Silver (1993). Characteristics of women having abortions in Estonia. *International Population Conference*, vol.1. Montreal, IUSSP, pp.215-234.
- Anderson, Barbara & Kalev Katus & Allan Puur & Brian Silver (1994). The validity of survey responses of abortion. *Demography*, vol.31, no.1, pp.115-132.
- Anderson, Barbara & Kalev Katus & Brian Silver (1994). Developments and prospects for population statistics in the countries of the former Soviet Union. *Population Index*, vol.60, no.1, pp.4-20.
- Andreev, Evgeni (1982). Metod komponent v analise prodolzhitelnosti zhizni. *Vestnik statistiki*, no.9, pp.42-47.
- Andreev E. & Kardash A. & Shaburov K. & Pavlov A. (1975). Algoritm rashtsheta pokazatelei tablits smertnosti i srednei prodolzitenosti zhizni. *Vestnik Statistiki*, no.3, pp.28-35.
- Andreev, Evgeni & Sergei Scherbov & Frans Willekens (1993). *Mortality in the former Soviet Union: past and future*. IIASA Working Papers, no.93-13. Laxenburg, IIASA.

- Aromaa, Kauko & Andri Ahven (1993). *Victims of crime in two Baltic countries. Finnish and Estonian data from the 1992/1993 International Crime Victimisation Survey*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimus-tiedonantoja no.5. Helsinki.
- Aromaa, Kauko & Andri Ahven (1995). *Victims of crime in a time of change: Estonia 1993 and 1995*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimus-tiedonantoja no.19. Helsinki.
- Atkinson, A. & J.Micklewright (1992). *Economic transformation in Eastern Europe and the distribution of income*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Avdeev, Alexandr (1994). Contraception and abortions: trends in the USSR and prospects for the 1990s. W.Lutz, S.Scherbov, A.Volkov (Eds) *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991*. London-New York, Routledge, pp.131-146.
- Bachverk, Georg & Endel Saia (1988). *Soodustused invaliididele ja vanuritele*. Tallinn.
- Barkalov, Nicholas (1998). On solutions of the cohort parity analysis model. *Mathematical Population Studies*, vol.7, no.1, pp.79-107.
- Belova, V. & G. Bondarskaja (1984). Skolko detei imejut nashi zhenzhini. *Nashi zhenzhini*. Moskva, Finansii i statistika, s.35-48.
- Belova, V. & G. Bondarskaja & L.Darski (1983). Dinamika i differentsiatsia rozdaemosti v SSSR (po materialam obsledovania 1978 g.). *Vestnik Statistiki*, no.12, pp.12-24.
- Belova, V. & G. Bondarskaja & L.Darski (1988). Sovremennija problemi rozdaemosti. A.Volkov (Red) *Metodologija demografitsheskovo prognoza*. Moskva, Nauka, s. 41-77.
- Berendsen, Veiko & Margus Maiste (1997). *The problems of definitions: the case of census in Tartu 1897*. Paper to Baltic Demographic Symposium. Tallinn.
- Berendsen, Veiko & Margus Maiste (1999). *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus, 28. jaanuar 1897*. Tartu, Eesti Rahvusarhiiv.
- Besser, L. & Karl Ballod (1897). Smertnost, vozrastnoi sostav i dolgovetshnost povoslavnogo naselenia oboego pola v Rossii za 1851-1890 gody. *Zapiski Akademii Nauk*, t.1, no.5. St.Peterburg.
- Blayo, Chantal (1991). Les modes de prevention des naissances en Europe de l'Est. *Population*, vol.46, no.3, pp.527-546.
- Blayo, Chantal (1993). Le role de l'avortement dans les pays d'Europe Centrale et Orientale. *International Population Conference*, vol.1. Montreal, IUSSP, pp.235-252.
- Blossfeld, Hans-Peter & Alfred Hamerle & Karl Mayer (1989). *Event history analysis*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Blossfeld, Hans-Peter & Götz Rohwer (1995). *Techniques of event history modeling. New approaches to causal analysis*. Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Blum, Alain & Jean-Claude Chesnais (1986). La pyramide des ages de l'Union Sovietique au recensement de 1979. *Population*, vol.41, no.6, pp.1043-1058.
- Bondarskaya, Galina (1977). *Rozdaemost v SSSR (etnodemografitsheskii aspekt)*. Moskva, Statistika.
- Bondarskaya, Galina & Leonid Darsky (1990). Marital status of women and fertility. A.Volkov (Ed) *Demographic Processes in the USSR*. Moskva, Nauka.
- Bongaarts, John (1978). The framework for analyzing the proximate determinants of fertility. *Population and Development Review*, vol.4, no.1, pp.105-132.
- Bongaarts, John (1982). The fertility inhibiting effects of the intermediate fertility variables. *Studies in Family Planning*, vol.13, no.6/7, pp.179-189.
- Bongaarts, John & Robert Potter (1983). *Fertility, biology, and behaviour: an analysis of proximate determinants*. New York, Academic Press.
- Botev, Nikolai & Mitchell Eggers & Kalev Katus & Luule Sakkeus & Allan Puur (1995). *Population ageing in Estonia. Standard tabulations*. RU Series A, no.38. Tallinn, EKDK.
- Bourgeois-Pichat, Jean (1971). Stable, semi-stable populations and growth potential. *Population Studies*, vol.25, no.2, pp.235-254.
- Bourgeois-Pichat, Jean (1979). La transition demographique: vieillissement de la population. *Population Science in the Service of Mankind*. Liège, IUSSP.
- Bouten, Esther & Heike Goudriaan & Paul Nieuwbeerta (2002). Criminal victimization in seventeen industrialized countries. P.Nieuwbeerta (Ed). *Crime victimization in comparative perspective. Results from the International Crime Victims Survey, 1989–2000*. Den Haag, Boom juridische uitgevers, pp.13-28.
- Bradley, David (2001). Regulation of unmarried cohabitation in West-European jurisdiction. Determinants of legal policy. *International Journal of Law, Policy and the Family*, vol.15, no.1, pp.22-50.
- Buldas, Aleksander (1934) (Toim). *Pensioniseaduste ja -määruste kogu ühes neisse puutuva Riigikohtu senise praksisega*. Narva, M.N. Minis.
- Bullough, V. & B.Bullogh (1994). (Eds) *Human sexuality: an encyclopedia*. New York, Harland.
- Calot, Gérard & Jean-Paul Sardon (1997). Etonnante fécondité suédoise. *Futuribles*, no.217, pp.5-14.

- Calot, Gérard & Alain Confesson & Jean-Paul Sardon & Erminio Baranzini & Stéphane Cotter & Philippe Wanner (1998). *Two centuries of Swiss demographic history*. Bern, Bundesamt für Statistik.
- Carcach, Carlos Alberto (2002). An empirical test of the life-course perspective to victimization. *P.Nieuwbeerta (Ed) Crime victimization in comparative perspective. Results from the International Crime Victims Survey, 1989–2000*. Den Haag, Boom juridische uitgevers, pp.195-211.
- Caselli, Craziella & Viviana Egidi (1990). *A new insight into morbidity and mortality transition in Italy*. Paper to the conference *Health, morbidity and mortality by causes of death in Europe and Soviet Union*. Vilnius.
- Clem, Ralph (1986). (Ed) *Research Guide to Russian and Soviet Censuses*. Ithaca, Cornell University Press.
- Coale, Ansley & Barbara Anderson & Erna Härm (1979). *Human fertility in Russia since the nineteenth century*. Princeton, Princeton University Press.
- Coale, Ansley & Susan Watkins (1986). (Eds) *The decline of fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press.
- Corijn, Martine & Erik Klijzing (2001). (Eds) *Transition to adulthood in Europe*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Council of Europe (2005). *Recent demographic developments in Europe*. Strasbourg, Council of Europe.
- Courgeau, David & Eva Lelièvre (1997). Changing paradigm in demography. *Population: an English Selection*, vol.10, pp.1-10.
- Cox, David (1972). Regression models and life tables. *Journal of the Royal Statistical Society*, vol.34, pp.187-220.
- David, Henry (1992). Abortion in Europe, 1920-1991: a public health perspective. *Studies in Family Planning*, vol.23, pp.1-22.
- David, P. & W.Sanderson (1988). Measuring fertility control with CPA. *Population Index*, vol.54, no.4, pp.691-713.
- Del Frate, Alvazzi & John van Kesteren (2002). Criminal victimisation in Eastern Europe. *P.Nieuwbeerta (Ed). Crime victimization in comparative perspective. Results from the International Crime Victims Survey, 1989–2000*. Den Haag, Boom juridische uitgevers, pp.53-66.
- Dmitrieva, R. & Evgeni Andreev (1987). O srednei prodolzhitel'nosti zhizhni naselenia SSSR. *Vestnik Statistiki*, no.12, s.31-39.
- Dykstra, Pearl & Leo van Wissen (1999). (Eds) *Population issues. an interdisciplinary focus*. Dordrecht, Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Eesti Omavalitsus (1943). *Eesti rahva kannatuste aasta*. Tallinn, Eesti Kirjastus.
- Eesti Statistika Kuukiri*. (1921-1940). Tallinn, RSKB.
- Eesti Statistika Kuukiri*. (1941-1943). Tallinn, RSKB.

- EKDK (1992a). *Eesti regionaalne rahvastikuandmete pank I*. RU sari A, nr.29. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1992b). *Eesti regionaalne rahvastikuandmete pank II*. RU sari A, nr.31. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1994a). *Rahvastiku soovanuskoostis: maakonnad 1979-1989*. RU sari C, nr.2. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1994b). *Rahvastiku soovanuskoostis: maakonnad 1970-1979*. RU sari C, nr.3. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1994c). *Imikusuremus: maakonnad 1965-1993*. RU sari C, nr.5. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1994d). *Rahvastiku elutabelid: maakonnad 1986-1991*. RU sari C, nr.4. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1995a). *Eesti Pere- ja Sünnimisuuring. Metodoloogiaülevaade*. RU Sari A, nr.39. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1995b). *Eesti Pere- ja Sünnimisuuring. Standardtabelid*. RU Sari C, nr.6. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1996). *Eesti vanuriuuring. Standardtabelid*. RU Sari C, nr.7. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1996-2005). *Rahvastiku ühtlusalvutatud sündmus- ja loendusstatistika 1965-1990. Harjumaa, Hiiumaa, Ida-Virumaa, Jõgevamaa, Järvamaa, Läänemaa, Lääne-Virumaa, Põlvamaa, Pärnumaa, Saaremaa, Raplamaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa, Võrumaa*. RU Sari C, nr.8-22. Tallinn, EKDK.
- EKDK (1999). *Eesti Pere- ja Sünnimisuuring. Meesküsitluse metodoloogiaülevaade*. RU Sari A, nr.40. Tallinn, EKDK.
- EKDK (2005). *Rahvastiku elutabelid. Eesti 1923-1938 ja 1950-2000*. RU Sari C, nr.24. Tallinn, EKDK. *Forthcoming*.
- EKDK (2006). *Estonian reviewed birth statistics 1959-1970*. RU Series C, no.23. Tallinn, EKDK. *Forthcoming*.
- EKMI (2000). *Estonian Medical Birth Registry 1992-1998. Estonian Abortion Registry 1996-1998*. Tallinn, EKMI.
- Elder, Glen, Jr. (1995). The life course paradigm: social change and individual development. P.Moen, G.Elder (Eds) *Examining lives in context: perspectives on the ecology of human development*. Washington, Academic Press.
- Elias, Norbert (1994). *The civilizing process: the history of manners and state formation and civilization*. Oxford, Blackwell.
- Erlich, Paul & Anna Erlich (1970). *Population, resources, environment*. San Francisco, W.H.Freeman.
- Esping-Andersen, Gösta (1990). *The three worlds of welfare capitalism. Policy*. Oxford, Polity Press.

- ESA (1995-). *Eesti rahvastik*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- ESA (1998). *Sotsiaaltrendid*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- ESA (2001). *Statistika aastaraamat*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- ESA (2002). *Rahvastik 2001*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- ESA (2004). *Sotsiaalne kaitse*. Tallinn, Statistikaamet.
- ESA (2005). *Statistika aastaraamat*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.
- European Commission (2005). *Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*. Green Paper. Brussels.
- Falck, Sturla (1998). Juvenile delinquency in a society in transition: report of Estonia. K.Aromaa (Ed) *The Baltic region: insights in crime and crime control*. Oslo, Pax Forlag.
- Feshbach, Muriel & Arnold Friendly (1992). *Ecocide in the USSR: Health and Nature under Siege*. New York, BasicBooks.
- Festy, Patrick (1984). *Fertility in Western countries from 1870 to 1970*. Bangkok, United Nations.
- Festy, Patrick & France Prioux (2001). *An evaluation of the FFS project*. Paris, INED.
- Fratczak, Ewa (1993). *Population aging in Poland: selected aspects*. Valetta, INIA and CICRED.
- Frejka, Tomas (1985). Induced Abortion and Fertility. *Family Planning Perspectives*, vol.17, no.5, pp.230-234.
- Gillis, John & Louise Tilly & David Levine (1992). (Eds) *The European experience of declining fertility*. Cambridge.
- Gissler, M. & E. Vuori & A. Rasmus & A. Ritvanen (2002). *Lisääntymistilastot Helsinki*, STAKES.
- Gourbin, Catherine & Godelieve Masuy-Stroobant (1993). *Are live and stillbirths comparable all over Europe*. Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain.
- Goyer, Doreen & Gera Draaijer (1992). *Handbook of national population censuses. Europe*. New York, Greenwood Press.
- Granström, Fredrik (1997). *Fertility and family surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Sweden*. New York and Geneva, United Nations.
- Grigsby, Jill (1991). Paths for future population ageing. *Gerontologist*, vol.31, no.2, pp.195-203.
- Hajnal, John (1965). European marriage patterns in perspective. D.Glass, D.Eversley (Eds) *Population in history*. Chicago, Alding Publishing Company, pp.101-143.

- Haller, P. (1886). *Biostatik der Stadt Narva nebst Vorstädten und Fabriken in den Jahren 1860-1885 mit einem Anhang über die Morbilität dersebst*. Tartu.
- Hareven, Tamara (1978). *Transitions: The family and life course in historical perspective*. New York, Academic Press.
- Haug, Werner & Youssef Courbage & Paul Compton (1999-2001). (Eds) *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*, vol.1-2. Strasbourg, Council of Europe.
- Haug, Werner & Youssef Courbage & Paul Compton (2002). (Eds) *Immigrant populations in Europe*. Strasbourg, Council of Europe. *Forthcoming*.
- Henry, Louis (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*, vol.8, pp.81-91.
- Horiuchi, Shiro (1988). *Assessing effects of mortality reduction on population ageing. An analysis of the elderly female population in Japan*. Paper at the conference on mortality transition in East Asia and South Asia. Beijing.
- Huebner, F. (1861). *Biostatik der Stadt Dorpat und ihrer Langemeinde in den Jahren 1834-1859*. Tartu.
- Hyrenius, Hannes (1942). *Estlands svenskarna*. Lund.
- Inglehart, R. (1997). *Modernisation and postmodernisation*. Princeton, Princeton University Press.
- Jordan, Paul (1886). *Die resultate der ehstländischen volkszählung vom 29 december 1881 in textlicher beleuchtung*. Reval.
- Jozan, Peter (1998). *Some features of mortality in the member states of the ECE*. Paper to the Regional Population Meeting. Budapest.
- Jung-Stilling, Friedrich (1866). *Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands für die Jahre 1847-1863*. Riga.
- Jung-Stilling, Friedrich & W.Anders (1883-1885). *Ergebnisse der Baltischen volkszählung vom 29.december 1881*. Riga.
- Justiitsministeerium (2002). *Eesti vanglasüsteemi aastaraamat 2001/2002*. Tallinn, Justiitsministeerium.
- Kaelas, Aleksander (1938). *Töökaitse seaduste ja määruste kogu*. Tallinn.
- Kama, Priit & Kai Kullerkupp (2002). Vabaabieliu versus abieliu: varalised suhted muutuvate kooseluvormide kontekstis. *Juridica*, nr. 6, lk.359-368.
- Kannisto, Väino (1993). *Kirjavahetus*.
- Kant, Edgar (1935). *Bevölkerung und Lebensraum Estlands*. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv.
- Kase, Helve (2001). (koost) *Vaikijate hääled. Raamat soolisest vägivallast*. Tallinn, Avatud Ühiskonna Instituut.
- Kaspar, E. (1883). *Biostatik der Stadt Libau und ihrer Langemeinde in der Jahren 1834-1882*. Tartu.

- Katus, Kalev (1988). *(Red) Podhody k upravleniu migratsionnym razvitiem*. Tallinn, Valgus.
- Katus, Kalev (1990). Demographic trends in Estonia throughout the centuries. *Yearbook of Population Research in Finland*. Helsinki, pp.50-66.
- Katus, Kalev (1992). Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. *Akadeemia*, nr.1 & 2, lk.134-149 & 365-585.
- Katus, Kalev (1993). *Trends in non-marital fertility in the Baltic region*. RU Series B, no.21. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev (1994). Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. *W.Lutz, S.Scherbov, A.Volkov (Eds) Demographic trends and patterns in the Soviet Union before 1991*. London and New York, Routledge, pp.89-111.
- Katus, Kalev (1995). *General trend of population aging in Estonia*. RU Series B, no.27. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev (1997a). *Post-transitional cohort fertility: the case of Estonia*. RU Series B, no.33. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev (1997b). General trend of population ageing in Estonia. *Trames*, vol.1, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.190-220.
- Katus, Kalev (1999). *Long-term mortality trend in Baltic countries*. Paper to European Population Conference. The Hague.
- Katus, Kalev (2000). Long-term mortality trend in Baltic countries. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.231-256.
- Katus, Kalev (2002). Eesti rahvastiku areng Euroopa kontekstis. *Mihkel Veiderma (koostaja). Eestile mõeldes. Vabariigi Presidendi Akadeemiline Nõukogu 1994-2001*. Tallinn, Vabariigi Presidendi Kantselei, lk.35-48.
- Katus, Kalev (2003). Post-transitional fertility development: new perspectives introduced by Central and East European nations. *I.Kotowska, J.Jozwiak (Eds) Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw, Warsaw School of Economics, pp.117-138.
- Katus, Kalev & Marek Kupiszewski & Philip Rees & Luule Sakkeus & Anne Herm & David Powell (1998). *Internal migration and regional population dynamics in Estonia*. RU Series B, no.37. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Jüri Kõre & Marje Pavelson & Allan Puur & Luule Sakkeus (1993). *Individuaalstatistika ümberkorraldus Eestis*. Isikuandmenõukogu aruanne. Tallinn.
- Katus, Kalev & Enel Pungas & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000). Estonian FFS: experience from transforming statistical environment. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.286-316.
- Katus, Kalev & Allan Puur (1991). Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal. *Akadeemia*, nr.12, lk.2516-2549.

- Katus, Kalev & Allan Puur (1993). *The 1989 Estonian population and housing census: data description*. RU Series A, no.33. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur (1997). *Mortality development and economic transition: the case of Estonia*. RU Series B, no.35. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur (1998). Population and social development in Estonia during the economic transition. A.Laur, I.Appelquist, T.Kaasik, R.Andersson (Eds). *Safe communities: the application to societies in transition*. Röd rapport, no.380, pp.7-51.
- Katus, Kalev & Allan Puur (2001). *Population ageing in Estonia: outline and policy implications*. Paper to NIEPS workshop. Rome.
- Katus, Kalev & Allan Puur (2003). *Unity and diversity of population development: Baltic and South-Caucasian regions*. RU Series D, no.3. Tallinn, EKDK, pp.49-158.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Asta Põldma & Luule Sakkeus (1999). *Rahvastikuvananemine Eestis*. RU Sari D, nr.1. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Asta Põldma (2002). *Eesti põlvkondlik rahvastikuareng*. RU Sari D, nr.2. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Asta Põldma & Luule Sakkeus (2003). *Population ageing and socio-economic status of older persons in Estonia*. New York and Geneva, United Nations.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1997). *Comparability of population data in previous USSR: the case of Estonia*. RU Series B, no.30. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1998). Data quality in the former Soviet Union. *Migration: European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, no.29/30/31, pp.119-133.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000a). Development of national minorities in Estonia. W.Haug, Y.Courbage, P.Compton (Eds) *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*. Strasbourg, Council of Europe, pp.29-92.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000b). *From FFS to GGS: Estonian experience*. Paper to NIEPS Workshop, Zahradky.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2001). *Transition to adulthood in Estonia*. RU Series B, no.51. Tallinn, EKDK.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2005). Transition to adulthood in Estonia. H.Blossfeld, E.Klijzing, M.Mills, K.Kurz (Eds) *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London and New York, Routledge, pp.215-248.
- Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2002). Immigrant population in Estonia. W.Haug, P.Compton, Y.Courbage (Eds) *The demographic*

- characteristics of immigrant populations*. Strasbourg, Council of Europe, pp.131-192.
- Katus, Kalev & Luule Sakkeus (1986). Demografitsheskije i migratsionnõje aspektõ vosproizvodstva gorodskogo naselenija. *M.Pavelson, K.Katus (Red) Vosproizvodstvennõje protsessõ goroda*. Tallinn, Valgus.
- Katus, Kalev & Sergei Zakharov (1998). *Demographic adaptation to socio-economic changes in the USSR successor states*. RU Series B, no.40. Tallinn, EKDK.
- Kelam, Aili (1980). *Eesti NSV perekond: sotsioloogiline portree*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Kelam, Aili (1989). *Noor perekond: sotsioloogiline peegelpilt*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Kesteren, John van & Pat Mayhew & Paul Nieuwbeerta (2000). *Criminal victimisation in seventeen industrialised countries. Key findings from the 2000 International Crime Victims Survey*. The Hague, WODC.
- Keyfitz, Nathan (1971). On the momentum of population growth. *Demography*, vol.8, pp.71-80.
- Kingkade, Ward (1985). *Evaluation of selected Soviet population statistics*. CIR Staff Report, no.9. Washington, U.S. Bureau of the Census.
- Kingkade, Ward (1989). Content, organization, and methodology in recent Soviet population censuses. *Population and Development Review*, vol.15, no.1, pp.123-138.
- Kivimäe, Jüri & Lea Kõiv (1997). *(Koost) Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest*. Tallinn.
- Kleitsman, R. (1927) Statistilisi andmeid abordi kohta Eestis. *Eesti Arst*, nr.3, lk.128–133.
- Kluge, E. (1861). *Biostatik der Stadt Reval und ihres Landkirchsprengels für die Jahre 1834-1862*. Tallinn.
- Knodel, John (1974). *The decline of fertility in Germany 1871-1939*. Princeton, Princeton University Press.
- Knudsen, Lisbeth & Mike Murphy (1999). *Registers as data source in studies of reproductive behaviour*. Danish Centre for Demographic Research, no12. Odense, DCDR.
- Kotkas, Vaike (2000). *(Koost) Järvamaa aastal 1939 ja nüüd*. Tallinn, Eesti Muinsuskaitse Selts.
- Krikk, Mai (2001). *Eesti politsei loomine ja areng 1918-1940*. Tallinn, Olion.
- Krumins, Juris (1990) Formation of the contemporary pattern of mortality. *Proceedings of the Latvian Academy of Science*, vol.8, 75-84.
- Krumins, Juris (1993). *Iedzīvotāju muža ilgums — tendences un palielināšanas problēmas*. Riga.

- Krumins, Juris (1994). Changing mortality patterns in Latvia, Lithuania and Estonia. W.Lutz, S.Scherbov, A.Volkov (Eds) *Demographic trends and patterns in the Soviet Union before 1991*. London and New York, Routledge, pp.403–419.
- Krumins, Juris & Peteris Zvidrins (1993). Morbidity and mortality in Estonia, Latvia and Lithuania in the 1980s. *Scandinavian Journal of the Sociology of Medicine*, vol.21, pp.150-158.
- Krumins, Juris & Peteris Zvidrins & Kalev Katus & Vlada Stankuniene (1991). Mortality trends in Latvia, Lithuania and Estonia in the 19th and 20th centuries. *Latvijas Zinatnu Akademijas*, no.11, pp.53-63.
- Kulczycki, Andrzej (1996). Demographic research and abortion policy: the limits to statistics. *Socio-cultural and political aspects of abortion in a changing world*. Liege, IUSSP.
- Kullerkupp, Kai (2001). Family law in Estonia. A.Bainham (Ed) *The International Survey of Family Law*. Bristol, International Society for Family Law, pp.95-110.
- Kurs, Ott (1994). Ingeria: the broken landbridge between Estonia and Finland. *GeoJournal*, vol.33, no.1, pp.107-113.
- Kutsar, Dagmar (1991). Marriage breakdown in Estonia. *Yearbook of Population Research in Finland*. Helsinki, pp.73-82.
- Kutsar, Dagmar (1995). *Transformation in Estonia as reflected in families: insight into social stress and poverty*. Dissertation. Tartu, Tartu University Press.
- Körber, Bernhard (1883). *Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchpiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1860-1881*. Tartu.
- Laaman, Eduard (1964). *Eesti iseseisvuse süünd*. Stockholm, Tryckeri AB Esto.
- Laslett, Peter (1993). *The emergence of Third Age*. Paper to IUSSP General Conference, Montreal.
- Légaré, Jacques (1998). *Living arrangements of older persons in Canada: Effects on their socio-economic conditions*. New York and Geneva, UNECE.
- Leinsalu, Mall & Marina Grintshak & Rivo Noorkõiv & Brian Silver (1998). *Eesti Terviseuuring. Metodoloogiaülevaade*. Tallinn, EKMI.
- Lehti, Martti (1998). *Tahtlikud tapmised Eestis 1990 aastatel*. Tallinn, Sisekaitseakadeemia.
- Lehti, Martti (2000). Homicides in Estonia in 1971-1998. H.Ylikangas, P.Karonen, M.Lehti (Eds) *Five centuries of violence in Finland and the Balti area*. Columbus, Ohio State University Press, pp.133-193.

- Lehti, Martti (2001). *Väkivallan hyökyaalto: 1900-luvun alkuvuosikymmenten henkirikollisuus Suomessa ja Luoteis-Virossa*. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisu no.178. Helsinki.
- Lepp, A. (1936). Pensionid 1936. *Eesti Statistika*, nr.10, lk.498-507.
- Leppik, Lauri (1998). Sotsiaalkindlustus. *Sotsiaaltrendid*. Tallinn, Eesti Statistikaamet, lk.75-78.
- Leppik, Lauri & Ruta Kruuda (2003). Country Study: Estonia. *Social protection in the candidate Countries*. Berlin.
- Leppik, Lauri & Georg Männik (2002). Transformation of Old-Age Security in Estonia. W.Schmähl and S.Horstmann (eds.). *Transformation of Pension Systems in Central and Eastern Europe*. Cheltenham and Northampton, Edward Elgar.
- Leps, Ando (1991). *Kuritegevus Eestis*. Tartu, Tartu Ülikool/EAÕS.
- Leridon, Henri (1987). (Ed) *La seconde revolution contraceptive*. Paris, INED.
- Leridon, Henri (1988). *Analyse des biographies matrimoniales dans l'enquete sur les situations familiales*. Dossiers et recherches, no.19. Paris, INED.
- Lesthaeghe, Ron & Dirk van de Kaa (1986). Twee demografische transitities? D.van de Kaa, R.Lesthaeghe (Eds) *Bevolking: krimp en groei*. Deventer, Van Loghum Slaterus, pp.9-25.
- Lindgren, Jarl (1990). *Demographic and socio-economic aspects of population ageing in Finland*. Valetta, INIA and CICRED.
- Lundström, Hans (1999). *Bevökningsutvecklingen under 250 å r*. Stockholm, Statistiska Centralbyran.
- Lutz, Wolfgang (1991). (Ed) *Future demographic trends in Europe and North America: what can we assume today*. London, Academic Press.
- Madisson, H. (1926). Sugemed alaealiste ulakuse kohta Eestis. *Õigus*, nr.3.
- Madisson, H. (1935). *Eesti rahva tulevik. II rahvusliku kasvatuse kongressi kõned ja läbirääkimised*. Tartu, Eesti Eugeneenika ja Genealoogia Selts.
- Manting, Dorian (1994). *Dynamics in marriage and cohabitation. an intertemporal life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam, Thesis Publishers.
- Matthews, M. (1993). *The passport society: controlling movement in Russia and the USSR*. Boulder, Westview Press.
- McLaren, Angus (1984). *Reproductive rituals: the perception of fertility in England from the sixteenth to the nineteenth century*. London, Methuen.
- Merila-Lattik, Helbe (2000). *Eesti arstid 1940-1960*. Tallinn.
- Meslé, France & Vladimir Shkolnikov & Jacques Vallin (1992). Mortality by cause in the USSR in 1970-1987: the reconstruction of time series. *European Journal of Population*, vol.8, no.4, pp.281-308.

- Meslé, France & Veronique Hertriche & Jacques Vallin (2006). *Cause-specific mortality trends in the Baltic countries*. Paris, INED. *Forthcoming*.
- France Meslé & Jacques Vallin (2003). Mortalité et Causes de Décès en Ukraine au XXe Siècle. *Les Cahiers de l'INED*, no.152. Paris, Institut National D'Études Démographiques.
- Mills, Melinda (2000). *The transformation of partnerships. Canada, the Netherlands and the Russian Federation in the age of modernity*. Amsterdam, Thela Thesis.
- Misiunas, Romuald & Rein Taagepera (1983). *The Baltic states. Years of dependence 1940-1980*. Berkeley, University of California Press.
- Misiunas, Romuald & Rein Taagepera (1993). *The Baltic states. Years of dependence 1940-1990*. London, Hurst and Co.
- Must, Aadu (2000). *Eestlaste perekonnaloos allikad*. Tartu, Kleio.
- Myers, Georg (1990). Demography of ageing. R.Binstock & L.George (Eds) *Handbook of ageing and the social sciences*. New York, pp.19-44.
- Myers, George (1994). Population growth and age structure: implications and policy responses. *European Population Conference*. Vol.1. United Nations, pp.207-270.
- Myers, George, Barbara Boyle & Kevin Kinsella (1987). The paradox of the oldest old in the United States: An international comparison. R.Suzman et al (Eds). *The Oldest Old*. New York, pp.58-84.
- Narusk, Anu (1995). (Toim) *Murrangulised 80ndad ja 90ndad Eestis: töö, kodu ja vaba aeg. Eesti tööealine elanikkond 1985 ja 1993 aasta küsitluste andmetel*. Tallinn-Helsinki, TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituut-TAK/STAKES.
- Narusk, Anu (1999). (Toim) *Argielu Eestis 1990ndatel aastatel. Elanikkonnaküsitlustel "Eesti 98" ja "Eesti 93" põhinev sotsioloogiline ülevaade*. Tallinn, TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.
- Narusk, Anu & Leeni Hansson (1999). *Estonian families in the 1990s: winners and losers*. Tallinn, Estonian Academy Publishers.
- Nikander, Timo (1998). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Finland*. New York and Geneva, United Nations.
- Noack, Turid & Lars Ostby (1996). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Norway*. New York and Geneva, United Nations.
- Noorkõiv, Rivo & Allan Puur (1996). *Estonian Labour Force Survey 1995: Experience from retrospective data collection*. Paper to European Conference of Statisticians, Paris.
- Novoselski, Sergei (1916a). *Obzor glavneishih dannyh po demografii i sanitarnoi statistiki v Rossii*. St.Peterburg.

- Novoselski, Sergei (1916b). *Smertnost i prodolzhitelnost zhisni v Rossii*. St.Peterburg.
- NSVL RSK (1988). *1989 aasta üleliidulise rahvaloenduse korraldamise ja loendusruumis elunevate isikute nimestike ning loenduslehtede täitmise juhend*. Tallinn, NSVL Statistikakomitee.
- Nurk, Õilme (1999). *(Koost) Küüditatud 1949: Lääne-Virumaa*. Rakvere, Memento.
- Nõges, Mats (1925). *Rahvamuutused Viljandi maakonnas 1801-1923*. Tartu.
- Ohvriuurid (1993–2000). *Eestis 1993, 1995 ja 2000 aastal läbi viidud elanikkonna küsitluste tabelaruanded ja andmebaas*. Tallinn, Siseministeerium.
- Olshanski, Jay & Brian Ault (1986). The fourth stage of the epidemiological transition: the age of the delayed degenerative diseases. *The Milbank Quarterly*, vol.64, no.3, pp.355-391.
- Palli, Heldur (1973). Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. *Ajaloolise demograafia probleeme Eestis*. Tallinn, Valgus.
- Palli, Heldur (1984). *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685-1799)*. Tallinn, Valgus.
- Palli, Heldur (1988). *Otepää rahvastik aastail 1716-1799*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Palli, Heldur (1995). *Eesti rahvastiku ajaloo allikad*. Tallinn.
- Palli, Heldur (1996). *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Palli, Heldur (1997). *Eesti rahvastiku ajalugu 1712-1799*. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Palli, Heldur (1998). *Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade*. Tallinn, Sisekaitseakadeemia.
- Palli, Heldur (1997). *Traditional reproduction of the population in Estonia in the 17th and 18th centuries*. RU Series D, no.4. Tallinn, EKDK.
- Pavlik, Zdenek & Martin Hampl (1975). *Differentiation of demographic systems according to development and rank with special regard to the third world*. The Hague.
- Pavlik, Zdenek (1999). The concept of demographic development. *A.Kuijsten, H.Gans, H.Feijter (Eds) The joy of demography and other disciplines*. Amsterdam, Nethur, pp.335-348.
- Petersilia, J. (1980). Criminal career research: a review of recent evidence. *M.Tonry & N.Morris (Eds) Crime and justice: an annual review of research*, vol.2. Chicago, University of Chicago Press, pp.321-377.
- Piir, Enno (1991-2001). *(Koost) Sakalamaa ei unusta I-XV*. Viljandi-Tartu.
- Politseiamet (2001). *Eesti politsei aastaraamat*. Tallinn, Politseiamet.

- Porket, John (1979). Old-age Pension Schemes in the Soviet Union and Eastern Europe. *Social policy and administration*, vol.13, no.1. pp.22-23.
- Pressat, Roland (1961). *L'analyse demographique*. Paris, INED.
- Ptuha, Mihail (1960) *Otsherki po statistiki naselenia*. Moskva.
- Pullat, Raimo (1992). *Eesti linnarahvastik 18. sajandil*. Tallinn, Olion.
- Pullat, Raimo (1997). *Die Stadtbevölkerung Estlands im 18. Jahrhundert*. Mainz, Verlag Philipp von Zabern.
- Pullerits, Albert (1927) (Ed). Labour and social welfare. *The Estonian Year-Book 1927*, pp.179-192. Tallinn.
- Pullerits, Albert (1935). (Ed) *Estonia. Population, cultural and economic life*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pungas, Enel (2001). *Siserände vanusanalüüs Eestis*. RU sari E, nr.2M. Tallinn, EKDK.
- Puur, Allan (1994). *The 1989 Estonian population and housing census: microdata definitions and coding schemes*. RU series A, no.36. Tallinn, EKDK.
- Puur, Allan (1997a). Changes in economic activity of the population: the case of Estonia. *K.Katus, V.Stankuniene, A.Vikat (Eds)* Special Issue of Revue Baltique, Vilnius, pp.165-173.
- Puur, Allan (1997b). Emergence of unemployment: evidence from Estonia 1989-1995. *Trames*, vol.1, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.247-277.
- Puur, Allan (2000a). *Female labour force participation during economic transition: the case of Estonia*. RU Series B, no.44. Tallinn, EKDK.
- Puur, Allan (2000b). *Change in economic status of older population: the case of Estonia during the 1990s*. RU Series B, no.42. Tallinn, EKDK.
- Pöldma, Asta (1999). Development of policies towards the elderly in Estonia. *Acta Universitatis Carolinae. Geographica XXXIV*. Prague, Charles University, pp.93-106.
- Pöldma, Asta (2000). *Rahvastikumõjune poliitika Eestis*. RU Sari E, nr.1M. Tallinn, EKDK.
- Rahi, Aigi (1998). *1949 aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu, Kleio.
- Raid, K. (1939a). Politseiliselt registreeritud süütegevus 1938. *Eesti Statistika*, nr. 212, lk.402-411.
- Raid, K. (1939b). Tööstustöölise haiguskindlustus 1937. *Eesti Statistika*, nr.1, lk.28-43. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.
- Rammul, Aleksander (1929-1938). (Toim) *Tervishoiuline kirjeldus: Läänemaa, Järvamaa, Viljandimaa, Virumaa, Valgamaa, Võrumaa, Tartumaa, Petserimaa*. Tartu.

- Rashin, Aleksandr (1956). *Naselenie Rossii za 100 let*. Moskva.
- Reiman, H. (1936). Eesti suremustabelid. *Eesti Statistika*, nr.170, lk.1-6.
- Riigikantselei (1934-1939). Valitsusasutiste tegevus. Tallinn, Riigikantselei.
- RKN (1945). *Eesti NSV õigusnormide kogu 1940-1941*, vihk 3. Tallinn, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu Asjadevalitsus.
- RMB (2004). *Rahvastikupoliitika alused*. Tallinn, Rahvastikuministri Büroo.
- Rosenwaik, Ira & Arthur Dolinsky (1987). The changing demographic determinants of the growth of the extreme aged. *Gerontologist*, vol.27, no.3, pp.275-280.
- Rowland, Don (1996). Population momentum as a measure of ageing. *European Journal of Population*, vol.12, no.1, pp.41-61.
- RSKB (1923-1924). *1922 aasta üldrahvalugemise andmed*. Vihk 1-3. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.
- RSKB (1924-1927). *1922 aasta üldrahvalugemise andmed*. Vihk 4-11. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.
- RSKB (1934-1937). *1934 aasta üldrahvalugemise andmed*. Vihk 1-4. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.
- RSKB (1937). *Eesti arvudes 1920-1935*. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.
- RSKB (1942). Elanike üldregistreerimine 1. XII 1941. *Eesti Statistika*, nr.3-4.
- RT (1920). Ajutine veneaegsete pensionäride toetamise seadus. *Riigi Teataja*, nr.77/78. Asutav Kogu.
- RT (1924). Riigi- ja omavalitsuste teenijate pensioniseadus. *Riigi Teataja*, nr.123/124, 69. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1925a). Perekonnaseisu seadus. *Riigi Teataja*, nr.191/192, 217. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1925b). Hoolekande seadus. *Riigi Teataja*, nr.120/121, 80. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1926). Riigi asutustes ja ettevõtetes töötavate tööliste pensioni seadus. *Riigi Teataja*, nr.23. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1935). Riigitööliste laste abiraha seadus. *Riigi Teataja*, nr.87, 772. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1936a). Kaitseväelaste pensioni seadus. *Riigi Teataja*, nr.87, 772. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1936b). Riigiteenijate laste abiraha seadus. *Riigi Teataja*, nr.93, 735. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1992a). Lastetoetuste seadus. *Riigi Teataja*, nr.6, 90. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1992b). Ravikindlustuse seadus. *Riigi Teataja*, nr.62, 377. Tallinn, Riigikogu.
- RT (1994). Perekonnaseadus. *Riigi Teataja*, nr. 75, 1326. Tallinn, Riigikogu.

- RT (1998). Riikliku pensionikindlustuse seadus. *Riigi Teataja*, nr.87, 772. Tallinn, Riigikogu.
- RT (2001a). Pankrotiseadus. *Riigi Teataja*, nr.93, 565. Tallinn, Riigikogu.
- RT (2001b). Finantsinspektsiooni seadus. *Riigi Teataja*, nr.48, 267. Tallinn, Riigikogu.
- RT (2002). Tagatisfondi seadus. *Riigi Teataja*, nr. 23, 131. Tallinn, Riigikogu.
- Saar, Jüri (2003). *Õigusvastane käitumine alaealisena ja kriminaalsed karjäärid*. Dissertatsioon. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saar, Jüri & Aet Annist & Andri Ahven (2001). Trafficking in women in Estonia: social aspects. *Trafficking in women and prostitution in Baltic states: social and legal aspects*. Helsinki, IOM, pp.156-200.
- Saar, Jüri & Anna Markina & Andri Ahven & Aet Annist & Jaan Ginter (2003). *Kuritegevus Eestis 1991–2001*. Tallinn, Juura.
- Sadik, Nafis (1992). Where is our planet going on? *Revival of ageing societies*. Helsinki, Population Research Institute, pp.9-26.
- Sadik, Nafis (1998). *ECE Review of Population and Development*. Regional Population Meeting. Budapest.
- Sakkeus, Luule (1991). *Post-war migration trends in Estonia*. RU series B, no.15. Tallinn, Estonian Interuniversity Population Research Centre.
- Sakkeus, Luule (1994). The Baltic States. S.Ardittis (Ed) *The Politics of East-West Migration*. London, MacMillan Press, pp.68-85.
- Sakkeus, Luule (1995). *Marital status and living arrangements of elderly in Estonia*. RU Series B, no.25. Tallinn, EKDK.
- Sakkeus, Luule (1996). T. Frejka (Ed) *International migration in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*. New York and Geneva, UNECE, pp.57-67.
- Sakkeus, Luule (1998). *1959 population census in Estonia*. RU series A, no.42. Tallinn, EKDK.
- Salo, Vello (1993). *Küüditatud 1941. Üldnimestik*. Toronto, Maarjamaa.
- Sardon, Jean-Paul & Gérard Calot (1997). *Le reprise de la ft' contitt' au milieu des ann't'es trente, ph't' nomene non percu des observateurs du temps*. Saint-Germain-en-Laye, Observatoire Démographique Européen.
- Sarv, Enn (2001). Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. *Akadeemia*, nr.7 & 8, lk.1404-1415 & 1752-1768.
- SCE (1867-1916). *Obzor Estlandskoi gubernii*. Reval.
- Schofield, Roger & David Reher & Alain Bideau (1991). (Eds) *The decline of mortality in Europe*. Oxford, Clarendon Press.
- Schmid, Josef (1998). *Population ageing: dynamics and social and economic implications at family, community and societal levels*. Regional Population Meeting. Budapest.

- Schmähl, Winfried & Sabine Horstmann (2003). *Transformation of Pension Systems in Central and Eastern Europe*. Cheltenham and Northampton, Edward Elgar.
- SCK (1860-1815). *Obzor Kurlanskoi gubernii*. Mitava.
- SCL (1863-1915). *Obzor Liflandskoi gubernii*. Riga.
- SCRiga (1868-1914). *Beiträge zur Statistik der Stadt Riga*. Riga.
- Serow, William, Donald Sly, Matilda Riley & J. Griffith (1987). The oldest old: A cohort analysis. R.Suzman, D.Willis & K.Manton (Eds) *The oldest old*. New York, Oxford University Press.
- Serow, William, Donald Sly & Michael Wrigley (1990). *Population ageing in the United States*. New York, Greenwood Press.
- Shumakov, L. (1938). Kurjategijad 1936–37. *Eesti Statistika*, nr.200, lk.366-374.
- Sifman, R. (1974). *Dinamika rozhdaemosti v SSSR*. Moskva, Statistika.
- Sillaste, Juhan & Ülle Purga (1995). *Elutingimused Eestis 1994 aasta lõpul*. Vihik 4: Tervis ja turvatunne. Tallinn, ESA.
- Sotsiaalministeerium (2000). *Eesti Tervishoiustatistika 1992-1999*. Tallinn, Sotsiaalministeerium.
- Sotsiaalministeerium (2002). *Eesti tervishoiustatistika 2000–2001*. Tallinn, Sotsiaalministeerium.
- Stankuniene, Vlada (1989). Vosproizvodstvo naselenia Litvy. *Demografitsheskoje razvitie Litvy*. Vilnius, pp.22-59.
- Statistische Berichete für das Ostland* (1941-1943). Riga, Herausgegeben vom Reichskommissar für das Ostland.
- Stattin, H. & D.Magnusson (1991). Stability and change in criminal behaviour up to age 30. *British Journal of Criminology*, vol.31, pp.327-346.
- Susi, A. (1926). Kuritegevus Eestis 1919–1924. *Eesti Statistika*, nr.58, lk.1-7.
- Suzman, Richard, David Willis & Kenneth Manton (1987). (Eds) *The oldest Old*. New York, Oxford University Press.
- Sõrmus, R. (1931). Haiguskindlustus 1931. *Eesti Statistika*, nr.2, lk.713-724.
- Tartu Ülikool (1972-1990). *Perekonnaprobleeme I-X*. Tartu, Tartu Ülikool.
- Tamre, A. (1966). Dinamika i faktori rozdaemosti v Estonskoi SSR. A.Volkov (Red) *Problemi demografitseskoi statistiki*. Moskva, Nauka, s. 161-175.
- Tavit, Aita (1975). Abiellumisvanusega seotud probleeme Eesti NSVs. *Perekonnaprobleeme II*. Tartu, Tartu Ülikool, lk.85-141.
- Tavit, Aita (1980). Planirovaniye semi v Estonskoi SSR. *Sotsialno-demografitseskie issledovaniya semi v respublikah Sovetskoi Pribaltiki*. Riga, Zinatne, pp.83-89.

- Tavit, Aita (1990). Parental home and children's marital happiness. *Estonian Population and the Family. Family Problems X*. Tartu, Tartu University, pp.85-141.
- Teder, T. (1939). *Perekonnaseisumetniku käsiraamat*. Tallinn, Siseministeerium.
- Tedre, Ülo (1973). *Eesti pulmad*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Tellmann, Alvi (2002). Abordistatistika Eestis 1996–1999. *Eesti Arst*, nr.1, lk.4–8.
- Tellmann, Alvi & Helle Karro & Viktoria Serkina (2003). *Eesti Meditsiiniline Sünniregister 1992-2002. Eesti Abordiregister 1996-2002*. Tallinn, Tervise Arengu Instituut.
- Tonry, M. (1997). (Ed) *Ethnicity, crime and immigration: comparative and cross-national perspectives. Crime and justice: a review of research*, vol.21. Chicago, University of Chicago Press.
- Troinitski, Nikolai (1905a). (Red) *Pervaja vseobshaja perepis naselenija Rossiiskoi Imperii 1897. Lifljandskaja gubernja*. St.Petersburg.
- Troinitski, Nikolai (1905b). (Red) *Pervaja vseobshaja perepis naselenija Rossiiskoi Imperii 1897. Estljandskaja gubernja*. St.Petersburg.
- Trost, Jan (1978). A renewed social institution. Non-marital cohabitation. *Acta Sociologica*, vol.21, no.4, pp.303-315.
- Trost, Jan (1988). Cohabitation and marriage. Transitional pattern, different lifestyle or just another legal form. *H.Moors, J.Schoorl (Eds) Lifestyles, contraception and parenthood*. The Hague/Brussels, NIDI.
- TsSU ESSR (1960-1962). *Statistitsheskii sbornik po dannõm Vsesojuznoi perepisi naselenija 1959*, tom 1-8. Tallinn, Tsentralnoje Statistitsheskoje Upravlenije Estonskoi SSR.
- TsSU ESSR (1972-1974). *Statistitsheskii sbornik po dannõm Vsesojuznoi perepisi naselenija 1970*, tom 1-4. Tallinn, Tsentralnoje Statistitsheskoje Upravlenije Estonskoi SSR.
- TsSU ESSR (1975-1987). *Estestvennoe dvizhenie i migratsia naselenia Estonskoi SSR*. Tallinn.
- TsSU ESSR (1980-1983). *Statistitsheskii sbornik po dannõm Vsesojuznoi perepisi naselenija 1979*, tom 1-4. Tallinn, Tsentralnoje Statistitsheskoje Upravlenije Estonskoi SSR.
- TsSU SSR (1964). *Itogi vzesojuznoi perepisi naselenia SSSR 1959 goda*. Svodnoi tom. Moskva.
- Tuisk, Adele (1931). Pensionid 1925-1930. *Eesti Statistika*, nr.3, lk.161-173.
- Tuisk, Adele (1937). Lastekaitse ja hoolekanne. *Eesti Statistika*, nr.6, lk.277-290.
- Tuma, Nancy & Michael Hannan (1984). *Social dynamics. models and methods*. New York, Academic Press.

- UN (1980-2005). *Demographic yearbook*. New York, United Nations.
- UN (1995). *World conference for population and development. Plan of action*. New York, United Nations.
- UN (1999). *World population prospects*. New York, United Nations.
- UN (2004). *World population prospects*. New York, United Nations.
- UN & CoE (1994). *European Population Conference*, vol.1-2. New York and Strasbourg, United Nations and Council of Europe.
- UNECE (1987). *Proceedings of the regional meeting on population and development*. Budapest, Central Statistical Office.
- UNECE (1992-1999). *FFS newsletters*. Geneva, United Nations.
- UNECE (1992-1999). *DPA newsletters*. Geneva, United Nations.
- UNECE (1996-2002). *Fertility and family surveys in countries of the ECE Region. Standard country reports*. New York and Geneva, United Nations.
- UNECE (1999). *Population in Europe and North America on the eve of the millenium: dynamics and policy responses*. New York and Geneva, United Nations
- UNECE (2000). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Estonia*. New York and Geneva, United Nations.
- Uuet, Liivi (2002). *Eesti haldusjaotus 20. sajandil*. Tallinn, EOÜ/Riigiarhiiv.
- Vahtre, Sulev (1973). *Eestimaa talurahvas hingeloendite andmeil*. Tallinn, Eesti Raamat.
- Valkovics, Emil (1989). Population ageing in perspective: past and future trends. *Ageing of population in developed countries*. Acta Demographica vol.9, no.1, pp.26-82.
- Vallin, Jacques & France Meslé (1988). *Les causes de dt' ces en France de 1925 Š 1978*. Paris, INED.
- Vallin, Jacques & France Meslé (2002). Trends in mortality in Europe since 1950. *Mortality trends and differential mortality*. Strasbourg, Council of Europe.
- Vallin, Jacques & Stan D'Souza & Alberto Palloni (1990). (Eds) *Measurement and analysis of mortality*. Oxford, Clarendon Press.
- Van de Kaa, Dirk (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, vol.42, no.1, pp.1-59.
- Vask, A. (1998) *Eesti tervishoiusüsteemi arendamine*. Tallinn.
- Veskimägi, Kaljo-Olev (1996). *Nõukogude unelaadne elu*. Tallinn.
- Viikberg, Jüri (1999). *Eesti rahvaste raamat*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Viires, Ants & Elle Vunder (1998). (Koost) *Eesti rahvakultuur*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Volkov, Andrei (1986). *Semja — objekt demografii*. Moskva, Mysl.
- Volkov, Andrei (1991). Family and household. *Vestnik Statistiki*, no.7, pp.40-46.
- Volkov, Andrei (1992). Nuklearizatsija semi v Sovetskom Sojuze i otdelenie molodih semei ot roditel'ei. A.Volkov (Red). *Vozproizvodstvo naselenia i razvitie semi*. Moskva, NII Goskomstata Rossii, s.20-32.
- Volkov, Andrei (1997). Fertility surveys in the Baltic countries. K.Katus, V.Stankuniene, A.Vikat (Eds) Special Issue of Revue Baltique, Vilnius, pp.20-32.
- Warnes, Anthony (1989). The ageing of populations. A.Warnes (Ed) *Human ageing and later life*. London, Arnold, pp.47-66.
- Warnes, Anthony (1993). *The demography of ageing in United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. Valetta, INIA and CICRED.
- Willekens, Frans & Iqbal Shah & Jaswanth Shah & Paidam Ramachandran (1982). Multistate analysis of marital status life tables: theory and application. *Population Studies*, vol.36, no.1, pp.129-144.
- Willekens, Frans (1999). The life course: models and analysis. P.Dykstra, L.Wissen (Eds) *Population issues. an interdisciplinary focus*. Dordrecht, Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp.23-52.
- WHO (2001). *Highlights on health in Estonia*. Copenhagen, WHO.
- Õispuu, Leo (1996-2001). (Ed) *Political arrests in Estonia under Soviet occupation*. Vol.1-6. Tallinn.
- ÜPT (1940). VNFSV Abielu, perekonna ja eestkoste seaduste koodeks *Eesti NSV Teataja*, nr.87, 772. Tallinn, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium.
- ÜPT (1945). Riikliku abi suurendamisest rasedatele naistele, lasterikaste ja vallasemadele, emade- ja lastekaitse tugevdamisest, aunime Sangar-ema sisseseadmisest ja ordeni Ema au ning medali Emamedal asutamisest. *Eesti NSV Teataja*, nr.4, 45. Tallinn Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium.
- ÜPT (1969). ENSV abielu- ja Perekonnakoodeks. *Eesti NSV Teataja*, nr. 31. Tallinn, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium.
- ÜPT (1981). Lastega perekondadele antava riikliku abi tõhustamise abinõude kohta. *Eesti NSV Teataja*, nr. 22, 310. Tallinn, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium.
- Yamaguchi, K. (1991). *Event history analysis*. London, Sage.
- Ylikangas, Heikki & Petri Karonen & Martti Lehti (2000). (Eds) *Five centuries of violence in Finland and the Baltic area*. Columbus, Ohio State University Press.